

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
२००१-२००२

ECONOMIC SURVEY OF MAHARASHTRA 2001-2002

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS,
PLANNING DEPARTMENT,
GOVERNMENT OF MAHARASHTRA, MUMBAI.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी

२००१-२००२

ECONOMIC SURVEY OF

MAHARASHTRA

2001-2002

NIEPA DC

D11584

LIBRARY & DOCUMENTATION CENTER

National Institute of Educational

Planning and Administration.

K7-B, Sri Aurobindo Marg,

New Delhi-110016

DOC, No D-11584

Date 13-08-2002

प्रस्तावना

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय “ महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी ” हे प्रकाशन दरवर्षी तयार करते. सदर मराठी व इंग्रजी अशा संयुक्त अशा स्वरूपातील प्रकाशन २००१-०२ या वर्षासाठी तयार करण्यात आले असून हा या मालिकेतील ४१ वा अंक आहे.

२. महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेची ठळक वैशिष्ट्ये प्रकाशनाच्या पहिल्या भागात दिली असून दुसऱ्या भागात सांख्यिकीय तक्ते दिले आहेत.

३. या प्रकाशनात अद्ययावत माहिती देण्याच्या प्रयत्नात काही ठिकाणी अस्थायी स्वरूपाची आकडेवारी देण्यात आली आहे. अंतिम माहिती मिळाल्यावर अशा आकडेवारीमध्ये बदल होण्याची शक्यता आहे.

भा.मा.नगराळे
अर्थ व सांख्यिकी संचालक
नियोजन विभाग

मुंबई,
दिनांक २२ मार्च, २००२

PREFACE

The Directorate of Economics and Statistics brings out the publication “ Economic Survey of Maharashtra ” every year. The present publication for the year 2001-02 is the 41st issue in the series and is prepared in combined form in Marathi and English.

2. The salient features of the State’s economy are given in Part-I and statistical tables are presented in Part-II of this issue.

3. In attempting to give up-to-date data in this publication, provisional figures have been included at some places and those are likely to be revised after final data become available.

B.M.Nagrle
Director of Economics and Statistics
Planning Department

Mumbai,
Dated 22nd March, 2002

भाग एक - पाहणी

PART I - SURVEY

अनुक्रमणिका		
प्रकरण क्रमांक	विषय	पृष्ठ क्र.
1.	समग्र आढावा	1
2.	आर्थिक दृष्टिक्षेप व अनुषंगिक धोरणे	6
3.	लोकसंख्या	10
4.	लोकवित्त	14
	राज्यशासनाची वित्तीय स्थिती	14
	स्थानिक स्वराज्य संस्थांची वित्तीय स्थिती	19
5.	राज्य उत्पन्न	23
6.	संस्थांद्वारे वित्तपुरवठा	27
7.	किंमती व वितरण	30
	किंमतीविषयक स्थिती	30
	नागरी पुरवठा	34
8.	उद्योग	37
9.	कृषि व संलग्न कार्ये	45
	कृषि	45
	फलोत्पादन	48
	सिंचन	50
	वने व सामाजिक वनीकरण	56
	पशुसंवर्धन	57
	दुग्धव्यवसाय	58
	मत्स्यव्यवसाय	58
10.	सहकार	59
11.	पायाभूत सुविधा	65
	ऊर्जा	65
	परिवहन व दळणवळण	70
12.	सामाजिक क्षेत्रे	75
	दारिद्र्य	75
	रोजगार	75
	शिक्षण	83
	सार्वजनिक आरोग्य	89
13.	विशेष अभ्यास	98

CONTENTS		
Chapter No.	SUBJECT	Page No.
1.	Executive summary	113
2.	Economic Outlook and Policy Imperatives	119
3.	Population	124
4.	Public Finance	128
	Finances of State Government	128
	Finances of local bodies	134
5.	State Income	137
6.	Institutional Finance	141
7.	Prices and Distribution	145
	Price situation	145
	Civil supplies	149
8.	Industries	152
9.	Agriculture and allied activities	161
	Agriculture	161
	Horticulture	165
	Irrigation	166
	Forests and social forestry	173
	Animal husbandry	173
	Dairy development	174
	Fisheries	175
10.	Co-operation	176
11.	Infrastructure	182
	Energy	182
	Transport & Communications	187
12.	Social sectors	193
	Poverty	193
	Employment	193
	Education	201
	Public Health	208
13.	Special study	218

अनुक्रमणिका

आलेख पृष्ठ क्रमांक १०२ नंतर

CONTENTS

Graphs after Page No.102

आलेख	GRAPHS
1. लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण (जनगणनेनुसार)	Population and literacy rate (As per population census)
2. राज्य उत्पन्न	State Income
3. राज्य उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी	Sectoral Composition of State Income
4. दरडोई राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्न	Per capita State and National Income
5. अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक	All-India wholesale price index numbers
6. औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	Consumer price index numbers for industrial workers
7. महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण भागांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	Consumer Price Index numbers for urban & rural Maharashtra
8. कारखाने आणि कारखान्यांतील रोजगार	Factories and factory employment
9. अन्नधान्य उत्पादन	Foodgrains production
10. कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक	Index numbers of agricultural production
11. सहकारी संस्थांचे वाढ	Growth of co-operative societies
12. प्राथमिक कृषि पत संस्थांनी वितरित केलेल्या कर्जांची स्थिती	Position of advances disbursed by primary agricultural credit societies
13. विजेची एकूण निर्मिती आणि वापर	Total electricity generation and consumption

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र	103	Maharashtra at a glance
महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती	106	Maharashtra's comparison with India
भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक	108	Selected socio-economic indicators of States in India

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
भाग दोन--सांख्यिकीय तक्ते		PART II - STATISTICAL TABLES
1. महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या	T-1	Population of Maharashtra and India
2. राज्यातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या	T-1	Rural and Urban population in the State
3. महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारलेले जन्मदर, मृत्युदर व बालमृत्यू दर	T-2	Birth rate, death rate and infant mortality rates based on Sample Registration Scheme, Maharashtra State
4. काम करणा-या लोकांची १९९१ जनगणनेनुसार आर्थिक वर्गवारी	T-3	Economic classification of workers as per population census, 1991
5. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा	T-4	Revenue receipts from taxes on agriculture sector in Maharashtra State
6. महसुली व भांडवली लेखांवरील जमेतील कल	T-5	Trends in receipts on revenue and capital accounts
7. महसुली व भांडवली लेखांवरील खर्चातील कल	T-6	Trends in expenditure on revenue and capital accounts
8. महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण	T-8	Economic and purpose classification of Maharashtra State Government Budget
9. महाराष्ट्र राज्य शासनाचा अर्थसंकल्पीय जमा व खर्च	T-10	Budgetary Receipts and Expenditures of Maharashtra State Government
10. राज्य शासनाची भांडवल निर्मिती व त्यासाठी वित्तीय सहाय्य	T-11	The Capital Formation by State Government and its financing
11. महाराष्ट्र राज्याच्या पंचवार्षिक योजनांतील योजनांतर्गत खर्चाचे क्षेत्रनिहाय वर्गीकरण	T-12	Sectoral distribution of Plan Expenditure in the Five Years Plans of Maharashtra State
12. आठवी व नववी पंचवार्षिक योजना-वर्षनिहाय व उप क्षेत्रनिहाय सुधारित नियतव्यय आणि खर्च	T-13	Eighth and Ninth Five Year Plan-Yearwise and Sub-sectorwise outlay and expenditure
13. नागरी संस्थांचे २०००-०१ मधील उत्पन्न व खर्च	T-14	Income and Expenditure of Civic bodies during 2000-01
14. औद्योगिक स्रोतांनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार	T-15	Gross State domestic product by industry of origin at Current prices
15. औद्योगिक स्रोतांनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार	T-16	Gross State domestic product by industry of origin at Constant (1993-94) prices
16. औद्योगिक स्रोतांनुसार राज्य उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार	T-17	Net State domestic product by industry of origin at Current prices
17. औद्योगिक स्रोतांनुसार राज्य उत्पन्न - स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार	T-18	Net State domestic product by industry of origin at Constant (1993-94) prices

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
18. औद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार	T-19	Net National domestic product by industry of origin National Income at Current prices
19. औद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न -स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार	T-20	Net National domestic product by industry of origin and National Income at Constant (1993-94) prices
20. निव्वळ जिल्हा उत्पन्न आणि दरडोई जिल्हा उत्पन्न	T-22	Net District Domestic Product and Per Capita Net District Domestic Product
21. महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनागरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्ज	T-24	Deposits and credits of all scheduled commercial banks in rural, semi-urban and urban/metropolitan areas of Maharashtra State
22. महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-25	Consumer Price Index numbers for industrial workers at selected centres in Maharashtra State
23. नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-27	Consumer Price Index numbers for urban non-manual employees
24. महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-27	Consumer Price Index numbers for agricultural labourers in Maharashtra and All-India
25. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-28	All-India Consumer Price Index numbers for industrial workers
26. अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक	T-29	All-India Wholesale Price Index numbers
27. महत्त्वाच्या किंमत निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचे दर	T-30	Inflation rates based on important price indices
28. महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक	T-31	Groupwise Consumer Price Index Numbers for urban Maharashtra
29. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक	T-32	Groupwise Consumer Price Index Numbers for rural Maharashtra
30. महाराष्ट्रातील अधिकृत शिधाबाटप/रास्त भाव दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू	T-33	Quantity of rice and wheat issued to authorised ration/fair price shops in Maharashtra
31. भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन	T-33	Quantity of rice and wheat allotted by Government of India to Maharashtra State
32. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक	T-34	Index numbers of industrial production in India
33. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी	T-35	Important characteristics of industries in Maharashtra State
34. महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारवर्गांप्रमाणे टक्केवारी १९९९-२०००	T-37	Percentage distribution of factories by size class of employment in selected industry groups in Maharashtra 1999-2000

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
:35. महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची स्थिर भांडवल आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी १९९९-२०००	T-38	Percentage distribution of factories by size class of fixed capital in selected industry groups in Maharashtra 1999-2000
:36. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांकरिता दबळ उद्योग गट समुहानुसार महत्त्वाची गुणोत्तरे	T-39	Important ratios for broad groups of industry divisions of industries in Maharashtra State
:37. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांना वित्तीय संस्थांनी मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य	T-40	Financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions to the industries in Maharashtra State
:38. महाराष्ट्र राज्यातील खनिजांचे उत्पादन	T-41	Minerals production in Maharashtra State
:39. कृषि गणनांनुसार महाराष्ट्रातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र	T-42	Total number, area and average size of operational holdings in Maharashtra according to Agricultural Censuses
:40. महाराष्ट्रातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी	T-43	Land utilisation statistics of Maharashtra
:41. महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन	T-44	Area under principal crops, production and yield per hectare in Maharashtra State
:42. विविध स्रोतांनुसार महाराष्ट्र राज्यातील सिंचित क्षेत्र	T-46	Area irrigated by various sources in Maharashtra State
:43. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि उत्पादनांचे पीकनिहाय निर्देशांक	T-47	Cropwise index numbers of agricultural production in Maharashtra State
:44. महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन आणि कोंबड्या व बदके	T-49	Livestock and poultry in Maharashtra State
:45. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्था (ठळक वैशिष्ट्ये)	T-50	Co-operative societies in Maharashtra State (Salient features)
:46. महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा	T-52	Electricity supply in Maharashtra State
:47. महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची निरनिराळ्या प्रकारांनुसार लांबी (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील)	T-54	Road length by type of roads in Maharashtra State (Maintained by P.W.D. and Z.P.)
:48. महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने	T-55	Number of motor vehicles in operation in Maharashtra State
:49. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख उद्योग गटांनुसार कारखान्यांतील रोजगार	T-56	Factory employment in major industry divisions in Maharashtra State
:50. महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यातील रोजगार	T-57	Working factories and factory employment in Maharashtra State
:51. महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील रोजगार	T-59	Employment in different industries in Maharashtra State
:52. नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेल्या जागा व भरलेल्या जागा ह्याबाबतची आकडेवारी	T-60	Statistics about registrations, vacancies notified and placements

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
53. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यावरील खर्च	T-61	Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State
54. महाराष्ट्र राज्यात राबविण्यात येणाऱ्या केंद्रपुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांची प्रगती	T-62	Performance of Centrally sponsored employment programmes implemented in Maharashtra State
55. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद*	T-63	Industrial disputes in Maharashtra State*
56. महाराष्ट्रातील शिक्षणाची वाढ	T-64	Growth of education in Maharashtra
57. महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा (सार्वजनिक आणि शासन सहाय्यित)	T-65	Medical facilities available in Maharashtra State (Public and Government aided)
58. उपभोग्य वस्तुंच्या गटांनुसार दरडोई मासिक खर्च (द.मा.ख.)	T-66	Monthly per capita expenditure (MPCE) by group of items of consumption
59. दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गाप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी	T-68	Percentage distribution of population according to monthly per capita expenditure class
60. दृष्टिक्षेपात आर्थिक गणना १९९० आणि १९९८	T-69	Economic Census 1990 and 1998 at a glance
61. प्रमुख उद्योग गटांनुसार उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या	T-70	Number of enterprises and persons usually working according to major industry groups

भाग एक
पाहणी
PART I
SURVEY

समग्र आढावा

देशातील आर्थिक स्थिती

राष्ट्रीय उत्पन्न

१.१ पूर्वानुमानानुसार २००१-०२ या चालू वर्षात भारतातील देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाचा स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार वृद्धिदर ५.४ टक्के इतका अपेक्षित आहे. हा दर २०००-०१ मध्ये ४.० टक्के इतका होता. देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर प्राथमिक क्षेत्रात (कृषि व संलग्न कार्ये) ५.७ टक्के, द्वितीय क्षेत्रात ३.३ टक्के व तृतीय क्षेत्रात (सेवा क्षेत्रासाठी) ६.५ टक्के इतके अपेक्षित आहेत. चालू किंमतीनुसार २०००-०१ मध्ये देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न १८,९५,८४३ कोटी रुपये आणि निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न) १६,७९,९८२ कोटी रुपये होईल असा अंदाज आहे. २०००-०१ मध्ये दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न १६,४८७ रुपये इतके अंदाजित आहे.

मोसमी पाऊस (जून ते सप्टेंबर)

१.२ पर्जन्यमान व प्रसार या दोहोंच्या दृष्टीने २००१ हे आणखी एक चांगल्या मोसमी पावसाचे वर्ष होते. देशभरातील मोसमी पाऊस दीर्घकालीन सरासरी पर्जन्यमानाच्या ९२ टक्के होता. देशातील हवामानशास्त्र विषयक ३५ उपविभागांपैकी ३० उपविभागांत सरासरी ते सरासरीपेक्षा अधिक पाऊस पडला, तर अरुणाचल प्रदेश, अंदमान व निकोबार बेटे, आसाम व मेघालय, कोकण व गोवा आणि पश्चिम मध्य प्रदेश या पाच उपविभागांत अपुरा पाऊस पडला. या वर्षाच्या मोसमी पावसाचे वैशिष्ट्य म्हणजे २९ हवामानशास्त्र विषयक उपविभागांमध्ये गेल्या सात वर्षांच्या तुलनेत चांगल्या प्रमाणात सर्वदूर पाऊस पडला.

कृषि उत्पादन

१.३ अन्नधान्याचे उत्पादन २००१-०२ मध्ये २०९.२ दशलक्ष टन इतके अपेक्षित असून ते गेल्या वर्षाच्या १९५.९ दशलक्ष टन उत्पादनाच्या तुलनेत १३ दशलक्ष टनांनी जास्त असेल. तेलबियांचे उत्पादन २१ दशलक्ष टन अपेक्षित असून ते आधीच्या वर्षातील १८.४ दशलक्ष टनांच्या तुलनेत १४.१ टक्क्यांनी जास्त असेल. कापसाचे उत्पादन १२ दशलक्ष गासड्या इतके अपेक्षित असून ते मागील वर्षातील ९.७ दशलक्ष गासड्यांच्या तुलनेत २३.७ टक्क्यांनी अधिक असेल. मात्र उसाचे उत्पादन गतवर्षाच्या २९९.२ दशलक्ष टन उत्पादनाच्या तुलनेत २००१-०२ मध्ये २९५ दशलक्ष टन इतके घसरण्याची शक्यता आहे.

औद्योगिक उत्पादन

१.४ २००१-०२ मधील, एप्रिल-डिसेंबर, २००१ या कालावधीकरिता अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाच्या मासिक निर्देशांकांची (पायाभूत वर्ष १९९३-९४=१००) सरासरी १६३.३ होती व ती २०००-०१ मधील त्याच कालावधीतील निर्देशांकांच्या सरासरीपेक्षा २.३ टक्क्यांनी जास्त होती. औद्योगिक उत्पादन निर्देशांकाच्या एकूण भारापैकी ७९ टक्के भार असलेल्या वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या उत्पादनाचा सरासरी निर्देशांक एप्रिल-डिसेंबर, २००१ या कालावधीत २.४ टक्क्यांनी वाढला, जो आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीसाठी नोंदविलेल्या ६.० टक्क्यांपेक्षा कमी आहे.

सेवा क्षेत्र

१.५ देशांतर्गत स्थूल उत्पादनात जवळपास ४९ टक्के वाटा असणाऱ्या सेवा क्षेत्राचा वृद्धिदर २००१-०२ मध्ये ६.५ टक्के इतका असेल. हा दर २०००-०१ मध्ये ४.८ टक्के इतका होता.

आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेष

१.६ २०००-०१ मध्ये भारताची आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेष विषयक परिस्थिती समाधानकारक होती. चालू आर्थिक वर्ष २००१-०२ मध्ये चालू खात्यावरील तुटीत लक्षणीय घट झाली असून ती एप्रिल ते सप्टेंबर, २००१ या कालावधीत ९३८ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर इतकी कमी झाली. ही तुट मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीत २,८६५ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर इतकी होती. एकंदरीत २०००-०१ मध्ये चालू खात्यावरील तुटीचे देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाशी प्रमाण आधीच्या वर्षातील १.१ टक्क्यांच्या तुलनेत ०.५ टक्के इतके कमी होते. चालू खात्यावरील तुटीमधील ही घट प्रामुख्याने निर्यात क्षेत्रातील वाढ, सॉफ्टवेअर सेवेच्या निर्यातीत झालेल्या तीव्र वाढीमुळे व खाजगी खात्यावरील बदलांमुळे अदर्शनीय आवकतेमध्ये झालेली वाढ आणि तेलाच्या व्यतिरिक्त इतर वस्तुंच्या आयातीच्या मागणीत थोडोफार झालेली घट इ. घटकांमुळे शक्य झाली.

आयात-निर्यात

१.७ २००१-०२ मध्ये एप्रिल-डिसेंबर, २००१ या कालावधीत अमेरिकन डॉलर मूल्यात देशाची निर्यात अवघ्या ०.६ टक्के दराने वाढली. एप्रिल-डिसेंबर, २००१ या कालावधीतील अंदाजित निर्यात ३२,५७२ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर होती. याच कालावधीतील अंदाजित आयात ३८,३६२

दशलक्ष अमेरिकन डॉलर होती व ती आधीच्या वर्षांच्या तत्सम आयातीच्या तुलनेत फक्त ०.३ टक्क्यांनी जास्त होती. एप्रिल-डिसेंबर, २००१ या कालावधीत रुपयांमध्ये निर्यात १,५४,४४५ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षातील तत्सम निर्यातीच्या तुलनेत ५.१ टक्क्यांनी अधिक होती. एप्रिल ते डिसेंबर, २००१ या कालावधीत रुपयांमध्ये आयात १,८१,७५३ कोटी रुपये होती. ती आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील आयातीच्या तुलनेत ४.५ टक्क्यांनी अधिक होती. याच कालावधीतील विदेशी व्यापारातील अंदाजित तूट २७,३०८ कोटी रूपये होती. अमेरिकन डॉलरमध्ये ही तूट ५,७९० दशलक्ष अमेरिकन डॉलर होती. जानेवारी, २००२ अखेर भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडे विदेशी चलनाचा साठा ४६,५६१ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर इतका होता, तर मार्च, २००१ अखेर तो ३९,५५४ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर इतका होता. एप्रिल, २००१ ते जानेवारी, २००२ या कालावधीतील रुपयाचा अमेरिकन डॉलरशी सरासरी विनिमय दर प्रति डॉलर ४७.४९ रुपये असा होता.

चलन पुरवठा

१.८ ढोबळ चलन पुरवठ्याच्या (M-3) वाढीचा वेग हा चलनविषयक बदल दर्शवितो. वर्ष ते वर्ष स्थितीच्या आधारे ११ जानेवारी, २००२ रोजी ढोबळ चलन पुरवठ्याच्या (M-3) वाढीचा अंदाजित वेग १४.४ टक्के होता, जो १२ जानेवारी, २००१ रोजीच्या (१६.६ टक्के) तत्सम वाढीच्या वेगापेक्षा कमी होता. चालू वर्षात चलन पुरवठ्याच्या विविध घटकांपैकी, फक्त जनतेकडील चलन साठ्यातील (M-1) वाढीचा वेग आधीच्या वर्षांच्या तुलनेत जास्त होता. चालू वर्षात ११ जानेवारी, २००२ पर्यंत जनतेकडील चलनातील वाढीचा दर ११.३ टक्के होता, आणी तो आधीच्या वर्षांच्या तत्सम कालावधीतील ९.८ टक्के वाढीच्या तुलनेत जास्त होता.

किंमतीविषयक स्थिती

१.९ २००१-०२ मध्ये अखिल भारतीय घाऊक किंमतीच्या निर्देशांकावर (५२ आठवड्यांच्या सरासरी) आधारित चलनवाढीचा दर वर्षांच्या आरंभी ७.१ टक्के इतका होता. हा दर कमी होऊन १९ जानेवारी, २००२ रोजी संपणाऱ्या आठवड्यात ४.७ टक्के इतका झाला. २००१-०२ मधील पहिल्या सहा महिन्यात (एप्रिल ते सप्टेंबर) बिंदू ते बिंदू आधारित किंमत वाढीचा दर ५ टक्क्यांच्या आसपास राहिला. हा दर गेल्या वर्षांच्या तत्सम कालावधीसाठी जवळपास ६ टक्के इतका होता. किंमत वाढीच्या ह्या दरात आणखी घसरण होऊन १९ जानेवारी, २००२ रोजी संपणाऱ्या आठवड्यात तो १.३ टक्के इतका कमी झाला. हा दर गेल्या दोन दशकातील सर्वात कमी दर होता.

१.१० चालू वित्तीय वर्षात औद्योगिक कामगारांसाठीच्या अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दरात एप्रिल, २००१ मधील २.३ टक्क्यांवरून वाढ होऊन तो डिसेंबर, २००१ मध्ये ५.२ टक्क्यांवर पोहोचला. एप्रिल ते डिसेंबर, २००१ या कालावधीतील सरासरी निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर ४.१ टक्के होता, जो आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीत नोंदविल्या गेलेल्या दरा इतकाच होता.

महाराष्ट्र राज्याची आर्थिक स्थिती

स्थूल राज्य उत्पन्न

१.११ पूर्वांनुमानानुसार २००१-०२ मध्ये महाराष्ट्राच्या स्थूल राज्य उत्पन्नात स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार ६.० टक्के इतक्या लक्षणीय दराने वाढ होणे अपेक्षित आहे. हा दर गेल्या वर्षी २.७ टक्के इतका होता. स्थूल राज्य उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर प्राथमिक क्षेत्रात (कृषि व संलग्न कार्ये) ५.१ टक्के, द्वितीय क्षेत्रात ३.९ टक्के व तृतीय क्षेत्रात (सेवा क्षेत्रासाठी) ७.६ टक्के इतके अपेक्षित आहेत. २०००-०१ मध्ये स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार महाराष्ट्रातील अंदाजित स्थूल राज्य उत्पन्न १,६७,०७५ कोटी रुपये होते तर ते १९९९-२००० मध्ये १,६२,६८० कोटी रुपये होते. म्हणजेच २०००-०१ मध्ये राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत खरे पाहता २.७ टक्के या दराने वाढ झाली असून ही वाढ १९९९-२००० मध्ये १०.२ टक्के होती. २०००-०१ मध्ये चालू किंमतीनुसार राज्यातील अंदाजित स्थूल राज्य उत्पन्न २,५८,२७२ कोटी रुपये होते, आणि ते आधीच्या वर्षांच्या २,४१,४१० कोटी रुपयांच्या तुलनेत ७.० टक्क्यांनी वाढले होते.

राज्य उत्पन्न

१.१२ प्रारंभिक अंदाजानुसार २०००-०१ मध्ये चालू किंमतीनुसार महाराष्ट्रातील राज्य उत्पन्न २,२७,८९३ कोटी रुपये आणि दरडोई राज्य उत्पन्न २३,७२६ रुपये होते. स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार २०००-०१ मधील अंदाजित राज्य उत्पन्न १,४५,७३४ कोटी रुपये होते तर ते १९९९-२००० मध्ये १,४२,२१७ कोटी रुपये होते.

लोकवित्त

१.१३ महाराष्ट्र १९८० च्या दशकात महसुली शिल्लक असणारे राज्य होते. परंतु १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीस त्यावर ताण पडण्यास सुरुवात झाली. राज्य शासनाच्या महसुली तुटोत वाढ झाली असून ती १९९०-९१ च्या ५५ कोटी रुपयांवरून २०००-०१ मध्ये ६,२२४ कोटी रुपये इतकी वाढली. याच कालावधीत शासनाच्या खर्चातही जवळपास चारपट वाढ होऊन तो १९९०-९१ च्या १०,७७२ कोटी रुपये खर्चावरून २०००-०१ मध्ये ५२,४२७ कोटी रुपये इतका वाढला. राज्य शासनाची उचलही १९९०-९१ मधील १,८३८ कोटी रुपयांवरून २०००-०१ मध्ये ९,३९५ कोटी रुपये इतकी वाढली. राज्याच्या एकूण ऋणामध्येही वाढ होऊन ते १९९०-९१ च्या १०,७२४ कोटी रुपयांवरून २०००-०१ मध्ये ५०,८९१ कोटी रुपये इतके वाढले. राज्यावरील व्याजाचे ओझे एकूण महसुली जमेच्या १०.१ टक्के प्रमाणावरून २०००-०१ मध्ये १८.४ टक्के इतके वाढले.

मोसमी पाऊस

१.१४ नैर्ऋत्य मोसमी पावसाचे आगमन दक्षिण कोकणामध्ये ७ जून, २००१ रोजी झाले आणि तो १० जूनपर्यंत संपूर्ण राज्यात पोहोचला. राज्यातील एकूण ३५१ तालुक्यांपैकी ११८ (३३.६ टक्के) तालुक्यांमध्ये सरासरीपेक्षा जास्त (म्हणजे दीर्घकालीन सरासरीच्या १०० टक्क्यांपेक्षा जास्त) पाऊस पडला, १४७ (४१.९ टक्के) तालुक्यांत तो ७६ ते १०० टक्के इतका पडला,

तर ८६ (२४.५ टक्के) तालुक्यांत पाऊस अपुन्या प्रमाणात (७५ टक्क्यांपेक्षा कमी) पडला. ह्या ८६ तालुक्यांमध्ये २९ तालुके विदर्भातील, २४ तालुके मध्य महाराष्ट्रातील, १९ तालुके कोकणातील आणि १४ तालुके मराठवाड्यातील होते. १९ जूनपासून विविध जिल्ह्यांत पावसामध्ये १५ ते ४० दिवस इतक्या मोठ्या कालावधीचा खंड पडल्याने त्याचा खरीप पिकांवर प्रतिकूल परिणाम झाला, तर ऑक्टोबरमध्ये बहुतांश जिल्ह्यांत विस्तृत क्षेत्रात व समाधानकारक पाऊस पडल्याने रब्बी पिकांची स्थिती सर्वसाधारणपणे समाधानकारक होती.

कृषि उत्पादन

१.१५ २००१-०२ ह्या वर्षात राज्यात अन्नधान्याचे उत्पादन ११९.२ लाख टन अपेक्षित असून ते २०००-०१ मधील उत्पादनाच्या तुलनेत सुमारे १८ टक्क्यांनी जास्त असेल. कापसाचे (रुई) उत्पादन ४.७६ लाख टन अपेक्षित असून ते आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत जवळपास ५६ टक्क्यांनी जास्त असेल. मात्र तेलबियांच्या उत्पादनात ४ टक्क्यांची घट अपेक्षित असून ते १९.१ लाख टन होईल असा अंदाज आहे. उसाच्या उत्पादनात सुद्धा घट अपेक्षित असून ते आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २६.३ टक्क्यांनी कमी म्हणजेच ३६५ लाख टन होईल असा अंदाज आहे.

पशुधन उत्पादन

१.१६ २००१-०२ ह्या वर्षात राज्यातील अंदाजित दूध उत्पादन ५९.५ लाख टन अपेक्षित असून ते २०००-०१ मधील ५८.१ लाख टन अंदाजित दूध उत्पादनापेक्षा २.३ टक्क्यांनी अधिक असेल. २००१-०२ मध्ये अंड्यांचे अंदाजित उत्पादन ३१५ कोटी अंडी इतके अपेक्षित असून ते २०००-०१ मधील ३१० कोटी अंड्यांच्या अंदाजित उत्पादनापेक्षा १.६ टक्क्यांनी अधिक असेल. २००१-०२ मध्ये मांसाचे अंदाजित उत्पादन २.१५ लाख टन अपेक्षित असून ते २०००-०१ मधील २.११ लाख टन अंदाजित उत्पादनापेक्षा १.९ टक्क्यांनी अधिक असेल.

१.१७ २००१-०२ मध्ये राज्यातील (बृहन्मुंबई वगळून) शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे दूध संकलन सरासरी प्रतिदिन ४२ लाख लिटर होईल. ते आधीच्या वर्षाच्या सरासरी प्रतिदिन ४० लाख लिटर दूध संकलनाच्या तुलनेत ५.२ टक्क्यांनी अधिक आहे.

मत्स्योत्पादन

१.१८ राज्यातील सागरी क्षेत्रातील वार्षिक मत्स्योत्पादन क्षमता ६.३ लाख टन इतकी अंदाजित करण्यात आली आहे. त्या तुलनेत २०००-०१ मधील मत्स्योत्पादन ४.०३ लाख टन इतके होते, जे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १.५ टक्क्यांनी अधिक होते. याच कालावधीत गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन अंदाजे १.२३ लाख टन होते आणि ते १९९९-२००० मधील उत्पादनापेक्षा ९ टक्क्यांनी कमी होते. २०००-०१ मधील चालू किंमतीनुसार राज्यातील सागरी व गोड्या पाण्यातील एकत्रित मत्स्योत्पादनाचे स्थूल मूल्य १,०५० कोटी रुपये होते.

खनिज उत्पादन

१.१९ राज्यात उत्पादनक्षम खनिज साठे असणारे क्षेत्र ५८ हजार चौरस

कि.मी. आहे. राज्यातील प्रमुख खनिजांमध्ये, कोळशाचे उत्पादन २०००-०१ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ३.८ टक्क्यांनी वाढून ते २८.८ दशलक्ष टन झाले. याच कालावधीत कच्च्या मँगॅनीजचे उत्पादन २.३ टक्क्यांनी वाढून ते ३.६ लाख टन इतके झाले. राज्यातील उत्पादित खनिजांचे एकूण मूल्य २०००-०१ मध्ये २,१४३ कोटी रुपये होते व त्यामध्ये कोळशाच्या मूल्याच्या वाटा जवळपास ९४ टक्के (२,०१८ कोटी रुपये) होता.

प्राथमिक कृषि संस्थाद्वारे पतपुरवठा

१.२० प्राथमिक कृषि पतपुरवठा सहकारी संस्थांनी २०००-०१ मध्ये ३,१७८ कोटी रुपयांचा कर्ज पुरवठा केला. २०००-०१ मध्ये २,६२५ कोटी रुपयांची कर्जवसुली करण्यात आली होती. ती वसुली योग्य कर्जाच्या रकमेच्या ६२.५ टक्के होती तर आधीच्या वर्षी हे प्रमाण ६४.० टक्के होते. कर्जाच्या थकबाकीची रक्कम ३१ मार्च, २००१ रोजी १,५७५ कोटी रुपये होती.

औद्योगिक उत्पादन

१.२१ उपलब्ध माहितीच्या आधारे चालू आर्थिक वर्षातील (२००१-०२) पहिल्या नऊ महिन्यांकरिता राज्यातील औद्योगिक उत्पादनात (वस्तुनिर्माण) ३.२ टक्के इतकी माफक वाढ अपेक्षित आहे. आधीच्या वर्षी म्हणजे २०००-०१ मध्ये संपूर्ण वर्षासाठी ही वाढ ६.६ टक्के होती.

औद्योगिक संबंध

१.२२ सन २००१ मध्ये कारखान्यातील संप व टाळेबंदीमुळे झालेल्या काम स्थगित्यांची संख्या ५९ होती. ती २००० मधील तत्सम कालावधीतील ८५ च्या तुलनेत कमी होती. मात्र, २००१ मध्ये काम स्थगित्यांमुळे, आधीपासून चालू असलेल्या काम स्थगित्यांसह, वाया गेलेले मनुष्य दिवस ५२.३१ लाख होते व ते २००० मधील ४६.०४ लाख या संख्येपेक्षा जास्त होते.

महाराष्ट्राचे माहिती तंत्रज्ञान धोरण

१.२३ राज्यात 'सेतू' (नियमित लागणारे ८३ प्रकारचे दाखले मागणीनुसार 'सेतू' प्रकल्पामध्ये दिले जातात) नावाने नागरी सुविधाकेंद्राची सात ठिकाणी स्थापना करण्यात आली असून राज्याच्या उर्वरित जिल्हा व तालुक्यांच्या ठिकाणी अशी केंद्रे स्थापन करण्याचे शासनाने ठरविले आहे.

नवीन गुंतवणूक

१.२४ भारत सरकारने स्वीकारलेल्या आर्थिक उदारीकरणापासून डिसेंबर, २००१ पर्यंत देशातील एकूण प्रस्तावित औद्योगिक गुंतवणुकीपैकी महाराष्ट्राचा वाटा जवळपास २० टक्क्यांचा (१०,०६३ औद्योगिक प्रकल्पांसाठी २,२५,२८२ कोटी रुपये गुंतवणूक) असून एकूण रोजगारामध्ये सुद्धा हा वाटा जवळपास २० टक्के (१७.८७ लाख रोजगार) इतका आहे.

विदेशी थेट गुंतवणूक

१.२५ उदारीकरणाचे धोरण (ऑगस्ट, १९९१) स्वीकारल्यापासून ऑक्टोबर, २००१ पर्यंत विदेशी थेट गुंतवणुकी अंतर्गत ४६,४०२ कोटी रुपये

गुंतवणुकीचे २,४७३ प्रकल्प महाराष्ट्र राज्यात सुरु करण्यासाठी भारत सरकारने मंजूर केले आहेत. विदेशी थेट गुंतवणुकीखाली देशातील एकूण प्रस्तावित गुंतवणुकीमध्ये महाराष्ट्राचा वाटा जवळपास १७ टक्के आहे.

महाराष्ट्रातील निर्यात

१.२६ महाराष्ट्रातून निर्यात होणाऱ्या उत्पादनात प्रामुख्याने अभियांत्रिकी, रसायने, तयार कपडे, चामडे व चामड्याच्या वस्तू, इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तू, हिरे व आभुषणे, इत्यादी वस्तूंचा समावेश होतो. देशाच्या एकूण निर्यातीमध्ये राज्याचा अंदाजित हिस्सा जवळपास ३५ टक्के आहे.

किंमतीविषयक स्थिती

१.२७ २००१-०२ च्या पहिल्या दहा महिन्यांत महाराष्ट्रातील किंमतीविषयक स्थिती देशातील किंमतीविषयक स्थितीप्रमाणेच होती. तथापि, राज्यातील किंमतवाढ तुलनेने देशातील किंमतवाढीपेक्षा कमी होती. राज्यातील नागरी व ग्रामीण विभागांसाठी तयार करण्यात येणाऱ्या ग्राहक किंमतीच्या निर्देशांकानुसार एप्रिल, २००१ ते जानेवारी, २००२ ह्या कालावधीत राज्यातील किंमतवाढ माफक होती. या कालावधीत नागरी भागातील ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक ३.९ टक्के या दराने वाढला, तर ग्रामीण भागात हाच दर १.१ टक्के होता. एकंदरीत राज्यातील भाववाढ सलग तिसऱ्या वर्षी माफक राहिली.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१.२८ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत डिसेंबर, २००१ अखेर राज्यात अधिकृत शिधावाटप/रास्तभाव दुकानांची संख्या ४८,६५५ होती. या दुकानांपैकी ३६,४०३ दुकाने ग्रामीण भागात होती. लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेशिवाय राज्य शासन १०.०२ लाख गरिबातील गरीब कुटुंबांसाठी अंत्योदय अन्न योजना राबवित आहे. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक महिन्यास प्रति कुटुंब २५ किलो धान्य अत्यल्प दराने दिले जाते, ज्यात गहू २ रुपये प्रति किलो आणि तांदूळ ३ रुपये प्रति किलो आहे.

वीज निर्मिती

१.२९ २००१-०२ ह्या वर्षात जानेवारी, २००२ अखेरपर्यंत राज्यात विजेची निर्मिती ५३,०१३ दशलक्ष किलोवॅट तास झाली व ती आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्मितीपेक्षा २.५ टक्क्यांनी जास्त होती. २००१-०२ मध्ये ११,८९५ मेगॅवॅट विजेची अत्युच्च मागणी १२ डिसेंबर, २००१ रोजी नोंदविण्यात आली आणि ती १,०७२ मेगॅवॅट भार नियमनाने पुरी करण्यात आली. राज्यातील एकूण वीज निर्मिती २०००-०१ मध्ये ६२,३१७ दशलक्ष किलोवॅट तास होती व ती आधीच्या वर्षातील वीज निर्मितीपेक्षा १.६ टक्क्यांनी कमी होती. २०००-०१ मधील विजेचा वापर आधीच्या वर्षापेक्षा ३.३ टक्क्यांनी कमी होऊन तो ४७,२८९ दशलक्ष किलोवॅट तास झाला. वर्ष २०००-०१ मध्ये राज्यातील एकूण पवन ऊर्जा निर्मिती १४१.४ दशलक्ष किलोवॅट तास होती व ती आधीच्या वर्षातील ऊर्जा निर्मितीपेक्षा १०० दशलक्ष किलोवॅट तासाने अधिक होती. महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाची २०००-०१ मध्ये विजेची पारेषण व वितरणातील हानी मंडळाने वितरित केलेल्या एकूण विजेच्या ३४.८ टक्के होती, जी १९९९-२०००

मधील हानीच्या (२९.४ टक्के) तुलनेत बरीच जास्त होती. ३१ मार्च, २००१ अखेर राज्यात वीजपुरवठा करण्यात आलेल्या शेती पंपांची संचयी संख्या २३.२८ लाख होती.

परिवहन व दळणवळण

१.३० मार्च, २००१ अखेर राज्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी २.६० लाख कि.मी. होती. राज्यातील लोहमार्गांची एकूण लांबी मार्च, २००१ अखेर ५,४५९ कि.मी. होती. ती देशातील एकूण लोहमार्गांच्या (६३,०२८ कि.मी.) ८.७ टक्के होती. राज्यातील रस्त्यावरील मोटारवाहनांची संख्या १ जानेवारी, २००२ रोजी ७१.९४ लाख होती. मार्च, २००१ अखेर राज्यातील टपाल कार्यालयांची संख्या १२,७८८ होती. ज्यापैकी, ११,३९४ टपाल कार्यालये ग्रामीण भागात, तर १,३९४ नागरी भागात होती. ३१ मार्च, २००१ रोजी राज्यात असलेल्या दूरध्वनी जोडण्यांची संख्या ५४.५८ लाख होती.

लोकसंख्या

१.३१ जनगणना २००१ नुसार ९.६७ कोटी लोकसंख्येसह महाराष्ट्र हे लोकसंख्येच्या दृष्टिने भारतातील दुसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे. १९९१-२००१ या दशकात राज्याची लोकसंख्या २२.६ टक्क्यांनी वाढली. या दशकातील वृद्धिदर गेल्या दशकातील वृद्धिदराच्या तुलनेत ३.१ टक्के अंकांनी कमी होता. २००१ च्या जनगणनेनुसार राज्याच्या लोकसंख्येपैकी ४२.४ टक्के लोकसंख्या नागरी भागात होती आणि देशातील शहरीकरण झालेल्या प्रमुख राज्यांमध्ये महाराष्ट्राचा तामिळनाडूनंतर (४३.९ टक्के) दुसरा क्रमांक लागतो. जनगणना २००१ च्या निष्कर्षानुसार राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण, १९९१ मधील ९३४ वरून कमी होऊन २००१ मध्ये आतापर्यंत सर्वात कमी म्हणजे ९२२ इतके झाले. राज्यातील लोकसंख्येची घनता ३१४ व्यक्ती प्रति चौ. कि.मी. इतकी होती. १ मार्च, २००२ रोजीची प्रक्षेपित लोकसंख्या सुमारे ९.८८ कोटी इतकी आहे. महाराष्ट्रातील सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या लोकसंख्येचे साक्षरतेचे प्रमाण १९९१ मध्ये ६४.९ टक्के होते व ते वाढून २००१ मध्ये ७७.३ टक्के इतके झाले. साक्षरतेच्या प्रमाणाबाबत भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये केरळ राज्यानंतर (९०.९ टक्के) महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक लागतो.

स्थलांतरण

१.३२ १९९१-२००१ या कालावधीत महाराष्ट्रातील लोकसंख्येचा वार्षिक सरासरी वृद्धिदर २.२६ टक्के होता. तथापि, राज्यातील लोकसंख्येचा १९९१ ते २००० या कालावधीतील नैसर्गिक वाढीचा दर प्रतिवर्षी १.७ टक्के इतका होता. यावरून या कालावधीत राज्यात निव्वळ स्थलांतरितांची संख्या प्रतिवर्ष सुमारे ४ लाख इतकी येते. यावरून असे दिसून येते की, १९९१-२००१ या कालावधीत राज्यातील लोकसंख्या वाढीत २३ टक्के हिस्सा स्थलांतरितांचा होता.

दारिद्र्य

१.३३ राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ५५ व्या फेरी अंतर्गत (जूलै, १९९९ ते जून, २०००) गोळा केलेल्या माहितीवरून दिसून येते की, राज्यातील जवळपास एक चतुर्थाश (२५.०२ टक्के) लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली

होती. राज्यातील दारिद्र्याचे हे प्रमाण ग्रामीण भागापेक्षा (२३.७२ टक्के) नागरी भागात (२६.८१ टक्के) जास्त होते.

रोजगार

१.३४.१ कारखान्यांसंबंधीच्या आकडेवारीनुसार डिसेंबर, २००० अखेर राज्यातील कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार १२.३० लाख होता. हा रोजगार डिसेंबर, १९९९ मधील सरासरी दैनिक रोजगाराच्या इतकाच होता.

१.३४.२ रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमाखाली गोळा करण्यात आलेल्या आकडेवारीनुसार राज्यातील सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रामधील आस्थापनांमध्ये ३१ मार्च, २००१ रोजी ३६.९५ लाख रोजगार होता व तो आधीच्या वर्षी ३७.६० लाख इतका नोंदविण्यात आला होता.

१.३४.३ २००१-०२ ह्या वर्षात, राज्यात रोजगार हमी योजनेअंतर्गत एप्रिल-डिसेंबर, २००१ या कालावधीत ११.१६ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला. आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीमध्ये ८.८४ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. याशिवाय, जवाहर ग्राम समृद्धी योजना व आश्वसित रोजगार योजनेअंतर्गत एप्रिल ते डिसेंबर, २००१ ह्या कालावधीत २.१० कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला.

१.३४.४ २००१-०२ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, २००१ या कालावधीत रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रात नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ५.२४ लाख होती, तर २०००-०१ मध्ये त्याच कालावधीत ही संख्या ५.६० लाख होती. २००१-०२ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, २००१ या कालावधीत प्रत्यक्षात रोजगार पुरविलेल्या जागा ९ हजार होत्या, ज्या आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीसाठी १४ हजार होत्या. चालू वर्षात रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रातील चालू नोंदवहीमध्ये नोंदलेल्या व्यक्तींची संख्या डिसेंबर, २००१ अखेर ४४.२० लाख होती. ही संख्या डिसेंबर, २००० अखेर ४३.४९ लाख होती.

शिक्षण

१.३५ चालू आर्थिक वर्षात राज्यात ६६,३६९ प्राथमिक, १५,०७० माध्यमिक तर ३,९८१ उच्च माध्यमिक शाळा आहेत. राज्यातील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची पटावरील संख्या वर्ष २००१-०२ मध्ये अनुक्रमे १२०.६५ लाख, ८१.४५ लाख व १४.८५ लाख अशी होती.

वाणिज्यिक बँका

१.३६ राज्यात ३० जून, २००१ रोजी अनुसूचित वाणिज्यिक बँक (शाखा) कार्यालयांची संख्या ६,२९४ होती व देशातील एकूण बँक कार्यालयांच्या (६६,११९) ९.५ टक्के इतकी होती. जून, २००१ अखेर राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी १,७६,००१ कोटी रुपये इतक्या होत्या व त्या आधीच्या वर्षापेक्षा १६.९ टक्क्यांनी जास्त होत्या. त्याच कालावधीमध्ये ह्या बँकांच्या स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये ११.८ टक्क्यांनी वाढ होऊन तो १,४३,५०७ कोटी रुपये इतका झाला. २०००-०१ मध्ये राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या पतपुरवठ्याचे ठेवींशी असलेले प्रमाण ८२ टक्के इतके होते. ३० जून, २००१ रोजीच्या स्थितीनुसार देशातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी व पतपुरवठा ह्या दोन्हीबाबत भारतात महाराष्ट्राचा पहिला क्रमांक आहे.

अल्पबचत

१.३७ २००१-०२ मध्ये अल्पबचत योजनेअंतर्गत राज्यात डिसेंबर, २००१ अखेरपर्यंत निव्वळ जमा ४,१७८ कोटी रुपये होती, तर आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीत निव्वळ जमा ४,१२२ कोटी रुपये इतकी होती. राज्यात २०००-०१ मध्ये या योजनेअंतर्गत ५,६०० कोटी रुपये इष्टांकाच्या तुलनेत प्रत्यक्ष निव्वळ जमा ६,७४० कोटी रुपये झाली. या योजने अंतर्गत २०००-०१ मध्ये राज्य शासनाला भारत सरकारकडून ४,६६० कोटी रुपये कर्ज मिळाले होते.

राज्याची अर्थव्यवस्था

२.१ महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था २०००-०१ मध्ये झालेल्या तीव्र घसरणीनंतर २००१-०२ या वर्षात सुधारणेच्या मार्गावर आहे. भावी काळासाठी हा बदल स्वागतार्ह असून अर्थव्यवस्थेचा वृद्धिदर दीर्घ कालावधीकरिता भरीव राहण्याच्या दृष्टीने यापुढे मोठी आव्हाने ओळखणे गरजेचे राहिल. अर्थव्यवस्थेने मोठे चढउतार केवळ प्राथमिक क्षेत्रातच नव्हे, तर द्वितीय क्षेत्रातही अनुभवले आहेत. त्या तुलनेत केवळ तृतीय क्षेत्रामुळेच अर्थव्यवस्थेच्या वाढीव वृद्धिदरास हातभार लागला आहे.

२.२ वस्तुतः गेल्या सात वर्षांच्या (१९९३-९४ ते २०००-०१) कालावधीकरिता महाराष्ट्राचा आर्थिक सरासरी वार्षिक वृद्धिदर केवळ ५.५ टक्के इतकाच होता व तो अखिल भारताच्या सरासरी वृद्धिदरापेक्षा फारसा भिन्न नव्हता. वार्षिक सरासरी वृद्धिदर ७ ते ८ टक्के या समाधानकारक पातळीवर येण्यासाठी येणाऱ्या अडचणी दीर्घकालीन धोरण ठरविताना शोधणे गरजेचे आहे. अशा सातत्यपूर्ण वृद्धिदरामुळे आगामी १२ ते १३ वर्षांच्या कालावधीत महाराष्ट्राचे दरडोई उत्पन्न दुप्पट करण्याचे लक्ष्य साध्य करणे शक्य होईल.

२.३ अर्थव्यवस्थेचा हा मोठा वृद्धिदर कृषि, वस्तुनिर्माण व संपूर्ण सेवा क्षेत्र यांच्या संतुलित वाढीवरच अवलंबून आहे, हे उघड आहे. कृषि क्षेत्र ज्याप्रमाणे गेली कित्येक दशके बेभरवशाचे झाले आहे, त्याचप्रमाणे उदारीकरण व जागतिकीकरणाच्या परिणामामुळे अलिकडील काही वर्षांत औद्योगिक क्षेत्र सुद्धा बेभरवशाचे ठरले आहे. त्याचप्रमाणे, जर शेती व कारखाने यांमधील उत्पादनातील मोठा वृद्धिदर कायमस्वरूपी टिकवून ठेवला नाही तर सेवा क्षेत्राची वाढसुद्धा चांगली राहिल अशी अपेक्षा ठेवता येणार नाही. येत्या दशकात अर्थव्यवस्थेसाठी हे निःसंशयपणे मोठे आव्हान आहे.

२.४ १९६० मध्ये राज्याची स्थापना झाल्यापासूनच्या तीन दशकांत भारताच्या अर्थव्यवस्थेच्या तुलनेत राज्याची अर्थव्यवस्था जलद गतीने वाढली आहे व ती यापेक्षा जलद गतीने वाढण्याची गरज आहे. नियोजन आयोगाने दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीकरिता (२००२-०७) काही राज्यांचे वृद्धिदर काय राहतील याबाबत अलिकडील कालावधीमध्ये अनुमान निश्चित केले आहे. नियोजन आयोगाच्या अनुमानानुसार महाराष्ट्र राज्याकरिता वार्षिक सरासरी वृद्धिदर ७.४ टक्के इतका राहिल. १९९३-९४ ते

१९९९-२००० मध्ये राज्याकरिता वार्षिक चक्रवाढ वृद्धिदर ५.६ टक्के इतका होता. विकास क्षेत्रीय, वैधानिक आणि संस्थात्मक स्तरांवर सुयोग्य सुधारणा करण्याकरिता बहुव्यापक धोरण राबविल्यास नियोजन आयोगाने प्रक्षेपित केलेला वृद्धिदर गाठणे राज्यास शक्य होईल.

२.५ सेवा क्षेत्राच्या वाढीला प्रोत्साहन देण्याच्या दृष्टीने मुंबई पुणे दरम्यान ज्ञानमार्गिका (नॉलेज कॉरिडोर), विशेष आर्थिक क्षेत्रांची विविध ठिकाणी स्थापना, इत्यादीसारख्या अनेक उपक्रमांची सुरुवात महाराष्ट्र शासनाने केली आहे. त्याचप्रमाणे गेल्या काही वर्षांत रस्त्यासारख्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यामध्ये राज्याने बरीच प्रगती केलेली आहे. तसेच, स्कायबससारखे नावीन्यपूर्ण प्रकल्प उभारणीच्या मार्गावर आहेत. माहिती तंत्रज्ञान, रस्ते व रस्ते वाहतूक या बाबतीत राज्य शासनाने सक्रिय पुढाकार घेऊन केलेली कामे व केलेल्या विविध सुधारणा प्रशंसनीय आहेत.

२.६ मोठ्या प्रमाणावरील दारिद्र्य व बेरोजगारी यांचे निर्मूलन करण्याकरिता, तसेच सार्वजनिक वस्तू व सेवा यांच्या सुनियोजित वितरणासाठी आवश्यक असलेला निधी निर्माण करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेने मोठा वृद्धिदर गाठणे हा प्रभावी उपाय आहे. त्यासाठी अर्थव्यवस्थेचा वृद्धिदर पुन्हा ७ ते ८ टक्क्यांवर नेणे आवश्यक आहे. राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत वाढ होण्यासाठी पायाभूत सुविधांचे जाळे निर्माण करणे, उद्योगांच्या उभारणीसाठी सवलती देणे, तसेच सुलभ रीतीने वित्तपुरवठा उपलब्ध करणे यामध्ये राज्य शासन सहायकाची भूमिका बजावू शकेल.

लोकवित्त

२.७ १९८० च्या दशकात महसुली आधिक्य असणाऱ्या महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक परिस्थितीवर १९९० च्या दशकाच्या प्रारंभापासून ताण पडल्याचे दिसून येत आहे. २००१-०२ च्या अर्थसंकल्पानुसार राजकोषीय तूट ही स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २.७ टक्के इतकी अपेक्षित आहे. यापैकी प्राथमिक तूट ही केवळ ०.५ टक्के असून उर्वरित हिस्सा राज्य शासनाच्या व्याज प्रदान रकमांचा आहे. पाचव्या वेतन आयोगामुळे वाढलेला वेतन व निवृत्ती वेतन यांवरील खर्च, ऊर्जा क्षेत्र व कापूस एकाधिकार योजना यांवरील वाढती अनुदाने ही राज्याच्या वित्तकोषीय तुटीत झालेल्या वाढीची मुख्य कारणे आहेत. कर्जावरील हमी हा शासकीय खर्चाचा आणखी एक भाग आहे. राज्य शासनाचा स्वतःच्या मालकीच्या महामंडळांवर बराच निधी खर्च होतो. यापैकी बहुतांश महामंडळे तोट्यात आहेत. या सर्व बाबींमुळे राज्याच्या राजकोषीय तुटीत भर पडत आहे.

२.८ २०००-०१ च्या सुधारित अंदाजानुसार राज्याची राजकोषीय तूट ही राज्य उत्पन्नाच्या ३.६ टक्के होती. राज्य शासनाने २००१-०२ च्या अर्थसंकल्पात ही तूट २.७ टक्के इतकी खाली आणण्याचे लक्ष्य निर्धारित केले आहे. तथापि, २००१-०२ मधील सुरुवातीच्या १० महिन्यांत राज्यात झालेली कमी प्रमाणातील करवसुली व केंद्रीय करांतून राज्यांस मिळणाऱ्या हस्तांतरणात होणारी संभाव्य घट विचारात घेता राजकोषीय तुटीबाबत निर्धारित केलेले लक्ष्य गाठले जाईल असे वाटत नाही.

२.९ राज्य शासनाची आर्थिक स्थिती बळकट करण्यासाठी महसुली तूट शून्यावर आणावी लागेल. सैद्धान्तिक पद्धतीत राजकोषीय तूट कमी करण्याचा मार्ग सुपरिचित असला तरी तो व्यवहारात राबविणे फार कठीण आहे. राज्य शासनाने कर महसूल, तसेच करांव्यतिरिक्त महसूल वाढविण्यासाठी करप्रणालीमध्ये सुधारणा करण्याचे धोरण नेटाने चालू ठेवणे भाग आहे. नेमकी लक्ष्ये निर्धारित करून शासनाने अनुदानांवरील खर्च कमी करावा आणि पुरविण्यात येणाऱ्या शासकीय सेवांवरील आकारण्यात येणाऱ्या दरांमध्ये अधिक सुसूत्रता आणून महसूल वाढवावा. याशिवाय राजकोषीय तूट कमी करण्यासाठी, कर्ज कमी घेणे, तसेच विकासेतर खर्चात काटकसर करणे, अशा उपाययोजना करता येतील.

२.१० अकराव्या वित्त आयोगाच्या सूचनांप्रमाणे, केंद्र सरकारने 'राज्यांच्या आर्थिक सुधारणा सवलती (२०००-०१ ते २००४-०५)' अशी एक योजना तयार केली आहे. या योजनेअंतर्गत १०,६०७ कोटी रुपये इतका उत्तेजनार्थ निधी आगामी पाच वर्षांसाठी निश्चित केला असून तो अंमलात आणता येण्यासारख्या आर्थिक सुधारणा कार्यवाहीत आणण्यासाठी राज्यांना देण्यात येणार आहे. याशिवाय खालील उपाययोजना करणाऱ्या राज्यांना येणारा खर्च भागविण्यासाठी खुल्या बाजारातून कर्ज उभारण्यास परवानगी देण्यात येईल. (१) सार्वजनिक उद्योग क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांची संख्या कमी करण्यासाठी स्वेच्छा निवृत्ती/सक्तीची निवृत्ती वर होणारा खर्च, तसेच (२) व्याजाचा भार कमी करण्यासाठी जुनी कर्जे फेडण्यासाठी नवी कर्जे घेणे. केंद्रीय उत्तेजनार्थ निधीचा पुरेपूर फायदा घेता यावा म्हणून राज्य शासनाने अशी आर्थिक धोरणे अंमलात आणणे आवश्यक आहे.

लोकसंख्या

२.११ जनगणना, २००१ च्या निष्कर्षानुसार महाराष्ट्र हे लोकसंख्येने भारतातील दुस-या क्रमांकाचे मोठे राज्य आहे. महानिबंधक, भारत सरकार यांनी घेतलेल्या नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर व मृत्यूदर यांमधील फरक राज्यासाठी अखिल भारतापेक्षा कमी असला तरी गेल्या दशकातील राज्यातील लोकसंख्यावाढीचा दर भारताच्या लोकसंख्यावाढीच्या दरापेक्षा जास्त होता. जनगणना, २००१ वर आधारित स्थलांतराविषयीची आकडेवारी अद्याप उपलब्ध नसली तरी लोकसंख्येतील प्रत्यक्ष वाढ व जीवनविषयक निर्देशांकावर आधारित नैसर्गिक वाढ यावरून राज्यात प्रतिवर्ष चार लाख निव्वळ स्थलांतरित व्यक्ती असल्याचे दर्शविते. परिणामी राज्यातील लोकसंख्यावाढीचा दर अधिक आहे. गत दशकातील राज्यातील लोकसंख्यावाढीत २३ टक्के हिस्सा स्थलांतरितांचा असून ही एक चिंतेची बाब असल्याने याकडे राज्य शासनाने लक्ष पुरविणे आवश्यक आहे.

२.१२ राज्याची लोकसंख्यावाढ नियंत्रित करण्याकरिता राज्य शासनाने या आधीच विविध धोरणात्मक उपाययोजना केल्या आहेत. (१) गर्भवती महिलांना प्रसूतिपूर्व व प्रसूतिपश्चात सुधारित आरोग्य सुविधा पुरवून अर्भक मृत्यूदरात (एक महिन्यापेक्षा कमी वयाचे मूल) घट करणे (२) समुपदेशाद्वारे आणि शैक्षणिक पातळी उंचावून विवाहासमयीचे वय वाढविणे, तरुण जोडप्यांना कुटुंब नियोजनाच्या पद्धती वापरून अपत्यांमधील अंतर वाढविण्याबाबत प्रोत्साहित करणे, मुलगाच असावा हा अट्टाहास कमी करणे, मुलींबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन बिंबविणे व लिंग निवडीनुसार गर्भपात टाळणे आणि (३) कुटुंब नियोजनाचा प्रसार करण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाचा नावीन्यपूर्ण व कल्पकतेने उपयोग, अशा उपाययोजना कायद्यान्वये सक्ती व प्रोत्साहनपर रक्कम पुरविण्यापेक्षा जास्त परिणामकारक ठरतील.

२.१३ जनगणना, २००१ च्या निष्कर्षानुसार महाराष्ट्रातील स्त्री-पुरुष प्रमाण आतापर्यंत सर्वात कमी म्हणजे ९२२ इतके आहे. राष्ट्रीय स्तरावर स्त्री-पुरुष प्रमाणांमध्ये वाढ होत असताना राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाणातील घट ही चिंताजनक बाब आहे. ०-६ वर्षे वयोगटातील स्त्री-पुरुष प्रमाणातील मोठी घट ही तर अधिक चिंतेची बाब आहे. मुलगा असावा अशी आत्यंतिक मानसिकता असलेला समाज व गर्भलिंग निश्चितीचे वाढलेले प्रमाण यामुळे कदाचित लिंग निवडीनुसार गर्भपात करण्याचे प्रमाण वाढले असण्याची शक्यता आहे. संगोपनात मुलीकडे होणारे दुर्लक्ष यामुळे ०-६ वर्षे वयोगटातील मुलींच्या मृत्यूंचे प्रमाण जास्त असणे हे ही ०-६ वर्षे वयोगटातील स्त्री-पुरुष प्रमाण कमी होण्याचे दुसरे कारण असू शकेल.

किंमती व वितरण

२.१४ गेल्या ३ ते ४ वर्षांमध्ये देशातील दिसून आलेल्या चलनवाढीचा दर ४ ते ६ टक्के असून तो चलनवाढीचा सर्वसाधारण दर समजला जातो. चलनवाढीचा दर स्वीकाराह अशा पातळीवर ठेवण्यासाठी रोजच्या उपभोग्य वस्तूंच्या किंमतींवर सतत लक्ष ठेवणे आणि वेळप्रसंगी बाजारपेठेत हस्तक्षेप करणे आवश्यक असते. चलनवाढीचा दर नियंत्रणात राहण्यासाठी वस्तूंच्या तुटवड्याबाबत पूर्वसूचना देणाऱ्या यंत्रणेची आवश्यकता आहे. शेतकऱ्यांच्या हिताचे रक्षण आणि जीवनावश्यक वस्तूंच्या किंमतींवर नियंत्रण यासाठी राज्य शासनाने बाजारपेठेत संतुलित भूमिका पार पाडण्याची आवश्यकता असते.

२.१५ दारिद्र्यरेषेखालील लक्ष्यनिर्धारित कुटुंबांना स्वस्त दरात अन्नधान्य मिळावे हा उद्देश लक्षात घेऊन सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत केंद्र शासनाकडून राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची राज्यशासन अंमलबजावणी करीत आहे. तथापि, सध्याच्या सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेत सुधारणा करण्यासाठी काही उपाययोजनांची आवश्यकता आहे. जसे, (१) सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत येणारी रास्तभाव दुकाने रात्री उशीरापर्यंत चालू ठेवणे आणि (२) धान्य वितरणातील सातत्य, धान्य चोरीस प्रतिबंध, वितरित करण्यात येणाऱ्या धान्याची प्रत इत्यादी बाबींवर लक्ष ठेवण्यासाठी संस्थात्मक व्यवस्था करणे. या कामामध्ये ग्रामपंचायतीसारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांना सहभागी करून घेता येईल.

उद्योग

२.१६ राज्यातील औद्योगिक (नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण) वाढीच्या दरात मागील दोन वर्षांत फार चढउतार दिसून आले. राज्यातील औद्योगिक वाढीचा दर मंदावला असून त्याकरिता जागतिक मंदी, पायाभूत सुविधांचा अभाव, निर्यात व इतर क्षेत्रांत कमी झालेली मागणी आणि नवीन उद्योग स्थापण्यासाठी इतर राज्यांनी पुरविलेली आकर्षक प्रोत्साहने या बाबी मुख्यतः कारणीभूत आहेत. जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि इतर राज्यांनी अवलंबिलेल्या योजना विचारात घेता, राज्यातील औद्योगिक वाढ होण्यासाठी सध्याच्या औद्योगिक धोरणाबाबत, तसेच राज्याच्या मागास भागात उद्योग वाढविण्यासंबंधीच्या धोरणाबाबत आढावा घेण्याची आवश्यकता आहे. जागतिक स्तरावर स्पर्धा करण्यासाठी, राज्यातील लघु व मध्यम उद्योजकांना जागतिक व्यापारसंबंधाने त्यांच्या स्वतःच्या उद्योगाचे परीक्षण कसे करावे आणि जागतिक व्यापाराच्या नवीन संकल्पनांमध्ये त्यांचे व्यवहार कसे असावेत याबाबत मार्गदर्शन करण्यासाठी राज्य शासनाने जागतिक व्यापार संघटना संबंधित स्वतंत्र कक्ष निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे.

कृषि

२.१७ राज्यातील कृषि वाढीच्या गतीवर गेल्या दोन ते तीन वर्षांमध्ये प्रामुख्याने अपुरा व अनिश्चित स्वरूपाचा पाऊस पडल्याने मर्यादा पडल्या आहेत. राज्यातील बहुतांश पिकांचे प्रतिहेक्टर उत्पादन हे राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा सर्वसाधारणपणे बरेच कमी आहे. अपुरा पाऊस असण्याबरोबरच पाटबंधारे प्रकल्पांत मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक होऊनदेखील राज्यातील सिंचनाखालील क्षेत्र सुमारे १५ ते १६ टक्के अशा एकाच पातळीवर स्थिर राहिले आहे.

२.१८ राज्यातील कृषि उत्पादन वाढविण्यासाठी पिकांची अधिक उत्पादन देणारी वाणे विकसित करण्यावर संशोधन केंद्रित करणे गरजेचे आहे. राज्यामध्ये कृषि हवामानाबाबत तफावती असल्याने वाणिज्यिक व त्याचप्रमाणे अन्नधान्ये या दोन्ही प्रकारच्या पिकांच्या बाबतीत पीकनियोजन करणे आवश्यक आहे. ते परिणामकारक रितीने केल्यास प्रक्रिया उद्योगांमध्ये अकृषि रोजगारात वाढ होण्याचे मार्ग उपलब्ध होतील व शिवाय मूल्यवृद्धीमध्ये वाढ होईल. ग्रामीण भागामध्ये वीज, वाहतूक व पायाभूत सुविधा यांबाबत विकास केल्यास त्यामुळे देखील शेतीची उत्पादकता वाढण्यास आणि शेतकऱ्यांना देश पातळीवरील व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील बाजारपेठेपर्यंत पोहोचण्यास मदत होईल.

वीज

२.१९ राज्यात गेल्या चार दशकांत विद्युत् निर्मितीच्या स्थापित क्षमतेत, विद्युत् निर्मितीत, तसेच वीज वापरात लक्षणीय वाढ झाली आहे. १९६१ पासून राज्यात विद्युत् निर्मितीच्या स्थापित क्षमतेत जरी दरवर्षी ७.५ टक्के दराने वाढ झाली असली तरी मागणीच्या तुलनेत पुरवठा कमी असल्याने मुंबई शहर व मुंबई उपनगर हे जिल्हे वगळता इतर जिल्हांत भार नियमन ही नित्याचीच बाब झाली आहे. २०००-०१ मध्ये विजेच्या कमाल मागणी व पुरवठ्यात १,८२२ मेगॅवॅटची तूट होती. तथापि,

२००१-०२ मधील पहिल्या ११ महिन्यांमधील विजेच्या कमाल मागणी व पुरवठ्यातील तफावत १,०७२ मेगॅवॅट पर्यंत कमी झाली. विजेच्या मागणी व पुरवठ्यातील मोठी तफावत भविष्यातील आर्थिक वृद्धीच्या सातत्याबाबत शंका निर्माण करते.

२.२० प्रामुख्याने विजेच्या पारेषण व वितरणातील ३५ टक्के इतकी मोठी हानी, तसेच विशिष्ट वर्गातील ग्राहकांना दिलेल्या विजेच्या दरातील सूट, यामुळे महाराष्ट्र राज्य विद्युत् मंडळाला (मराविमं) २०००-०१ मध्ये मोठ्या प्रमाणात आर्थिक तोटा झाला. अतिरिक्त कामगार संख्या, मोठ्या प्रमाणातील थकबाकी यांचासुद्धा मंडळाच्या तोट्यात सहभाग असू शकतो. एकूण वीज वापरपैकी कृषि क्षेत्रातील विजेचा वापर २६ टक्के असूनही मराविमंला वीज विक्रीपासून मिळालेल्या एकूण महसुली जमेमध्ये या क्षेत्राचा हिस्सा केवळ ६.९ टक्के इतका आहे. यावरून कृषि क्षेत्राला पुरविण्यात येणाऱ्या सवलतीचा आकार सूचित होतो. विस्तृत क्षेत्रात, विशेषतः दुर्गम ग्रामीण भागात तुरळकपणे विभागलेला विजेचा भार, पारेषण यंत्रणेतील अपुरी आर्थिक गुंतवणूक व मोठ्या प्रमाणातील विजेच्या चोऱ्या इत्यादी बानी मराविमंच्या पारेषण व वितरणातील मोठ्या हानीला कारणीभूत असू शकतात.

२.२१ मराविमंच्या कामगिरीत सुधारणा करण्यासाठी वितरण व्यवस्थेचे आधुनिकीकरण करून पारेषण व वितरणातील हानी कमी करणे, विजेच्या चोऱ्या रोखण्यासाठी परिणामकारक उपाययोजना करणे आणि सर्व प्रकारचा वीजवापर मोजण्यासाठी सर्वत्र मीटर्स बसविणे हे काही उपाय आहेत. इतर उपाययोजनांमध्ये मंडळातील कर्मचारीवृंदाची संख्या सुयोग्य करून कार्यान्वयीन कार्यक्षमता वाढविणे, गरिबांवर लक्ष्य निर्धारित करून अन्य सवलती कमी करणे, इत्यादीचा समावेश होतो.

२.२२ राज्य शासनाने प्रदूषणमुक्त अपारंपरिक ऊर्जास्रोत उदा. पवन, प्रवाह, लाटा आणि सौर इत्यादी द्वारे विद्युत्निर्मितीस अधिक प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे.

रस्ते

२.२३ गेल्या दोन दशकांत राज्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी फक्त ५६ टक्क्यांनी वाढली. परंतु वाहनांच्या संख्येत आठपटींहून अधिक वाढ झाली. वाहनांच्या रहदारीत झालेल्या प्रचंड वाढीमुळे रस्त्यांचा दर्जा खालावला आहे. चांगल्या दर्जाच्या रस्त्यांमुळे इंधनाची आणि वेळेची बचत होतेच, तसेच अपघातामुळे होणारे नुकसान कमी होते. राज्याच्या आर्थिक तणावामुळे नवीन रस्ते प्रकल्प हाती घेण्यावर व अस्तित्वात असलेल्या रस्त्यांच्या देखभालीकरिता खर्च करण्यावर मर्यादा आहेत. महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाद्वारे रस्ते विकास कार्यक्रमांमध्ये खाजगी क्षेत्राचा सहभाग करून घेण्यासाठी राज्य शासनाने याआधीच सुरुवात केली आहे. रस्त्यांचा दर्जा टिकावा म्हणून मोठ्या रस्त्यांच्या देखभालीसाठी सुद्धा खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाची शक्यता राज्य शासनाने पडताळून पहावी.

२.२४ वर्ष २०००-०१ मध्ये महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळास प्रामुख्याने सर्वत्र फोफावलेल्या बेकायदेशीर खाजगी वाहतुकीमुळे मोठा तोटा झालेला आहे. अतिरिक्त कर्मचारी वृंद, वाहतूक व्यवस्थेतील अकार्यक्षमता,

जुन्या वाहनांचा ताफा इत्यादी बाबी या तोट्यास कारणीभूत असू शकतात. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळास होणारा तोटा कमी करण्यासाठी जुनी मोटार वाहने बदलणे, वाहतूक खर्चात काटकसर, बसभाड्यात दिल्या जाणाऱ्या सवलती लक्ष्य निर्धारित करणे इत्यादी उपाय आहेत.

शिक्षण

२.२५ शिक्षण हे विकासाचे साधन असून विकासाची सुरुवात व परिपूर्णता शिक्षणात होते. जनगणना, २००१ अनुसार भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये साक्षरतेच्या प्रमाणाबाबत महाराष्ट्राचा दुसरा क्रम लागतो. स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण वाढण्यामध्ये मागील दशकात राज्याने लक्षणीय प्रगती केली आहे. राज्यात मागील २० वर्षांत विद्यार्थ्यांच्या गळतीच्या प्रमाणात लक्षणीय घट झालेली आहे. तरी देखील गळतीचे प्रमाण चिंताजनकच आहे. शाळेतील उपस्थिती वाढविण्यासाठी राज्य शासन विविध योजना राबवीत आहे. कमी पटनोदणी, अनियमित उपस्थिती व गळतीचे मोठे प्रमाण यांचे मूळ दारिद्र्यात आहे असा ज्यांचा विश्वास आहे ते मुला-मुलींना, विशेषतः मुलींना शाळेत हजर राहण्यासाठी दुपारचे भोजन व इतर प्रोत्साहनात्मक सवलती देण्याचा आग्रह धरतात. मोठ्या प्रमाणावरील गळतीचे प्रमुख कारण, विशेष करून ग्रामीण व आदिवासी भागात, विद्यार्थ्यांचा कुटुंबाच्या आर्थिक व घरगुती कार्यांमध्ये सहभाग हे आहे. याकरिता विद्यार्थ्यांना शैतीविषयक व घरगुती कामे केल्यानंतर शाळेत हजर राहण्याच्या दृष्टीने शाळेच्या वेळांत सांयस्कर बदल करणे, रात्रशाळा चालविणे या उपाययोजना गळती कमी करण्याच्या दृष्टीने आवश्यक आहेत.

२.२६ राज्यात मागील चाळीस वर्षांत शिक्षणातील संख्यात्मक वाढ मोठ्या प्रमाणात झाली असली तरी दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाच्या दर्जाबाबत फारच कमी माहिती आहे. म्हणून दर्जात्मक शिक्षण दिले जात आहे हे तपासण्यासाठी संस्थात्मक व्यवस्थेची गरज आहे. काही शिक्षणतज्ज्ञ आणि स्वयंसेवी संस्था यांच्या मते शिक्षणाचा दर्जा खालावण्याचा दोष शिक्षकांचा दर्जा आणि त्यांची अनियमित उपस्थिती हे आहे. याकरिता ग्राम पंचायती किंवा स्थानिक स्वराज्य संस्था यांचा सहभाग शिक्षकांच्या उपस्थितीबाबत पर्यवेक्षण व संनियंत्रण करण्याकरिता योग्य ठरेल. यामुळे अडचणी काही प्रमाणात सोडविण्यास मदत होऊ शकेल. निधीची कमतरता असताना शासनाने केवळ प्राथमिक शिक्षणाकडे लक्ष पुरवून माध्यमिक व उच्च शिक्षण खाजगी क्षेत्राकडे अंशतः अथवा पूर्णतः सोपविणे योग्य ठरेल.

आरोग्य

२.२७ मागील काही वर्षांत राज्याच्या एकूण खर्चात आरोग्य क्षेत्रावरील खर्चाचे प्रमाण कमी होत आहे. २०००-०१ मध्ये सार्वजनिक आरोग्य क्षेत्रासाठी झालेला खर्च राज्याच्या एकूण खर्चाच्या ४.५ टक्के होता व तो दर माणशी केवळ १७२ रुपये होता. आरोग्य क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांच्या वेतनावरील व कार्यालयीन खर्च सतत वाढत आहे, परिणामी औषधे व इतर आरोग्य सुविधांवरील खर्च कमी होत आहे. याचा पुरविण्यात येणाऱ्या आरोग्य सेवांच्या गुणवत्तेवर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. ग्रामीण/नागरी

भागातील आरोग्यविषयक निर्देशकांची तुलना करता ग्रामीण व नागरी भागातील लोकांच्या आरोग्यात फार मांडी तफावत असल्याचे जाणवते. आरोग्य सेवांसाठी अंदाजपत्रकात अधिक वित्तीय तरतूद करणे गरजेचे आहे.

दारिद्र्य

२.२८ केंद्र व राज्य शासनाने विविध विकास योजना राबविताना दारिद्र्य निर्मूलनाचे उद्दिष्ट केंद्रस्थानी मानले आहे. गेल्या काही वर्षांत रोजगार व दारिद्र्य निर्मूलनाचे विविध कार्यक्रम राबवित्यामुळे राज्यातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होण्यास मदत झाली आहे. १९९९-२००० वर्षांकरिताच्या अंदाजांनुसार राज्यातील एक-चतुर्थांश लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली होती. शहरी व ग्रामीण भागातील रोजगार योजनांना उत्तेजन दिल्यास दारिद्र्याचे प्रमाण वेगाने कमी होऊ शकेल.

रोजगार

२.२९ राज्यात कारखान्यांतील रोजगार मागील दोन-तीन वर्षांच्या कालावधीत स्थिर राहिला आहे. राज्यात जरी नवीन कारखान्यांची नोंदणी झाली असली तरी स्वेच्छा निवृत्ती योजना, काही कारखाने बंद होणे इत्यादी घटकांमुळे एकूण रोजगारात वाढ झाली नाही. हा जागतिकीकरणचा परिणाम असावा व तो काही काळ तसाच चालू राहील. शासकीय व सार्वजनिक क्षेत्राच्या विस्तारावरील नियंत्रणामुळे संघटित सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगारात कमी वाढ झाली आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगारातील घट भरून काढण्यासाठी खाजगी क्षेत्रात दिसून आलेली उच्च वाढ पुरेशी नाही.

२.३० जनगणना, २००१ च्या निष्कर्षांवरून एकूण लोकसंख्येमध्ये काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण मागील दशकाप्रमाणे ४३ टक्क्यांवर स्थिरावले आहे असे दिसून येते. रोजगारासाठी कृषि क्षेत्रावरील अवलंबित्व कमी होत आहे व सध्या राज्यातील ५५ टक्के लोकसंख्या उपजीविकेसाठी कृषि क्षेत्रावर निर्भर आहे, असे जनगणनेच्या निष्कर्षांवरून दिसून येते.

२.३१ अधिक रोजगार निर्माण करण्यासाठी पायाभूत सुविधा, कृषि व घटक वस्तूंची वाजारपेठ या क्षेत्रात गतिशील सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

सारांश

२.३२ जागतिक मंदीचा परिणाम जगातील बहुतांश अर्थव्यवस्थांवर झाला आहे. जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या वाढीतील घसरणीचा देशाच्या आणि राज्याच्या अर्थव्यवस्थेवर परिणाम झाला आहे. सध्या राज्य बिकट आर्थिक स्थितीतून जात आहे. तथापि, असून राज्याने आखलेल्या आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमांमुळे राज्य अर्थव्यवस्था सुधारणेच्या मार्गावर आहे आणि अर्थव्यवस्था २०००-०१ च्या तुलनेत अधिक वेगाने वाढण्याची शक्यता आहे. राज्याच्या अर्थव्यवस्थेने यापूर्वी उच्च पातळीवरील वृद्धिदर गाठलेला असून यापुढेही ७ ते ८ टक्के वृद्धिदर गाठण्याची क्षमता तिच्यामध्ये आहे. आर्थिक सुधारणा यापुढेही अशाच चालू ठेवल्यास देशात महाराष्ट्र राज्य अर्थव्यवस्थेत अग्रेसर होऊ शकेल.

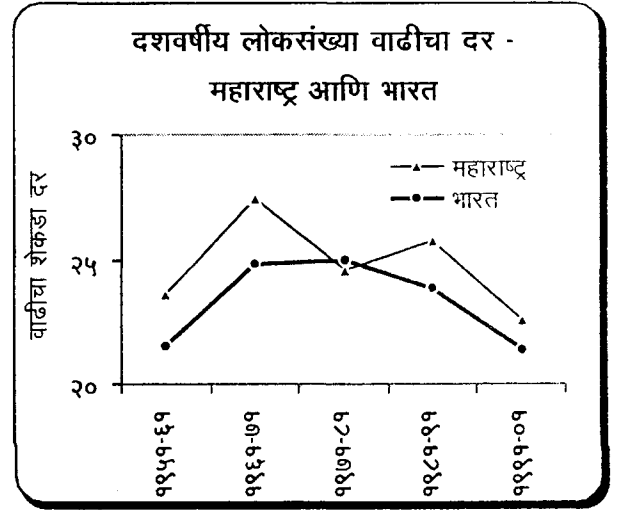
लोकसंख्या

३.१ जनगणना २००१ ही दशवार्षिक जनगणना मालिकेतील १४ वी, तर स्वातंत्र्यानंतरची सहावी जनगणना असून ती १ मार्च, २००१ या संदर्भ दिनांकानुसार संपूर्ण भारतात घेण्यात आली. जनगणना २००१ चे अस्थायी निष्कर्ष उपलब्ध झाले असून ते या प्रकरणामध्ये दिले आहेत.

३.२ २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९.६७ कोटी असून ती भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या (१०२.७० कोटी) ९.४ टक्के इतकी आहे. लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्र हे उत्तर प्रदेश या राज्यानंतर भारतातील दुस-या क्रमांकाचे मोठे राज्य आहे. १ मार्च, २००२ रोजीची राज्याची प्रक्षेपित लोकसंख्या सुमारे ९.८८ कोटी इतकी आहे.

३.३ १९६० मध्ये राज्याची निर्मिती झाल्यापासून गत ४० वर्षात (१९६१-२००१) राज्याची लोकसंख्या २.५ पट झाली आहे. १९९१-२००१ या दशकात राज्याची लोकसंख्या २२.६ टक्क्यांनी वाढली. त्यापूर्वीच्या दशकात तत्सम वाढ २५.७ टक्के होती. १९९१-२००१ या दशकातील वृद्धिदर ३.१ इतक्या टक्के अंकानी कमी होता. राज्याचा मागील सहा दशकातील लोकसंख्येचा दशवर्षीय वृद्धिदर, १९७१-८१ या दशकाचा अपवाद वगळता, भारताच्या तत्सम वृद्धिदरापेक्षा जास्त होता. १९९१-२००१ या कालावधीत राज्यातील लोकसंख्येत झालेली वाढ ही प्रामुख्याने ठाणे (५४.९ टक्के), औरंगाबाद (३१.९ टक्के) आणि पुणे (३०.६ टक्के) या जिल्हयातील लोकसंख्येत झालेल्या मोठ्या वाढीचा परिणाम आहे. १९९१-२००१ या कालावधीत महाराष्ट्रातील वार्षिक सरासरी चक्रवाढ वृद्धिदर २.०६ टक्के होता व तो भारताच्या तत्सम वाढीपेक्षा (१.९५ टक्के) जास्त होता. जनगणनेच्या निष्कर्षानुसार दक्षिणेतील आंध्र प्रदेश (१३.८६ टक्के), कर्नाटक (१७.२५ टक्के), केरळ (९.४२ टक्के) आणि तामिळनाडू (११.१९ टक्के) या प्रमुख चार राज्यांचा दशवर्षीय वृद्धिदर राष्ट्रीय वृद्धिदरापेक्षा (२१.४ टक्के) कमी आहे.

३.४ राज्याबाहेरून राज्यात स्थलांतरित होणारी लोकसंख्या हे राज्यातील मोठ्या प्रमाणातील लोकसंख्या वृद्धिदराचे एक मुख्य कारण आहे. जनगणना २००१ वर आधारित स्थलांतराविषयीची आकडेवारी अद्याप उपलब्ध नाही. तथापि, लोकसंख्येतील प्रत्यक्ष वाढ व नैसर्गिक वाढ यातील फरक विचारात घेऊन राज्यातील निव्वळ स्थलांतरितांचे अंदाज करता येऊ शकतील. १९९१ ते २००० या कालावधीतील जन्मदर व मृत्यूदराच्या फरकाचा विचार करता १९९१-२००१ या कालावधीत प्रति वर्ष राज्यातील लोकसंख्येतील नैसर्गिक वृद्धिदर १.७ टक्के होता व राज्यात निव्वळ स्थलांतरितांची संख्या

प्रतिवर्ष सुमारे ४ लाख इतकी होती. यावरून असे दिसून येते की, १९९१-२००१ या कालावधीत राज्यातील लोकसंख्या वाढीत २३ टक्के हिस्सा स्थलांतरितांचा होता. म्हणजेच, गत दशकामध्ये लोकसंख्येत झालेल्या वाढीत प्रत्येक पाच व्यक्तीमध्ये एक व्यक्ती स्थलांतरीत होती.

३.५ २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र आणि भारताच्या लोकसंख्येबाबत काही ठळक वैशिष्ट्ये तत्ता क्र. ३.१ मध्ये दर्शविली आहेत.

तत्ता क्र. ३.१

२००१ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्याविषयक आकडेवारी

बाब (१)	महाराष्ट्र (२)	भारत (३)
लोकसंख्या (कोटीमध्ये)		
एकूण	९.६७	१०२.७०
पुरुष	५.०३	५३.१३
स्त्रिया	४.६४	४९.५७
दशवर्षीय वाढ टक्केवारीत (१९९१-२००१)	२२.६	२१.४
नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी	४२.४	२७.८
स्त्री-पुरुष प्रमाण (प्रति १००० पुरुषांमागे स्त्रिया)	९२२	९३३
क्षेत्रफळ (लाख चौ.कि.मी. मध्ये)	३.०८	३२.८७
लोकसंख्येची घनता (लोकसंख्या प्रति चौ.कि.मी.)	३१४	३१२
साक्षरतेची टक्केवारी	७७.३	६५.४

लोकसंख्येची घनता

३.६ जनगणना २००१ नुसार राज्यातील लोकसंख्येची घनता (लोकसंख्या प्रति चौ.कि.मी.) ३१४ असून ती जवळपास भारताच्या लोकसंख्या घनतेइतकीच (३१२) होती. जनगणना १९९१ नुसार राज्यातील लोकसंख्येची घनता २५७ इतकी होती.

नागरी लोकसंख्या

३.७ २००१ च्या जनगणनेनुसार राज्याच्या लोकसंख्येपैकी ४२.४ टक्के (४.१० कोटी) लोकसंख्या नागरी भागात होती, तर भारतासाठी हे प्रमाण २७.८ टक्के (२८.५४ कोटी) होते. अशा रितीने राज्याच्या नागरी भागातील लोकसंख्येचे प्रमाण भारताच्या तत्सम प्रमाणापेक्षा बरेच जास्त आहे. राज्यातील नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण १९९१ मध्ये ३८.७ टक्के होते, ते वाढून २००१ मध्ये ४२.४ टक्के इतके झाले. नागरी लोकसंख्येच्या प्रमाणाच्या बाबतीत भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये तामीळनाडूनंतर (४३.९ टक्के) महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक लागतो. राज्यातील एकूण नागरी लोकसंख्येपैकी सुमारे निम्मी लोकसंख्या बृहन्मुंबई, पुणे, नागपूर, ठाणे, कल्याण-डोंबिवली, नाशिक आणि पिंपरी-चिंचवड या सात शहरांत केंद्रित झाली आहे. राज्यातील नागरी लोकसंख्येच्या एक-तृतीयांश आणि एकूण लोकसंख्येच्या १२.३ टक्के लोकसंख्या केवळ बृहन्मुंबई शहरात होती. देशातील जास्त दाट लोकवस्ती असलेल्या १५ शहरसंकुलामध्ये महाराष्ट्रातील बृहन्मुंबई (गुणानुक्रमांक-१), पुणे (गुणानुक्रमांक-८) व नागपूर (गुणानुक्रमांक-१३) या तीन शहरांचा समावेश आहे.

३.८ जनगणना १९९१ व २००१ नुसार राज्यातील शहरे व नगरांचे लोकसंख्येच्या आकारानुसार वर्गीकरण तक्ता क्र. ३.२ मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. ३.२

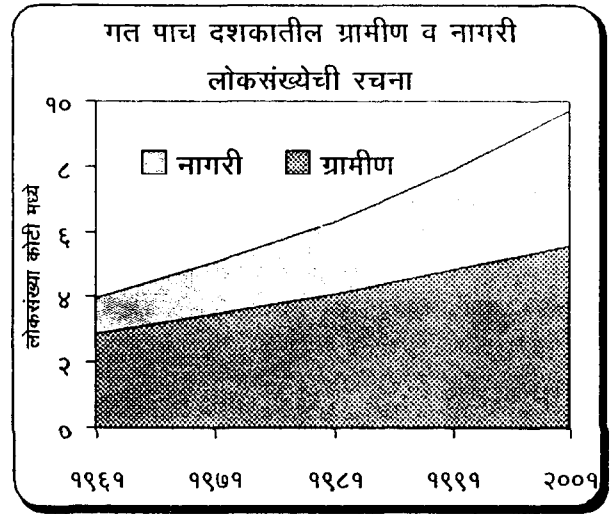
शहरांच्या आकारवर्गानुसार नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी

अ.क्र.	लोकसंख्या आकार वर्ग	आकार वर्गानुसार लोकसंख्येची टक्केवारी			
		१९९१		२००१	
(१)	(२)	शहरांची संख्या (३)	लोकसंख्येची टक्केवारी (४)	शहरांची संख्या (५)	लोकसंख्येची टक्केवारी (६)
१	वर्ग-१ : १ लाख व त्यावरील				
	अ) १० लाख व त्यावरील	४	४६.३	७	५७.०
	ब) ५ लाख ते ९,९९,९९९	५	१०.४	६	७.२
	क) १ लाख ते ४,९९,९९९	२४	१८.५	२७	१५.५
२	वर्ग-२ : ५०,००० ते ९९,९९९	३०	६.९	४४	६.७
३	वर्ग-३ : २०,००० ते ४९,९९९	११४	११.६	१३४	९.४
४	वर्ग-४ : १०,००० ते १९,९९९	१०२	५.०	१०२	३.३
५	वर्ग-५ : ५,००० ते ९,९९९	४६	१.२	५०	०.८
६	वर्ग-६ : ५,००० पेक्षा कमी	११	०.१	८	०.१
	एकूण	(३३६)	१००.०	(३७८)	१००.०
		(३०५४१५८६)		(४१०१९७३४)	

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००१-०२

ग्रामीण लोकसंख्या

३.९ २००१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्या (५.५७ कोटी) एकूण लोकसंख्येच्या (९.६७ कोटी) ५७.६ टक्के इतकी होती. १९९१-२००१ या दशकात राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्या १५.१ टक्क्यांनी वाढली. ही वाढ भारताच्या तत्सम वाढीपेक्षा (१८.० टक्के) कमी होती. राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्येची १९९१-२००१ या दशकातील वाढीची टक्केवारी ही मागील १९८१-९१ या दशकातील वाढीपेक्षा (१८.६ टक्के) थोडीशी कमी होती. १९९१-२००१ या दशकामध्ये राज्यातील गावांची एकूण (वस्ती नसलेली गावे धरून) संख्या ४३,०२५ वरून वाढून ४३,७२२ इतकी झाली.

स्त्री-पुरुष प्रमाण

३.१० जनगणना २००१ च्या निष्कर्षानुसार महाराष्ट्र राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण, प्रति हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या, १९९१ मधील ९३४ वरून कमी होऊन २००१ मध्ये आतापर्यंत सर्वात कमी म्हणजे ९२२ इतकी झाली. राष्ट्रीय स्तरावर स्त्री-पुरुष प्रमाणांमध्ये वाढ होत असतांना राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाणांतील ही घट चिंताजनक बाब आहे.

स्त्री-पुरुष प्रमाण (वयोगट ०-६ वर्षे)

३.११ जनगणना २००१ च्या निष्कर्षानुसार राज्यातील ०-६ वर्षे वयोगटातील स्त्री-पुरुष प्रमाण १९९१ मधील ९४६ वरून कमी होऊन ९१७ इतके झाले. केरळ राज्यात हे प्रमाण ९५८ वरून ९६३ इतके सुधारले असतांना महाराष्ट्रात मात्र उलट चित्र दिसते. राष्ट्रीय स्तरावरदेखील ०-६ वर्षे वयोगटातील स्त्री-पुरुष प्रमाण (९२७) महाराष्ट्र राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाणापेक्षा जास्त आहे. मुलगा असावा अशी आत्यंतिक मानसिकता असलेला समाज व गर्भलिंग निश्चितीचे वाढलेले प्रमाण यामुळे कदाचित लिंग निवडीनुसार गर्भपात करण्याचे प्रमाण वाढले असण्याची शक्यता आहे. संगोपनात मुलीकडे होणारे दुर्लक्ष त्यामुळे ०-६ वर्षे वयोगटातील मुलींच्या मृत्यूंचे प्रमाण जास्त असावे. त्यामुळे मुलांतील स्त्री-पुरुष प्रमाण कमी होण्याचे हे एक दुसरे कारण असू शकेल.

स्त्री-पुरुष प्रमाण (२००१)

अखिल भारत	-	९३३
केरळ	-	१०५८
तामिळनाडू	-	९८६
आंध्र प्रदेश	-	९७८
ओरीसा	-	९७२
कर्नाटक	-	९६४
महाराष्ट्र	-	९२२

साक्षरता

३.१२ भारतातील प्रमुख राज्यांपैकी महाराष्ट्र राज्याने साक्षरता वाढीमध्ये प्रभावी कामगिरी केल्याचे जनगणना २००१ चे निष्कर्ष दर्शवतात. महाराष्ट्रातील सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या लोकसंख्येचे साक्षरतेचे प्रमाण १९९१ मध्ये ६४.९ टक्के होते ते वाढून २००१ मध्ये ७७.३ टक्के इतके झाले. साक्षरता प्रमाणातील १२.४ टक्के अंक वाढ ही गत चार दशकामधील सर्वाधिक वाढ होती. महाराष्ट्र राज्याची साक्षरतेची सरासरी राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा नेहमीच वर राहिलेली आहे. अखिल भारताचे २००१ करिताचे साक्षरतेचे प्रमाण ६५.४ टक्के इतके होते.

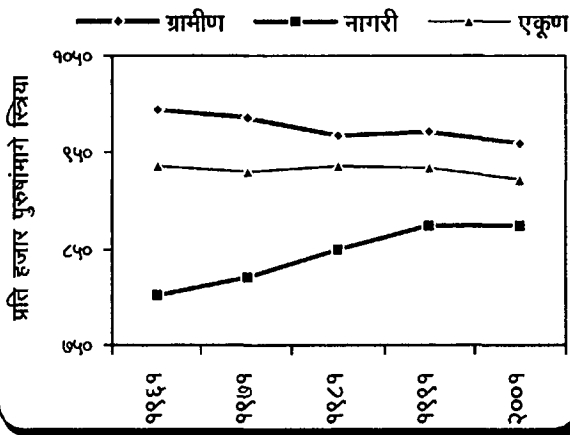
३.१३ साक्षरतेच्या प्रमाणाबाबत भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये केरळ राज्यानंतर (९०.९ टक्के) महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक लागतो. जनगणना १९९१ व २००१ वर आधारित ग्रामीण व नागरी भागातील स्त्री आणि पुरुषांचे साक्षरता प्रमाण तक्ता क्र. ३.३ मध्ये दिले आहेत.

३.१४ गेल्या दशकामध्ये ग्रामीण भागातील स्त्री साक्षरता प्रमाणातील वाढ नागरी भागातील स्त्री साक्षरता प्रमाणातील वाढीपेक्षा खूप अधिक असल्याचे दिसून येते. १९९१-२००१ या दशकामध्ये राज्यात साक्षरता प्रमाणात भरीव वाढ झाली असली तरी अद्याप सुमारे १.९० कोटी व्यक्ती निरक्षर असून त्यापैकी सुमारे ६९ टक्के स्त्रिया आहेत.

साक्षरता प्रमाण (२००१)

अखिल भारत	-	६५.४
केरळ	-	९०.९
महाराष्ट्र	-	७७.३
तामिळनाडू	-	७३.५
गुजराथ	-	६९.९
पंजाब	-	६९.९
कर्नाटक	-	६७.४
मध्य प्रदेश	-	६४.१
आंध्र प्रदेश	-	६१.१

राज्यातील स्त्री - पुरुष प्रमाण

जन्मदर, मृत्यूदर व बालमृत्यू दर

३.१५ १९७१-१९९९ या कालावधीसाठी निरनिराळ्या राज्यांकरिता व भारताकरिता नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्यूदर आणि बालमृत्यू दराबाबतची माहिती उपलब्ध आहे. १९९९ मध्ये महाराष्ट्रातील जन्मदर, मृत्यूदर आणि बालमृत्यू दर (अस्थायी) अनुक्रमे २१.१, ७.५ व ४८.० होते. हे दर भारताच्या तत्सम दरापेक्षा कमी होते. भारताकरिता हे दर अनुक्रमे २६.१, ८.७ आणि ७०.० होते. पुरुष व स्त्री मृत्यूदर अनुक्रमे ८.२ व ६.७ इतके होते. महाराष्ट्र आणि भारतासाठीचे हे दर भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३ मध्ये दिले आहेत.

लोकवित्त

राज्य शासनाची वित्तीय स्थिती

तक्का क्रमांक ४.१

४.१ महाराष्ट्र राज्य हे त्याच्या स्थापनेपासूनच आर्थिक विकासात अग्रणी, खाजगी गुंतवणुकीसाठी पसंतीचे तसेच देशातील औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत आणि आर्थिकदृष्ट्या मजबूत असलेले राज्य आहे. महाराष्ट्राने स्थापनेपासूनच्या चार दशकांमध्ये आर्थिक धोरणात सातत्य आणि परिपक्वता दर्शाविलेली आहे. तथापि, गेल्या काही वर्षांपासून राज्याच्या आर्थिक परिस्थितीवर ताण पडल्याचे दिसून येत आहे.

दृष्टीक्षेप

४.२ राज्य अर्थसंकल्पानुसार महाराष्ट्र राज्याची राजकोषीय तूट २०००-०१ या वर्षी रुपये ९,४०४ कोटी होती, ती २००१-०२ या वर्षामध्ये कमी होऊन ७,७७३ कोटी रुपये होईल असे अपेक्षित आहे. त्याचप्रमाणे महसुली तूट देखील ६,२२४ कोटी रुपयांवरून २,९९१ कोटी रुपयांपर्यंत इतकी कमी अपेक्षित आहे. २००१-०२ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार राजकोषीय तूट स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २.७ टक्के इतकी अपेक्षित आहे. तर ती २०००-०१ मध्ये ३.६ टक्के इतकी होती. महसुली तूट, जी महसुली जमा व महसुली खर्च यातील फरक दर्शविते ती २०००-०१ या वर्षामध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २.४ टक्के इतकी होती ती २००१-०२ यावर्षी १.० टक्के इतकी अपेक्षित आहे. राजकोषीय तूटीमधून व्याज प्रदान रकमा वजा केल्यानंतर मिळणारी प्राथमिक तूट ही राज्याच्या चालू आर्थिक स्थितीचा चांगला निर्देशक मानला जातो. २०००-०१ या वर्षाची प्राथमिक तूट स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या १.५ टक्के इतकी होती (रुपये ३,८१९ कोटी) ती २००१-०२ यावर्षी ०.५ टक्के (रुपये १,३५८ कोटी) इतकी अपेक्षित आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या २००१-०२ च्या अर्थसंकल्पाचा तपशील तक्का क्र. १ भाग-२ मध्ये दिला आहे.

राज्याचा स्वतःचा कर महसूल

४.३ विक्रीकर हे राज्याचे करमहसुलाचे मुख्य साधन आहे. एकूण कर महसुलात विक्रीकराचा हिस्सा १९९९-२००० मध्ये ५२.९ टक्के इतका होता. तो २००१-०२ मध्ये ५५.१ टक्के इतका अपेक्षित आहे. गेल्या काही वर्षांपासून विक्रीकराद्वारे मिळणाऱ्या महसुलाचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी तसेच एकूण राज्य कर महसुलाशी प्रमाण, मोठया प्रमाणावर

महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थसंकल्पीय तूटीचे कल

वर्ष	महसुली तूट	प्राथमिक तूट	राजकोषीय तूट
(१)	(२)	(३)	(४)
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी			
१९८०-८१	(-) ०.७	२.०	२.६
१९९०-९१	०.१	१.१	२.४
१९९१-९२	०.४	०.७	२.२
१९९२-९३	०.८	१.३	२.७
१९९३-९४	०.१	०.७	२.०
१९९४-९५	(-) ०.२	०.८	२.२
१९९५-९६	०.४	१.३	२.६
१९९६-९७	०.९	१.४	२.८
१९९७-९८	१.३	१.९	३.४
१९९८-९९	१.८	२.१	३.८
१९९९-२०	१.८	२.१	४.१
२०००-०१ (सु.अं.)	२.४	१.५	३.६
२००१-०२ (अ.अं.)	१.०	०.५	२.७
सु.अं. : सुधारित अंदाज		अ.अं. : अर्थसंकल्पीय अंदाज	

करात सवलती दिल्यामुळे घटत असल्याचे दिसून येते. १९९९-२००० मध्ये एकूण कर महसुलातील राज्य उत्पादन शुल्क, वाहनावरील कर व मुद्रांक आणि नोंदणी फी चा हिस्सा अनुक्रमे ९.४ टक्के, ३.६ टक्के व ९.८ टक्के इतका होता. तो २००१-०२ मध्ये अनुक्रमे ७.० टक्के, ३.४ टक्के आणि ८.९ टक्के इतका अपेक्षित आहे. कर महसुलाचा तपशील तक्का क्र. ६ भाग - २ मध्ये दिला आहे.

करांव्यतिरिक्त महसूल

४.४ कराव्यतिरिक्त महसुलामध्ये तीन प्रमुख बाबींचा समावेश होतो. (१) व्याजाच्या जमा रकमा (२) केंद्र शासनाकडून सहाय्यक अनुदाने आणि (३) इतर कराव्यतिरिक्त महसूल - दंड, फी, शुल्क इत्यादी. एकूण महसुली जमेत, कराव्यतिरिक्त महसुलांचे उत्पन्न २००१-०२ मध्ये २० टक्के इतके अपेक्षित आहे, तर ते २०००-०१ मध्ये

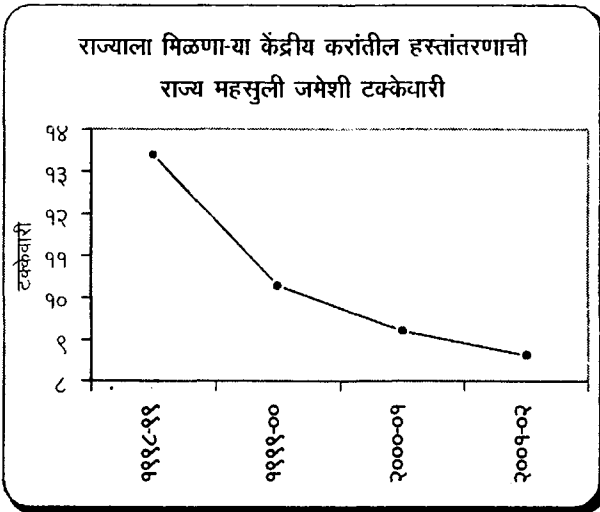
२२.२ टक्के इतके होते. राज्याच्या कर महसुलाचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण जसे घटते आहे तसेच कराव्यतिरिक्त महसुलाचे प्रमाण सुद्धा गेल्या

राज्याचा स्वतःचा दरडोई कर महसूल (रुपयांत)		
अ.क्र. (१)	राज्य (२)	१९९९-२००० (३)
१.	तामीळनाडू	१,८०१
२.	महाराष्ट्र	१,७७७
३.	पंजाब	१,७७३
४.	गुजरात	१,७६६
५.	कर्नाटक	१,५८६
६.	आंध्रप्रदेश	१,१८९
७.	राजस्थान	८७८
८.	पश्चिम बंगाल	७२७
९.	उत्तर प्रदेश	६२०
१०.	बिहार	४५७

पंधरा वर्षांपासून घटत असल्याचे दिसून येते. कराव्यतिरिक्त महसुलाचा तपशील तक्ता क्र. ६ भाग - २ मध्ये दाखविला आहे.

केंद्रीय करातील महाराष्ट्राचा हिस्सा

४.५ केंद्रीय करातून राज्याला मिळणाऱ्या हिस्स्याचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण सातत्याने घटत आहे. १९९०-९१ मध्ये मिळणारा केंद्रीय करातील राज्याच्या हिस्सा हा स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या १.५ टक्के इतका होता, तो कमी कमी होऊन २००१-०२ या वर्षामध्ये १.० टक्के इतका झाला आहे. त्याचप्रमाणे केंद्राकडून मिळणारे अनुदान १९९०-९१ मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या १.२ टक्के इतके होते, ते कमी होऊन २००१-०२ मध्ये ०.७ टक्के इतके झाले आहे. दुस-या वित्त आयोगाच्या वेळी (१९५७ ते १९६२) राज्याला मिळणारा आयकरातील हिस्सा १५.९७ टक्के इतका होता तो दहाव्या वित्त आयोगाच्या (१९९५-२०००) काळात ६.१२६ टक्के इतका कमी झाला आहे. केंद्रीय उत्पादन शुल्काच्या बाबतीत सुद्धा तत्सम प्रमाण १२.१७ टक्क्यावरून ६.१२६ टक्के इतके

केंद्रीय करातून राज्याला मिळणाऱ्या रकमेची राज्याच्या एकूण करमहसुलाशी टक्केवारी

अ.क्र. (१)	राज्य (२)	१९९९-२००० (३)
१.	बिहार	५८.४
२.	उत्तर प्रदेश	४१.९
३.	पश्चिम बंगाल	३४.४
४.	राजस्थान	३१.४
५.	आंध्रप्रदेश	२७.२
६.	तामीळनाडू	१९.७
७.	कर्नाटक	१८.८
८.	गुजरात	१६.७
९.	पंजाब	१३.८
१०.	महाराष्ट्र	१३.५

तक्ता क्रमांक ४.२

केंद्र शासनाकडून महाराष्ट्राला मिळणाऱ्या रकमा

बाब	१९९०-	१९९९-	२०००-	२००१-
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
	९१	२०००	०१	०२

महसुली जमेशी टक्केवारी

१.	केंद्रीय करातील हिस्सा	११.४	१०.३	९.२	८.६
२.	केंद्र शासनाकडून अनुदाने	९.१	५.८	६.५	५.८

स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी

१.	केंद्रीय करातील हिस्सा	१.५	१.१	१.१	१.०
२.	केंद्र शासनाकडून अनुदाने	१.२	०.६	०.८	०.७

कमी झाले आहे. ११ व्या वित्त आयोगाच्या काळात (२०००-०५) तर केंद्रीय करातील राज्याचा हिस्सा कमी होऊन तो ४.६३२ टक्के इतका खाली आला आहे. याप्रमाणे गेल्या काही वर्षांपासून केंद्रीय करातील राज्याचा हिस्सा मोठ्या प्रमाणावर कमी झाला आहे.

खर्च

४.६ अर्थसंकल्प २००१-०२ नुसार राज्याचा महसुली खर्च ३६,६२५ कोटी रुपये इतका अर्पोक्षित आहे. तो २०००-०१ मध्ये ३६,४९५ कोटी रुपये इतका होता, म्हणजे आता तो ०.४ टक्के इतकाच किरकोळ वाढलेला आहे. २००१-०२ चा महसुली खर्च हा स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या १२.५ टक्के इतका असून तो २०००-०१ च्या तुलनेत १.६ टक्के अंकानी कमी झालेला दिसून येतो. राज्य सरकारने प्रशासकीय खर्च कमी करण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नाचा तो एक भाग आहे (तक्ता क्र. ९ भाग-२). व्याजप्रदान रकमांच्या खर्चाची महसुली जमेशी टक्केवारी १९८०-८१ मध्ये ५.४ टक्के इतकी होती. ती १९९०-९१ मध्ये १०.१ टक्के इतकी वाढली व २००१-०२ मध्ये ती १९.१ टक्के होईल असे अर्पोक्षित

आहे. प्रशासकीय सेवांवरील खर्च देखील १९८०-८१ यावर्षी महसुली जमेच्या १०.३ टक्के इतका होता तो १९९०-९१ मध्ये ८.३ टक्के इतका खाली आला आणि २००१-०२ मध्ये तो ९.५ टक्के या पातळीपर्यंत काहीसा वाढल असे अपेक्षित आहे. निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा हा खर्च १९८०-८१ मध्ये महसुली जमेच्या २.२ टक्के इतका होता तो १९९०-९१ यावर्षी ३.८ टक्के इतका वाढला आणि २००१-०२ या वर्षामध्ये तो ११.६ टक्के इतका वाढण्याची अपेक्षा आहे.

महसुली जमा व खर्च

४.७ १९८०-८१ ते १९९९-२००० सा कालावधीत राज्याची महसुली जमा १४.२ टक्के या वार्षिक सरासरी वृद्धिदराने वाढलेली आहे. याच कालावधीत महसुली खर्च १५.५ टक्के या वार्षिक सरासरी वृद्धिदराने वाढलेला आहे. याचा परिणाम नक्त महसुली तूट वाढण्यात झाला आहे (तक्ता क्र.९ भाग-२).

भांडवली जमा आणि खर्च

४.८ सन २००१-०२ मधील एकूण भांडवली जमा १५,८२४ कोटी रुपये इतकी अंदाजित आहे. ती २०००-०१ च्या २२,१४७ कोटी रुपयांच्या तुलनेत २८.५ टक्के घट दर्शविते. २००१-०२ च्या एकूण भांडवली जमेमध्ये कर्जाची वसुली १.९ टक्के, इतर भांडवली जमा ४९.० टक्के आणि कर्ज व इतर दायित्व ४९.१ टक्के असे प्रमाण आहे. सन २०००-०१ मध्ये हेच प्रमाण ११.७ टक्के, ४५.९ टक्के आणि ४२.४ टक्के इतके होते. कर्ज व इतर दायित्व हेच भांडवली जमेचे मुख्य साधन आहे. २००१-०२ मधील भांडवली खर्च १२,८४३ कोटी रुपये इतका अंदाजिला आहे. तो २०००-०१ च्या १५,९३१ कोटी रुपयांपेक्षा १९.४ टक्के कमी आहे.

भांडवल निर्मितीमधील प्रगती

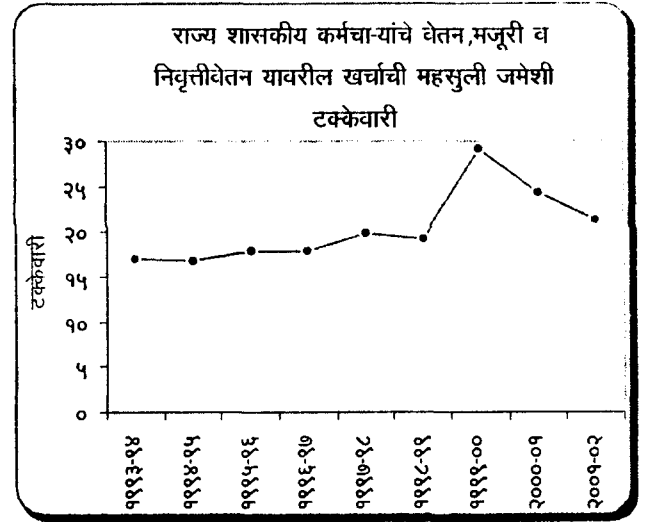
४.९.१ इमारती, रस्ते व इतर बांधकामे, वस्तूंच्या साठ्यातील बदल, वाहतूकीमधील खर्च, यंत्रसामुग्रीतील खर्च, त्यांची दुरुस्ती व देखभाल इत्यादी खर्च एकात्रित घेतला असता शासनाकडून होणारी एकूण भांडवल निर्मिती मिळते. भांडवल निर्मितीकरिता दिलेले वित्तीय सहाय्य भांडवल निर्मितीच्या खर्चात मिळविले असता, राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पीय उपाययोजनातून होणारी एकूण भांडवलनिर्मिती मिळते. एकूण भांडवल निर्मितीसाठी वित्तीय सहाय्य म्हणून भांडवली अनुदाने, इतर भांडवली हस्तांतरित रकमा, भांडवली कर्ज व भागभांडवलातील गुंतवणूक इत्यादीचा वापर केला जातो. राज्य अर्थसंकल्पाच्या विश्लेषणातून मिळणारी भांडवल निर्मिती, व भांडवल निर्मितीसाठीचे वित्तीय सहाय्य याबाबतची स्थिती तक्ता क्रमांक-१० भाग २ मध्ये दाखविली आहे.

४.९.२ राज्यशासनाच्या अर्थसंकल्पीय उपाययोजनातून होणारी एकूण भांडवल निर्मिती १९९३-९४ मध्ये ४,०३४ कोटी रुपये होती. २०००-०१ च्या सुधारित अंदाजानुसार भांडवल निर्मितीवरील एकूण खर्च ११,२३४ कोटी रुपये इतका वाढला आहे. राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पीय

उपाययोजनातून होणारी एकूण भांडवल निर्मिती १९९३-९४ या वर्षासाठी स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या ३.६ टक्के इतकी होती, ती २०००-०१ या वर्षासाठी ४.३ टक्के इतकी वाढलेली दिसून येते.

वेतन व मजुरी यावरील खर्च

४.१०.१ महाराष्ट्र राज्य शासनाचा वेतनावरील खर्च १९९३-९४ मध्ये २,१९७ कोटी रुपये होता. तो १९९९-२००० मध्ये ७,३७० कोटी रुपये इतका वाढला आहे आणि अर्थसंकल्प २००१-०२ या वर्षामध्ये हा खर्च ७,०९१ कोटी रुपये इतका अपेक्षित आहे. सदरील खर्च १९९३-९४ मध्ये महसुली जमेच्या १६.९ टक्के इतका होता, तर १९९९-२००० मध्ये तो वाढून २९.२ टक्के इतका झाला. पाचव्या वेतन आयोगाच्या शिफारशीची अंमलबजावणी झाल्यामुळे व अनुषंगिक थकबाकी आणि वाढीव महागाई भत्ता कर्मचाऱ्यांना द्यावा लागल्याने हो अचानक वाढ दिसून येते.

४.१०.२ महसुली अनुदानावरील खर्च (अशी अनुदाने स्थानिक स्वराज्य संस्था, शैक्षणिक व इतर संस्था यांना दिली जातात) १९९३-९४ या वर्षी ३४७३ कोटी रुपये होता तो १९९९-२००० मध्ये ८९६९ कोटी रुपये इतका वाढला आहे. वर्ष २००१-०२ मध्ये हा खर्च ११,३५५ कोटी रुपये इतका वाढल असे अपेक्षित आहे. या अनुदानामधील बहुतांश भाग कर्मचाऱ्यांच्या वेतन व भत्त्यावर खर्च होतो मात्र त्यापैकी किती हिस्सा हा वेतनावर खर्च होतो याबाबतची निश्चीत माहिती उपलब्ध नसल्यामुळे सदरील वेतन अनुषंगिक खर्चाची माहिती स्वतंत्रपणे देण्यात आलेली नाही.

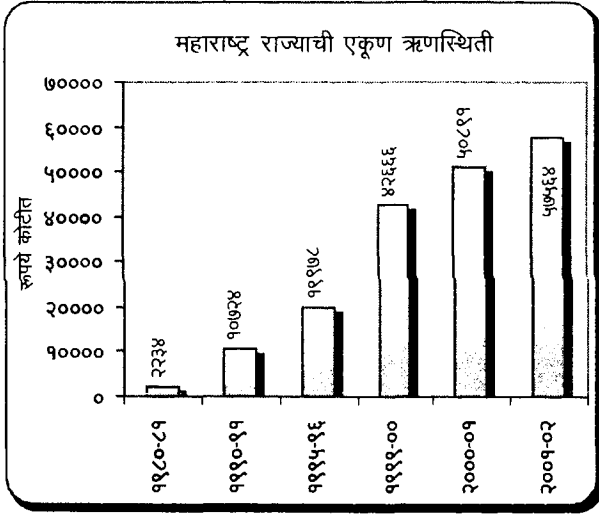
अर्थसहाय्य

४.११ अर्थसहाय्यावरील खर्चाचे मुख्य दोन भाग आहेत (१) सर्वसाधारण अर्थसहाय्य, (२) सिंचनातील तोट्यांमुळे शासनाला सोसावी लागणारी अर्थसहाय्याची रक्कम. दोन्ही प्रकारच्या अर्थसहाय्याकरिता राज्य शासनाचा एकूण खर्च १९९३-९४ मध्ये ९३७ कोटी रुपये होता.

तो १९९९-२००० मध्ये २,२४३ कोटी रुपये इतका वाढला. शासनाचा सर्वसाधारण अर्थसहाय्याचा खर्च १९९३-९४ मध्ये २११ कोटी रुपये इतका होता तो १९९९-२००० मध्ये ६०७ कोटी रुपये इतका वाढला. सिंचनाकरिता शासनाला सोसावी लागणारी अर्थसहाय्याची रक्कम १९९३-९४ मध्ये ७२६ कोटी रुपये होती ती १९९९-२००० मध्ये १,६३६ कोटी रुपये इतकी वाढली.

ऋणस्थिती

४.१२.१ राज्य शासनाच्या एकूण ऋणस्थितीमध्ये पुढील बाबींचा समावेश असतो. राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण (खुल्या बाजारामधील कर्ज व वित्तीय संस्थांकडील कर्ज), केंद्र शासनाकडून कर्ज आणि लोकलेख्याशी संबंधित असलेली भविष्य निर्वाह निधी, राखीव निधी आणि नागरी ठेवी यांमधील व्याजी गठबंधने इत्यादीमधील कर्जांचा समावेश होतो.

तक्का क्रमांक ४.३

महाराष्ट्र राज्याची एकूण ऋणस्थिती

(रुपये कोटीत)

बाब	१९८०-८१ (प्रत्यक्ष)	१९९०-९१ (प्रत्यक्ष)	१९९९-२००० (प्रत्यक्ष)	२०००-२००१ (सु. अं.)	२००१-२००२ (अ. अं.)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१. सरकारी ऋण (अ + ब)	१,८६७.९५	८,८२४.८४	३२,४९७.०८	३९,१२९.१४	४४,६१५.६८
अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	३७१.४०	९९९.९४	५३४९.२३	६,८८०.९५	८,३००.२३
ब) केंद्र शासनाकडून कर्ज व आगाऊ रकमा	१,४९६.५५	७,८२४.९०	२७,१४७.८५	३२,२४८.१९	३६,३१५.४५
२. भविष्य निर्वाह निधी इ.	३१४.९३	१,२१४.७२	५,८०३.२६	६,५४५.३९	६,९३८.४४
३. इतर व्याजी गठबंधने - (राखीव निधी व नागरी ठेवीमधून)	५१.४३	६८४.८८	४,३६६.१०	५,२१६.११	६,००९.६६
एकूण ऋण (१ + २ + ३)	२,२३४.३१	१०,७२४.४४	४२,६६६.४४	५०,८९०.६४	५७,५६३.७८
राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(१२.४)	(१५.९)	(१७.७)	(१९.७)	(१९.६)

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००९-१०

भविष्य निर्वाह निधीतून उचल

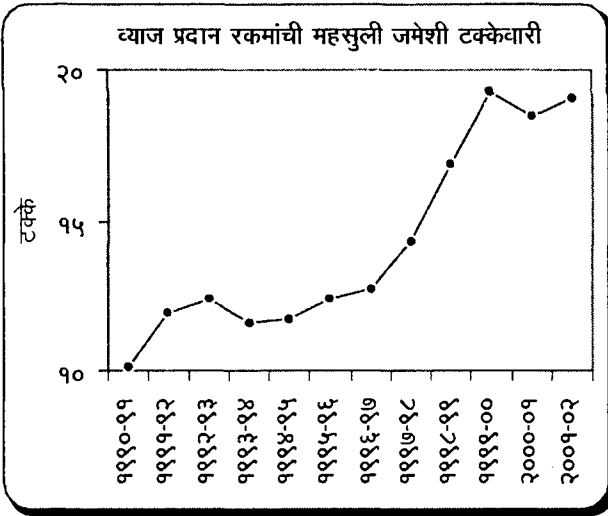
४.१२.५ १९८०-८१ यावर्षी शासनाने या स्वरूपाची उचल ३१५ कोटी रुपये इतकी घेतली होती. सदरील रक्कम १९९०-९१ मध्ये १,२१५ कोटी रुपये इतकी वाढली, तर २००१-०२ च्या वर्षाअखेरीस शासनाची ही उचल ६,९३८ कोटी रुपये इतकी वाढेल अशी अपेक्षा आहे.

व्याजी गठबंधने

४.१२.६ लोकलेख्यात असणारा राखीव निधी व नागरी ठेवी यामधून शासन व्याजी रकमा उचलत असते. १९८०-८१ साली ५१ कोटी रुपये इतकी रक्कम शासनाने उचलली होती. २०००-०१ यावर्षी उचललेली कर्जाऊ रक्कम ५,२१६ कोटी रुपये होती ती २६.० टक्के या वार्षिक सरासरी वृद्धिदराने वाढलेली दिसून येते. २००१-०२ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजात ही रक्कम ६,०१० कोटी रुपये इतकी असेल.

व्याजाचा भार

४.१३.१ राज्य सरकारची वर उल्लेखित एकूण ऋणस्थिती लक्षात घेता त्याचा परिणाम व्याजाचा भार वाढण्यात होणार हे स्पष्टच आहे.

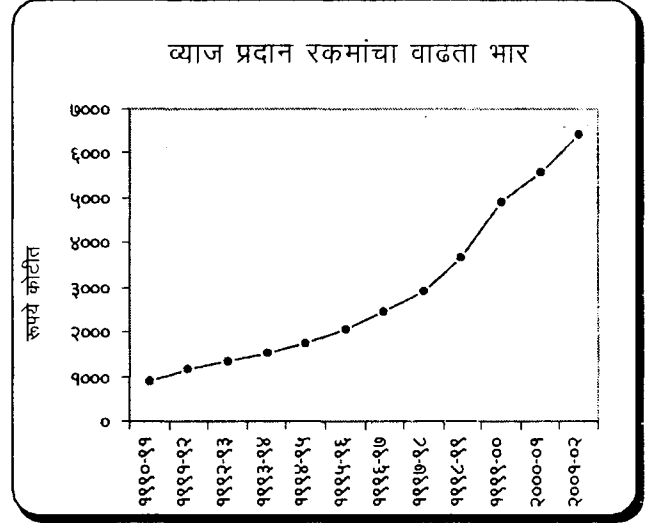

तक्ता क्रमांक ४.४

राज्य शासनावरील व्याज प्रदान रकमांचा भार

(रुपये कोटीत)

बाब	१९८०-८१ (प्रत्यक्ष)	१९९०-९१ (प्रत्यक्ष)	१९९९-२००० (प्रत्यक्ष)	२०००-२००१ (सु.अं.)	२००१-२००२ (अ.अं.)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
व्याज प्रदान रक्कम	११०.३३	८८०.७७	४,८८३.५९	५,५८४.६२	६,४१४.८५
महसुली जमा	२,०३८.०६	८,६९९.०२	२५,२६९.४७	३०,२७०.९७	३३,६३४.२७
व्याजप्रदान रकमांची टक्केवारी					
अ) महसुली जमेशी	५.४	१०.१	१९.३	१८.४	१९.१
ब) स्थूल राज्य उत्पन्नाशी	०.६	१.३	२.०	२.२	२.२

४.१३.२ १९८०-८१ मध्ये राज्य सरकारचा व्याज प्रदानाचा खर्च ११० कोटी रुपये इतका होता (महसुली जमेच्या ५.४ टक्के). तो १९९०-९१ मध्ये ८८१ कोटी रुपये इतका वाढला (महसुली जमेच्या १०.१ टक्के) १९९९-२००० मध्ये तो ४,८८४ कोटी रुपयांपर्यंत वाढला (महसुली जमेच्या १९.३ टक्के). सन २०००-०१ चे सुधारित अंदाज व २००१-०२ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजाप्रमाणे व्याज प्रदानाचा हा खर्च महसुली जमेच्या १८ ते १९ टक्के इतका राहिल असे अपेक्षित आहे. व्याजप्रदान खर्चाचा महसुली जमेशी टक्केवारी दाखविणारा वाढता कल १९९०-९१ ते २००१-०२ या कालावधीत दिसून येतो.

४.१३.३ राज्यशासनाची महसुली जमा व एकूण दायित्त्व गेल्या २० वर्षांमध्ये ज्याप्रमाणे वाढत गेले आहे, तसेच ते पुढे वाढत गेल्यास वर्ष २०१०-११ व २०२०-२१ मध्ये व्याजप्रदान रकमेची महसुली जमेशी टक्केवारी अनुक्रमे ३३.१ व ६१.२ अशी होईल.

पंचवार्षिक योजनांची प्रगती

४.१४.१ योजना आयोगाने दिलेले निर्देश व मार्गदर्शन विचारात घेऊन महाराष्ट्रात विकासाधिष्ठित नियोजनाची प्रक्रिया गेल्या ४० वर्षांपासून सुरू आहे. १ मे, १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. स्थापनेपासूनच राज्याने विकास योजनेचा मार्ग अनुसरला आहे. देशामधली नियोजन प्रक्रिया १९५१ च्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेने सुरू झाली. महाराष्ट्र राज्य सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या या प्रक्रियेत तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपासून सहभागी झाले. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपासूनचा योजनांतर्गत खर्चाचा क्षेत्रनिहाय तपशील तक्ता क्र.११ भाग-२ मध्ये दिला आहे.

४.१४.२ नवव्या पंचवार्षिक योजनेतील विकासाचा खर्च हा तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेतील खर्चापेक्षा १०० पटीने वाढलेला दिसून येतो. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेतील एकूण खर्च ४३५ कोटी रुपये होता तो नवव्या पंचवार्षिक योजनेत सुमारे ४५,१२५ कोटी रुपये इतका वाढलेला आहे. यापैकी काही खर्चाकरिता वर्षानुवर्षे वाढत जाणारी किंमतीची पातळी कारणीभूत आहे. यामुळे हेही स्पष्ट होते की, राज्यशासनाने योजनाखर्चाची व्याप्ती अधिकाधिक वाढवून सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीबरोबरच समाजातील गरीबीचे निर्मूलन आणि राज्यातील अग्रगत भागांची उन्नती, आदिवासी विकास आणि प्रादेशिक असमतोल दूर करण्यावर भर दिल्याचे दिसून येते.

४.१४.३ ग्रामविकासासाठी कृषि आणि संलग्न सेवा यांवरील खर्च तिसऱ्या योजनेत १३४ कोटी रुपये होता. तो नवव्या पंचवार्षिक योजनेत ६,१५० कोटी रुपये इतका वाढलेला दिसून येतो. कृषि आणि संलग्न सेवा यांचेवरील विकास खर्चाच्या प्रयत्नाशिवायही ग्रामीण विकास, ग्रामीण रोजगार यांसारख्या रोजगार हमी योजनेअंतर्गत असणाऱ्या बाबींवरदेखील भर देण्यात आला. रोजगार हमी योजनेची सुरुवात करणारे महाराष्ट्र हे पहिले राज्य आहे. कृषि क्षेत्रावरील खर्च तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत ३०.९ टक्के होता, तो नवव्या पंचवार्षिक योजनेत १३.६ टक्के इतका झाल्याचे दिसून येते. नवव्या पंचवार्षिक योजनेत या खर्चाची टक्केवारी कमी होण्याचे कारण पाटबंधारे व ऊर्जा या क्षेत्रातील खर्चावर नंतरच्या पंचवार्षिक योजनांत देण्यात आलेला भर हे आहे. पाटबंधारे व ऊर्जा या क्षेत्राचा एकूण खर्च तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत १५९ कोटी रुपये (एकूण खर्चाच्या ३६.५ टक्के) इतका होता. तो नवव्या पंचवार्षिक योजनेत २०,३१९ कोटी रुपये (४५ टक्के) वाढल्याचे दिसून येते.

४.१४.४ उद्योग व खनिजे तसेच वाहतूक व दळणवळण या क्षेत्रातील खर्चाची टक्केवारी सर्वसाधारणपणे तेवढीच राहिल्याचे दिसून येते.

४.१४.५ 'इतर' क्षेत्रांत होणारी प्रत्यक्ष खर्चातील वैशिष्ट्यपूर्ण वाढ हेच दाखविते की, तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत या क्षेत्रावर होणारा खर्च फक्त ९० कोटी रुपये होता, तो नवव्या पंचवार्षिक योजनेत १३,३६२ कोटी रुपयांपर्यंत वाढल्याचे दिसून येते. टक्केवारीच्या बाबतीत हा खर्च २०.६ वरून २९.६ टक्क्यांवर पोहोचल्याचे स्पष्ट होते. 'इतर' क्षेत्रात सामाजिक व सामूहिक सेवेअंतर्गत असणारे शिक्षण, आरोग्य, नगरविकास, पाणीपुरवठा व स्वच्छता तसेच सामाजिक कल्याण व मागासवर्गीयांचे कल्याण इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. नवव्या योजनेच्या कालावधीत सामाजिक व सामूहिक सेवांवर भर दिल्याचे दिसून येते.

४.१४.६ नवव्या पंचवार्षिक योजनेत १) रोजगार निर्मिती, २) लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण, ३) प्रार्थमिक शिक्षणावर भर, ४) निरक्षरतेचे निर्मूलन, ५) सुरक्षित आणि स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, ६) आरोग्याची काळजी व ७) पाटबंधारे, जलसिंचन व विद्युत प्रकल्प यांवर पुरेसा निधी देणे इत्यादी बाबींवर अग्रक्रमाने भर देण्यात आलेला आहे.

४.१४.७ राज्याच्या स्थापनेपासूनच, वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये, भरपूर प्रगती केल्याचे राज्याच्या अर्थव्यवस्थेने दाखवून दिले आहे. ही प्रगती प्रामुख्याने आठव्या व नवव्या या दोन पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीतच झालेली दिसून येते. मात्र गेल्या दोन वर्षांमध्ये, एकूण खर्चाच्या तुलनेत योजनांतर्गत खर्चाचे टक्केवारीतील कमी होणारे प्रमाण हे राज्याची अर्थव्यवस्था तणावाखाली आल्याचे दर्शविते.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांची वित्तीय स्थिती

४.१५ राज्यात मार्च, २००१ अखेर २७,७३८ ग्रामपंचायती, ३३ जिल्हा परिषदा, २२८ नगरपरिषदा, १५ महानगरपालिका आणि ७ कटक मंडळे या विविध प्रकारच्या स्थानिक स्वराज्य संस्था कार्यरत होत्या. मार्च, २००१ नंतर अकोला, भिवंडी-निजामपूर, मालेगांव आणि मिरा-भाईंदर ह्या चार नगरपरिषदांचे महानगरपालिकांमध्ये रूपांतर झाले असून राज्यात एकूण १९ महानगरपालिका सध्या कार्यरत आहेत. तसेच अहमदनगर व धुळे ह्या नगरपरिषदांचे महानगरपालिकेत रूपांतर करण्याची प्रक्रिया चालू आहे.

४.१६ आरंभीची शिल्लक धरून या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे २०००-०१ मधील एकत्रित उत्पन्न १५,६९५ कोटी रुपये होते. या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा २०००-०१ मधील एकूण खर्च १४,२१९ कोटी रुपये होता. या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे २०००-०१ चे उत्पन्न व खर्च संस्थांच्या प्रकारानुसार तक्ता क्र. ४.५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्रमांक ४.५
स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे (प्रकारानुसार) २०००-०१ मधील
उत्पन्न व खर्च

(रुपये कोटीत)

संस्थेचा प्रकार	संख्या	उत्पन्न		खर्च	
		आरंभीची शिल्लक	जमा एकूण		
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१. ग्रामपंचायत	२७,७३८	१३५.५१	४२९.३५	५६४.८६	३९९.३१
२. जिल्हा परिषद	३३	३९६.१२	५,७७४.१७*	६,१७०.२९*	५,६६३.९६
३. नगरपरिषद	२२८	१८४.५७	१,४७०.५८	१,६५५.१५	१,४६५.९२
४. महानगरपालिका	१५	८१.५६	७,१३६.७७	७,२१८.३३	६,६१५.४७
५. कटक मंडळ	७	८.१३	७७.९०	८६.०३	७४.३७
एकूण	-	८०५.८९	१४,८८८.७७	१५,६९४.६६	१४,२१९.०३

* सुधारित अंदाज

ग्रामपंचायती

४.१७.१ सर्व ग्रामपंचायतींचे १९९९-२००० आणि २०००-०१ या वर्षासाठीचे प्रमुख स्रोतनिहाय उत्पन्न व त्यांचा प्रमुख शीर्षनिहाय खर्च तक्ता क्र.४.६ मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता क्रमांक ४.६

ग्रामपंचायतीचे १९९९-२००० व २०००-०१ मधील उत्पन्न व खर्च

(रुपये कोटीत)

बाब	१९९९-२०००		२०००-०१	
	प्रत्यक्ष	एकूण जमेशी/ खर्चाशी टक्केवारी	प्रत्यक्ष	एकूण जमेशी/ खर्चाशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
उत्पन्न				
अ) आरंभीची शिल्लक	११२.२०	-	१३५.५१	-
ब) जमा				
१. कर				
i) घरे व इतर मालमत्ता यावरील कर	६६.१८	१६.५	९४.६४	२२.०
ii) इतर कर	६५.७६	१६.३	७८.१८	१८.२
एकूण कर (i+ii)	१३१.९४	३२.८	१७२.८२	४०.२
२. शासकीय अनुदाने	१४९.०३	३७.०	१२९.५४	३०.२
३. अंशदान व देणग्या	८०.३०	१९.९	७३.९३	१७.२
४. इतर जमा	४१.५८	१०.३	५३.०६	१२.४
एकूण जमा (ब)	४०२.८५	१००.०	४२९.३५	१००.०
एकूण उत्पन्न (अ+ब)	५१५.०५	-	५६४.८६	-
खर्च				
१. प्रशासन	६३.८८	१६.८	६७.८२	१७.०
२. आरोग्य व स्वच्छता	१२५.४७	३३.०	१०७.२६	२६.९
३. सार्वजनिक बांधकामे	१२४.९३	३२.८	१३४.२७	३३.६
४. सार्वजनिक दिवाबत्ती	२०.५३	५.४	२३.५२	५.९
५. शिक्षण	४.३९	१.२	६.००	१.५
६. लोककल्याण	२६.२१	६.९	३१.७८	८.०
७. इतर खर्च	१४.९२	३.९	२८.६६	७.१
एकूण खर्च (१ ते ७)	३८०.३३	१००.०	३९९.३१	१००.०

४.१७.२ राज्यात २०००-०१ मध्ये सर्व ग्रामपंचायतींची एकूण जमा मागील वर्षाच्या तुलनेत ७ टक्क्यांनी वाढून ती ४२९ कोटी रुपये इतकी झाली. २०००-०१ मध्ये प्रति ग्रामपंचायत सरासरी जमा १.५५ लाख रुपये होती. सन २०००-०१ मध्ये ग्रामपंचायतींच्या एकूण जममध्ये करापासून होणाऱ्या जमेचा हिस्सा मागील वर्षाच्या तुलनेत ३३ टक्क्यांवरून ४० टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे. तर त्याच कालावधीमध्ये शासकीय अनुदानाचा हिस्सा ३७ टक्क्यांवरून ३० टक्क्यांपर्यंत खाली आला आहे.

४.१७.३ २०००-०१ या वर्षात सर्व ग्रामपंचायतींचा एकूण खर्च ३९९.३१ कोटी रुपये इतका होता व तो आधीच्या वर्षातील खर्चापेक्षा ५ टक्क्यांनी जास्त होता. २०००-०१ मध्ये प्रति ग्रामपंचायत सरासरी खर्च १.४४ लाख रुपये होता. ग्रामपंचायतींच्या एकूण खर्चापैकी ३४ टक्के खर्च सार्वजनिक बांधकाम आणि २७ टक्के आरोग्य व स्वच्छता या बाबींवर झाला. प्रशासनावरील खर्च १७ टक्के होता.

जिल्हा परिषदा

४.१८.१ भारतीय राज्य घटनेच्या ७३ व्या घटना दुरुस्तीनुसार घटनेच्या अनुच्छेद २४३ (जी ४) च्या अनुसूची ११ मधील विषय पंचायत राज संस्थांकडे देण्याचा निर्णय राज्य शासनाने घेतला. या शासन निर्णयानुसार डिसेंबर २००१ अखेरपर्यंत राज्य शासनाच्या ९ प्रशासकीय विभागांच्या १२४ योजना जिल्हा परिषदांकडे हस्तांतरित केल्या आहेत. जिल्हा परिषदांकडे उर्वरित विषय हस्तांतरित करण्याची कार्यवाही सुरु असून ती लवकरच पूर्ण होईल.

४.१८.२ राज्यातील जिल्हा परिषदांचे प्रमुख स्रोतांनुसार १९९९-२००० आणि २०००-०१ मधील उत्पन्न तक्ता क्र. ४.७ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक ४.७

जिल्हा परिषदांचे १९९९-२००० व २०००-०१ मधील उत्पन्न

(रुपये कोटीत)

बाब	१९९९-२०००		२०००-०१	
	प्रत्यक्ष	एकूण जमेशी/ खर्चाशी टक्केवारी	प्रत्यक्ष	एकूण जमेशी/ खर्चाशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
अ) आरंभीची शिल्लक	२९९.९१	-	३९६.१२	-
ब) महसुली जमा				
१. स्वनिर्मित साधनांपासून	२०२.७३	३.३	१४२.३२	२.५
२. शासकीय अनुदाने				
२.१ सांविधिक अनुदाने				
अ) सहेतुक	३,२९५.१९	५३.८	३,१४६.४०	५४.५
ब) आस्थापना	७७७.७२	१२.७	७९६.५७	१३.८
क) योजना अंतर्गत	५९८.४५	९.८	४४५.९६	७.७
ड) इतर	२६३.५८	४.३	२२२.७७	३.९
एकूण (२.१)	४,९३४.९४	८०.६	४,६११.७०	७९.९
२.२ अधिकरण योजनांसाठी	३१५.४७	५.१	२६०.७९	४.५
एकूण (२)	५,२५०.४१	८५.७	४,८७२.४९	८४.४
एकूण महसुली जमा	५,४५३.१४	८९.०	५,०१४.८१	८६.९
(ब)(१+२)				
क) भांडवली जमा	६७६.४४	११.०	७५९.३६	१३.१
ड) एकूण जमा (ब+क)	६,१२९.५८	१००.०	५,७७४.१७	१००.०
एकूण उत्पन्न (अ+ड)	६,४२९.४९	६,१७०.२९

४.१८.३ २०००-०१ या वर्षात जिल्हा परिषदांच्या एकूण जमेपैकी (सुधारित अंदाजानुसार) महसुली जमा ८६.९ टक्के होती, तर भांडवली जमा १३.१ टक्के होती. एकूण जमेत ८४.४ टक्के इतका मोठा वाटा शासकीय अनुदानाचा होता आणि स्वनिर्मित साधनांपासून फक्त २.५ टक्के होता. जिल्हा परिषदेच्या स्वनिर्मित साधनांपासूनची महसुली जमा १९९९-२००० मध्ये २०३ कोटी रुपये होती तर २०००-०१ मध्ये १४२ कोटी रुपये इतकी म्हणजे ३० टक्क्यांनी कमी झाली असून ही बाब काळजी करण्यासारखी आहे. मागील वर्षाच्या तुलनेत सन २०००-०१ मध्ये जिल्हा परिषदांच्या एकूण महसुली जमेमध्ये ८ टक्क्यांनी घट झाल्याचे आढळते.

४.१८.४ जिल्हा परिषदांचा १९९९-२००० व २०००-०१ या वर्षातील प्रमुख शीर्षनिहाय खर्च तक्ता क्र.४.८ मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता क्रमांक ४.८

जिल्हा परिषदांचा १९९९-२००० व २०००-०१ मधील खर्च

(रुपये कोटीत)

बाब	१९९९-२०००		२०००-०१	
	प्रत्यक्ष	एकूण खर्चाशी टक्केवारी	सुधारित अंदाज	एकूण खर्चाशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
अ) महसुली खर्च				
१. सामान्य प्रशासन	४५७.३०	७.६	४७७.६५	८.४
२. कृषि	७७.०३	१.३	४९.१०	०.९
३. पशुसंवर्धन	६३.३१	१.१	६२.०७	१.१
४. वने	८.४७	०.१	७.६२	०.१
५. पाटबंधारे	१६२.९०	२.७	११८.५०	२.१
६. इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकामे)	४३१.३७	७.२	३९०.५२	६.९
७. सामूहिक विकास	१४५.९४	२.४	१०६.७९	१.९
८. शिक्षण	२,६४७.३५	४४.१	२,६२९.९४	४६.४
९. वैद्यकीय आणि आरोग्य सेवा	३९०.५८	६.५	३४९.२५	६.२
१०. सार्वजनिक आरोग्य अभियांत्रिकी	२०९.२६	३.५	१७०.१०	३.०
११. समाजकल्याण	९९.४७	१.७	९७.७२	१.७
१२. इतर खर्च	५९७.५८	१०.०	७५४.६७	१३.४
एकूण (अ)	५,२९०.५६	८८.२	५,२१३.९३	९२.१
ब) भांडवली खर्च	७१०.२१	११.८	४५०.०३	७.९
एकूण खर्च (अ+ब)	६,०००.७७	१००.०	५,६६३.९६	१००.०

४.१८.५ २०००-०१ च्या सुधारित अंदाजाप्रमाणे जिल्हा परिषदांच्या महसुली खर्चात १९९९-२००० च्या तुलनेत सुमारे एक टक्क्यांनी घट

झाली. २०००-०१ मधील एकूण खर्चापैकी शिक्षण या बाबीवरील खर्च (४६ टक्के) सर्वात जास्त होता. परंतु सन २०००-०१ मध्ये १९९९-२००० च्या तुलनेत भांडवली खर्चामध्ये लक्षणीय घट (३७ टक्के) झाली असून ती ७१० कोटी रुपयांवरून ४५० कोटी रुपये इतकी झाली आहे. ही बाब चिंता करण्यासारखी आहे.

नागरी संस्था

४.१९.१ नागरी संस्थांमध्ये महानगरपालिका, नगरपरिषदा आणि कटक मंडळे यांचा समावेश आहे. २०००-०१ अखेर राज्यात १५ महानगरपालिका होत्या. राज्यातील २२८ नगरपरिषदांपैकी १८ 'अ' वर्गीय (लोकसंख्या एक लाखापेक्षा जास्त), ४८ 'ब' वर्गीय (लोकसंख्या ४०,००० पेक्षा जास्त आणि एक लाख पेक्षा अधिक नाही) आणि १६२ 'क' वर्गीय (लोकसंख्या ४०,००० किंवा त्या पेक्षा कमी) होत्या. या व्यतिरिक्त २०००-०१ अखेर राज्यात ७ कटक मंडळे होती. नागरी संस्थांचे १९९९-२००० व २०००-०१ मधील उत्पन्न व खर्च तक्ता क्र.४.९ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक ४.९

नागरी संस्थांचे १९९९-२००० व २०००-०१ मधील उत्पन्न व खर्च

(रुपये कोटीत)

बाब	वर्ष	
	१९९९-२०००	२०००-०१
(१)	(२)	(३)
अ) महानगरपालिकांची संख्या		
१. उत्पन्न	१५	१५
१.१ आरंभीची शिल्लक	७६.५२	८१.५६
१.२ जमा	६,२५८.६१	७,१३६.७७
एकूण (१)	६,३३५.१३	७,२१८.३३
२. खर्च	६,२५३.५७	६,६१५.४७
ब) नगरपरिषदांची संख्या		
१. उत्पन्न	२२८	२२८
१.१ आरंभीची शिल्लक	१५८.६३	१८४.५७
१.२ जमा	१,३२५.०७	१,४७०.५८
एकूण (१)	१,४८३.७०	१,६५५.१५
२. खर्च	१,२९९.१३	१,४६५.९२
क) कटक मंडळांची संख्या		
१. उत्पन्न	७	७
१.१ आरंभीची शिल्लक	१०.०३	८.१३
१.२ जमा	७८.३४	७७.९०
एकूण (१)	८८.३७	८६.०३
२. खर्च	८०.२४	७४.३७

४.१९.२ नागरी संस्थांचे २०००-०१ मधील प्रमुख स्रोतनिहाय उत्पन्न आणि मुख्य शीर्षनिहाय खर्च ह्या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. १३ मध्ये दिला आहे.

४.१९.३ महानगरपालिकांना २०००-०१ या वर्षात मिळालेल्या एकूण जमेपैकी ५५ टक्के रक्कम पट्टी, कर इत्यादी पासून मिळाली होती. ही टक्केवारी 'अ' वर्ग नगरपरिषदांसाठी १४, 'ब' वर्ग नगरपरिषदांसाठी २२, 'क' वर्ग नगरपरिषदांसाठी २० आणि कटक मंडळांसाठी ४० अशी होती. एकूण जमेपैकी शासकीय अनुदानाचा वाटा 'अ' वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत ५१ टक्के, 'ब' वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत ५० टक्के, 'क' वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत ५५ टक्के आणि

कटक मंडळाच्या बाबतीत ९ टक्के होता. महानगरपालिकांच्या बाबतीत एकूण जमेत शासकीय अनुदानाचा वाटा केवळ ७ टक्के होता.

४.१९.४ २०००-०१ मध्ये महानगरपालिकांच्या एकूण खर्चापैकी सर्वात जास्त खर्च (४१ टक्के) प्रशासनावर (करवसुली खर्चासह) होता. त्या खालोखाल खर्च पाणीपुरवठा (११ टक्के), जल व मलनिःसारण (८ टक्के) आणि बांधकाम (६ टक्के) असा होता. २०००-०१ या वर्षाकरिता 'अ', 'ब' आणि 'क' या सर्व वर्गांच्या नगरपरिषदांच्या खर्चापैकी ३४ टक्के खर्च प्रशासनावर (करवसुली खर्चासह), २० टक्के बांधकाम आणि ८ टक्के पाणीपुरवठ्यावर झाला. कटक मंडळाच्या एकूण खर्चापैकी प्रशासन, बांधकाम आणि सार्वजनिक आरोग्य या बाबींवरील खर्चाचा वाटा अनुक्रमे ३७ टक्के, ९ टक्के आणि ४ टक्के असा होता.

राज्य उत्पन्न

स्थूल राज्य उत्पन्न आणि स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचे २००१-०२ वर्षांचे पूर्वांनुमान

५.१ कृषि व वस्तुनिर्माण क्षेत्राबाबतची उपलब्ध आकडेवारी आणि इतर क्षेत्रातील अलिकडील वाढीचे कल यावर आधारित पूर्वांनुमानानुसार राज्याची अर्थव्यवस्था सुधारण्याच्या मार्गावर आहे. स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न अंदाज २००१-०२ मध्ये ६.० टक्के या दराने वाढेल असे अपेक्षित आहे. तृणधान्ये, कडधान्ये व कापूस यांच्या उत्पादनात झालेल्या वाढीमुळे प्राथमिक क्षेत्राच्या वृद्धिदराने गतवर्षाच्या तुलनेत वाढ अपेक्षित आहे. माहितीच्या उपलब्ध संकेतानुसार, वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या उत्पादनात गेल्यावर्षाच्या ६.५ टक्के वाढीच्या तुलनेत २००१-०२ मध्ये ३.२ टक्के इतकी कमी वाढ अपेक्षित आहे. परिणामी द्वितीय क्षेत्रात ३.९ टक्के इतकी कमी वाढ होईल. २००१-०२ मध्ये तृतीय क्षेत्रात आधीच्या वर्षातील ५.३ टक्के वाढीच्या तुलनेत ७.६ टक्के इतकी जास्त वाढ अपेक्षित आहे. केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेने प्रसिद्ध केलेल्या पूर्वांनुमानानुसार स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात ५.४ टक्क्यांनी वाढ अपेक्षित आहे. राष्ट्रीय पातळीवर देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात प्राथमिक क्षेत्रात ५.३ टक्के, द्वितीय क्षेत्रात ३.४ टक्के व तृतीय क्षेत्रात ६.५ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

२००१-०२ मध्ये स्थूल उत्पन्नातील अपेक्षित वाढीचे दर (%)		
क्षेत्र	महाराष्ट्र	भारत
प्राथमिक	५.१	५.३
द्वितीय	३.९	३.४
तृतीय	७.६	६.५
एकूण	६.०	५.४

स्थूल राज्य उत्पन्न

५.२ महाराष्ट्राच्या २०००-०१ मधील स्थूल राज्य उत्पन्नात स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार १९९९-२००० च्या तुलनेत २.७ टक्के इतकी अल्पशी वाढ झाली. १९९९-२००० मध्ये तत्सम वाढ १०.२ टक्के होती. २०००-०१ हे वर्ष कृषिबाबत खराब होते, त्यामुळे प्राथमिक क्षेत्रात ११.८

टक्क्यांनी घट झाली, तर द्वितीय क्षेत्रात ५.६ टक्के अशी मध्यम वाढ झाली. द्वितीय क्षेत्रातील ही वाढ मुख्यत्वे नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण (६.५ टक्के) व बांधकाम (१०.५ टक्के) यातील वाढीमुळे झालेली आहे. तृतीय क्षेत्रातील वाढ ५.३ टक्के इतकी होती. तृतीय क्षेत्राची ही वाढ रेल्वे (७.२ टक्के), दळणवळण (१६.६ टक्के), व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे (६.७ टक्के) या क्षेत्रांतील वाढीमुळे झाली. स्थूल राज्य उत्पन्नाचे स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय (ढोबळ व तपशीलवार) वृद्धिदर तक्ता क्र. ५.१ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता क्र. ५.१

महाराष्ट्राचे स्थूल राज्य उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार

क्षेत्र	मागील वर्षाच्या तुलनेत बदलाची टक्केवारी	
	१९९९-२०००	२०००-०१
(१)	(२)	(३)
प्राथमिक	२.०	-११.८
१ कृषि	१.८	-१३.५
२ वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	०.९	-३.६
३ मासेमारी	-४.३	-६.०
४ खाणकाम आणि दगड खाणकाम	९.९	७.८
द्वितीय	११.४	५.६
१ वस्तुनिर्माण		
(अ) नोंदणीकृत	११.२	६.५
(ब) अनोंदणीकृत	१९.७	३.५
२ बांधकाम	८.१	१०.५
३ वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	-४.६	-२.२
तृतीय	१२.३	५.३
१ रेल्वे	९.०	७.२
२ परिवहन व साठवण	६.२	१.१
३ दळणवळण	१०.९	१६.६
४ व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	९.०	६.७
५ बँका व विमा उद्योग	१२.४	४.०
६ व्यापार मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यवसाय सेवा	४.६	४.१
७ सार्वजनिक प्रशासन	४२.५	-१.६
८ इतर सेवा	१४.७	७.९
एकूण	१०.२	२.७

५.३ प्रारंभिक अंदाजानुसार २०००-०१ मधील स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न १,६७,०७५ कोटी रुपये होते, तर १९९९-२००० मध्ये ते १,६२,६८० कोटी रुपये इतके होते. चालू किंमतीनुसार २०००-०१ मधील अंदाजित स्थूल राज्य उत्पन्न २,५८,२७२ कोटी रुपये होते व ते १९९९-२००० मधील २,४१,४१० कोटी रुपये उत्पन्नापेक्षा ७.० टक्क्यांनी अधिक होते. १९९९-२००० मध्ये तत्सम वाढ १३.३ टक्के इतकी होती.

राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न

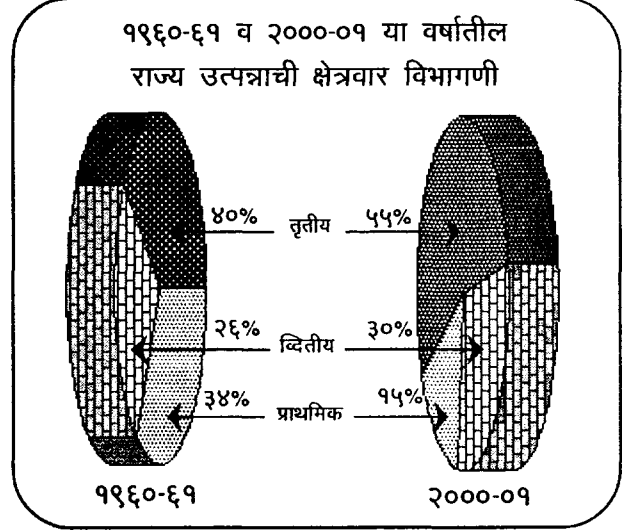
५.४ प्रारंभिक अंदाजानुसार महाराष्ट्राचे २०००-०१ मधील राज्य उत्पन्न म्हणजेच निव्वळ राज्य उत्पन्न, स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार १,४५,७३४ कोटी रुपये होते व ते १९९९-२००० मधील १,४२,२१७ कोटी रुपये राज्य उत्पन्नापेक्षा २.५ टक्क्यांनी जास्त होते. १९९९-२००० मध्ये तत्सम वाढ १०.३ टक्के इतकी होती. चालू किंमतीनुसार २०००-०१ मधील राज्य उत्पन्न २,२७,८९३ कोटी रुपये होते व ते १९९९-२००० मधील २,१३,१५१ कोटी रुपये राज्य उत्पन्नापेक्षा ६.९ टक्क्यांनी जास्त होते. १९९९-२००० मध्ये तत्सम वाढ १३.२ टक्के इतकी होती. २०००-०१ मध्ये प्राथमिक क्षेत्राचे उत्पन्न ४,५०३ कोटी रुपयांनी घटले, तर द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचे उत्पन्न अनुक्रमे ६,९०९ कोटी रुपये व १२,३३६ कोटी रुपयांनी वाढले. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम होऊन २०००-०१ या वर्षाच्या राज्य उत्पन्नात १४,७४२ कोटी रुपये इतकी वाढ झाली.

५.५ २०००-०१ मध्ये दरडोई राज्य उत्पन्न (दरडोई निव्वळ राज्य उत्पन्न) स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार १५,१७२ रुपये होते व ते १९९९-२००० मधील १५,०८२ रुपयांपेक्षा ०.६ टक्क्यांनी वाढले होते. चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न २०००-०१ मध्ये २३,७२६ रुपये असून, ते मागील वर्षाच्या २२,६०४ रुपये दरडोई राज्य उत्पन्नापेक्षा ५.० टक्क्यांनी जास्त होते.

राज्य उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी

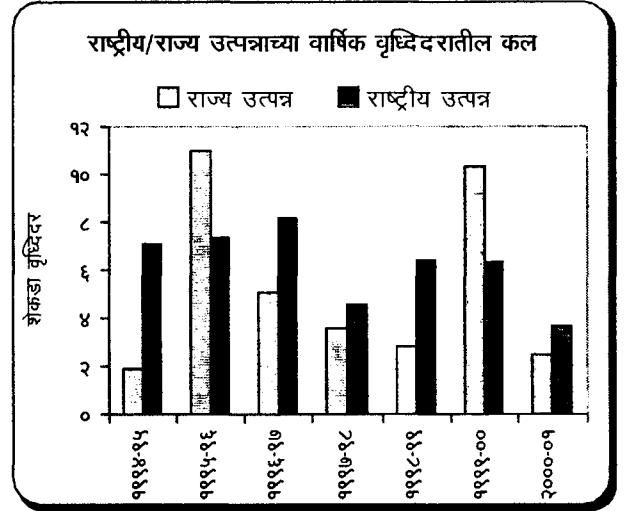
५.६ २०००-०१ या वर्षातील चालू किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नाच्या ढोबळ क्षेत्रनिहाय विभागणीप्रमाणे असे दिसून येते की, प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा वाटा अनुक्रमे १४.५ टक्के, ३०.० टक्के व ५५.५ टक्के इतका होता. १९९३-९४ मध्ये याच क्षेत्रांचा तत्सम वाटा अनुक्रमे २१.२ टक्के, ३१.२ टक्के व ४७.६ टक्के होता.

५.७ १९६०-६१ ते २०००-०१ या कालावधीत राज्य उत्पन्नाच्या क्षेत्रनिहाय विभागातील लक्षणीय बदल झालेले आहेत. या कालावधीत प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा ३४.४ टक्क्यांवरून १४.५ टक्क्यांवर खाली आलेला आहे, तर द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा वाटा अनुक्रमे २५.७ टक्क्यांवरून ३०.० टक्के व ३९.९ टक्क्यांवरून ५५.५ टक्के इतका वाढला आहे. राज्य उत्पन्नाच्या क्षेत्रनिहाय विभागणीवरून असे दिसून येते की, गेल्या काही वर्षांत राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचे कृषि क्षेत्रावरील अवलंबित्व कमी होत आहे.

वाढीचे कल

५.८ १९९३-९४ ते २०००-०१ या सात वर्षांच्या कालावधीत स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ५.५ टक्के होता. या कालावधीत दरडोई राज्य उत्पन्नातील तत्सम वृद्धिदर ३.४ टक्के होता. राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा कल तिन्ही क्षेत्रात एकसारखा नाही. याच कालावधीत राज्यातील सरासरी वार्षिक वृद्धिदर द्वितीय क्षेत्रासाठी ५.६ टक्के आणि तृतीय क्षेत्रासाठी ७.२ टक्के इतका होता. तथापि, प्राथमिक क्षेत्रातील कमी (०.४ टक्के) वृद्धिरामुळे, राज्याचा एकूण वृद्धिदर कमी होऊन ५.५ टक्के इतका झाला.

राज्यनिहाय तुलना

५.९ १९९३-९४ ते १९९९-२००० या कालावधीचे राज्यनिहाय राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न यांचे वार्षिक वृद्धिदर आणि १९९९-२००० या वर्षातील दरडोई राज्य उत्पन्नाची चालू किंमतीनुसार आकडेवारी तक्ता क्र. ५.२ मध्ये देण्यात आली आहे. दरडोई राज्य उत्पन्नाच्या बाबतीत भारतातील प्रमुख राज्यात महाराष्ट्र राज्य हे पंजाबच्या खालोखाल दुस-या क्रमांकावर आहे.

तक्ता क्र ५.२
प्रमुख राज्यांचे स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न यांचे वार्षिक वृद्धिदर

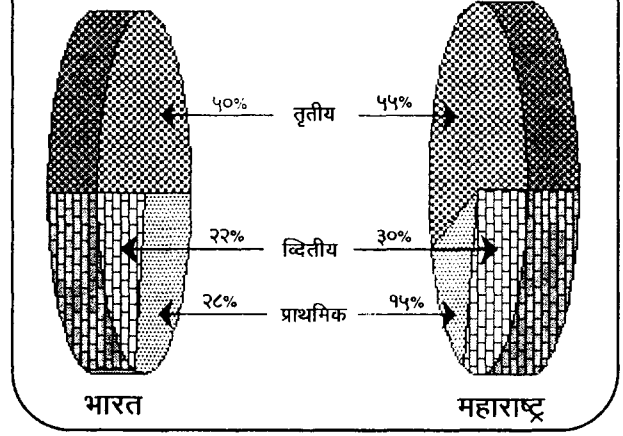
राज्य	१९९३-९४ ते १९९९-२००० मधील वृद्धिदर (टक्के)	१९९९-२००० दरडोई राज्य उत्पन्न	चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न १९९९-२००० (रु.)
(१)	(२)	(३)	(४)
१ आंध्र प्रदेश	५.०	३.६	१४,७९५
२ मेघालय	६.४	२.८	११,६७८
३ आसाम	२.०	०.३	९,६१२
४ बिहार	५.२	३.५	५,५४०
५ गुजरात	७.३	५.५	१८,६२५
६ हरियाणा	५.६	३.५	२१,११४
७ हिमाचल प्रदेश	६.३	३.५	१५,०१२
८ कर्नाटक	७.४	५.८	१६,३४३
९ महाराष्ट्र	५.६	३.५	२२,६०४
१० ओरिसा	३.३	२.०	९,१६२
११ पंजाब	४.४	२.४	२३,०४०
१२ तामिळनाडू	६.४	५.३	१९,१४९
१३ उत्तर प्रदेश	५.५	३.२	९,७६५
१४ त्रिपुरा	८.३	४.५	१०,२१३
१५ राजस्थान	७.५	५.३	१२,५३३
भारत	६.६	४.६	१५,५६२

राष्ट्रीय उत्पन्नाशी तुलना

५.१० चालू किंमतीनुसार २०००-०१ मध्ये अंदाजित राष्ट्रीय उत्पन्न १६,७९,९८२ कोटी रुपये असून ते १९९९-२००० मधील १५,५७,७८१ कोटी रुपये राष्ट्रीय उत्पन्नापेक्षा ७.८ टक्क्यांनी अधिक होते. राज्य उत्पन्नातील तत्सम वाढ ६.९ टक्के इतकी होती. २०००-०१ मध्ये चालू किंमतीनुसार दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न १६,४८७ रुपये होते. तर दरडोई राज्य उत्पन्न २३,७२६ रुपये होते. दरडोई राज्य उत्पन्न अधिक असण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे राज्यातील नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण आणि तृतीय क्षेत्राचे प्राबल्य हे होय.

५.११ १९९९-२००० च्या तुलनेत २०००-०१ मध्ये स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात ३.७ टक्क्यांची वाढ दिसून आली. याच कालावधीत राज्य उत्पन्नात स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार २.५ टक्के वाढ झाली.

२०००-०१ मधील राष्ट्रीय व राज्य उत्पन्नाची (चालू किंमतीनुसार) क्षेत्रवार विभागणी

५.१२ चालू किंमतीनुसार २०००-०१ या वर्षातील राज्य उत्पन्नात प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचा वाटा अनुक्रमे १४.५ टक्के, ३०.० टक्के व ५५.५ टक्के होता. राष्ट्रीय उत्पन्नात तत्सम वाटा अनुक्रमे २८.४ टक्के, २२.२ टक्के व ४९.४ टक्के होता.

५.१३ चालू व स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न व राज्य उत्पन्न आणि राष्ट्रीय उत्पन्न यांच्याबाबतची क्षेत्रनिहाय आकडेवारी या प्रकाशनातील भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक १४ ते १९ मध्ये दर्शविली आहे.

जिल्हा उत्पन्न

५.१४ राज्य उत्पन्नाचे अंदाज तयार करण्याकरिता वापरण्यात येणा-या पध्दतीप्रमाणेच, 'उत्पन्न स्रोत पध्दती' या संकल्पनेचा अवलंब करून जिल्हास्तरावरील उत्पन्नाचे अंदाज तयार करण्यात आलेले आहेत. जिल्हास्तरावरील उत्पन्नाचे अचूक अंदाज करण्यासाठी 'प्रदेशाला संचयित होणारे उत्पन्न' ही संकल्पना वापरणे योग्य असले तरी जिल्हास्तरावरील आर्थिक उलाढालीचा परिणाम जिल्हयापुरताच मर्यादित राहत नसल्याने संबंधीत जिल्हयाला बाहेरून प्राप्त होणारे व संबंधीत जिल्हयातून बाहेर जाणा-या उत्पन्नाचे मोजमाप करणे शक्य नसल्याने सदर पध्दतीचा वापर करता येत नाही. त्यामुळे राज्य उत्पन्न अंदाजातील सर्व अंगभूत मर्यादा जिल्हा उत्पन्न अंदाजाबाबतही लागू पडतात. जिल्हा उत्पन्नाचे अंदाज तयार करण्याकरिता लागणारी मूलभूत माहिती अजूनही समाधानकारकरित्या उपलब्ध नाही. प्राथमिक क्षेत्राकरिता बहुतांश आकडेवारी उपलब्ध आहे. मात्र इतर क्षेत्रांकरिता आकडेवारी अतिशय अल्पशा प्रमाणात उपलब्ध आहे. ज्या क्षेत्राकरिता जिल्हास्तरावरील आकडेवारी उपलब्ध आहे, त्या क्षेत्राकरिता राज्य उत्पन्न अंदाज तयार करण्याची कार्यपध्दती अवलंबून जिल्हास्तरावरील उत्पन्नाचे अंदाज तयार केले आहेत. अशी माहिती ज्या क्षेत्रांकरिता उपलब्ध नाही, त्या क्षेत्राकरिता

जिल्हावार अनुरूप असे निर्देशांक वापरून त्याआधारे राज्यस्तरावरील उत्पन्नाची जिल्हयांमध्ये विभागणी करण्यात आली आहे. आकडेवारीच्या उपलब्धतेचा अभाव, अनुरूप निर्देशांकाचा वापर तसेच पध्दतीमधील अंगभूत उणीवा या सर्वांमुळे जिल्हा उत्पन्नाचे अचूक अंदाज बांधण्यामध्ये मर्यादा येत असल्याने, हे अंदाज ढोबळ मानाने जिल्हयातील उत्पन्नाची पातळी आजमाविण्याकरिता वापरावेत. या प्रकाशनात प्रकाशित केलेले जिल्हा उत्पन्नाचे अंदाज वापरताना वरील मर्यादा लक्षात घ्याव्यात.

दरडोई जिल्हा उत्पन्न

५.१५ २०००-०१ मधील चालू किंमतीनुसार जिल्हावार दरडोई उत्पन्नाचा विचार करता वृहन्मुंबई जिल्हयांचे दरडोई उत्पन्न सर्वाधिक म्हणजे ४८,९५४ रुपये इतके होते. त्या खालोखाल रायगड (३४,१३१

रुपये),पुणे (३१,३२८ रुपये), ठाणे (२८,४४३ रुपये) व नागपूर (२६,२१७ रुपये) या जिल्हयांचा क्रम लागतो. गडचिरोली जिल्हयाचे दरडोई उत्पन्न सर्वात कमी (१०,७४६ रुपये) होते.

५.१६ विभागवार उत्पन्नाचा विचार करता असे दिसून येते की, राज्य उत्पन्नामध्ये कोकण विभागाचा वाटा सर्वाधिक म्हणजे ४०.७८ टक्के इतका होता. त्या खालोखाल पुणे (२१.३२ टक्के) व नाशिक (१२.२० टक्के) या विभागांचा क्रम लागतो. अमरावती विभागाचा वाटा सर्वात कमी (६.७२ टक्के) होता. १९९९-२००० व २०००-०१ या वर्षांचे जिल्हा उत्पन्न अंदाज व दरडोई जिल्हा उत्पन्न तसेच मागील वर्षाच्या तुलनेत झालेले बदल याबाबतची जिल्हानिहाय आकडेवारी या प्रकाशनातील भाग-२ मधील तक्ता क्र. २० मध्ये दर्शविली आहे.

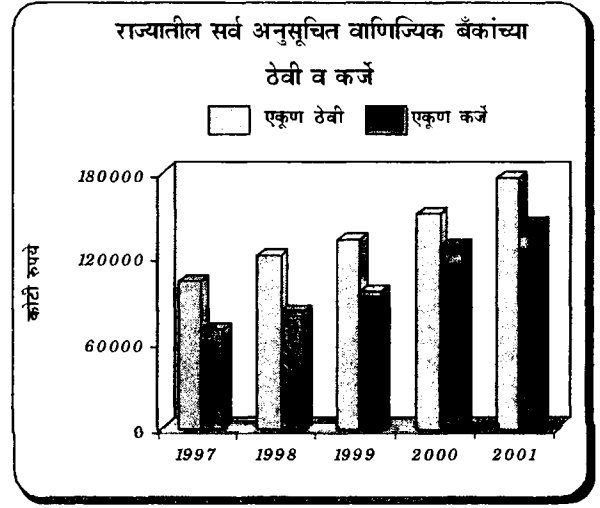
संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा

अनुसूचित वाणिज्यिक बँका

६.१. ठेवी गोळा करून अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रासाठी पतपुरवठा करणे ही महत्त्वाची भूमिका वाणिज्यिक बँका पार पाडीत असतात. राज्याच्या विकासामध्ये औपचारिक वित्तीय संस्था, विशेषतः वाणिज्यिक बँका महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावित आहेत.

६.२. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या कार्यालयांची (शाखा) एकूण संख्या ३० जून, २००१ रोजी ६,२९४ इतकी होती व ती देशातील एकूण अनुसूचित वाणिज्यिक बँक कार्यालयांच्या (६६,११९) ९.५ टक्के इतकी होती. मागील वर्षाच्या तुलनेत राज्यातील बँक कार्यालयांच्या संख्येत १.१२ टक्क्यांनी वाढ झाली. राज्यातील एकूण अनुसूचित वाणिज्यिक बँक कार्यालयांपैकी ३७ टक्के कार्यालये ग्रामीण भागात, १७ टक्के कार्यालये निमनागरी (१०,००० पेक्षा जास्त व १ लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या) भागात तर ४६ टक्के कार्यालये नागरी भागात होती. राज्याच्या नागरी भागातील एकूण बँक कार्यालयांपैकी ५० टक्के बँक कार्यालये एकट्या बृहन्मुंबईमध्ये होती. भारतातील एकूण बँक कार्यालयांपैकी ग्रामीण, निमनागरी भागात आणि नागरी भागात अनुक्रमे ४९, २२ व २९ टक्के बँक कार्यालये होती. राज्यात दर लाख लोकसंख्येमागे असलेल्या बँक कार्यालयांची संख्या ३० जून, २००१ रोजी ६.५ इतकी होती व ती अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम संख्येपेक्षा (६.४) थोडी अधिक होती.

६.३. ३० जून, २००१ रोजीच्या स्थितीनुसार बँकांच्या एकूण ठेवी आणि स्थूल बँक पतपुरवठा या दोन्ही बाबत भारतात महाराष्ट्राचा क्रमांक पहिला आहे. भारतातील एकूण बँक कार्यालयांच्या संख्येमध्ये राज्याचा हिस्सा जरी फक्त ९.५ टक्के इतका असला तरी एकूण ठेवीमध्ये व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये राज्याचा हिस्सा मोठा म्हणजे अनुक्रमे १८ टक्के व २६ टक्के इतका होता. जून, २००१ अखेर राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी १,७६,००१ कोटी रुपये इतक्या होत्या व त्या आधीच्या वर्षापेक्षा १६.९ टक्क्यांनी जास्त होत्या. याच कालावधीत ह्या बँकांच्या स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये ११.८ टक्क्यांनी वाढ होऊन तो १,४३,५०७ कोटी रुपये इतका झाला. अखिल भारतीय स्तरावर या बँकांच्या एकूण ठेवी व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये झालेली तत्सम वाढ अनुक्रमे १७.२ टक्के व १५.० टक्के इतकी होती.

६.४. राज्याच्या ग्रामीण व निमनागरी भागातील एकत्रित ठेवी व पतपुरवठा ३० जून, २००१ अखेर अनुक्रमे १६,८०२ कोटी रुपये व ९,१६७ कोटी रुपये इतका होता, मागील वर्षाच्या तुलनेत ठेवीमध्ये व पतपुरवठ्यामध्ये अनुक्रमे १३.६ टक्के व १८.१ टक्के वाढ झाली. देशातील ग्रामीण व निमनागरी भागातील एकत्रित ठेवी व पतपुरवठ्यामध्ये झालेली तत्सम वाढ अनुक्रमे १६.५ टक्के व १४.१ टक्के इतकी होती. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या राज्यातील एकूण शाखांपैकी ५४ टक्के शाखा जरी ग्रामीण व निमनागरी भागात होत्या तरी वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये त्यांचा हिस्सा अनुक्रमे केवळ ९.५ टक्के आणि ६.४ टक्के इतकाच होता.

६.५. राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँक शाखांच्या संख्येमध्ये एकट्या बृहन्मुंबईचा हिस्सा २३.१ टक्के होता आणि ठेवी व पतपुरवठ्यातील बृहन्मुंबईचा हिस्सा अनुक्रमे ७२ टक्के व ८३ टक्के इतका जास्त होता.

६.६. राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व पतपुरवठ्याचा १९७१ ते २००१ पर्यंतचा तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्र. २१ मध्ये दिला आहे.

६.७. राज्यातील ह्या बँकांची ३० जून, २००१ रोजी दरडोई ठेव १८,१०६ रुपये इतकी होती व अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम ठेवीच्या (९,३९४ रुपये) जवळजवळ दुप्पट होती. राज्यातील ह्या बँकांचा दरडोई

पतपुरवठा १४,७६३ रुपये होता आणि तो अखिल भारतीय स्तरावरील अशा रकमेच्या (५,३०९ रुपये) अडीच पटीहून जास्त होता. बृहन्मुंबई वगळता राज्यातील दरडोई ठेव व पतपुरवठा अनुक्रमे केवळ ५,६७७ रुपये आणि २,७७५ रुपये होता आणि तो अखिल भारतीय स्तरावरील जवळपास ५० टक्के होता.

६.८. राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील पतपुरवठ्याचे ठेवीशी प्रमाण जून, २००१ अखेर ८२ टक्के इतके होते, तर मागील वर्षी ते ८५ टक्के होते. बृहन्मुंबईतील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील पतपुरवठ्याचे ठेवीशी प्रमाण जून, २००१ अखेर ९४ टक्के इतके बरेच जास्त होते. ग्रामीण व निमनागरी भागातील एकत्रित अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील पतपुरवठ्याचे ठेवीशी प्रमाण ५५ टक्के होते तर मागील वर्षी ते ५२ टक्के इतके होते. राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील पतपुरवठ्याचे ठेवीशी असलेले प्रमाण (८२ टक्के) हे अखिल भारतीय स्तरावरील अशा प्रमाणापेक्षा (५८ टक्के) बरेच जास्त होते.

६.९. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची विविध क्षेत्रांतील येणे कर्जाबाबतची अगदी अलिकडील उपलब्ध असलेली माहिती दि. ३१ मार्च, २००० रोजीची असून ती तक्ता क्र. ६.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ६.१

महाराष्ट्रातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची क्षेत्रवार येणे कर्जे

(रुपये कोटीत)

अनु. क्र.	क्षेत्र	३१ मार्च, १९९९ रोजी		३१ मार्च, २००० रोजी	
		येणे कर्जे	एकूणशी टक्केवारी	येणे कर्जे	एकूणशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१.	कृषि व संलग्न कार्ये	३,९७७	४.१२	४,७५०	३.७९
२.	खाणकाम व दगड खाणकाम*	३०५	०.३२	१,३९५	१.१२
३.	वस्तुनिर्माण *	५०,६८६	५२.४६	६१,०५४	४८.७६
४.	बीज निर्मिती, वायू व पाणीपुरवठा	१,३०२	१.३५	१,६०२	१.२८
५.	बांधकाम	१,८२५	१.८९	२,१४४	१.७१
६.	परिवहन	२,०१२	२.०८	२,४२१	१.९४
७.	व्यावसायिक सेवा व इतर सेवा	२,६३७	२.७२	२,८७०	२.२९
८.	व्यापार	१५,५२२	१६.०६	२२,४९६	१७.९७
९.	व्यक्तीगत कर्जे	६,०९२	६.३०	८,०९०	६.४६
१०.	इतर	१२,२६७	१२.७०	१८,३८४	१४.६८
एकूण		९६,६२५	१००.००	१,२५,२०६	१००.००

* त्यापैकी कुशल कारागीर, ग्रामोद्योग व इतर लघुउद्योग यांना

६.१०. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची ३१ मार्च, २००० रोजी एकूण येणे कर्जे रु. १,२५,२०६ कोटी रुपये होती व ती मागील वर्षीपेक्षा २९.६ टक्क्यांनी जास्त होती. देशातील एकूण येणे कर्जांमध्ये

३१ मार्च, २००० रोजी महाराष्ट्र राज्याचा हिस्सा २७ टक्के इतका होता व तो इतर राज्याच्या तुलनेत सर्वात अधिक होता. मार्च, २००० अखेर राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण येणे कर्जांमध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा वाटा ४८.८ टक्के इतका भरीव होता. त्या खालोखाल व्यापार क्षेत्राचा वाटा (१८.० टक्के) होता. कृषि व संलग्न कार्ये या क्षेत्राचा वाटा फक्त ३.८ टक्के इतका होता. वस्तुनिर्माण क्षेत्रामध्ये समाविष्ट असलेल्या कुशल कारागीर, ग्रामोद्योग आणि इतर लघु उद्योग यांचा एकूण येणे कर्जांमध्ये वाटा ५.३ टक्के होता.

वार्षिक पतपुरवठा योजना

६.११. ग्रामीण पतपुरवठा वाटप व्यवस्थेत सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने भारतीय रिझर्व्ह बँकेने सेवा क्षेत्र पध्दती (सर्व्हास एरिया ऑप्रॉच) ही योजना कार्यान्वित केली आहे. सेवा क्षेत्र पध्दती योजनेअन्वये, खेड्यांच्या समुहातील ग्रामीण जनतेच्या पतपुरवठ्याबाबतच्या सर्व गरजा पुरविण्याचे काम एकाच वित्तिय संस्थेकडे सोपविण्यात येते. या योजनेखालील वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि सहकारी बँका यांनी एकत्रितपणे पतपुरवठा वितरणाचे वार्षिक लक्ष्य साध्य करणे अपेक्षित आहे. प्रत्येक जिल्ह्यासाठी पतपुरवठा वितरणाचे लक्ष्य प्रत्येक संबंधित अग्रणी बँकेतर्फे निश्चित करण्यात येते. या योजनेचे राज्यातील संनियंत्रण करण्यासाठी महाराष्ट्र बँक ही निमंत्रक बँक आहे. या योजनेअंतर्गत पतपुरवठा वितरणाबाबतची २०००-०१ आणि २००१-०२ या वर्षांसाठीची लक्ष्ये व साध्ये पुढील तक्ता क्र. ६.२ मध्ये दर्शविली आहे.

६.१२. वार्षिक पतपुरवठा योजनेअंतर्गत २०००-०१ मध्ये राज्याच्या ग्रामीण भागात एकूण ६,२१४ कोटी रुपयांच्या पतपुरवठ्याचे वितरण करण्यात आले. यामध्ये कृषि व संलग्न कार्ये यांचा हिस्सा ७५ टक्के होता. २००१-०२ ह्या चालू वित्तीय वर्षामध्ये सप्टेंबर, २००१ अखेरपर्यंत ४,०६६ कोटी रुपये पतपुरवठ्याचे वितरण करण्यात आले. २००१-०२ मध्ये सप्टेंबर, २००१ पर्यंत ४.८६ लाख लाभधारकांना कर्जे देण्यात आली. त्यापैकी ४.२२ लाख (८७ टक्के) लाभधारक कृषि व संलग्न कार्यांमधील तर त्या खालोखाल ०.६२ लाख (१३ टक्के) लाभधारक हे इतर क्षेत्रातील होते. मागील वर्षामध्ये ६.८४ लाख लाभधारकांना लाभ देण्यात आला होता. वार्षिक पतपुरवठा योजना २००२-०३ अंतर्गत पतपुरवठा वितरणाचे प्रस्तावित लक्ष्य ९,१३१ कोटी रुपये इतके आहे.

स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेअंतर्गत सहाय्य

६.१३. स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना हा कार्यक्रम एकात्मिक ग्रामीण विकास प्रकल्प व इतर स्वरोजगार कार्यक्रमाची पुनर्रचना करून भारत सरकारने एप्रिल, १९९९ पासून सुरु केला आहे. सद्यःस्थितीतील गरीब कुटुंबांना (स्वरोजगारींना) बँकेचे कर्ज व शासन अनुदान यांचे एकत्रित सहाय्याने उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या मालमत्ता पुरवून तीन वर्षात त्यांना दारिद्र्य रेषेच्यावर आणणे असा स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेचा उद्देश आहे. राज्यात २०००-०१ या वर्षात स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजने अंतर्गत एकूण ८७,९९८ स्वरोजगारींना ७७.०४ कोटी रुपये अनुदान व १७३.७७ कोटी रुपये कर्जवाटप करण्यात आले.

मागील वर्षी अनुदान व कर्ज यांचे एकत्रित प्रति लाभधारक वाटप रुपये २८,५०१ इतके होते. योजनेच्या सुरुवातीपासून मार्च, २००१ पर्यंत १,७५,९९२ स्वरोजगारींना ४६९.६२ कोटी रुपये (अनुदान १४१.८१ कोटी रुपये व कर्ज ३२७.८१ कोटी रुपये) वाटप करण्यात आले. २००१-०२ मध्ये डिसेंबर, २००१ अखेरपर्यंत एकूण ३२,५२२ स्वरोजगारींना ३१.५५ कोटी रुपये अनुदान व ६०.३६ कोटी रुपये कर्ज वाटप करण्यात आले आहे, तर मागील वर्षाच्या याच कालावधीत एकूण २९,२१२ स्वरोजगारींना २४.१६ कोटी रुपये अनुदान व ६३.१२ कोटी रुपये कर्जवाटप करण्यात आले होते.

संयुक्त भांडवली संस्था

६.१४. महाराष्ट्र राज्यात ३१ डिसेंबर, २००१ रोजी १,२७,८७६ संयुक्त भांडवली संस्था होत्या व त्या मागील वर्षापेक्षा ४.०७ टक्क्यांनी जास्त होत्या. याच कालावधीत अखिल भारतीय स्तरावर संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत ३.७ टक्क्यांनी वाढ झाली. डिसेंबर, २००१ अखेर भारतात असलेल्या एकूण संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी २१.९ टक्के संस्था महाराष्ट्रात होत्या. राज्यातील एकूण संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी १,१५,६८६ (२२.७ टक्के) खाजगी मर्यादित संस्था आणि १२,१९० (१६.० टक्के) सार्वजनिक मर्यादित संस्था होत्या. २०००-०१ मध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत राज्यातील सार्वजनिक मर्यादित संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत ०.९ टक्के घट व खाजगी मर्यादित संस्थांच्या संख्येत ४.६ टक्के वाढ झाली. राज्यातील या संस्थांचे भरणे केलेले भांडवल मार्च, २००० अखेर असलेल्या ५५,५४३ कोटी रुपयांवरून वाढून मार्च, २००१ अखेर ६८,८८१ कोटी रुपये इतके झाले, ही वाढ २४.० टक्के होती व ती अखिल भारतीय स्तरावरील वाढीपेक्षा (१०.५ टक्के) जास्त आहे. अखिल भारतीय स्तरावर अशा संस्थांचे भरणे केलेले भांडवल डिसेंबर,

२००० अखेर आणि डिसेंबर, २००१ अखेर अनुक्रमे ३,०७,५५९ कोटी रुपये आणि ३,३९,८०२ कोटी रुपये होते. डिसेंबर, २००१ अखेर भारतातील संयुक्त भांडवली संस्थांच्या भरणे केलेल्या भांडवलामध्ये महाराष्ट्राचा वाटा २०.३ टक्के होता.

अल्पबचत

६.१५. राज्यात २०००-०१ मध्ये अल्पबचत योजनेअंतर्गत गोळा झालेली निव्वळ जमा ६,७४० कोटी रुपये होती व ती ५,६०० कोटी रुपये या इष्टांकापेक्षा जास्त होती. १९९९-२००० मध्ये अल्पबचतीची निव्वळ जमा ५,४०३ कोटी रुपये होती. या योजनेअंतर्गत २०००-०१ मध्ये राज्य शासनास भारत सरकारकडून ४,६६० कोटी रुपये इतके कर्जसहाय्य प्राप्त झाले. २००१-०२ मध्ये डिसेंबर, २००१ अखेर या योजनेअंतर्गत निव्वळ जमा ४,१७८ कोटी रुपये इतकी झाली, तर मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीत निव्वळ जमा ४,१२२ कोटी रुपये इतकी झाली होती.

लॉटरी

६.१६. राज्य शासनाने सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी निधी उभारण्याकरिता १ मार्च, १९६९ पासून राज्यामध्ये लॉटरी योजना सुरु केली. या योजनेखाली मासिक, साप्ताहिक आणि दैनिक सोडली काढण्यात येतात. २०००-०१ मध्ये राज्य लॉटरीपासून १७.०२ कोटी रुपये निव्वळ नफा झाला, तर १९९९-२००० मध्ये हा नफा ११.९३ कोटी रुपये होता. २००१-०२ मध्ये डिसेंबर, २००१ पर्यंत लॉटरीपासून निव्वळ नफा ५.१४ कोटी रुपये होता, तर त्याच तुलनेत मागील वर्षी तत्सम कालावधीत १६.२७ कोटी रुपये होता.

तक्का क्र. ६.२

वार्षिक पतपुरवठा योजनेअंतर्गत व्यापारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि सहकारी बँका या वित्तीय संस्थांद्वारे महाराष्ट्र राज्यामध्ये केलेले पतपुरवठ्याचे वितरण

(रुपये कोटीत)

अनु. क्र.	क्षेत्र	२०००-०१			२००१-०२		
		लक्ष्य	साध्य	लाभधारक संख्या	लक्ष्य	सप्टेंबर, २००१ पर्यंत साध्य	लाभधारक संख्या
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१.	कृषि व संलग्न कार्ये	४,४४७.३४	४,६७७.४२ (१०५)	५,५५,९९८	५,४९६.३७	३,३६३.९० (६९)	४,२२,०७०
२.	ग्रामीण कारागिर, ग्राम व कुटीर उद्योग आणि लघुउद्योग	६६९.४८	४०३.५६ (६०)	४,४६३	७६५.०७	१७५.८१ (२३)	२,०२७
३.	इतर क्षेत्रे	१,११५.४५	१,१३२.७४ (१०२)	१,२३,९३९	१,४११.७७	५२६.३२ (३७)	६१,९४८
एकूण		६,२३२.२७	६,२१३.७३ (९९.७०)	६,८४,३२०	७,६७३.२१	४,०६६.०३ (५३)	४,८६,०४५

(टीप : कंसातील आकडे साध्याशी टक्केवारी दर्शवितात.)

किंमती व वितरण

किंमतीविषयक स्थिती

७.१ किंमतीतील बदलांचा व्यापक आर्थिक घडामोडींवर प्रभाव पडतो. विशिष्ट कालावधीत किंमतीत होणारे बदल हे किंमतीचे निर्देशांक या सांख्यिकीय पध्दतीने मोजणे शक्य आहे. किंमती निर्देशांक घाऊक किंमतीवर किंवा किरकोळ किंमतीवर आधारित असतात. चलन वाढीचा दर मोजण्यासाठी भारतात घाऊक किंमतींचा निर्देशांक वापरण्याची प्रथा असली तरी दैनंदिन उपभोग्य वस्तूंच्या किंमतीतील बदल मोजण्यासाठी ग्राहक किंमती निर्देशांकांचा वापर केला जातो.

अ. भारतातील किंमतीविषयक स्थिती

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचा निर्देशांक

७.२ अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचा निर्देशांक व्यवसाय, उद्योग आणि शासन यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वापरला जाणारा निर्देशांक आहे. घाऊक किंमती निर्देशांकांच्या बदलाचा वार्षिक दर, म्हणजे चलन वाढीचा वार्षिक दर असा अर्थ काढला जातो. हा अर्थव्यवस्थेतील बृहद् आर्थिक स्थिरता दर्शविणारा एक महत्त्वाचा निर्देशांक आहे. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकावर (पायाभूत वर्ष-१९९३-९४) आधारित १९९९-२००० मधील वार्षिक (५२ आठवड्यांची सरासरी) चलन वाढीचा दर, १९९१ पासून आर्थिक सुधारणा लागू करण्याच्या नंतरच्या काळातील देशातील सर्वात कमी म्हणजे ३.३ टक्के इतका होता. या उलट, २०००-०१ या आर्थिक वर्षात चलन वाढीच्या दरात तीव्र वाढ (७.१ टक्के) झाली. ही वाढ मुख्यत्वे एलपीजी, रॉकेल इत्यादी पेट्रोलियम उत्पादनांच्या सप्टेंबर, २००० मध्ये झालेल्या वाढीचा परिणाम होता. आर्थिक वर्ष २००१-०२ (एप्रिल, २००१ ते जानेवारी, २००२) मध्ये अन्नधान्याची सहज उपलब्धता आणि व्यापाराच्या उदारीकरणामुळे वस्तुनिर्माण उत्पादनांच्या किंमतीत झालेली घट यामुळे चलनवाढीच्या दराची पातळी ४.० टक्के इतकी मध्यम राहिली. २००१-०२ च्या पहिल्या सहामहिऱ्यांत ५.० टक्क्यांच्या जवळपास असणा-या चलन वाढीच्या दरात सतत घसरण होऊन जानेवारी, २००२ मध्ये तो १.५ टक्के या न्यूनतम पातळीवर पोहचला. अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे प्रमुख गटनुसार निर्देशांक आणि चलन वाढीचा दर अलिकडच्या काळाकरिता तक्ता क्रमांक ७.१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक. ७.१

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे प्रमुख गटवार निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष १९९३-९४=१००)

वर्ष/महिना	प्राथमिक वस्तू	इंधन,शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण	वस्तुनिर्माण सर्व उत्पादन वस्तू	चलन वाढीचा दर	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	
भार	२२.०२	१४.२३	६३.७५	१००.००	-
१९९८-९९	१५६.२	१४८.५	१३३.६	१४०.७	५.९४
१९९९-२०००	१५८.०	१६२.०	१३७.२	१४५.३	३.३३
२०००-०१	१६२.५	२०८.१	१४१.७	१५५.७	७.१३
२०००-०१ *	१६२.८	२०५.०	१४१.२	१५५.१	७.०९
२००१-०२ *	१६८.७	२२६.२	१४४.३	१६१.३	४.०४
एप्रिल, २००१	१६५.१	२२२.७	१४४.२	१५९.९	५.४१
जानेवारी, २००२ (अ)	१६६.४	२२८.७	१४४.१	१६१.०	१.५१

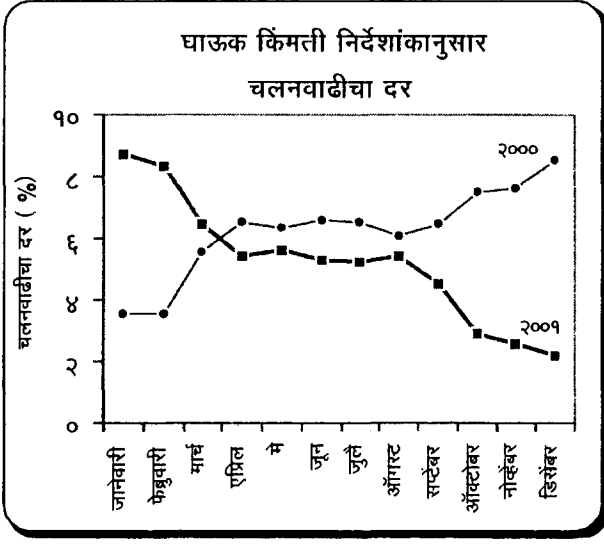
* १० महिन्यांची सरासरी (एप्रिल ते जानेवारी) (अ) अस्थायी

७.३ 'प्राथमिक वस्तू' या प्रमुख गटाचा एप्रिल, २००१ ते जानेवारी, २००२ या कालावधीचा सरासरी निर्देशांक आधीच्या वर्षातील त्याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ३.६ टक्क्यांनी वाढला. ही वाढ 'खाद्य वस्तू' (३.१ टक्के), 'अन्नधान्येतर वस्तू' (४.९ टक्के) आणि 'खनिजे' (५.४ टक्के) या गटांच्या सरासरी निर्देशांकात झालेल्या वाढीचा एकत्रित परिणाम होता.

७.४ 'इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण' या प्रमुख गटाच्या सरासरी निर्देशांकांत एप्रिल, २००१ ते जानेवारी, २००२ या कालावधीत १०.३ टक्के वाढ झाली. ही वाढ मुख्यत्वे 'खनिज तेले' (एल पी जी, रॉकेल इत्यादी) आणि 'विद्युत' या गटांच्या सरासरी निर्देशांकात झालेल्या वाढीचा परिणाम होता.

७.५ 'वस्तुनिर्माण उत्पादन' या प्रमुख गटाच्या सरासरी निर्देशांकात एप्रिल, २००१ ते जानेवारी, २००२ या कालावधीत माफक (२.२ टक्के) वाढ झाली. आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीत ही वाढ ३.१ टक्के होती.

७.६ २००१-०२ या चालू आर्थिक वर्षातील मासिक अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक एप्रिल, २००१ मध्ये १५९.९ होता तो किंचित (०.७ टक्के) वाढून जानेवारी, २००२ मध्ये १६१.० झाला.

ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक

७.७ ग्राहक किंमती निर्देशांकाद्वारे उपभोक्त्यांच्या विविध गटांकरिता जीवनावश्यक वस्तूंच्या किरकोळ किंमतीत होणारे बदल मोजले जातात. अर्थव्यवस्थेतील विविध सामाजिक व आर्थिक गटांकरिता सध्या तीन प्रकारचे ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक आहेत.

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक

७.८ देशातील औद्योगिक दृष्ट्या विकसित ७० केंद्रांमधील जीवनावश्यक वस्तू व सेवा यांच्या किरकोळ मासिक किंमतीतील बदल या निर्देशांकाद्वारे मोजले जातात. हया ७० केंद्रांपैकी मुंबई, पुणे, नागपूर, सोलापूर, आणि नाशिक ही पाच केंद्रे महाराष्ट्र राज्यातील आहेत. या शिवाय, राज्यातील जळगांव, नांदेड, औरंगाबाद, कोल्हापूर व अकोला या पाच अतिरिक्त केंद्रांकरिता सुध्दा औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक राज्य शासनाद्वारे काढले जातात. प्रमुख गटानुसार ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक आणि चलन वाढीचा दर अलिकडच्या काळाकरिता तक्ता क्रमांक ७.२ मध्ये दिले आहेत.

७.९ औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांकांवर (पायाभूत वर्ष-१९८२) आधारित चलन वाढीचा दर आर्थिक वर्ष २००१-०२ (एप्रिल ते डिसेंबर) मध्ये पाच टक्क्यांपेक्षा कमी राहिला. चलन वाढीचा दर मागील दोन वर्षात म्हणजे १९९९-२००० (३.४ टक्के) आणि २०००-०१ (३.८ टक्के) मध्येसुध्दा बराच कमी पातळीवर राहिला. आर्थिक वर्ष २००१-०२ च्या सुरुवातीला चलन वाढीचा दर २.३ टक्के इतका होता. त्यात पुढील महिन्यांत अल्प प्रमाणात वाढ होऊन ऑगस्ट, २००१ मध्ये ५.२ टक्के इतका झाला. त्यानंतर सप्टेंबर ते नोव्हेंबर, २००१ या तीन महिन्यांच्या काळात चलनवाढीचा दर पाच टक्क्यांपेक्षा कमी पातळीवर राहून पुन्हा तो डिसेंबर, २००१ मध्ये ५.२ टक्के इतका झाला. २००१-०२ या आर्थिक वर्षात ऑगस्ट आणि डिसेंबर या महिन्यांत इतर महिन्यांच्या तुलनेने जास्त चलन वाढीच्या दरांचे मुख्य कारण ऑगस्ट महिन्यातील 'भाजीपाला व फळे' या उपगटात व डिसेंबर महिन्यातील मुख्य गट

तक्ता क्रमांक. ७.२

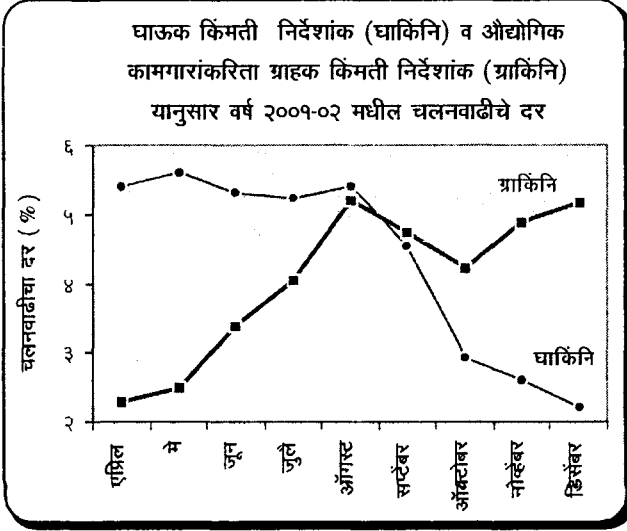
औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष १९८२=१००)

वर्ष/महिना	खाद्यपदार्थ	पान,सुपारी,तंबाखू व मादक पदार्थ	इंधन व दिवाबत्ती	निवास	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्व साधारण निर्देशांक	चलन वाढीचा दर
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
भार	५७.००	३.१५	६.२८	८.६७	८.५४	१६.३६	१००.००	—
१९९८-९९	४४५	५१५	३५३	३८९	२९६	३८६	४१४	१३.१३
१९९९-२०००	४४६	५६५	३७९	४३७	३०६	४१६	४२८	३.४२
२०००-०१	४५३	५९२	४५४	४६३	३१५	४४२	४४४	३.८२
२०००-०१ *	४५५	५८८	४४८	४५७	३१७	४३९	४४४	४.१२
२००१-०२ *	४६७	६१८	४७५	५०४	३२४	४६०	४६२	४.०५
एप्रिल, २००१	४५०	६१३	४७१	४७९	३२२	४५३	४४८	२.२८
डिसेंबर, २००१	४७३	६२०	४८३	५१७	३२७	४७१	४६९	५.१६

* ९ महिन्यांची सरासरी (एप्रिल ते डिसेंबर)

'निवास' यांच्या निर्देशांकात झालेली वाढ हे होते. एप्रिल ते डिसेंबर, २००१ या कालावधीतील औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचा सरासरी निर्देशांक (४६२), हा आधीच्या वर्षाच्या याच कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा ४.१ टक्क्यांनी वाढला. चालू आर्थिक वर्षात डिसेंबर, २००१ मध्ये औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक ४६९ होता. मार्च, २००१ मधील निर्देशांकापेक्षा (४४५) हा ५.४ टक्क्यांनी अधिक होता. केंद्रिय कर्मचा-यांची वेतन भरपाई वर्षामध्ये दोन वेळा सदर निर्देशांकातील बदलानुसार केली जाते.

अखिल भारतीय नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिता ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक

७.१० अखिल भारतीय नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक (पायाभूत वर्ष-१९८४-८५) दरमहा देशातील ५९ शहरांकरिता केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेकडून प्रकाशित केले जातात. यापैकी मुंबई, औरंगाबाद, नागपूर, पुणे, सोलापूर ही पाच शहरे महाराष्ट्रातील आहेत. विविध शहरांतील जीवनावश्यक वस्तू आणि सेवा यांच्या किरकोळ किंमतींचा हा निर्देशांक वेध घेतो. बँका आणि राजदूतावासातील कर्मचारी यांच्या वेतनाच्या भरपाई करिता या निर्देशांकाचा उपयोग करण्यात येतो. नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिताच्या ग्राहक किंमती निर्देशांकानुसार २००१-०२ या वर्षातील (एप्रिल ते डिसेंबर) चलन वाढीचा दर ५.३ टक्के होता. २०००-०१ या गतवर्षाच्या तत्सम कालावधीत तो ५.५ टक्के होता.

शेतमजुरांकरिता आणि ग्रामीण मजुरांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक

७.११ श्रम केंद्र, सिमला हे देशासाठी व सर्व राज्यांसाठी शेतमजुरांकरिता आणि ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक (पायाभूत वर्ष-१९८६-८७) मासिक मालिकेच्या स्वरूपात प्रकाशित करते. २००१-०२ या वर्षामध्ये (एप्रिल ते डिसेंबर) शेतमजुरांकरिताचा व ग्रामीण मजुरांकरिताचा सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक आधीच्या वर्षातील तत्सम सरासरी निर्देशांकापेक्षा

तुलनेत फार कमी म्हणजे एक टक्क्यापेक्षा कमी प्रमाणात वाढला. शेतमजुरांकरिता असलेला ग्राहक किंमती निर्देशांक कृषि क्षेत्रातील किमान वेतन ठरविण्याकरिता आणि सुधारित करण्याकरिता वापरण्यात येतो.

ब. महाराष्ट्रातील किंमतीविषयक स्थिती

७.१२ देशातील किंमतीत होणा-या बदलाचा परिणाम राज्यातील किंमतीविषयक स्थितीवर होणे स्वाभाविक आहे. राज्यातील किंमतीविषयक स्थितीचा आढावा घेण्यासाठी नागरी आणि ग्रामीण भागातील निवडक केंद्रातून जीवनावश्यक वस्तूंच्या किरकोळ किंमती व ग्राहकांनी सेवांसाठी दिलेला मोबदला या बाबतची माहिती महाराष्ट्र शासनाचे अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नियमितपणे गोळा करते. या किंमतींच्या आधारावर राज्याच्या नागरी आणि ग्रामीण भागाकरिता वेगवेगळे ग्राहक किंमतीचे मासिक निर्देशांक (पायाभूत वर्ष-१९८२) तयार करण्यात येतात. अशाप्रकारे राज्यासाठी तयार केलेल्या निर्देशांकानुसार २००१-०२ मध्ये राज्यातील नागरी व ग्रामीण भागातील चलनवाढीचा दर अखिल भारतीय पातळीवरील चलनवाढीच्या दराप्रमाणेच न्यूनतम राहिला.

राज्याच्या नागरी भागातील किंमतीतील कल

७.१३ २००१-०२ मधील एप्रिल, २००१ ते जानेवारी, २००२ या कालावधीतील नागरी ग्राहक किंमतीचा सरासरी निर्देशांक गतवर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ३.९ टक्क्यांनी जास्त होता. २०००-०१ मधील तत्सम वाढ ३.४ टक्के होती.

७.१४ मार्च, २००१ (४३६) च्या तुलनेत जानेवारी, २००२ चा (४५६) नागरी ग्राहक किंमती निर्देशांक ४.६ टक्क्यांनी अधिक होता. या वाढीस प्रामुख्याने गहू, भुईमुगाचे तेल, बटाटे व लसूण या वस्तूंच्या किंमतीतील वाढ कारणीभूत होती. महाराष्ट्राच्या नागरी भागाकरिता असलेले ग्राहक किंमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक आणि चलनवाढीचा दर अलिकडील काही वर्षांकरिता तक्ता क्रमांक ७.३ मध्ये दिले आहेत.

राज्याच्या ग्रामीण भागातील किंमतीतील कल

७.१५ २००१-०२ मधील एप्रिल, २००१ ते जानेवारी, २००२ या कालावधीतील ग्रामीण ग्राहक किंमतीचा सरासरी निर्देशांक गतवर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा फक्त १.१ टक्क्यांनी वाढला. परंतु २०००-०१ मध्ये सदर निर्देशांक आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा एक टक्क्यांनी कमी झाला होता.

७.१६ मार्च, २००१ (४२२) च्या तुलनेत जानेवारी, २००२ (४४२) चा ग्रामीण ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक ४.६ टक्क्यांनी जास्त होता. सदर वाढ मुख्यत्वे ज्वारी, बटाटे, चणाडाळ, गूळ व लसूण या वस्तूंच्या किंमतीत झालेल्या वाढीमुळे होती. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागाकरिता असलेले ग्राहक किंमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक व चलन वाढीचा दर अलिकडील काही वर्षांकरिता तक्ता क्रमांक ७.४ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता क्रमांक ७.३

महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष १९८२=१००)

वर्ष/महिना	खाद्यपदार्थ	पान,सुपारी, तंबाखू	इंधन, वीज व दिवाबत्ती	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्व वस्तू	चलन वाढीचा दर
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
भार	५४.१२	२.०२	६.६७	५.९५	३१.२४	१००.००	—
१९९८-९९	४३६	५३१	२६१	५०५	३९४	४१७	१३.६४
१९९९-२०००	४२४	५७६	२७३	५१२	४२९	४२४	१.५८
२०००-०१	४२१	५९४	३८०	५१८	४५४	४३८	३.३१
२०००-०१*	४२३	५९४	३७५	५१७	४५२	४३८	३.४२
२००१-०२*	४३१	६०९	४१८	५३८	४७९	४५५	३.९३
एप्रिल, २००१	४१३	६१०	४१४	५३६	४७४	४४३	२.५०
जानेवारी, २००२ (अ)	४२९	६०९	४१९	५४१	४८६	४५६	३.९६

*१०महिन्यांची सरासरी (एप्रिल ते जानेवारी) (अ) अस्थायी

तक्ता क्रमांक ७.४

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक
(पायाभूत वर्ष - १९८२=१००)

वर्ष/महिना	खाद्यपदार्थ	इंधन व दिवाबत्ती	कापड संकीर्ण	सर्व वस्तू	चलन वाढीचा दर
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
भार	६१.६६	७.९२	७.७८	२२.६४	१००.००
१९९८-९९	४४९	३२८	३७०	४२५	४२८
१९९९-२०००	४४५	३४२	३७८	४६८	४३७
२०००-०१	४१५	४०५	३८०	५०३	४३१
२०००-०१*	४१८	४०९	३८०	५०१	४३३
२००१-०२*	४१५	४३४	३८३	५१८	४३७
एप्रिल, २००१	३९३	४२५	३७९	५१२	४२२
जानेवारी, २००२ (अ)	४२१	४३९	३८८	५१९	४४२

* १० महिन्यांची सरासरी (एप्रिल ते जानेवारी) (अ) अस्थायी

महाराष्ट्रातील शेतमजुरांकरिता आणि ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक

७.१७ श्रम केंद्र, सिमलाकडून प्रकाशित करण्यात आलेल्या राज्यातील शेतमजूर आणि ग्रामीण मजूर यांच्याकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांकांनुसार २००१-०२ (एप्रिल ते डिसेंबर) या वर्षातील शेतमजुरांकरिताचा सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकांपेक्षा १.२ टक्क्यांनी कमी झालेला होता. ग्रामीण मजुरांकरिताचा सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक सुध्दा ह्या कालावधीत आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकांपेक्षा ०.८ टक्क्यांनी कमी राहिला.

७.१८ प्रमुख गटवार घाऊक आणि ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक व चलन वाढीचे दर या प्रकाशनाच्या भाग - २ मधील तक्ता क्रमांक २२ ते २९ मध्ये देण्यात आले आहेत.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००१-०२

नागरी पुरवठा

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

७.१९ सार्वजनिक वितरण व्यवस्था हे काही जीवनावश्यक वस्तू पुरवठ्याच्या किंमतीत उपलब्ध करून देण्याचे प्रमुख माध्यम असून ते दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमातील एक महत्त्वाचा घटक आहे.

त्रिस्तरीय पुरवठापत्रिका योजना

७.२० सर्वसाधारणपणे सधन कुटुंबे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतून धान्य विकत घेत नाहीत असा अनुभव आहे. फक्त गरजू कुटुंबांना धान्य मिळावे या उद्देशाने राज्य शासनाने १ मे, १९९९ पासून त्रिस्तरीय पुरवठापत्रिका योजना सुरु केली आहे. कुटुंबाच्या वार्षिक उत्पन्नानुसार कुटुंबाला तीन प्रकारच्या पुरवठापत्रिका पुरविण्यात येतात. ज्या कुटुंबांचे वार्षिक उत्पन्न १५,००० रुपयापेक्षा कमी आहे त्यांना पिवळ्या रंगाची, ज्या कुटुंबांचे वार्षिक उत्पन्न १५,००० रुपये ते एक लाख रुपये आहे अशा कुटुंबांना केशरी रंगाची तर ज्या कुटुंबांचे वार्षिक उत्पन्न एक लाख रुपयापेक्षा जास्त आहे अशा कुटुंबांना पांढऱ्या रंगाची पुरवठापत्रिका देण्यात येते. पांढऱ्या रंगाच्या पुरवठापत्रिका धारकांना धान्य, खाद्यतेल, साखर व डाळीचा पुरवठा बंद करण्यात आला आहे.

७.२१ राज्यात सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत तांदूळ, गहू, साखर आणि केरोसिन यांचे वितरण २००१-०२ वर्षांमध्ये चालू राहिले. वरील वस्तूशिवाय विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजनेअंतर्गत आदिवासी क्षेत्रात आयोडिनयुक्त मोठ, चहा पावडर, स्नानाचा साबण आणि धुण्याचा साबण या वस्तू सुद्धा वितरित करण्यात येत आहेत.

७.२२ राज्यात डिसेंबर, २००० अखेर अधिकृत शिधावाटप/रास्तभाव दुकानांची संख्या ४६,७५६ होती. त्यात वाढ होऊन डिसेंबर, २००१ अखेर ती ४८,६५५ इतकी झाली. या ४८,६५५ दुकानांपैकी ३६,४०३ दुकाने ग्रामीण भागात व उर्वरित १२,२५२ नागरी भागात होती. ऑक्टोबर, २००१ पासून सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत केशरी पुरवठा पत्रिका धारकांना धान्यवाटपाचे परिमाण दरमहा प्रति पुरवठापत्रिका १० किलो इतके सुधारित करण्यात आले असून तांदूळ आणि गहू यांची विक्री किंमत १०.०० रुपये आणि ७.२५ रुपये प्रति किलो ठेवण्यात आली आहे.

लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

७.२३ गरीब जनता केंद्रस्थानी मानून सर्वसाधारण किमान गरजा कार्यक्रमांतर्गत सार्वजनिक वितरण व्यवस्था कार्यक्षम करण्याचा निर्णय केंद्र शासनाने घेतला व त्यानुसार लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था लागू केली. ही व्यवस्था दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांसाठी असून ती १ जून, १९९७ पासून संपूर्ण राज्यात राबविण्यात येत आहे. या व्यवस्थेअंतर्गत केंद्र शासनाने महाराष्ट्र राज्याकरिता दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची संख्या ६५.३४ लाख इतकी निश्चित केली आहे. तथापी १९९७-९८ वर्षात एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमांतर्गत घेण्यात

आलेल्या सर्वेक्षणानुसार वार्षिक उत्पन्न १५,००० रुपयापर्यंत असलेल्या सर्व पिवळ्या पुरवठापत्रिका धारक कुटुंबांना या व्यवस्थेचा लाभ देण्याचे राज्य शासनाने ठरविले आहे.

७.२३.१ या व्यवस्थेअंतर्गत प्रत्येक पुरवठापत्रिका धारक दरमहा २० किलो धान्य (गहू व/किंवा तांदूळ) मिळण्यास पात्र होता, या पात्राणात वाढ करण्यात आली असून १ ऑगस्ट, २००१ पासून हे परिमाण वाढवून ते दरमहा प्रति पुरवठापत्रिका २५ किलो इतके करण्यात आले आहे. या व्यवस्थेअंतर्गत १ ऑक्टोबर, २००१ पासून गहू व तांदूळ यांच्या किरकोळ किंमती ५ रुपये प्रति किलो व ६ रुपये प्रति किलो अशा सुधारित करण्यात आलेल्या आहेत.

अंत्योदय अन्न योजना

७.२४ लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था गरीबांभमुख आणि अधिक प्रभावशाली करण्यासाठी डिसेंबर, २००० मध्ये केंद्रशासनाने अंत्योदय अन्न योजना सुरु केली.

७.२४.१ या योजनेत गरीबांतील अत्यंत गरीब कुटुंबांचा शोध घेऊन त्यांना प्रत्येक महिन्यास कमीत कमी २५ किलो धान्य (गहू २ रुपये प्रति किलो व तांदूळ ३ रुपये प्रति किलो) वाटप करणे अपेक्षित आहे. केंद्र शासनाने या योजनेसाठी महाराष्ट्रातील अशा कुटुंबांचे संख्या १०.०२ लाख निश्चित केली आहे. ही योजना राज्यामध्ये मे, २००१ पासून राबविण्यात येत आहे.

अन्नधान्याचे नियतन

७.२५ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत धान्य वितरित करण्यासाठी राज्य शासनाला भारत सरकारने भारतीय अन्न महामंडळामार्फत तांदूळ व गव्हाचे नियतन करणे चालू ठेवले आहे. २०००-०१ मध्ये राज्यास ७.९१ लाख टन तांदूळ (यात लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील ५.२२ लाख टन समाविष्ट) आणि १४.६६ लाख टन गहू (यात लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील ९.६९ लाख टन समाविष्ट) प्राप्त झाला.

७.२५.१ राज्यास २००१-०२ मध्ये डिसेंबर, २००१ अखेरपर्यंत ६.८४ लाख टन तांदूळ (यात लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील ४.१६ लाख टन आणि अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत ०.६७ लाख टन समाविष्ट) आणि १२.७० लाख टन गहू (यात लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील ७.७२ लाख टन आणि अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत १.२५ लाख टन समाविष्ट) प्राप्त झाला.

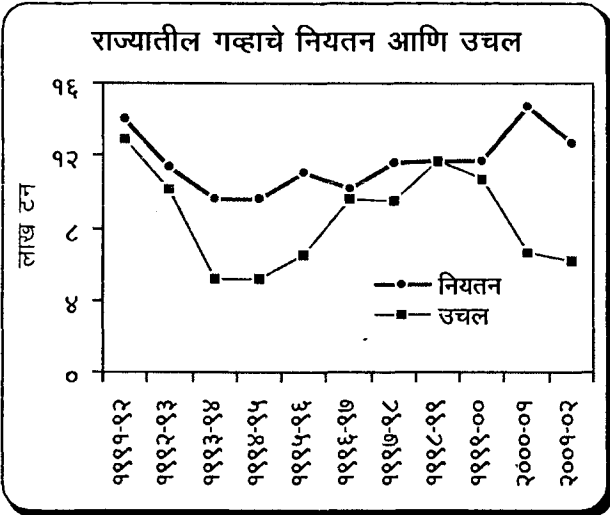
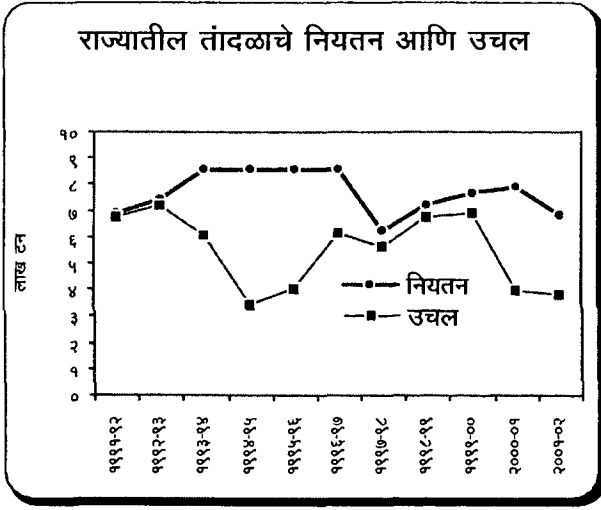
७.२५.२ सध्या अंत्योदय अन्न योजने अंतर्गत केंद्र शासनाकडून राज्यास दरमहा ०.०८ लाख टन तांदूळ आणि ०.१७ लाख टन गहू प्राप्त होत आहे.

रास्त भाव दुकानांनी केलेली उचल

७.२६ २०००-०१ या वर्षात रास्त भाव दुकानांनी तांदळाची उचल ३.९४ लाख टन (लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील ३.८० लाख टनाची उचल समाविष्ट) होती तर गव्हाची उचल ६.६४

लाख टन (यात लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील ६.४२ लाख टनाची उचल समाविष्ट) केली होती.

७.२६.१ राज्यातील रास्त भाव दुकानांनी डिसेंबर, २००१ अखेरपर्यंत केलेली तांदळाची उचल ३.८१ लाख टन होती (यात लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील ३.१५ लाख टन आणि अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत ०.५३ लाख टन उचल समाविष्ट) तर आधीच्या वर्षात तत्सम कालावधीत ती २.८८ लाख टन (यात लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील २.७६ लाख टनाची उचल समाविष्ट) होती. २००१-०२ मध्ये डिसेंबर अखेर पर्यंत गव्हाची उचल ६.१३ लाख टन (यात लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील ५.०२ लाख टन आणि अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत ०.९४ लाख टन उचल समाविष्ट) होती. तर आधीच्या वर्षात तत्सम कालावधीत ती ४.८४ लाख टन (यात लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील ४.६५ लाख टनाची उचल समाविष्ट) होती.

विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजना

७.२७ आदिवासींची अपुरी क्रयशक्ती विचारात घेऊन राज्य शासनाने राज्यातील आदिवासी क्षेत्रांकरिता विशेष अनुदानित सार्वजनिक

LIBRARY & DOCUMENTATION CENTRE

National Institute of Educational

Planning and Administration.

17-B, Sri Aurobindo Marg,

New Delhi-110016

DOC, No

Date

D-11584
13-08-2002

वितरण योजना नोव्हेंबर, १९९२ पासून सुरु केली असून ही योजना १५ जिल्ह्यांतील ६८ तालुक्यांत राबविण्यात येत आहे. हया योजनेअंतर्गत वितरित केल्या जाणाऱ्या अतिरिक्त वस्तू, त्यांचे दरमहा प्रति पुरवठापत्रिकेस परिमाण आणि किरकोळ विक्रीचे दर तक्ता क्रमांक ७.५ मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता क्रमांक ७.५

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रात विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजनेअंतर्गत वितरित केल्या जाणाऱ्या अतिरिक्त वस्तूंचे परिमाण व त्यांची सध्याची किरकोळ विक्रीची किंमत.

वस्तू	प्रति पुरवठा पत्रिका दरमहा परिमाण (कि.ग्रॅ.)	किरकोळ विक्रीची प्रति किलो किंमत (रु.)
(१)	(२)	(३)
१. तूर डाळ	१	वितरित केले नाही
२. हरभरा डाळ	१	१२.००@
३. आयोडिनयुक्त मीठ	१.६५	
४. चहा पावडर	३ पाकिटे (प्रत्येकी १०० ग्रॅम)	१०.५० (प्रति १०० ग्रॅम)
५. स्नानाचा साबण	२ वडया (प्रति १०० ग्रॅम)	३.४० (प्रति वडी)
६. धुण्याचा साबण	२ वडया (प्रत्येकी १२५ ग्रॅम)	२.४० (प्रति वडी)

@ सवलतीच्या दरात

७.२८ २०००-०१ मध्ये एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रातील इतर वस्तूंचे नियतन व उचल तक्ता क्र. ७.६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्रमांक ७.६

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रासाठी २०००-०१ मधील इतर वस्तूंचे नियतन व उचल.

(टनात)

वस्तू	नियतन	उचल
(१)	(२)	(३)
१. हरभरा डाळ *	१२,५००	१२,५००
२. आयोडिनयुक्त मीठ	१,०७७.१	उपलब्ध नाही
३. चहा पावडर	४७.७५	उपलब्ध नाही
४. स्नानाचा साबण	१३.१	उपलब्ध नाही
५. धुण्याचा साबण	१५.०	उपलब्ध नाही

* सर्व राज्यासाठी

द्वार वितरण योजना

७.२९ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा एक भाग म्हणून द्वार वितरण योजना राज्यातील आदिवासी भागात राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत शासकीय गोदामापासून रास्त भाव दुकानापर्यंत वस्तूंची वाहतूक शासकीय वाहनांचा वापर करून व शासकीय खर्चाने केली जाते. सध्या या योजनेअंतर्गत सुमारे ५,००० रास्त भाव दुकाने समाविष्ट असून व त्यासाठी १६२ वाहने वापरली जातात. ही योजना महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळामार्फत राबविली जाते आणि त्यासाठी या संस्थेकडे सर्व १६२ वाहने सुपूर्द करण्यात आलेली आहेत.

७.२९.१ द्वार वितरण ही योजना १ एप्रिल, १९९८ पासून अवर्षण प्रवण क्षेत्रामध्येही राबविण्यात येत आहे. यासाठी ९० वाहने वापरण्यात येत असून ती ही योजना राबविण्याच्या महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन संघाकडे सुपूर्द केली आहेत. या संस्थांना दैनंदिन खर्च भागविणे, वाहने सुस्थितीत ठेवणे, दुरूस्ती आणि सुटे भाग बदलणे, इंधन खर्च, चालकांचे वेतन, इत्यादी खर्च भागविणे शक्य व्हावे यासाठी वाहतूक केलेल्या वस्तूंकरीता प्रति किंवल १२.४० रूपये एकात्मिक आदिवासी प्रकल्प क्षेत्रासाठी व प्रति किंवल १०.४० रूपये अवर्षण प्रवण क्षेत्र प्रकल्पासाठी परताव्याच्या रूपात दिले जातात.

नियंत्रित (लेव्ही) साखर

७.३० फेब्रुवारी, २००१ पासून महाराष्ट्राला सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना वाटपाकरीता दरमहा १६,७९२ टन इतके नियंत्रित साखरेचे मासिक नियतन मिळते. नियंत्रित साखरेचा वितरणाचे प्रमाण दारिद्र्य रेषेखालील पुरवठापत्रिका धारकांना दरमहा दरडोई ५०० ग्रॅम इतके आहे. भारत सरकारने दिनांक १ मार्च, २००१ पासून नियंत्रित साखरेचा किरकोळ विक्रीचा दर प्रति किलो, १३ रुपयावरून १३.२५ रूपये इतका वाढविला आहे.

७.३०.१ भारत सरकारकडून नियंत्रित साखरेच्या नेहमीच्या मासिक नियतनाव्यतिरिक्त सन २००१ मध्ये ४,५०७ टन इतकी अतिरिक्त साखर सणासुदीसाठी प्राप्त झाली. नेहमीच्या मासिक परिमाणव्यतिरिक्त सप्टेंबर, २००१ या महिन्यात गणपती उत्सवानिमित्त दरडोई २०० ग्रॅम या परिमाणात पात्र पुरवठापत्रिका धारकांना अतिरिक्त साखर उपलब्ध करण्यात आली. तसेच दिवाळी सणानिमित्त नोव्हेंबर, २००१ मध्ये प्राप्त झालेली तेवढीच अतिरिक्त साखर प्रति पुरवठापत्रिकेमागे १ किलो या परिमाणानुसार दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना वितरित करण्यात आली.

खाद्य तेल

७.३१ खुल्या बाजारातील पामतेलाच्या किंमतीत १९९९-२००० मध्ये लक्षणीय घट झाल्याने सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत वितरित करण्यात येणाऱ्या आरबीडी पाम तेलाच्या उचलीवर प्रतिकूल परिणाम झाला. त्यामुळे शासनाने जानेवारी, २००० पासून पुरवठापत्रिका धारकांना आरबीडी पाम तेलाचे वितरण थांबविले. तथापि, गतवर्षात राज्य शासनाने १०,००० टन आयातित आरबीडी पाम तेल पिवळ्या व केशरी पुरवठापत्रिका धारकांना १८ रूपये प्रति लिटर अशा अनुदानित किंमतीत सणासुदीसाठी वितरित करण्यासाठी उपलब्ध करून दिले.

केरोसिन

७.३२ राज्याला भारत सरकारकडून १९९९-२००० मध्ये जानेवारी, २००० अखेर पर्यंत दरमहा १,६८,९७२ किलोलिटर केरोसिनचे नियतन प्राप्त झाले. नियमित गॅस कनेक्शन्स व्यतिरिक्त राज्यास दिल्या जाणाऱ्या प्रत्येक अतिरिक्त गॅस कनेक्शनमागे प्रति वर्ष १४३ लिटर या प्रमाणात केरोसिनच्या नियतनात कपात करण्याचा निर्णय भारत सरकारने घेतला.

या निर्णयाच्या अनुषंगाने फेब्रुवारी, २००० ते मार्च, २००१ या कालावधीत राज्याच्या मासिक केरोसिन नियतनात १४,५५० किलोलिटर कपात केली असून एप्रिल, २००१ पासून राज्यास दरमहा १,५४,४२२ किलोलिटर केरोसिनचे नियतन प्राप्त होत आहे.

७.३२.१ ऑक्टोबर, २००१ पासून केरोसिन वाहतूक दरात तसेच अर्धघाऊक व किरकोळ केरोसिन विक्रेत्यांच्या दलालीमध्ये वाढ झाल्यामुळे मुंबई शिधावाटप क्षेत्रात केरोसिनचे किरकोळ विक्री दर ७.६४ रूपये प्रतिलिटर तर उर्वरित जिल्ह्यांमध्ये ७.५३ रूपये ते ९.५० रूपये या दरम्यान सुधारित करण्यात आले आहे. मुंबई शिधावाटप क्षेत्रात औद्योगिक वापराच्या केरोसिनचा किरकोळ विक्रीदर १६.०६ रूपये प्रतिलिटर असा आहे.

७.३२.२ राज्यात केरोसिनचे एकूण ६०,१९६ परवानाधारक आहेत, त्यापैकी ७६६ घाऊक परवानाधारक आहेत.

आधारभूत किंमत योजना

७.३३ राज्य शासनाने २००१-०२ मध्येही पूर्वीप्रमाणेच महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ व महाराष्ट्र राज्य आदिवासी विकास महामंडळामार्फत आधारभूत किंमत योजनेअंतर्गत भात, सर्वसाधारण (एफएक्यू) ज्वारी, बाजरी व मका खरेदी करण्याची व्यवस्था केलेली आहे. २००१-०२ च्या हंगामाकरीता भाताच्या श्रेणी "अ" व साधारण प्रतीसाठी आधारभूत किंमती प्रति किंवल अनुक्रमे ५६० रूपये व ५३० रूपये अशा आहेत. आधीच्या हंगामाकरीता या किंमती अनुक्रमे ५४० रूपये व ५१० रूपये अशा होत्या. सर्वसाधारण दर्जाची ज्वारी, बाजरी व मकाची २००१-०२ मध्ये आधारभूत सुधारित किंमत ४८५ रूपये प्रति किंवल आहे. आधीच्या हंगामात ही किंमत ४४५ रूपये प्रति किंवल होती. २०००-०१ वर्षात १,६१,९३४ टन ज्वारी, ३१,८८५ टन भात, ११,८२९ टन बाजरी आणि १६,२३७ टन मका या योजने अंतर्गत खरेदी करण्यात आले. चालू वर्षात खरीप पिकांच्या हंगामात फेब्रुवारी, २००२ पर्यंत २५,३९१ टन ज्वारी, ६,२९५ टन बाजरी २२,७४१ टन मका आणि १,४०,०१९ टन भात खरेदी करण्यात आले.

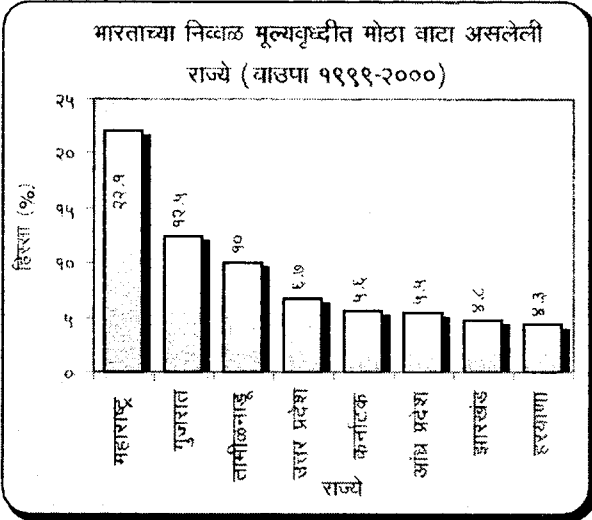
भात गिरणी धारकांकडून सक्तीची तांदूळ वसुली

७.३४ महाराष्ट्र राईस (लेव्ही ऑन राईस मिलर्स) आदेश, १९८९ (राज्य आदेश) हा आदेश अत्यावश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५ अंतर्गत लागू करण्यात आला आहे. या आदेशान्वये राज्यातील भात गिरणी धारकांनी त्यांनी भरडाई केलेल्या एकूण तांदळाच्या ३० टक्के तांदूळ विहित केलेल्या किंमतीत शासनास देणे बंधनकारक केले आहे, यामधून हलर, काही प्रमाणात शेतकरी व शेतमजुरासाठी करण्यात आलेली तांदळाची खावटी भरड मुक्त करण्यात आली आहे. २००१-०२ च्या हंगामात फेब्रुवारी, २००२ अखेरपर्यंत १६,६४४ टन लेव्ही तांदळाची वसुली झाली.

उद्योग

८.१ औद्योगिकीकरणाची उच्च पातळी गाठण्यात महाराष्ट्र राज्य यशस्वी ठरले असून ते देशाचे औद्योगिक बलस्थान म्हणून ओळखले जाते. देशातील एकूण लोकसंख्येत राज्याची लोकसंख्या १० टक्के पेक्षा कमी असूनही भारताच्या औद्योगिक क्षेत्रातील स्थूल मूल्यवृद्धीमध्ये राज्याचा वाटा जवळजवळ एक-चतुर्थांश आहे. या शिवाय वार्षिक उद्योग पाहणी (वाउपा) च्या अगदी अलिकडील (१९९९-२०००) निष्कर्षानुसार मूल्यवृद्धीचा विचार करता देशाच्या औद्योगिक नकाशामध्ये राज्याने प्रथमांकावरील स्थान कायम राखले आहे. राज्याच्या जलद व समतोल आर्थिक विकासामध्ये सुध्दा महाराष्ट्रातील औद्योगिक क्षेत्राची भूमिका फार महत्त्वाची राहिली आहे. औद्योगिक क्षेत्रामध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा मोठा वाटा असून या प्रकरणांमध्ये मुख्यतः सदर क्षेत्राबाबतचे विवेचन केले आहे. एकूण राज्य उत्पन्नामध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा वाटा जवळजवळ २५ टक्के आहे.

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचा (वस्तुनिर्माण) निर्देशांक

८.२ औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक हे देशातील औद्योगिक वाढ मोजण्याचे साधन असून अखिल भारतासाठी असे निर्देशांक केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेकडून मासिक मालिकेच्या स्वरूपात प्रकाशित करण्यात येतात. २००१-०२ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांमध्ये औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकानुसार (पायाभूत वर्ष १९९३-९४) वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील (ज्याचा भार पायाभूत वर्षातील एकूण भारामध्ये ७९ टक्के आहे) वाढ अत्यंत

मंदगतीने झाली आणि ती गेल्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीच्या तुलनेत फक्त २.४ टक्के इतकीच होती. २०००-०१ या संपूर्ण वर्षाकरिता सदर वाढ १९९९-२००० च्या तुलनेत ५.२ टक्क्यांनी जास्त होती. डिसेंबर, २००१ चा औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक १८०.५ (अस्थायी) होता आणि तो डिसेंबर, २००० च्या निर्देशांकापेक्षा १.४ टक्क्यांनी जास्त होता.

महाराष्ट्राचे औद्योगिक चित्र

८.३ अखिल भारतीय आणि राज्याच्या औद्योगिक उत्पादनामध्ये (१) रसायने व रासायनिक उत्पादने, (२) खाद्य उत्पादने, (३) शुद्ध पेट्रोलियमची उत्पादने, (४) यंत्रे व यंत्र सामग्री, (५) वस्त्रोद्योग, (६) फर्निचर, (७) मूलभूत धातू, (८) मोटार वाहने, ट्रेलर्स इ. आणि (९) इतर परिवहन सामग्री ह्या नऊ उद्योग गटांचा महत्त्वाचा वाटा आहे असे दिसून येते. राज्यातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीमध्ये या नऊ गटांचा एकत्रित वाटा १९९९-२००० मध्ये ८० टक्के होता आणि संपूर्ण देशाकरिता तो ७४ टक्के होता. ह्या उद्योग गटांच्या अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनांच्या सरासरी निर्देशांकाच्या आधारे, राज्यातील औद्योगिक उत्पादन (वस्तुनिर्माण) २००१-०२ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांमध्ये (एप्रिल ते डिसेंबर), २०००-०१ च्या तत्सम कालावधीतील उत्पादनापेक्षा ३.२ टक्क्यांनी जास्त होते असे अनुमान आहे. २०००-०१ ह्या संपूर्ण वर्षासाठीचे औद्योगिक उत्पादन त्या आधीच्या वर्षाच्या उत्पादनापेक्षा ६.६ टक्क्यांनी अधिक होते.

८.४ औद्योगिक आकडेवारीकरिता वार्षिक उद्योग पाहणी (वाउपा) हा मुख्य स्रोत असून त्या पाहणीत कारखाना अर्धिनियम, १९४८ च्या विभाग-२ एम् (एक) आणि २ एम् (दोन) खाली नोंद झालेल्या सर्व कारखान्यांचा आणि विडी व सिगार कामगार (रोजगाराच्या अटी) अधिनियम, १९६६ खाली नोंद झालेल्या विडी व सिगार आस्थापना यांचा समावेश असतो. यात केंद्रीय वीज प्राधिकरणा खाली नोंद झालेले वीज उपक्रम, तसेच शीतगृहे, पाणीपुरवठा व मोटार वाहनांची दुरुस्ती इत्यादी सारख्या सेवा यांचा सुध्दा समावेश होतो. वार्षिक उद्योग पाहणीच्या नमुन्याची रचना व व्याप्ती या मध्ये १९९७-९८ व पुन्हा १९९८-९९ मध्ये सुधारणा करण्यात आली आहे. वाउपा खाली आतापर्यंत पूर्णतः समाविष्ट असलेले सार्वजनिक उपक्रम पाहणीच्या सर्वसाधारण नमुन्यामध्ये समाविष्ट असलेल्या इतर वस्तुनिर्माण उद्योगाप्रमाणे मानण्यात आले असून काही विभागीय उपक्रम व सर्व वीज उपक्रम पाहणीमधून

वगळण्यात आलेले आहेत. या शिवाय १९९८-९९ पासून पाहणीसाठी राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण, १९९८ चा वापर सुरु करण्यात आला आहे. वार्षिक उद्योग पाहणीच्या १९९९-२०००च्या निष्कर्षानुसार देशातील नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील राज्याचा वाटा स्थूल उत्पादन मूल्यात २० टक्के आणि मूल्यवृद्धीत २२ टक्के होता, तर स्थिर भांडवलात १७ टक्के आणि उत्पादक भांडवलात १८ टक्के असा होता.

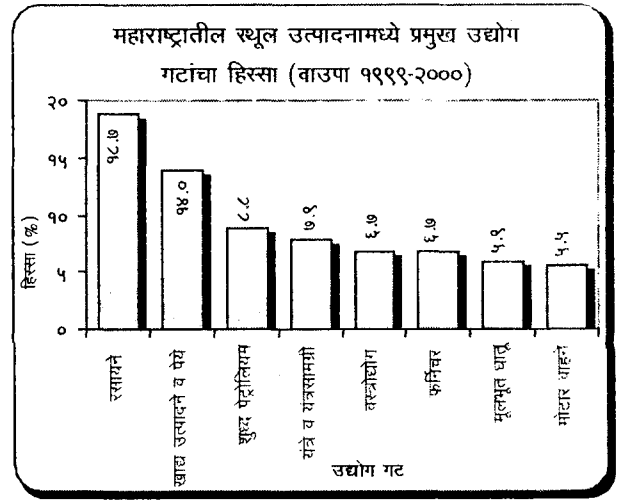
८.५ वाउपा अंतर्गत समाविष्ट दोन अंकी संकेतांकांच्या स्तरावरील (राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण, १९९८) एकूण ३३ उद्योग गटांपैकी २४ उद्योग गटांच्या उत्पादन मूल्यांच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्य १९९९-२००० या वर्षात देशातील आघाडीवरील पहिल्या तीन राज्यांपैकी एक होते. या २४ उद्योग गटांपैकी १४ उद्योग गटांबाबत महाराष्ट्राचे स्थान प्रथम क्रमांकावर होते. ते उद्योग गट (१) खाद्य व पेय, (२) कागद व कागद उत्पादने, (३) प्रकाशन व मुद्रण, (४) शुद्ध पेट्रोलियमची उत्पादने, (५) रबर, प्लॅस्टिक उत्पादने, (६) धातूच्या तयार वस्तू (यंत्रे व यंत्रसामुग्री वगळून), (७) यंत्रे व यंत्रसामुग्री, (८) विद्युत यंत्रे व उपकरणे, (९) रेडीओ, दूरदर्शन आणि दळणवळण सामुग्री, (१०) अचूक मोजमापनाची वैद्यकीय आणि ऑप्टिकल साधने, घडयाळे, (११) इतर परिवहन सामग्री, (१२) फर्निचर उत्पादने, (१३) मनोरंजनात्मक, सांस्कृतिक व खेळांचे उपक्रम, (१४) इतर सेवा उपक्रम हे होत. देशातील एकूण उत्पादन मूल्यात किंवा मूल्यवृद्धीत किंवा दोन्हीमध्ये राज्याचा वाटा एक-चतुर्थांशापेक्षा जास्त असलेले राज्यातील १३ उद्योग गट होते.

८.६ वार्षिक उद्योग पाहणी १९९९-२००० च्या निष्कर्षानुसार महाराष्ट्रातील दरडोई निव्वळ मूल्यवृद्धी (रुपये ३,६३५) संपूर्ण देशासाठीच्या दरडोई निव्वळ मूल्यवृद्धीच्या (रुपये १,५४९) २.३ पट होती.

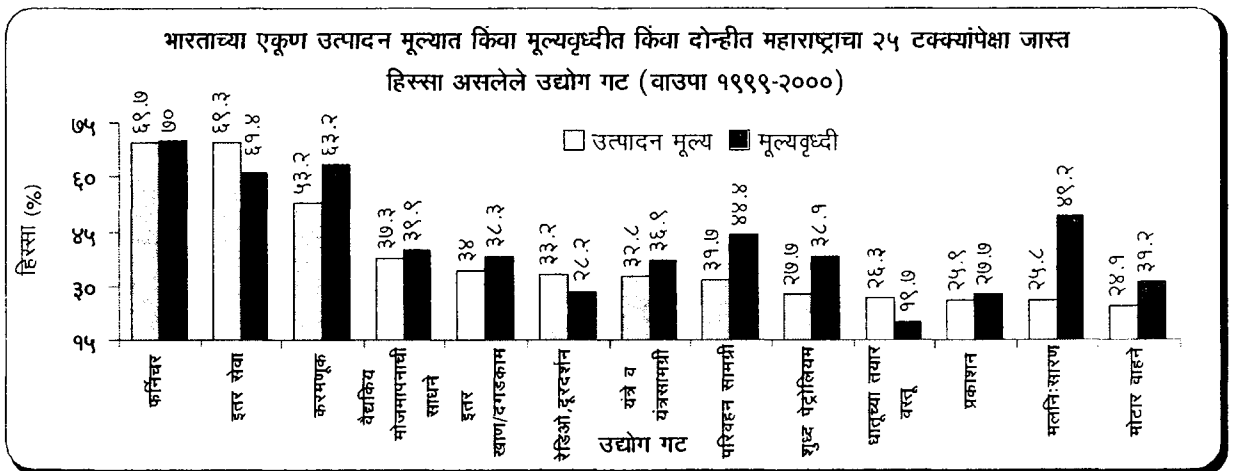
८.७ वाउपा १९९९-२००० च्या निष्कर्षानुसार राज्यातील प्रति नोंदणीकृत कारखान्यामागे सरासरी स्थिर भांडवल गुंतवणूक ३५६ लाख रुपये होती. अखिल भारतीय पातळीवर सदर गुंतवणूक ३०७ लाख रुपये होती. सदर निष्कर्षानुसार राज्यातील प्रति कारखाना वस्तू व सेवा यांच्या उत्पादनाचे (एक्स - फॅक्टरी) मूल्य ९३५ लाख रुपये होते आणि प्रति कारखाना निव्वळ मूल्यवृद्धी १७८ लाख रुपये होती. त्याचप्रमाणे

राज्यात प्रति कारखान्यामागे ६३ लोकांकरिता रोजगार उपलब्ध होता. अखिल भारतीय पातळीवर प्रति कारखाना वस्तू व सेवा यांच्या उत्पादनांचे (एक्स - फॅक्टरी) मूल्य ६८२ लाख रुपये होते आणि प्रति कारखाना निव्वळ मूल्यवृद्धी ११८ लाख रुपये होती. अखिल भारतीय पातळीवर प्रति कारखान्यामागे ६२ लोकांकरिता रोजगार उपलब्ध होता.

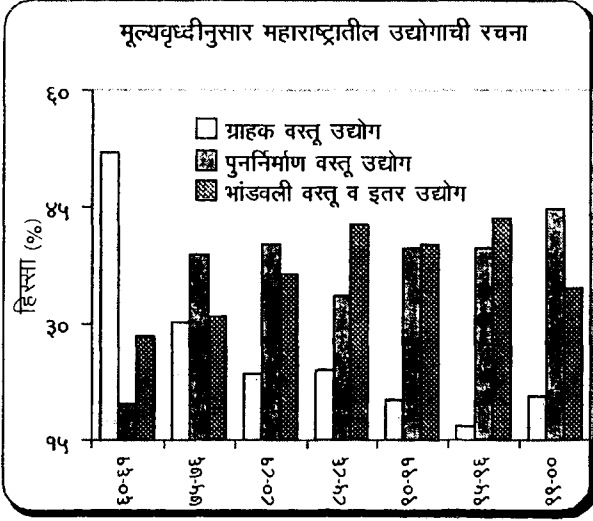
८.८ वाउपा १९९९-२००० नुसार राज्यातील औद्योगिक उत्पादनातील सुमारे ७५ टक्के वाटा (एकत्रित) असलेले उद्योग गट म्हणजे (१) रसायने व रासायनिक उत्पादने (१८.७ टक्के), (२) खाद्य उत्पादने (१४.० टक्के), (३) शुद्ध पेट्रोलियमची उत्पादने (८.८ टक्के), (४) यंत्रे व यंत्रसामग्री (७.९ टक्के), (५) वस्त्रोद्योग (६.७ टक्के), (६) फर्निचर (६.७ टक्के), (७) मूलभूत धातू (५.९ टक्के), आणि (८) मोटार वाहने,

ट्रेलर्स (५.५ टक्के), हे होत. त्याचप्रमाणे निविष्टीच्या वापराबाबतीत राज्यातील सर्व उद्योगांतील वापरामध्ये वरील प्रमुख उद्योग गटांचा वाटा सुमारे ७४ टक्के होता. तसेच गुंतवणूकीचा विचार करता सुध्दा वरील उद्योग गटांचा स्थिर भांडवल आणि उत्पादक भांडवल यामध्ये प्रत्येकी वाटा ६८ टक्के होता.

८.९ महाराष्ट्रातील संघटित उद्योग क्षेत्रातील घटकांच्या रचनेत गेल्या दशकांत लक्षणीय बदल झाल्याचे वार्षिक उद्योग पाहणीच्या आकडेवारीनुसार दिसून येते. १९६० मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचे स्थान महत्त्वाचे होते आणि सर्व उद्योगांच्या एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीत त्याचा वाटा सुमारे ५२ टक्के होता. ग्राहक वस्तू उद्योगांचे सापेक्ष महत्त्व हळूहळू कमी होऊन भांडवली वस्तू उद्योगांचे व पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगांचे महत्त्व वाढले आहे. १९९९-२००० मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचा एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीतील हिस्सा केवळ २१ टक्के इतकाच होता.

८.१० वार्षिक उद्योग पाहणीमध्ये गोळा करण्यात आलेल्या माहितीवर आधारित राज्यातील औद्योगिक क्षेत्राची १९९८-९९ व १९९९-२००० मधील ठळक वैशिष्ट्ये या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३३ मध्ये दिली आहेत. वार्षिक उद्योग पाहणी अंतर्गत समाविष्ट सर्व उद्योगांची राज्यातील निव्वळ मूल्यवृद्धी १९९९-२००० मध्ये ३५,३४४ कोटी रुपये होती व ती १९९८-९९ मधील निव्वळ मूल्यवृद्धीपेक्षा १५ टक्क्यांनी जास्त होती.

८.११ उद्योगांच्या एकंदर कामगिरीची कल्पना येण्यासाठी काही आर्थिक निर्देशक तक्ता क्रमांक ८.१ मध्ये देण्यात आले आहेत. वर्ष १९९९-२००० मध्ये राज्यातील कामगार उत्पादकता व प्रति कामगार उत्पादन ही गुणोत्तरे अखिल भारतीय पातळीपेक्षा जास्त होती. शिवाय, राज्यातील वेतनदर १९९९-२००० मध्ये गतवर्षी पेक्षा कमी झाल्याचे दिसून आले. या वरून राज्यात गुंतवणूकीसाठी अनुकूल परिस्थिती होती असे दिसून येते.

८.१२ १९९७-९८ ते १९९९-२००० या वर्षासाठी ढोबळ उद्योग गटानुसार आर्थिक दृष्ट्या महत्त्वाची गुणोत्तरे भाग २ मधील तक्ता क्रमांक ३६ मध्ये दिली आहेत. या तक्त्यावरून असे दिसून येते की, राज्यातील सर्व उद्योगांमधील स्थिर भांडवल व मूल्यवृद्धी यांचे गुणोत्तर १९९८-९९ मध्ये १.९४ होते ते १९९९-२००० मध्ये जास्त होऊन २.०० झाले. हे गुणोत्तर एक एकक निव्वळ मूल्यवृद्धी तयार करण्याकरिता आवश्यक भांडवलाचे मोजमाप दाखविते. निव्वळ मूल्यवृद्धीचे स्थूल उत्पादनाशी गुणोत्तर उद्योगांची कार्यक्षमता दर्शविते. हे गुणोत्तर १९९८-९९ मध्ये ०.२०

तक्ता क्रमांक ८.१
उद्योगासंबंधी काही आर्थिक निर्देशक

निर्देशक (१)	१९९८-९९ (२)	१९९९-२००० (३)
१) कामगार उत्पादकता (निव्वळ मूल्यवृद्धीचे कामगारांच्या वेतनाशी गुणोत्तर)		
महाराष्ट्र	५.३२	६.१२
भारत	५.५४	५.५२
२) प्रति कामगार उत्पादन (रुपये लाखात)		
महाराष्ट्र	१७.५५	२१.१८
भारत	११.५२	१४.२९
३) प्रति कामगार वार्षिक वेतन (रुपयात)		
महाराष्ट्र	६६,९२०	६५,८३८
भारत	३८,६३०	४४,७५०

होते ते १९९९-२००० मध्ये घटून ०.१९ झाले. कार्यक्षमता कमी झाल्याच्या कारणामुळे राज्यातील उद्योगांचे आधुनिकीकरण करणे आवश्यक आहे.

औद्योगिक प्रदूषण

८.१३ राज्याच्या आर्थिक विकासासाठी उद्योगांची नितांत आवश्यकता असली तरी त्यांच्या उत्पादन प्रक्रियेमधून जे टाकाऊ पदार्थ व उत्सर्जन निर्माण होतात, त्यामुळे होणारे प्रदूषण आरोग्यासाठी हानिकारक असते. देशातील इतर भागातील तसेच राज्यातही पर्यावरणवादी तक्रारी व जनहितार्थ याचिकांच्या सहाय्याने पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी प्रदूषणकारी उद्योग बंद करण्यासाठी सतत प्रयत्नशील आहेत. वार्षिक उद्योग पाहणी १९९७-९८ च्या निष्कर्षानुसार देशातील ६० टक्के कामगार प्रदूषणकारी उद्योगांमध्ये कार्यरत होते तसेच औद्योगिक क्षेत्रातील एकूण उत्पादन, मूल्यवृद्धी, व स्थूल भांडवल निर्मिती यामध्ये सदर कारखान्यांचा वाटा अनुक्रमे ६८ टक्के, ६९ टक्के व ३७ टक्के होता. वार्षिक उद्योग पाहणी १९९७-९८ नुसार महाराष्ट्रातील एकूण कारखान्यांपैकी जवळजवळ ५० टक्के कारखाने प्रदूषणकारी होते. राज्यातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उत्पादन व मूल्यवृद्धी यामध्ये सदर कारखान्यांचा वाटा सुमारे अनुक्रमे ५८ व ५० टक्के होता, तसेच ५० टक्के कामगार प्रदूषणकारी कारखान्यांत कार्यरत होते. वरील वस्तुस्थितीमुळे प्रदूषणकारी कारखाने बंद करणे अर्थ व्यवस्थेच्या दृष्टीने परवडणार नाही. तसेच पर्यावरणाची सद्यःस्थिती विचारात घेता या कारखान्यांकडून या पुढे अधिक प्रदूषण हाणं सुध्दा परवडणारे नाही. या परिस्थितीत एकच पर्याय उरतो तो म्हणजे अशा प्रदूषणकारी उद्योगांमध्ये प्रदूषण कमी करण्यासाठीच्या उपाययोजनांचा कठोरपणे पाठपुरावा करणे हे होय.

औद्योगिक धोरण

८.१४ जुलै, १९९१ मध्ये जाहीर केलेल्या औद्योगिक धोरणानुसार भारत सरकारने अनेक पाउले उचलली असून त्यामध्ये, काही थोडे उद्योग वगळता इतर उद्योगांसाठी औद्योगिक परवाने पध्दती रद्द करणे, महानगर क्षेत्रे वगळता इतरत्र उद्योगांच्या स्थान नियमनावरील निर्बंध उठविणे, निवडक उच्च प्राधान्य उद्योगांमध्ये विदेशी भाग भांडवल गुंतवणुकीबाबत उदारीकरण, इत्यादींचा समावेश आहे. उदारीकरणाची प्रक्रिया २००१-०२ मध्येही चालू होती. भारतीय उद्योगात अधिक कार्यक्षमता आणण्यासाठी २०००-०१ मध्ये व पुढे एप्रिल ते डिसेंबर, २००१ ह्या कालावधीत उचलण्यात आलेली पाउले खालीलप्रमाणे आहेत : १) उत्पादन शुल्काचे सुसूत्रीकरण करणे, २) निगमांच्या नफ्याची क्षमता वाढविण्यासाठी निगम कर अधिभार रद्द करणे, ३) मागणीला उत्तेजन मिळावे या दृष्टीने आयकर अधिभार रद्द करणे, ४) व्याजदरात कपात करणे, ५) विदेशी थेट गुंतवणूक क्षेत्राची व्याप्ती वाढविणे, ६) खाजगीकरण राबविणे आणि ७) माहिती तंत्रज्ञान उद्योगास लागू असणाऱ्या सौम्य शुल्कात सुधारणा करणे.

राज्य शासनाने औद्योगिक धोरण

८.१५ माहिती तंत्रज्ञान, उच्च तंत्रज्ञान, ज्ञानाधिष्ठित आणि जैव-तंत्रज्ञान उद्योगांना प्रोत्साहन देणे, राज्यातील उद्योगातील निर्यात वाढविणे, पर्यावरण नियोजनाला महत्त्व देऊन व्यापक प्रमाणावर रोजगार निर्मितीच्या संधी निर्माण करणे, याद्वारे उद्योग आणि पायाभूत सुविधांसाठी गुंतवणुकीचा ओघ अधिक गतिमान करणे हे महाराष्ट्र औद्योगिक धोरण, २००१ चे उद्दिष्ट आहे. विक्रीकरावर आधारित प्रोत्साहने रद्द करण्याबाबत राष्ट्रीय पातळीवर जनमत जागृत होत असतांना संरचनात्मक बदल घडवून सातत्यपूर्ण औद्योगिक विकास साधणे, उच्च तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील व इतर क्षेत्रातील उद्योगांचा विकास करणे, आर्थिक प्रोत्साहन देण्याबरोबरच राज्यात उद्योग क्षेत्रात पोषक असे औद्योगिक वातावरण निर्माण करणे आणि या प्रयत्नांद्वारे राज्यातील उद्योगांस उच्चतम स्पर्धात्मक दर्जा प्राप्त करून देणे हा या धोरणाचा दृष्टिकोन आहे.

८.१६ औद्योगिक विकास आणि समतोल विभागीय विकासासाठी वित्तीय प्रोत्साहनांसह संरचनात्मक बदलांवर भर देत राज्याने आर्थिक सुधारणांच्या दुसऱ्या टप्प्यात प्रवेश केला आहे. औद्योगिक धोरणाचा भाग असलेली नवीन सामूहिक प्रोत्साहन योजना १ एप्रिल, २००१ पासून अंमलात आली असून ती ३१ मार्च, २००६ पर्यंत कार्यरत राहिल. औद्योगिक धोरण, २००१ मधील ठळक वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे आहेत: (१) नवीन सामूहिक प्रोत्साहन योजनेखाली राज्याच्या मागास भागातील नवीन औद्योगिक घटकांना विद्युत शुल्क माफी, मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क माफी आणि जकात/प्रवेश कर परतावा, (२) मागास भागात नवीन लघु उद्योग घटक स्थापन करण्यासाठी अनुदानाच्या स्वरूपात विशेष भांडवल प्रोत्साहन आणि नवीन वस्तोद्योग, होजिअरी व निटवेअर लघुउद्योग घटकांना व्याज अनुदान, (३) सर्व खादी आणि ग्रामोद्योगांना विक्रीकरातून सूट, (४) माहिती तंत्रज्ञान उत्पादनांवर किमान विक्रीकर, (५) आजारी लघु उद्योग घटकांना थकबाकी भरण्यास सुलभ हप्त्यांची

सोय, (६) बृहन्मुंबईतील कापड गिरण्यांच्या जमिनींवर माहितीतंत्रज्ञान/जैव-तंत्रज्ञान घटकांची उभारणी, (७) माहिती तंत्रज्ञान घटकांसाठी वाढीव चटई क्षेत्र निर्देशांक आणि (८) राज्याच्या विविध बारा ठिकाणी स्वयंशासित औद्योगिक वसाहतींची स्थापना.

महाराष्ट्राचे माहिती तंत्रज्ञान धोरण, १९९८

८.१७ राज्य शासनाने १५ ऑगस्ट, १९९८ रोजी 'महाराष्ट्राचे माहिती तंत्रज्ञान धोरण, १९९८' जाहीर केले. या धोरणाचे घोषवाक्य 'संपर्क जाळ्याद्वारे अधिकार शक्ती प्रदान' हे असून 'केव्हाही, कसाही व कुठेही' संपर्क साधण्याची क्षमता असणारी यंत्रणा निर्माण करणे हे उद्दिष्ट आहे. या धोरणात राज्याचे आघाडीचे स्थान बळकट करण्याची आणि राज्यातील माहिती तंत्रज्ञान उद्योगास जागतिक पातळीवर स्पर्धाक्षम करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाची बांधीलकी अंतर्भूत आहे. या प्रयत्नांना योग्य बळ देण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने मनुष्यबळ विकास, पायाभूत सुविधा, माहिती तंत्रज्ञान उद्योगास प्रोत्साहन आणि नागरिक व शासन यांच्यातील संवादाकरिता संगणकाचा वापर, या सर्वांसाठी अनेक धोरणात्मक निर्णय घेतले आहेत. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाद्वारे मुंबई, नवी मुंबई, पुणे, औरंगाबाद, नागपूर, सांगली, सोलापूर, सातारा, कोल्हापूर, अहमदनगर आणि नाशिक या ठिकाणी 'इन्फोटेक पार्क' उभारण्याचे शासनाने ठरविले आहे. राज्याच्या ई-गव्हर्नन्स योजनेचा मुख्य हेतू नागरिकांना उच्चतम सुविधा पुरविणे, अंतर्गत कार्यक्षमतेत वाढ करणे, राज्याच्या महसुलात वाढ करणे आणि अंतिमतः प्रशासनात पारदर्शकता आणणे हा आहे. त्यानुसार 'सेतू' नावाने नागरी सुविधाकेंद्राची राज्याच्या सात जिल्ह्यांमध्ये स्थापना करण्यात आली असून राज्याच्या उर्वरित जिल्हा व तालुक्यांच्या ठिकाणी अशी केंद्रे स्थापन करण्याचे शासनाने ठरविले आहे. निर्यात लागणारे ८३ प्रकारचे दाखले मागणीनुसार 'सेतू' प्रकल्पामध्ये दिले जातात. भूमी अभिलेख, शासकीय लेखे, सार्वजनिक बांधकाम विभागाची निविदा विषयक कामे, विक्रीकर विभागाची कामे, न्यायालयीन कामे, ग्रामपंचायत दस्तऐवज, इत्यादींचे संगणकीकरण करण्याचे शासनाने योजिले आहे.

नवीन गुंतवणूक

८.१८ भारत सरकारने स्वीकारलेल्या उदारीकरणाचे धोरण व त्या अनुषंगाने राज्य सरकारने उचललेल्या अनुकूल पावलांमुळे राज्यात औद्योगिक गुंतवणूक आकर्षक होत आहे. ऑगस्ट, १९९१ मध्ये उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारल्यापासून डिसेंबर, २००१ पर्यंत एकूण २,२५,२८२ कोटी रुपये गुंतवणुकीचे १०,०६३ औद्योगिक प्रकल्प महाराष्ट्रात उभारणीसाठी भारत सरकारकडे नोंदविण्यात आले आहेत. या प्रकल्पांमधून अंदाजे १७.८७ लाख रोजगार निर्माण होण्याची अपेक्षा आहे. एकूण प्रस्तावित गुंतवणुकीपैकी जवळपास ४९ टक्के गुंतवणूक कोकण विभागात तर त्या खालोखाल २० टक्के पुणे विभागात आणि १० टक्के नाशिक विभागात असेल. या १०,०६३ प्रकल्पांपैकी ६१,३७५ कोटी रुपये गुंतवणुकीच्या ४,३२८ प्रकल्पांनी उत्पादन सुरु केले असून अंदाजे ३.८४ लाख रोजगार निर्माण झाला आहे. उर्वरित प्रकल्प

तक्का क्रमांक ८.२

नोंदणी झालेल्या व महाराष्ट्रात कार्यान्वित झालेल्या प्रकल्पांची संख्या

वर्ष	नोंदणी झालेले प्रकल्प			कार्यान्वित झालेले प्रकल्प		
	संख्या	गुंतवणूक (कोटी रूपयात)	अपेक्षित रोजगार (हजारात)	संख्या	गुंतवणूक (कोटी रूपयात)	रोजगार निर्मिती (हजारात)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
*१९९१-९२	७७८	२०,६७३	१५०.५३	४३१	११,५३५	५९.१८
१९९२-९३	९९४	२१,१७२	१७८.२८	५५७	८,४१३	६४.३४
१९९३-९४	१,४८०	१८,०९२	२२९.६५	८२२	९,४५४	७०.४३
१९९४-९५	१७९	१९,६५४	१६०.३४	५३१	९,५९२	४६.४८
१९९५-९६	१,०७७	२०,७८०	२१०.३५	५९२	१०,१९२	४१.०७
१९९६-९७	८१२	१६,५६८	१२९.८२	४३९	३,५३५	२६.५०
१९९७-९८	५७६	६,९४७	८४.५४	३१२	२,९८८	२५.६६
१९९८-९९	१,३०३	४२,४६८	२९१.५१	३५९	२,८९६	३३.३०
१९९९-२०००	८४१	३७,७८९	१५०.४६	१८६	१,७४३	१२.१३
२०००-०१	७२४	१५,११४	१२०.१७	८८	१,००६	५.०८
**२००१-०२	४९९	६,०२५	८१.१३	११	२१	०.२२
एकूण	१०,०६३	२,२५,२८२	१,७८६.७८	४,३२८	६१,३७५	३८४.३९

* ऑगस्ट, १९९१ पासून

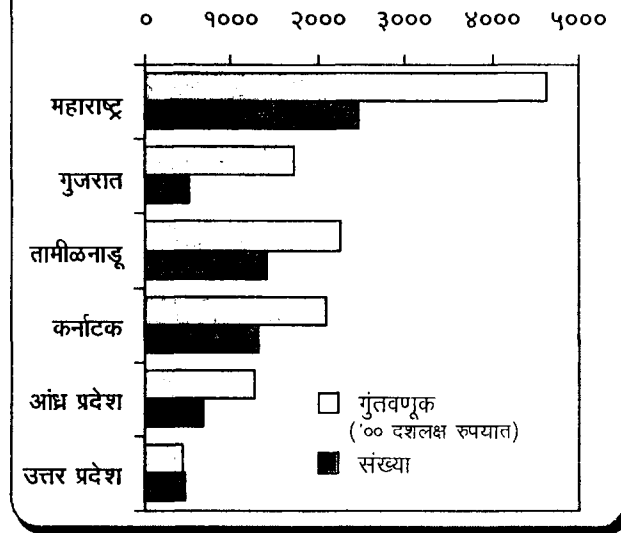
** डिसेंबर, २००१ पर्यंत

अंमलबजावणीच्या वेगवेगळ्या टप्प्यात आहेत. नोंदणी झालेल्या व महाराष्ट्रात प्रत्यक्षात कार्यान्वित झालेल्या प्रकल्पांची संख्या तक्का क्र ८.२ मध्ये दिली आहे. नोंदणी झालेल्या एकूण १०,०६३ प्रकल्पांपैकी फक्त ४३ टक्के प्रकल्प प्रत्यक्षात कार्यान्वित झाले असून एकूण अपेक्षित रोजगारापैकी जवळपास २२ टक्के रोजगार प्रत्यक्षात निर्माण झाला आहे. आर्थिक उदारीकरणापासून डिसेंबर, २००१ पर्यंत देशातील एकूण प्रस्तावित गुंतवणूक व अपेक्षित रोजगारामध्ये महाराष्ट्राचा वाटा जवळपास २० टक्के इतका आहे.

विदेशी थेट गुंतवणूक

८.१९ अनिवासी भारतीय/विदेशी थेट गुंतवणूकदार यांचा सहभाग हे आर्थिक उदारीकरणानंतर झालेल्या औद्योगिक विकासाचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. उदारीकरणाचे धोरण (ऑगस्ट, १९९१) स्वीकारल्यापासून ऑक्टोबर, २००१ पर्यंत विदेशी थेट गुंतवणुकी अंतर्गत ४६,४०२ कोटी रुपये गुंतवणुकीचे २,४७३ प्रकल्प महाराष्ट्र राज्यात सुरु करण्यासाठी भारत सरकारने मंजूर केले आहेत. या मंजूर प्रकल्पांपैकी १७,०२४ कोटी रुपये (३७ टक्के) गुंतवणुकीचे ८२७ (३३ टक्के) प्रकल्प जानेवारी, २००२ पर्यंत कार्यान्वित झाले आहेत. उदारीकरणानंतर विदेशी थेट गुंतवणुकीखाली देशातील एकूण प्रस्तावित गुंतवणुकीमध्ये महाराष्ट्राचा वाटा जवळपास १७ टक्के आहे.

विदेशी थेट गुंतवणूक (१९९१-२००१)

औद्योगिक परवाने

८.२० एप्रिल ते डिसेंबर, २००१ या कालावधीत राज्यात उद्योग स्थापन करण्यासाठी भारत सरकारने ७ इरादा पत्रे, शंभर टक्के निर्यातीभिमुख ७० उद्योगांना परवानगी व ४ औद्योगिक परवाने दिली आहेत. एप्रिल ते डिसेंबर, २००१ या कालावधीत देण्यात आलेली इरादा

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००१-०२

पत्रे व शंभर टक्के निर्यातीभिमुख उद्योगांना परवानगी ही प्रामुख्याने वस्त्रोद्योग (१८), विद्युत यंत्र सामग्री (१०) आणि अभियांत्रिकी (४) या करिता होती. सदर उद्योग हे बृहन्मुंबई (मुंबई शहर व मुंबई उपनगर), ठाणे, नाशिक, पुणे आणि नागपूर या जिल्ह्यांतील आहेत. याच कालावधीत उद्योजकांकडून भारत सरकारकडे राज्यात औद्योगिक घटक स्थापन करण्यासाठी ४६७ आवेदन पत्रे प्राप्त झाली आहेत. या मध्ये सेंद्रिय रसायने (१५३), विद्युत यंत्र सामग्री (४४), वस्त्रोद्योग (४१), माहिती तंत्रज्ञान (३०), लोखंड व पोलाद (२२), अभियांत्रिकी (१३), आणि प्लास्टिक (४) या उद्योगांचा प्रामुख्याने समावेश आहे.

सामूहिक प्रोत्साहन योजना

८.२१ राज्य सरकार १९६४ पासून सामूहिक प्रोत्साहन योजनेखाली उद्योगांना प्रोत्साहन देत आहे. राज्याच्या मागास भागात उद्योगांचा विकास घडविणे हा या योजनेचा प्रमुख हेतू आहे. या योजनेत वेळोवेळी बदल करण्यात आले आहेत. नवीन सामूहिक प्रोत्साहन योजना १ एप्रिल, २००१ पासून अंमलात आली असून ती पाच वर्षे कार्यरत राहिल. सामूहिक प्रोत्साहन योजना, १९९३ अंतर्गत जे उद्योग पात्र होते ते नवीन योजने अंतर्गत सुद्धा पात्र असतील. या शिवाय, माहिती तंत्रज्ञान, जैव-तंत्रज्ञान, अपारंपरिक उर्जा क्षेत्रातील नवीन उद्योग तसेच बायो-गॅस, नागरी विभागातील घनकचरा, इ. पासून वीज निर्मिती करणारे नवीन उद्योग आणि पारंपरिक नवीन उर्जा उद्योग सुद्धा या योजनेखाली पात्र आहेत. २०००-०१ या आर्थिक वर्षात विक्रीकरासाठी बिनव्याजी कर्ज म्हणून वाटप करण्यासाठी १६० लाख रुपये उपलब्ध करून देण्यात आले. २००१-०२ या आर्थिक वर्षात नोव्हेंबर, २००१ पर्यंत राज्य शासनाकडून २०० लाख रुपये विक्रीकरासाठी बिनव्याजी कर्ज तर २२२.९६ कोटी रुपये अनुदान म्हणून वाटप करण्यासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. सदर योजना सिर्कार मर्यादित व जिल्हा उद्योग केंद्रांमार्फत राबविली जाते.

लघु उद्योग क्षेत्रातील विकास

८.२२ उत्पादन, रोजगार व निर्यातीमधील लक्षणीय वाटयामुळे लघु उद्योग क्षेत्र अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा घटक ठरला आहे. हे क्षेत्र कमी भांडवली खर्चात जास्त रोजगारांच्या संधी निर्माण करते. राज्यात लघु उद्योग क्षेत्राची जलद गतीने वाढ होण्यासाठी राज्य शासनाने लघु उद्योगांच्या नोंदणी प्रक्रियेत या आधीच सुलभता आणली आहे. लघु उद्योग घटकांसाठी गुंतवणूक मर्यादा ३ कोटी रुपयांवरून १ कोटी रुपयांपर्यंत कमी करण्यात आली आहे. छोट्या उद्योगांकरिता ही मर्यादा ५ लाख रुपयांवरून २५ लाख रुपयांपर्यंत वाढविली आहे. सेवा व व्यापार क्षेत्रातील लघु उद्योग घटकांसाठी गुंतवणूक मर्यादा १० लाख रुपयांपर्यंत वाढविण्यात आली आहे. लघु उद्योगांकरिता एकत्रित कर्जाची मर्यादा २५ लाख रुपयांपर्यंत वाढविण्यात आली आहे. अवजारे व होजिअरी संबंधीत लघु उद्योग घटकांची गुंतवणूक मर्यादा ५ कोटी रुपयांपर्यंत वाढविण्यात आली आहे. ३१ डिसेंबर, २००१ अखेर राज्यातील नोंदणीकृत लघु उद्योगांची संख्या ३,३२,७८६ होती. नोंदणीच्या वेळेस या घटकांतील एकूण गुंतवणूक ४१,१९७ कोटी रुपये होती तर एकूण रोजगार ३२.५४ लाख होता.

राज्यातील निर्यात

८.२३ निर्यातीचे औद्योगिक वाढीमधील व पर्यायाने राज्याच्या सर्वांगीण विकासामधील महत्व शासनाने लक्षात घेतले आहे. राज्यातून अभियांत्रिकी, रसायने, तयार कपडे, चामडे व चामड्याच्या वस्तू, इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तू, हिरे व आभूषणे, इत्यादी उत्पादने प्रामुख्याने निर्यात होतात. २०००-०१ या वर्षात राज्यातून झालेली निर्यात ५०,६२७ कोटी रुपयांची होती. देशाच्या एकूण निर्यातीमध्ये राज्याचा अंदाजित हिस्सा जवळपास ३५ टक्के आहे.

सहकारी औद्योगिक वसाहती

८.२४ राज्याच्या नागरी भागात केंद्रीत झालेल्या उद्योगांचे ग्रामीण भागात स्थलांतर व्हावे आणि त्याद्वारे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या अधिक संधी निर्माण करणे हा सहकारी औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्यामागे मुख्य उद्देश आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या क्षेत्रांतर्गत इतर ठिकाणी सहकारी तत्वावर औद्योगिक वसाहतींचा विकास करण्याचा कार्यक्रम राज्य शासनाने हाती घेतला आहे. सहकारी औद्योगिक वसाहत स्थापन करण्यासाठी राज्य शासन एकूण प्रकल्प खर्चाच्या २० टक्के इतके भाग भांडवल देते व भारतीय आयुर्विमा महामंडळ/महाराष्ट्र राज्य वित्त महामंडळ/राष्ट्रीयीकृत बँका किंवा वित्तीय संस्था यांच्याकडून एकूण प्रकल्प खर्चाच्या ६० टक्के कर्ज शासकीय हमीवर उपलब्ध करून देते. फेब्रुवारी, २००२ अखेर राज्यात १३४ नोंदणीकृत सहकारी औद्योगिक वसाहती होत्या. यापैकी ९३ वसाहती कार्यान्वित असून ६ वसाहती दिवाळखोरीत गेल्या आहेत. उर्वरित ३५ वसाहती अजून कार्यान्वित व्हावयाच्या आहेत. आतापर्यंत अशा ९१ वसाहतींना आर्थिक सहाय्य देण्यात आले आहे. फेब्रुवारी, २००२ अखेर एकूण ८,४४३ गाळे बांधण्यात आले होते व ६,९५० घटकांनी उत्पादनास सुरुवात केली होती. या औद्योगिक वसाहतींच्या एकूण भागभांडवलामध्ये राज्य शासनाचा १०.४७ कोटी रुपयांचा वाटा होता. सहकारी औद्योगिक वसाहतींसाठी आवश्यक असलेल्या जमिनीचे संपादन महाराष्ट्र औद्योगिक विकास अधिनियमाद्वारे करण्यात येते. तसेच छोट्या औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासाचा कार्यक्रमही सहकारी औद्योगिक चळवळीद्वारे राबविण्याचा प्रस्ताव आहे. या धोरणानुसार सहकारी औद्योगिक वसाहतींना योजनाबद्ध आखणी व पाण्याचे स्रोत, इत्यादी तांत्रिक बाबींबाबत महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाकडून सहाय्य देणे अपेक्षित आहे.

आजारी उद्योगांचे पुनर्वसन

८.२५ आजारी उद्योगांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी औद्योगिक वित्तीय पुनर्बांधणी मंडळाची स्थापना मे, १९८७ मध्ये करण्यात आली. मंडळाच्या स्थापनेपासून फेब्रुवारी, २००२ पर्यंत मंडळाकडे आजारी उद्योग कंपनी (खास) कायदा, १९८५ अंतर्गत ६२० प्रकरणे प्राप्त झाली असून त्यापैकी ११९ कंपन्यांना पुनर्वसनासाठी मंजुरी देण्यात आली आहे तर ६८ कंपन्यांना बंद करण्याच्या सूचना देण्यात आल्या आहेत.

उद्योगांना सहाय्य

८.२६ राज्याचा औद्योगिक विकास होण्यासाठी आणि राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत भागात उद्योग सुरु करण्यासाठी उद्योगांना आवश्यक त्या

पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याचे आणि आर्थिक प्रोत्साहन उपलब्ध करून देण्याचे धोरण राज्य शासनाने पुढे चालू ठेवले आहे. राज्य शासन हे उद्दिष्ट महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त), महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ, इत्यादी संस्थामार्फत साध्य करित असते. वरील राज्यस्तरीय संस्थांव्यतिरिक्त भारतीय औद्योगिक विकास बँक (आयडीबीआय), आयसीआयसीआय मर्यादित, इत्यादी सारख्या केंद्र शासनाच्या अंगीकृत वित्तीय संस्थामुद्धा राज्यातील उद्योगांना वित्तीय सहाय्य करतात. या सर्व संस्थांकडून राज्यातील उद्योगांना देण्यात आलेल्या सहाय्याचा तपशील पुढील परिच्छेदात थोडक्यात दिला आहे.

(अ) राज्यस्तरीय संस्था

(i) महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ

८.२७ राज्यातील उद्योगांची वाढ व विकास शीघ्र व सुनियोजित पध्दतीने होण्याकरिता महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ उद्योजकांना सर्व प्रकारची मदत करते. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ उद्योजकांना औद्योगिक क्षेत्रांतर्गत रस्ते, पाणी, वीज व इतर अंतर्गत सेवा यासारख्या आवश्यक त्या पायाभूत सुविधांसह विकसित भूखंड उपलब्ध करून देते. राज्य शासन पुढील महत्वाच्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळद्वारे करित आहे: (१) राज्यात ६२ विकास केंद्रांची स्थापना, (२) राज्यातील सर्व तालुक्यात छोट्या औद्योगिक क्षेत्रांची स्थापना, (३) केंद्र शासनाच्या ५ विकास केंद्रांची स्थापना आणि (४) राज्याच्या 'उद्योग, व्यापार व वाणिज्य विषयक धोरण, १९९५' मध्ये घोषित करण्यात आलेल्या १० ठिकाणी 'पंचतारांकित' औद्योगिक क्षेत्रांची उभारणी.

८.२८ महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने निवडक औद्योगिक क्षेत्रात गाळे बांधले आहेत. मार्च, २००१ अखेर महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाकडे २६० औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासाचे काम सोपविण्यात आले होते. यामध्ये ९७ मोठी क्षेत्रे, ६७ विकास केंद्रे (६२ राज्य शासनाची व ५ केंद्र शासनाची) व ९६ छोटी औद्योगिक क्षेत्रे होती. ३१ मार्च, २००१ अखेर महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचे एकूण नियोजित क्षेत्र ८७,२४६ हेक्टर इतके असून त्यापैकी ५२,१७३ हेक्टर (६३ टक्के) क्षेत्र महामंडळाच्या ताब्यात होते. वाटप करण्यात आलेल्या भूखंडाचे एकूण क्षेत्र १७.८ हजार हेक्टर होते. महामंडळाची एकूण पाणीपुरवठा क्षमता प्रतिदिन जवळपास १,९४१ दशलक्ष लिटर होती. महामंडळाने १९९९-२००० व २०००-०१ या वर्षात केलेल्या कार्याची माहिती तक्ता क्रमांक ८.३ मध्ये दिली आहे.

(ii) महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ

८.२९ लघु उद्योगांच्या विकासास सहाय्य करण्याच्या उद्देशाने राज्यात महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळाची स्थापना १९६२ साली करण्यात आली. महामंडळाची प्रमुख कार्ये: (१) लघु उद्योगांना लागणाऱ्या कच्च्या मालाची प्राप्ती करणे व त्याचे वितरण करणे, (२) तयार मालाच्या विक्रीसाठी मदत पुरविणे आणि मालाच्या साठवणीकरिता गोदामाची व मालाच्या चढ उतारणीची सुविधा उपलब्ध

तक्ता क्रमांक ८.३ महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचे कार्य

बाब	१९९९-२०००	२०००-०१	२०००-०१ च्या अखेरीस एकत्रित
(१)	(२)	(३)	(४)
विकसित केलेले भूखंड	१,१९८	१,१३१	५०,८८१
वाटप केलेले भूखंड	९०६	६९४	४२,३८३
बांधलेले गाळे	८४	६०	४,०३५
वाटप केलेले गाळे	२२	१८	३,६८६
उत्पादन सुरु केलेले घटक	९१३	५३४	२२,७७७
उभारणी चालू असलेले घटक	२८०	-	३,१७९
घटकांमध्ये गुंतविलेले एकूण भांडवल (कोटी रुपयात)	२,८९०	-	१७,३५०

करून देणे, (३) लघु उद्योगांना आयात आणि निर्यातीसाठी सहाय्य करणे, (४) हस्तकला कारागिरांना मदत करणे आणि (५) प्रदर्शन आयोजित करणे ही आहेत. महामंडळाच्या १९९९-२००० च्या एकूण २०६ कोटी रुपयांच्या उलाढालीच्या तुलनेत २०००-०१ या वर्षात १३८ कोटी रुपये इतकी उलाढाल होती. एप्रिल ते डिसेंबर, २००१ या कालावधीत एकूण उलाढाल ६२ कोटी रुपये होती. त्यापैकी १७ कोटी रुपये कच्च्या मालाच्या खरेदी व विक्री संबंधीची आणि ४५ कोटी रुपये लघु उद्योग घटकांच्या तयार मालाच्या विक्री संबंधीची होती.

(iii) महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळ

८.३० मुंबई खादी आणि ग्रामोद्योग अधिनियम, १९६० अन्वये महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाची स्थापना १९६२ मध्ये करण्यात आली. राज्यातील खादी आणि ग्रामोद्योगातील उपक्रमांचे संघटन, विकास आणि विस्तार करणे ही मंडळाची मुख्य कार्ये आहेत. व्यक्ती, नोंदणीकृत संस्था व सहकारी संस्थांना मंडळ आर्थिक सहाय्य पुरविते. तसेच लाभार्थी व्यक्तींना तांत्रिक मार्गदर्शन व प्रशिक्षण आणि ग्रामोद्योगातील उत्पादनांच्या विक्रीची व्यवस्था, इत्यादी कामे मंडळाकडून केली जातात.

८.३१ राज्यातील खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राला १९९९-२०००, २०००-०१ व २००१-०२ (अपेक्षित) मध्ये उपलब्ध करून दिलेल्या वित्तीय सहाय्याचा तपशील तक्ता क्रमांक ८.४ मध्ये दिला आहे.

८.३२ खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राच्या कक्षेत सध्या ११६ प्रकारचे उद्योग आहेत. कारागीर रोजगार हमी योजने अंतर्गत १९९९-२००० मधील राज्यातील ३.५१ लाख कारागिरांना पुरविण्यात आलेल्या रोजगार संधीच्या तुलनेत २०००-०१ मध्ये ३.५४ लाख कारागिरांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या. सन २००१-०२ मध्ये जवळपास ३.६९ लाख कारागिरांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात येतील असे अपेक्षित आहे.

तक्ता क्रमांक ८.४

राज्यातील खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राला उपलब्ध करून दिलेले वित्तीय सहाय्य (कर्ज व अनुदान)

(लाख रूपयात)

संस्था (१)	१९९९-२०००			२०००-०१			२००१-०२ (अर्पेक्षित)		
	कर्ज (२)	अनुदान (३)	एकूण (४)	कर्ज (५)	अनुदान (६)	एकूण (७)	कर्ज (८)	अनुदान (९)	एकूण (१०)
खादी व ग्रामोद्योग आयोग	५३०	-	५३०	१२६	-	१२६	३०१	-	३०१
राष्ट्रीयीकृत बँका, सहकारी बँका व इतर वित्तीय संस्था	५७३	-	५७३	२,९८५	-	२,९८५	८,२१७	-	८,२१७
राज्य शासन	-	१,१८६	१,१८६	-	१,२७६	१,२७६	-	१,५२५	१,५२५
एकूण	१,१०३	१,१८६	२,२८९	३,१११	१,२७६	४,३८७	८,५१८	१,५२५	१०,०४३

८.३३ राज्यातील पश्चिम घाट विभागात मधुमक्षिका पालनाची विशेष योजनासुद्धा मंडळ राबवीत आहे. २०००-०१ अखेर पर्यंत २३,२२९ मधुमक्षिका पेट्यांचे वाटप मंडळाने केले होते. ह्या मधुमक्षिका पेट्यांपासून १२.३३ लाख रुपये किंमतीचा मध उत्पादित झाला.

८.३४ मंडळाचे खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राकरिता सर्व कार्यक्रमांतर्गत एकत्रित साध्य तक्ता क्रमांक ८.५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्रमांक ८.५

**महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाद्वारे
कार्यान्वित कार्यक्रमांचे साध्य**

वर्ष (१)	सहाय्यित घटकांमध्ये झालेल्या उत्पादनाचे मूल्य (कोटी रूपयात) (२)	पुरविलेला रोजगार (कारागार संख्या लाखात) (३)
१९९९-२०००	९४९.६३	४.८६
२०००-०१	१,०३६.३३	४.८५
२००१-०२ (अंदाजित)	१,११८.५०	५.०६

(iv) महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ

८.३५ राज्यात महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळाची स्थापना १९६६ मध्ये झाली. सध्या हे महामंडळ राज्यातील सात कापड गिरण्यांचे व्यवस्थापन करते. २०००-०१ मध्ये महामंडळाच्या ताब्यातील सर्व गिरण्यांत मिळून सुमारे ९,५०० कामगार होते. या सर्व गिरण्यांकडे मिळून १.६५ लाख चात्या होत्या व २.८ हजार माग होते. महामंडळाच्या ताब्यातील सर्व गिरण्यांच्या १९९९-२००० मधील ११६ कोटी रुपये एवढ्या एकत्रित उलाढालीच्या तुलनेत २०००-०१ मध्ये एकत्रित उलाढाल १०८ कोटी रुपये होती. एप्रिल ते ऑक्टोबर, २००१ मधील उत्पादनाचे मूल्य (अस्थायी) ४७ कोटी रुपये होते तर आधीच्या वर्षी याच कालावधीकरिता ते ६८ कोटी रुपये होते.

(ब) राज्य व केंद्रस्तरीय वित्तीय संस्था

८.३६ महाराष्ट्रातील उद्योगांना केंद्र तसेच राज्यस्तरीय वित्तीय संस्थांकडून वित्तीय सहाय्य पुरविण्यात येते. २०००-०१ मध्ये महाराष्ट्रातील

उद्योगांना या सर्व संस्थांनी मिळून एकूण ३१,१३८ कोटी रुपयांचे वित्तीय सहाय्य मंजूर केले तर १९,१३६ कोटी रुपयांचे वाटप केले. या सर्व संस्थांनी अखिल भारतात केलेल्या वित्तीय सहाय्य व वाटपाच्या रकमेपैकी महाराष्ट्र राज्यासाठीचे प्रमाण अनुक्रमे २६.४ टक्के व २६.३ टक्के इतके होते. यामध्ये आयसीआयसीआय मर्यादित, भारतीय औद्योगिक विकास बँक, भारतीय जीवन विमा निगम आणि भारतीय लघुउद्योग विकास बँक या संस्थांचा मोठा वाटा होता. वित्तीय संस्थांनी महाराष्ट्रातील उद्योगांना मंजूर केलेल्या व वाटप केलेल्या वित्तीय सहाय्याचा तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३७ मध्ये दिला आहे.

खनिज

८.३७ राज्यात उत्पादनक्षम खनिज साठे असणारे क्षेत्र ५८ हजार चौरस कि.मी. (राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या १९ टक्के) आहे. हे क्षेत्र प्रामुख्याने भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, यवतमाळ, कोल्हापूर, सातारा, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग व ठाणे या जिल्ह्यांत केंद्रित झाले आहे.

८.३८ उत्पादन राशी विचारात घेता कोळसा, चुनखडी, बॉक्साईट, कच्चे मँगॅनीज, सिलिका सॅन्ड आणि लॅटेराईट ही राज्यातील प्रमुख खनिजे आहेत. कोळशाचे उत्पादन १९९९-२००० मध्ये २.७७ कोटी टन होते व ते २०००-०१ मध्ये ३.८ टक्क्यांनी वाढून २.८८ कोटी टन झाले. कच्चे मँगॅनीजचे उत्पादन १९९९-२००० मध्ये ३.५ लाख टन इतके होते व ते २०००-०१ मध्ये २.३ टक्क्यांनी वाढून ३.६ लाख टन इतके झाले. लॅटेराईटचे उत्पादन १९९९-२००० मध्ये २.५६ लाख टन इतके होते. तथापि, २०००-०१ मध्ये ते ६७.२ टक्क्यांनी कमी होऊन ०.८४ लाख टन इतके झाले. राज्यातील महत्वाच्या खनिजांचे उत्पादन व मूल्य भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३८ मध्ये दिले आहेत.

८.३९ १९९९-२००० मधील उत्पादित खनिजांचे एकूण मूल्य २,०७६ कोटी रुपये होते व ते २०००-०१ मध्ये तीन टक्क्यांनी वाढून २,१४३ कोटी रुपये झाले. २०००-०१ मध्ये उत्पादित केलेल्या कोळशाचे मूल्य सर्व खनिजांच्या एकत्रित मूल्याच्या जवळपास ९४ टक्के (२,०१८ कोटी रुपये) होते.

कृषि व संलग्न कार्ये

महाराष्ट्रातील स्थिती

१.१. राज्यातील सुमारे ६५ टक्के जनता चरितार्थासाठी शेतीवर अवलंबून असल्याने राज्याच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये कृषि व संलग्न व्यवसायांना महत्त्वाचे स्थान आहे. महाराष्ट्र राज्याचे भौगोलिक क्षेत्र ३.०८ लाख चौ.कि.मी. असून त्यापैकी लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्र सुमारे १.७७ लाख चौ.कि.मी., म्हणजे ५७.५ टक्के इतके आहे. देशपातळीवर हेच प्रमाण ४३.४ टक्के असे कमी आहे. मात्र बागायतीखालील स्थूल क्षेत्राची पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी देशपातळीवर ३८.७ टक्के इतकी असून महाराष्ट्रात ती केवळ १६.४ टक्के इतकीच आहे. अशा तऱ्हेने महाराष्ट्रातील शेतीखालील क्षेत्रफळापैकी ८३.६ टक्के क्षेत्र मोसमी पावसावरच प्रत्यक्षतः अवलंबून आहे. राज्याच्या क्षेत्रफळापैकी जवळपास एक-तृतीयांश भाग हा पर्जन्यछायेखालील क्षेत्रात येत असून ह्या भागात पाऊस अपुरा व अनिश्चित स्वरूपाचा असतो. शिवाय महाराष्ट्रातील जमीन, भौगोलिक रचना आणि हवामान हे घटक शेतीसाठी फारसे अनुकूल नाहीत. परिणामी महाराष्ट्रातील पिकांचे सरासरी प्रतिहेक्टर उत्पादन हे देशपातळीवरील सरासरीच्या तुलनेत सर्वसाधारणपणे कमी आहे.

राज्यातील कृषि हंगाम २००१-०२

१.२ नैऋत्य मोसमी पावसाचे आगमन दक्षिण कोकणात वेळेवर म्हणजे ७ जून, २००१ रोजी झाले आणि तो १० जूनपर्यंत राज्यभर पोहोचला. जून महिन्यामध्ये राज्यातील (मुंबई शहर व मुंबई उपनगर हे जिल्हे वगळता) एकूण ३३ जिल्ह्यांपैकी जवळपास २३ जिल्ह्यांत सरासरीपेक्षा जास्त प्रमाणात पाऊस पडला आणि उर्वरित १० जिल्ह्यांत तो सरासरीपेक्षा कमी प्रमाणात पडला. ह्या पावसामुळे राज्याच्या बऱ्याच भागांत खरीप पिकांच्या पेरण्या सुरू झाल्या. राज्यात १९ ते ३० जून ह्या कालावधीत पावसात खंड पडल्यामुळे खरीप पिकांच्या पेरण्यांवर आणि वाढीवर प्रतिकूल परिणाम झाला. जुलैच्या पहिल्या आठवड्यामध्ये राज्याच्या काही भागांत हलका ते मध्यम स्वरूपाचा पाऊस पडला आणि त्यामुळे पेरण्या काही प्रमाणात पुन्हा सुरू झाल्या; मात्र अपुरा पाऊस पडलेले अथवा पाऊस अजिबात न पडलेले जवळपास एक-तृतीयांश जिल्हे यास अपवाद होते. जुलै महिन्यात १५ जिल्ह्यांमध्ये सरासरीच्या ५० टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला, १४ जिल्ह्यांमध्ये तो सरासरीच्या ५० ते ७५ टक्के इतका पडला आणि केवळ ४ जिल्ह्यांत तो सरासरीच्या

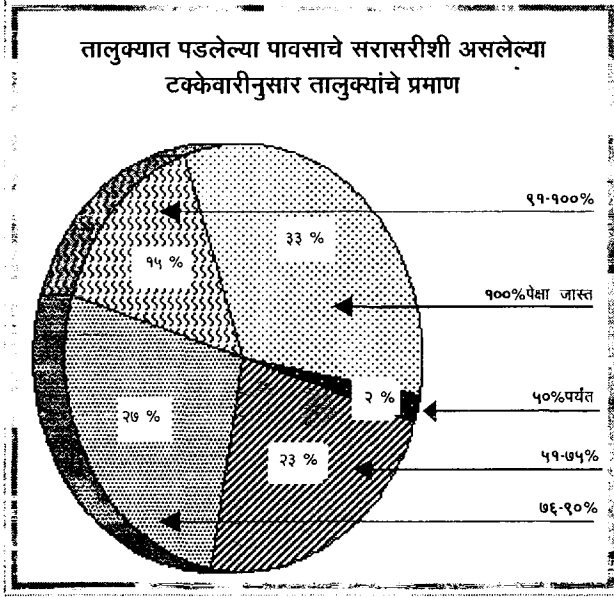
७५ टक्क्यांपेक्षा जास्त प्रमाणात पडला. तीन जिल्ह्यांत पावसामध्ये ४० ते ५० दिवसांचा व १७ जिल्ह्यांमध्ये १५ ते ४० दिवसांचा दीर्घकालीन खंड पडल्यामुळे खरिपाखालील पेरणीक्षेत्रामध्ये १० टक्क्यांनी घट झाली आणि हलक्या व मध्यम प्रतीच्या जमिनीवरील पिकांच्या वाढीवर प्रतिकूल परिणाम झाला. ऑगस्टच्या पहिल्या पंधरवड्यामध्ये राज्याच्या बहुतेक सर्व भागांत विस्तृत क्षेत्रात चांगला पाऊस पडला आणि त्यामुळे पिकांची स्थिती सुधारली. तथापि, दुसऱ्या पंधरवड्यात पावसाची तीव्रता कमी होती. सप्टेंबरमध्ये १६ जिल्ह्यांत पाऊस सरासरीच्या ५० टक्क्यांपेक्षा कमी प्रमाणात पडला, ९ जिल्ह्यांत तो सरासरीच्या ५० ते ७५ टक्के, ५ जिल्ह्यांत सरासरीच्या ७५ ते १०० टक्के आणि ३ जिल्ह्यांत तो सरासरीपेक्षा जास्त प्रमाणात पडला. ऑक्टोबरमध्ये राज्यातील बहुतेक सर्व जिल्ह्यांत विस्तृत क्षेत्रात आणि समाधानकारक पाऊस पडला. काही भागांत पडलेल्या जोरदार पावसामुळे काही खरीप पिकांच्या धान्याच्या प्रतीवर प्रतिकूल परिणाम झाला. राज्यातील मोसमी पाऊस १५ ऑक्टोबर रोजी संपुष्टात आला. नोव्हेंबरच्या दुसऱ्या पंधरवड्यात आणि डिसेंबरच्या पहिल्या आठवड्यात हलका ते मध्यम स्वरूपाचा बिगर-मोसमी पाऊस पडला. रब्बी पिकांच्या पेरण्या ९९ टक्के क्षेत्रावर पूर्ण झाल्या होत्या आणि रब्बी पिकांची वाढ व स्थिती सर्वसाधारणपणे समाधानकारक होती. राज्यातील ३५१ तालुका पर्जन्यमापन केंद्रांत पडलेल्या पावसाबाबतची माहिती त्या केंद्रातील मोसमी पावसाच्या दीर्घकालीन सरासरीशी असलेल्या टक्केवारीच्या स्वरूपात, २००१-०२ ह्या हंगामासाठी, तक्ता क्र.१.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १.१

२००१-०२ ह्या मान्सून हंगामातील पर्जन्यमानानुसार तालुक्यांचे वर्गीकरण

अनु. क्र.	पडलेल्या पावसाची सरासरीशी टक्केवारी	तालुक्यांची संख्या
(१)	(२)	(३)
१	५० पर्यंत	६ (१.७ %)
२	५१ - ७५	८० (२२.८ %)
३	७६ - ९०	९५ (२७.१ %)
४	९१ - १००	५२ (१४.८ %)
५	१०० पेक्षा जास्त	११८ (३३.६ %)
	एकूण	३५१ (१००.० %)

१.३. हंगामातील सरासरी पर्जन्यमान विचारात घेता ८६ तालुक्यांमध्ये सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. ह्या ८६ तालुक्यांपैकी २९ तालुके विदर्भ विभागातील, २४ तालुके मध्य महाराष्ट्रातील, १९ तालुके कोकणातील आणि १४ तालुके मराठवाड्यातील होते.

१.४ ३५१ तालुक्यांचे वर्गीकरण पडलेल्या पावसाच्या मात्रेनुसार तक्ता क्र.१.२ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्रमांक १.२

तालुक्यात पडलेल्या पावसाच्या मात्रेनुसार तालुक्यांचे वर्गीकरण

अनु. क्र.	हंगामात पडलेला पाऊस (मि.मी.मध्ये)	तालुक्यांची संख्या
(१)	(२)	(३)
१	२५० पर्यंत	० (०.० %)
२	२५१-५००	३७ (१०.५ %)
३	५०१-७५०	१५१ (४३.० %)
४	७५१-१,०००	६५ (१८.५ %)
५	१,००१-२,०००	५६ (१६.० %)
६	२,००१-५,०००	४२ (१२.० %)
एकूण		३५१ (१००.० %)

१.५ तक्त्यावरून असे दिसून येते की, ३७ तालुक्यांमध्ये हंगामात ५०० मि.मी. (२० इंच) पेक्षा कमी पाऊस पडला आणि १५१ तालुक्यांमध्ये ५०१ ते ७५० मि.मी. (२० ते ३० इंच) असा बऱ्यापैकी पाऊस पडला.

२००१-०२ मधील कृषि उत्पादन

१.६ प्रारंभिक अनुमानानुसार राज्यातील २००१-०२ मधील अन्नधान्यांचे एकूण उत्पादन ११९.२ लाख टन, म्हणजे २०००-०१ मधील

१०१.२ लाख टन उत्पादनापेक्षा १७.८ टक्क्यांनी जास्त असेल अशी अपेक्षा आहे. ही वाढ २०००-०१ मधील कमी उत्पादनाच्या पार्श्वभूमीवर विचारात घ्यावी. २००१-०२ मध्ये तृणधान्यांचे (खरीप + रब्बी) उत्पादन १०१.० लाख टन, म्हणजे २०००-०१ मधील उत्पादनाच्या तुलनेत १९.७ टक्क्यांनी अधिक असेल, अशी अपेक्षा आहे. २००१-०२ मध्ये कडधान्यांचे (खरीप + रब्बी) उत्पादन १७.१ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ४.६ टक्क्यांनी अधिक होईल, अशी अपेक्षा आहे. २००१-०२ मध्ये खरीप अन्नधान्यांचे उत्पादन ७४.९ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षातील ७०.७ लाख टनांच्या तुलनेत ५.९ टक्क्यांनी अधिक होईल, अशी अपेक्षा आहे. रब्बी अन्नधान्यांच्या उत्पादनामध्ये (उन्हाळी भात धरून) २०००-०१ मधील ३०.५ लाख टन उत्पादनाच्या तुलनेत ४५.३ टक्के इतकी मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊन २००१-०२ मध्ये ते ४४.४ लाख टन होईल, अशी अपेक्षा आहे. २००१-०२ मध्ये तेलबियांचे उत्पादन (खरीप + रब्बी) १९.१ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षातील १९.९ लाख टन उत्पादनापेक्षा ४.० टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे. २००१-०२ मध्ये कापसाच्या (रुई) उत्पादनात ५५.६ टक्के इतकी मोठी वाढ होऊन ते २०००-०१ मधील ३.०६ लाख टनांच्या तुलनेत ४.७६ लाख टन होईल, अशी अपेक्षा आहे. २००१-०२ मध्ये उसाचे उत्पादन ३६५ लाख टन, म्हणजे २०००-०१ मधील ४९६ लाख टन उत्पादनापेक्षा २६.३ टक्क्यांनी कमी असेल, असा अंदाज आहे. २००१-०२ मधील प्रमुख खरीप व रब्बी पिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन याबाबतचा तपशील पुढे दिला आहे.

खरीप पिके

१.७ २००१-०२ मध्ये राज्यातील खरीप पिकांखालील क्षेत्र आणि त्या पिकांचे उत्पादन याबाबतीतील स्थिती पुढीलप्रमाणे होती.

खरीप तृणधान्ये

१.७.१ २००१-०२ मध्ये खरीप तृणधान्यांच्या पिकांखालील क्षेत्र ५०.३ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा १३.२ टक्क्यांनी कमी होते. मात्र २००१-०२ मध्ये खरीप तृणधान्यांचे उत्पादन आधीच्या वर्षातील ५८.२ लाख टनांपेक्षा ८.७ टक्क्यांनी अधिक म्हणजे ६३.३ लाख टन इतके होईल, अशी अपेक्षा आहे. २००१-०२ मध्ये भात पिकाखालील क्षेत्र १४.७ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा १.४ टक्क्यांनी कमी होते. परंतु उत्पादन मात्र २५.९ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ३७.८ टक्क्यांनी जास्त होईल, अशी अपेक्षा आहे. खरीप ज्वारीखालील क्षेत्र १६.९ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा ११.७ टक्क्यांनी कमी होते आणि उत्पादन आधीच्या वर्षापेक्षा १३.० टक्क्यांनी कमी म्हणजे २०.९ लाख टन होईल, असा अंदाज आहे. बाजरीखालील क्षेत्र (१३.३ लाख हेक्टर) हे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २६.३ टक्क्यांनी कमी होते, आणि चालू वर्षातील बाजरीचे उत्पादन ९.७७ लाख टन म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १०.१ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे.

खरीप कडधान्ये

१.७.२ राज्यातील २००१-०२ मधील खरीप कडधान्यांखालील क्षेत्र २४.६ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ११.५ टक्क्यांनी कमी होते, आणि त्यांचे उत्पादन केवळ ११.६ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ६.९ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे. खरीप कडधान्यांपैकी तुरीखालील क्षेत्र २००१-०२ मध्ये ९.९१ लाख हेक्टर म्हणजे ९.६ टक्क्यांनी कमी होते, आणि तुरीचे उत्पादन ५.६५ लाख टन, म्हणजे १४.४ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे.

खरीप तेलबिया

१.७.३ २००१-०२ मध्ये खरीप तेलबियांखालील क्षेत्र १६.१ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा १५.१ टक्क्यांनी कमी होते आणि उत्पादन १६.९ लाख टन इतके कमी, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ३.२ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे. खरीप भुईमुगाच्या बाबतीत २००१-०२ मधील त्याखालील क्षेत्र ३.२९ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा १८.६ टक्क्यांनी कमी होते, आणि उत्पादन ३.०८ लाख टन,

म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १४.७ टक्क्यांनी कमी असेल, असा अंदाज आहे.

कापूस

१.७.४ राज्यातील २००१-०२ मधील कापसाखालील क्षेत्र ३०.१ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा २.२ टक्क्यांनी कमी होते, मात्र कापसाचे (रुई) उत्पादन ४.७६ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ५५.६ टक्क्यांनी जास्त होईल, अशी अपेक्षा आहे.

ऊस

१.७.५ २००१-०२ मध्ये उसाखालील क्षेत्र ५.३४ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा १०.३ टक्क्यांनी कमी होते, तर उसाचे उत्पादन ३६५ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षातील उत्पादनापेक्षा २६.३ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे.

१.७.६ राज्यातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन तक्ता क्रमांक ९.३ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्रमांक ९.३

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

(क्षेत्र हजार हेक्टरांत)

(उत्पादन हजार टनांत)

पिक	क्षेत्र			उत्पादन		
	२०००-०१ (अंतिम अंदाज)	२००१-०२ (तात्पुरते)	२०००-०१ च्या तुलनेत/ वाढ (+)/घट (-) (टक्के)	२०००-०१ (अंतिम अंदाज)	२००१-०२ (तात्पुरते)	२०००-०१ च्या तुलनेत/ वाढ (+)/घट (-) (टक्के)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
तांदूळ	१,४८६	१,४६५	(-) १.४	१,८७९	२,५९०	३७.८
बाजरी	१,८००	१,३२६	(-) २६.३	१,०८७	९७७	(-) १०.१
खरीप ज्वारी ..	१,९१०	१,६८६	(-) ११.७	२,३९९	२,०८७	(-) १३.०
इतर खरीप तृणधान्ये ..	५९३	५४९	(-) ७.४	४५६	६७१	४७.१
एकूण खरीप तृणधान्ये	५,७८९	५,०२६	(-) १३.२	५,८२१	६,३२५	८.७
तूर	१,०९६	९९१	(-) ९.६	६६०	५६५	(-) १४.४
इतर खरीप कडधान्ये ..	१,६८३	१,४६९	(-) १२.७	५८८	५९७	(-) १.५
एकूण खरीप कडधान्ये	२,७७९	२,४६०	(-) ११.५	१,२४८	१,१६२	(-) ६.९
एकूण खरीप अन्नधान्ये	८,५६८	७,४८६	(-) १२.६	७,०६९	७,४८७	५.९
भुईमुग (शेंगा) ..	४०४	३२९	(-) १८.६	३६१	३०८	(-) १४.७
इतर तेलबिया ..	१,४८९	१,२७८	(-) १४.२	१,३८०	१,३७८	(-) ०.१
एकूण खरीप तेलबिया	१,८९३	१,६०७	(-) १५.१	१,७४१	१,६८६	(-) ३.२
कापूस (रुई) ..	३,०७७	३,००८	(-) २.२	३०६	४७६	५५.६
ऊस	५९५*	५३४*	(-) १०.३	४९,५६९	३६,५४७	(-) २६.३
एकूण	१४,१३३	१२,६३५	(-) १०.६	-	-	-

* = तोडणीक्षेत्र

रब्बी पिके

१.८ २००१-०२ मध्ये रब्बी अन्नधान्यांखालील क्षेत्र (उन्हाळी भात धरून) ५४.४ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १३.२ टक्क्यांनी जास्त होते. २००१-०२ मध्ये गव्हाखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा २.७ टक्क्यांनी जास्त असेल, तर रब्बी ज्वारीखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षापेक्षा १३.३ टक्क्यांनी जास्त असेल, असा अंदाज आहे. रब्बी कडधान्यांच्या बाबतीतदेखील त्या पिकांखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा २१.२ टक्क्यांनी जास्त असेल, असा अंदाज आहे. ढोबळ अनुमानानुसार २००१-०२ मध्ये रब्बी अन्नधान्यांचे उत्पादन (उन्हाळी भात धरून) जवळपास ४४.४ लाख टन, म्हणजे २०००-०१ मधील ३०.५ लाख टन उत्पादनापेक्षा ४५.३ टक्क्यांनी जास्त होईल, अशी अपेक्षा आहे. आधीच्या वर्षातील उत्पादनाच्या तुलनेत २००१-०२ मध्ये ढोबळ अंदाजानुसार रब्बी ज्वारीचे उत्पादन ५९.८ टक्क्यांनी, गव्हाचे २०.१ टक्क्यांनी आणि रब्बी कडधान्यांचे उत्पादन ४१.६ टक्क्यांनी जास्त होईल अशी अपेक्षा आहे, तर रब्बी तेलबियांचे उत्पादन ९.८ टक्क्यांनी कमी होण्याची शक्यता आहे. राज्यातील प्रमुख रब्बी पिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन याबाबत माहिती तक्ता क्र.९.४ मध्ये दिली आहे.

कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

९.९ महाराष्ट्रातील कृषि उत्पादनाचा २०००-०१ चा निर्देशांक (पाया : त्रैवार्षिक सरासरी १९७९-८२ = १००) १२३.९ होता, तो

१९९९-२००० साठीच्या १६२.४ निर्देशांकापेक्षा २३.७ टक्क्यांनी असा बराच कमी होता. ही घट सर्व पीकगटांमध्ये, विशेषतः कडधान्ये व तंतू पिके यांच्या बाबतीत प्रत्येकी ४१.८ टक्क्यांनी आणि एकूणमध्ये भार जास्त असलेल्या तृणधान्यांच्या बाबतीत १९.७ टक्के इतकी दिसून येते. १९८२-८३ ते २०००-०१ ह्या कालावधीकरिता कृषि उत्पादनाचा वार्षिक वृद्धिदर १.० पेक्षा कमी आहे. २००१-०२ मधील कृषि उत्पादनाबाबतच्या आगाऊ अंदाजांनुसार ह्या वर्षी अन्नधान्यांच्या उत्पादनाचा निर्देशांक सुमारे १२२.० म्हणजे २०००-०१ मधील ९९.७ ह्या तत्सम निर्देशांकापेक्षा सुमारे २२.४ टक्क्यांनी जास्त असेल. तक्ता क्र. ९.५ मध्ये पिकांच्या विविध गटांसाठी कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक दिले आहेत. राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक भाग-२ मधील तक्ता क्र. ४३ मध्ये दिले आहेत. आलेख क्र.१० वरून असे दिसून येते की राज्यातील कृषि उत्पादनाचा वृद्धिदर अखिल भारतीय पातळीवरील वृद्धिदरापेक्षा सर्वसाधारणपणे कमी आहे. त्यातील चढउतार असे सूचित करतात की महाराष्ट्रातील कृषि उत्पादन हे बरेचसे अनिश्चित स्वरूपाचे आहे.

फलोत्पादन विकास

९.१० फळपिकांचे प्रति हेक्टर उत्पादन हे पारंपरिक अन्नधान्यांच्या तुलनेत बरेच जास्त असते. १९९०-९१ पर्यंत राज्यातील फळपिकांखालील एकूण क्षेत्र २.४२ लाख हेक्टर इतके होते. राज्य शासन विविध फळपिकांची चांगल्या प्रतीची रोपे निर्माण करून ती शेतकऱ्यांना

तक्ता क्रमांक ९.४

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

(क्षेत्र हजार हेक्टरात)
(उत्पादन हजार टनात)

पीक	क्षेत्र			उत्पादन		
	२०००-०१ (अंतिम अंदाज)	२००१-०२ (तात्पुरते)	२०००-०१ च्या तुलनेत/ वाढ (+)/घट (-) (टक्के)	२०००-०१ (अंतिम अंदाज)	२००१-०२ (तात्पुरते)	२०००-०१ च्या तुलनेत/ वाढ (+)/घट (-) (टक्के)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
रब्बी ज्वारी	३,१८४	३,६०६	१३.३	१,५८९	२,५४०	५९.८
गहू	७५४	७७४	२.७	९४८	१,१३९	२०.१
इतर रब्बी तृणधान्ये	६४	६७	४.७	७५	९१	२१.३
एकूण रब्बी तृणधान्ये	४,००२	४,४४७	११.१	२,६१२	३,७७०	४४.३
हरभरा	६७६	८३३	२३.२	३५१	४९८	४१.९
इतर रब्बी कडधान्ये	१०२	११०	७.८	३८	५३	३९.५
एकूण रब्बी कडधान्ये	७७८	९४३	२१.२	३८९	५५१	४१.६
एकूण रब्बी अन्नधान्ये	४,७८०	५,३९०	१२.८	३,००१	४,३२१	४४.०
उन्हाळी तांदूळ	२५	४७*	८८.०	५१	११५*	१२५.५
तेलबिया (रब्बी)	५७०	५७६	१.१	२४४	२२०	(-) ९.८
एकूण	५,३७५	६,०१३	११.९	-	-	-

* = तोडणीक्षेत्र

तत्का क्रमांक ९.५
कृषि उत्पादनाचे पिकांच्या गटांनुसार निर्देशांक

(पाया : त्रैवार्षिक सरासरी १९७९-८२ = १००)

पिकांचा गट (१)	वर्ष							
	भार (२)	१९८२-८३ (३)	१९८७-८८ (४)	१९९२-९३ (५)	१९९७-९८ (६)	१९९८-९९ (७)	१९९९-२००० (८)	२०००-०१ (९)
तृणधान्ये	४२.२२	८८.५	१०३.३	१३१.३	९०.४	११४.०	११४.६	९२.०
कडधान्ये	१०.४४	९९.२	१३९.३	१८०.३	११५.६	२२५.९	२२५.१	१३०.९
एकूण अन्नधान्ये	५२.६६	९०.६	११०.४	१४१.१	९५.४	१३६.२	१३६.५	९९.७
तेलबिया	९.१६	७३.३	१३३.४	१२१.०	९९.६	१२२.५	१११.८	९४.१
तंतू पिके	९.९३	११०.१	१०२.७	१२९.३	११९.९	१७९.०	२११.८	१२३.२
संकीर्ण	२८.२५	११३.३	१०२.८	१२७.४	१५३.१	१८६.६	२०९.७	१७८.७
एकूण अन्नधान्येतर	४७.३४	१०४.९	१०८.७	१२६.६	१३५.७	१७२.७	१९१.२	१५०.७
सर्व गट	१००.००	९७.४	१०९.६	१३४.२	११४.५	१५३.४	१६२.४	१२३.९

पुरविण्यासाठी फळरोपवाटिकांची स्थापना करणे आणि शेतकऱ्यांना निवडक फळझाडे वाढविण्यासाठी अनुदान देणे यांद्वारे फलोत्पादन विकासास चालना देण्यासाठी कार्यक्रम राबवित आहे. १९९०-९१ पासून फलोत्पादन विकासाची सांगड रोजगार हमी योजनेशी (रोहयो) घालण्यात आली असून त्याअंतर्गत दरवर्षी सुमारे एक लाख हेक्टर क्षेत्र विविध फळपिकांखाली आणण्यात येते. त्यानुसार २००१-०२ मध्ये १५ नोव्हेंबर, २००१ पर्यंत ०.३६ लाख हेक्टर जमीन फळपिकांखाली आणण्यात आली असून त्याचा लाभ ०.४८ लाख शेतकऱ्यांना देण्यात आला आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली १५ नोव्हेंबर, २००१ पर्यंत एकूण १०.०६ लाख हेक्टर क्षेत्र फळपिकांखाली आणण्यात आले असून त्याचा लाभ १३.३६ लाख शेतकऱ्यांना देण्यात आला आहे.

९.११ मार्च, २००१ अखेरपर्यंत, राज्यातील रोहयो निगडित योजनेखालील क्षेत्र धरून एकूण १२.४५ लाख हेक्टर क्षेत्र फळपिकांखाली

होते आणि त्यामध्ये काही प्रमुख फळपिकांचा वाटा पुढीलप्रमाणे होता. आंबा : ४.०४ लाख हेक्टर, काजू : १.३८ लाख हेक्टर, संत्री : १.३२ लाख हेक्टर, डाळिंब : ०.७५ लाख हेक्टर, मोसंबी : ०.७३ लाख हेक्टर, केळी : ०.७२ लाख हेक्टर आणि द्राक्षे : ०.३० लाख हेक्टर, इ.

९.१२ पारंपरिक अन्नधान्यांच्या पिकांचे प्रति हेक्टर उत्पादन मूल्य केवळ ४ हजार रुपये ते १२ हजार रुपये इतके असते. यातुलनेत १९९९-२००० मधील आकडेवारीवर आधारित काही प्रमुख फळपिकांची प्रतिहेक्टर उत्पादन मूल्ये पुढीलप्रमाणे होती. द्राक्षे : रु. २.३६ लाख, मोसंबी : रु. २.१५ लाख, केळी : रु. १.२० लाख, आंबा : रु. १.०२ लाख. फळपिकांखालील अतिरिक्त क्षेत्रामुळे राज्यातील कृषि उत्पादनाच्या स्थूल मूल्यात भरीव वाढ होईल, अशी अपेक्षा आहे. राज्यातील काही प्रमुख फळपिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन याबाबतची १९९०-९१ पासूनची माहिती तत्का क्र. ९.६ मध्ये दिली आहे.

तत्का क्रमांक ९.६

राज्यातील काही प्रमुख फळपिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन

(क्षेत्र ००' हेक्टरांत, उत्पादन ००' मेट्रिक टनांत)

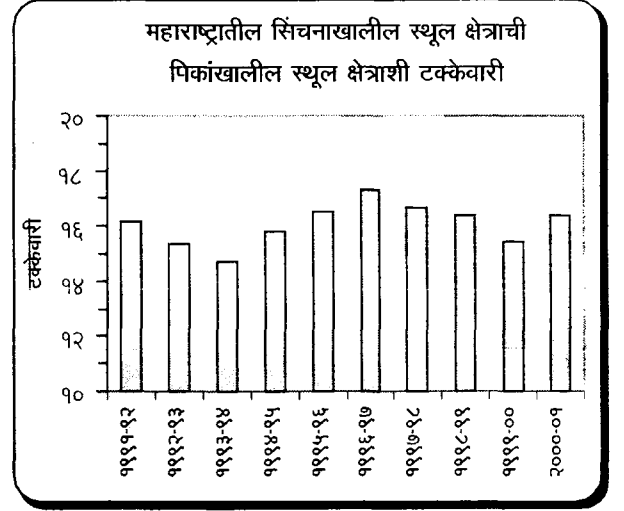
अनु.क्र.	फळपिकाचे नाव	बाब	१९९०-९१	१९९५-९६	१९९६-९७	१९९७-९८	१९९८-९९	१९९९-२०००	२०००-०१
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१.	केळी	क्षेत्र	२९०	३८५	४७८	५३२	५८७	६१३	७२१
		उत्पादन	१६,०४०	२२,१६८	२६,६२७	३१,२९९	३४,३८०	३६,७८०	४३,३०५
२.	संत्री	क्षेत्र	३००	५३४	८६५	१,००७	१,२२९	१,४११	१,३२२
		उत्पादन	२,२९०	५,५७८	१२,०४७	१०,७७८	१२,९५३	१३,२३३	१०,७७६
३.	द्राक्षे	क्षेत्र	१५०	२७५	२७४	२४४	२६२	२९८	२९८
		उत्पादन	२,४५०	६,७८४	७,५०९	५,५२८	६,६३५	७,७९२	७,७९०
४.	आंबा	क्षेत्र	२००	६३९	४००	५५१	५६२	३७६	४०४
		उत्पादन	६३०	८,४३५	५,२७९	७,२७४	१,८७६	५,००५	५,००५
५.	काजू	क्षेत्र	१५०	१९९	३०६	३१४	६७७	१,३०५	१,३८४
		उत्पादन	११२	१६१	३२०	११९	७५६	९५५	१,०१५

सिंचन

१.१३ २०००-०१ मध्ये राज्यातील सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्र २९.६ लाख हेक्टर होते आणि ते आधीच्या वर्षातील सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्राच्या तुलनेत १५.२ टक्क्यांनी जास्त होते. २०००-०१ मधील २९.६ लाख हेक्टर सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्रापैकी विहिरीच्या पाण्याने सिंचित क्षेत्र १९.१ लाख हेक्टर होते. २०००-०१ मध्ये सिंचनाखालील स्थूल क्षेत्र ३६.५ लाख हेक्टर होते व ते आधीच्या वर्षातील ३३.७ लाख हेक्टर क्षेत्राच्या तुलनेत ८.१ टक्क्यांनी जास्त होते. २०००-०१ मध्ये सिंचनाखालील स्थूल क्षेत्राची पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी १६.४ होती. ही टक्केवारी १९९०-९१ मध्ये १५.२ इतकी होती आणि ह्याबाबतील गेल्या १० वर्षांमध्ये विशेष प्रगती झाल्याचे दिसून येत नाही. विविध स्रोतांनुसार राज्यातील सिंचित क्षेत्र भाग-२ मधील तक्ता क्र.४२ मध्ये दिले आहे.

सिंचन प्रकल्प

१.१४ महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोगाने त्यांच्या १९९९ च्या अहवालामध्ये राज्याची भूपृष्ठावरील व भूगर्भातील अशा दोन्ही प्रकारच्या जलस्रोतांद्वारे अंतिम सिंचन क्षमता १२६ लाख हेक्टर इतकी अंदाजित केली आहे. त्यामध्ये भूपृष्ठावरील जलसाठ्यांचा वाटा सुमारे ८५ लाख

हेक्टर इतका आहे. राज्यातील जास्तीत जास्त क्षेत्र सिंचनाखाली आणण्यासाठी राज्य शासनाने अनेक मोठे, मध्यम व लघु पाटबंधारे प्रकल्प हाती घेतले आहेत. राज्यातील विविध पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या आणि त्यांपासून निर्माण करण्यात आलेली सिंचनक्षमता याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ९.७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ९.७

राज्यातील पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या व त्यापासून निर्माण झालेली सिंचनक्षमता

अनु. क्र.	बाब	पाटबंधारे प्रकल्प						एकूण	
		मोठे	मध्यम	राज्य क्षेत्र (लघु)	स्थानिक क्षेत्र (लघु)				
(१)	(२)	(३)	(४)	(५अ)	को.प. बंधारे (५ब)	उपसा जलसिंचन (५क)	इतर (५ड)	एकूण (५इ)	(६)
(३+४+५इ)									
१.	३०.६.२००१ पर्यंत पूर्ण झालेल्या प्रकल्पांची संख्या	३१	१६५	२,१७५	१०,२०२	२,९००	३४,५५९	४९,८३६	-
२.	३०.६.२००१ पर्यंत बांधकामाधीन प्रकल्पांची संख्या	२१	४०	२४५	२,५७९	१२८	३,२६०	६,२१२	-
३.	वरील अनु.क्र. १ व २ येथील प्रकल्पांद्वारे ३०.६.२००१ पर्यंत निर्मित सिंचनक्षमता (लाख हेक्टर)	२२.५०*	६.२४*	९.४१*	२.८०	०.३५	७.७२	२०.२८	४९.०२
४.	वरील अनु.क्र. १ व २ येथील प्रकल्पांद्वारे ३०.६.२००० पर्यंत निर्मित सिंचन क्षमता (लाख हेक्टर)	२२.१३	६.००	८.९३	२.७८	०.३४	७.५१	१९.५६	४७.६९
५.	सिंचनक्षमतेचा २०००-०१ मधील प्रत्यक्ष वापर (वरील अनु.क्र.४ पैकी) (लाख हेक्टर)	८.७२	१.८३	२.४३	०.९८	०.१४	२.४४	५.९९	१६.५४
६.	अनु.क्र. ५ व्यतिरिक्त लाभक्षेत्रातील विहिरीखालील सिंचनक्षेत्र (लाख हेक्टर)	३.२९	०.६८	०.६९	-	-	-	०.६९	४.६६

* अस्थायी

१.१५ राज्यातील सर्व प्रकारच्या पाटबंधारे प्रकल्पांद्वारे जून, २००१ अखेरपर्यंत निर्माण करण्यात आलेली एकत्रित सिंचनक्षमता ४९.०२ लाख हेक्टर इतकी होती. निर्माण करण्यात आलेल्या एकूण सिंचनक्षमतेमध्ये मोठे, मध्यम, लघु (राज्य क्षेत्र) आणि लघु (स्थानिक क्षेत्र) पाटबंधारे प्रकल्पांचा वाटा अनुक्रमे ४५.९ टक्के, १२.७ टक्के, १९.२ टक्के आणि २२.२ टक्के इतका होता. २०००-०१ मध्ये निर्माण करण्यात आलेली अतिरिक्त सिंचनक्षमता १.३३ लाख हेक्टर इतकी होती आणि त्यामुळे जून, २००० अखेर साध्य करण्यात आलेल्या संचयी सिंचनक्षमतेमध्ये २.८ टक्क्यांनी वाढ झाली होती. जून, २००० अखेरपर्यंत निर्माण करण्यात आलेल्या ४७.६९ लाख हेक्टर इतक्या सिंचनक्षमतेच्या तुलनेत २०००-०१ मध्ये सिंचनक्षमतेचा प्रत्यक्ष वापर १६.५४ लाख हेक्टर (३४.७ टक्के) इतका होता.

पाटबंधारे क्षेत्रातील सुधारणा

सहकारी पाणी वापर संस्था स्थापन करणे

१.१६ राज्य शासनाने सहकारी पाणी वापर संस्था स्थापन करण्याचा आणि सर्व पाटबंधारे प्रकल्पांमधील सिंचन व्यवस्थापन ह्या संस्थांकडे तीन वर्षांच्या कालावधीत हस्तांतरित करण्याचा धोरणात्मक निर्णय २३ जुलै, २००१ रोजी घेतला आहे. ह्या धोरणामागील उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत. १) निर्माण करण्यात आलेली सिंचनक्षमता आणि प्रत्यक्ष सिंचन केलेले क्षेत्र यांतील तफावत कमी करणे, २) सिंचन व्यवस्थापनाची पाणी वापर क्षमता वाढविणे, ३) सिंचन प्रणालीच्या देखभाल व दुरुस्तीवरील खर्च मर्यादित ठेवणे आणि ४) शासकीय पाणीपट्टीची वसुली प्रभावीपणे करणे. राज्यात सप्टेंबर, २००१ अखेर

तक्का क्रमांक ९.८

राज्य शासनाने स्थापन केलेल्या विविध पाटबंधारे विकास महामंडळांचा तपशील

अनु. क्र.	महामंडळाचे नाव व स्थापनेचा महिना	समाविष्ट पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या	एकूण आवश्यक निधी (कोटी रु.)	शासनाचे भागभांडवल १) एकूण २) २०००-०१ पर्यंत \$ ३) २०००-०१ पर्यंत ठेवीवरील व्याज \$\$ (कोटी रु.)	कर्जरोख्यांद्वारे उभारावयाचा निधी (कोटी रु.)	२०००-०१ पर्यंत कर्जरोख्यांद्वारे उभारलेला निधी (कोटी रु.)	२००१-०२ मध्ये उभारावयाचा निधी	सिंचन क्षमतेचे लक्ष्य (लाख हे.)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१.	महाराष्ट्र कृषिा खोरे विकास महामंडळ (जाने.१९९६)	२३* ५०** ३२४@ १२+	९,५६४	३,५०० १,२९५ १,२३४	८,१६०	४,९७३	७४५	१०.८५
२.	विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळ (मार्च, १९९७)	१४* २८** ५५@	७,६३०	२,२४५ २५३ २८०	५,९०१	१,२१९	४४५	११.००
३.	तापी पाटबंधारे विकास महामंडळ (मार्च, १९९७)	८* ३७** ११५@ १०+	५,१९७	१,४०० ६३ ९९	३,२७५	७४८	३००	५.२३
४.	कोकण पाटबंधारे विकास महामंडळ (डिसें, १९९७)	२* ११** ४४@	२,९५९	२७३ ४८ ४३	६१७	२७३	७५	१.०९
५.	गोदावरी-मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळ (ऑगस्ट, १९९८)	१३* २४** २३७@	३,२६६	१,३०० २०९ ८५	२,६००	१,०७६	३७०	५.६१

* मोठे, ** मध्यम, @ लघु, + उपसा सिंचन योजना, \$ २०००-०१ अखेरपर्यंत अदा केलेले भागभांडवल, \$\$ ही रक्कम शासनाने संबंधित महामंडळांना दिली आहे.

१८ हजार हेक्टर कार्यक्षेत्र असलेल्या एकूण २७३ पाणी वापर संस्था पूर्णतः कार्यरत होत्या. याव्यतिरिक्त ७४ पाणी वापर संस्थांच्या बाबतीत (क्षेत्र २५ हजार हेक्टर) सामंजस्य करार पूर्ण करण्यात आला होता आणि २५८ संस्था (क्षेत्र ११ हजार हेक्टर) नोंदणीकृत झाल्या होत्या. २१७ पाणी वापर संस्थांचे (क्षेत्र ६८ हजार हेक्टर) प्रस्ताव विचाराधीन होते.

सिंचन विकास महामंडळे

१.१७ राज्यातील सिंचन प्रकल्प जलदगतीने पूर्ण करण्यासाठी शासनाने राज्यात पुढील पाच सिंचन विकास महामंडळांची स्थापना केली आहे. १) महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळ, २) गोदावरी-मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळ, ३) विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळ, ४) तापी पाटबंधारे विकास महामंडळ आणि ५) कोकण पाटबंधारे विकास महामंडळ. महामंडळांच्या अधिकारक्षेत्रातील प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी या महामंडळांनी मार्च, २००१ पर्यंत खुल्या बाजारातून ८,२८९ कोटी रुपयांचा निधी उभारला आहे. २००१-०२ मध्ये १,९३५ कोटी रुपयांचा निधी उभारण्याचे नियोजन आहे. या महामंडळाचा तपशील तक्ता क्र. ९.८ मध्ये दिला आहे.

एकात्मिक पाणलोटक्षेत्र विकास कार्यक्रम

१.१८ राज्यातील कृषि उत्पादन हे प्रामुख्याने पर्जन्याश्रयी शेतीवर आधारित असल्याने राज्यात मृदूसंधारणाची कामे मोठ्या प्रमाणावर करण्यात येत आहेत. कोरडवाहू शेतीतील उत्पादन वाढविणे, त्यातील सातत्य टिकविणे व नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा न्हास थांबविणे यासाठी राज्यामध्ये १९८३ पासून पाणलोटक्षेत्र आधारित मृदू व जलसंधारणाची कामे राबविण्यात येत आहेत. विविध कार्यक्रमांची पुनर्आखणी करून ते एकात्मिक पाणलोटक्षेत्र विकास कार्यक्रमाखाली राबविण्यात येत आहेत. ह्या कार्यक्रमांतर्गत ठरवून देण्यात आलेल्या निकषांनुसार राज्यात एकूण १४,१६५ गावांची निवड करण्यात आली असून त्यापैकी ९,७९७ गावांमध्ये २०,४६० पाणलोटक्षेत्रांत कामे प्रत्यक्षात हाती घेण्यात येत आहेत. ह्या कार्यक्रमावर २०००-०१ मध्ये १४४ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. त्यावर २००१-०२ मध्ये २५० कोटी रुपये खर्च करण्याचे प्रस्तावित असून त्यापैकी जानेवारी, २००२ अखेरपर्यंत १६०.२ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २०००-०१ मध्ये तत्सम कालावधीत ६९.९ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले होते. हा कार्यक्रम १९९२ मध्ये कार्यान्वित केल्यापासून जानेवारी, २००२ अखेरपर्यंत त्यावर करण्यात आलेला एकूण संचयी खर्च २,१७० कोटी रुपये इतका होता.

सुधारित बियाणे

१.१९ राज्यातील कृषि उत्पादन वाढविण्यासाठी करण्यात येत असलेल्या विविध उपाययोजनांमध्ये विविध पिकांच्या संकरित व सुधारित वाणांच्या प्रमाणित/दर्जेदार बियाण्यांचे वितरण ही एक महत्त्वाची उपाययोजना आहे. महाराष्ट्रात सार्वजनिक व खाजगी ही दोन्ही क्षेत्रे अशा बियाण्यांच्या वितरणामध्ये लक्षणीय भूमिका बजावतात. महाराष्ट्रात

बियाणे बदलाचा कार्यक्रम बहुतांश पिकांच्या बाबतीत मोठ्या प्रमाणावर राबविण्यात येतो. खरीप २००० हंगामात एकूण ७.४ लाख किंवल व रब्बी २००० हंगामात एकूण २.६ लाख किंवल बियाणे वितरित करण्यात आले. काही प्रमुख पिकांच्या बियाणे वितरणाबाबतची माहिती तक्ता क्र. ९.९ मध्ये दिली आहे. खरीप २००१ हंगामात सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांमार्फत अनुक्रमे ३.८ लाख किंवल व ३.२ लाख किंवल प्रमाणित/दर्जेदार बियाणे वितरित करण्यात आले, असा अंदाज आहे. २००१-०२ मध्ये २८ पिकांच्या २०५ जातींचे बियाणे शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून देण्यात आले.

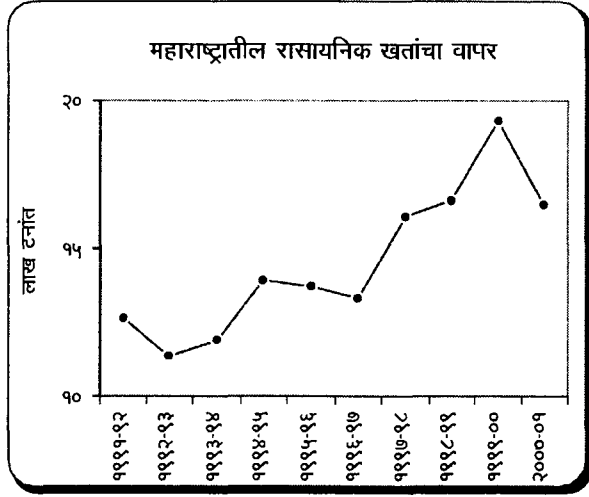
तक्ता क्रमांक ९.९

काही महत्त्वाच्या पिकांच्या प्रमाणित/दर्जेदार बियाण्यांचे महाराष्ट्रात करण्यात आलेले वितरण (किंवलमध्ये)

अनु. क्र.	पिकाचे नाव	१९९०-९१	१९९८-९९	१९९९-२०००	२०००-०१
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
खरीप					
१.	सोयाबीन	५,२८१	२,६०,९८७	२,४०,५७३	२,८२,०१२
२.	संकरित ज्वारी	१,४८,४४६	१,३५,५६२	१,३३,६७५	१,२९,०१०
३.	भात	१४,०१२	१,१६,६७०	७२,९०२	७५,४७४
४.	संकरित कापूस	१८,९७३	४९,५९२	४९,७५२	४५,३५०
५.	संकरित बाजरी	८,४३२	३०,९२९	३०,९०४	३३,६८२
रब्बी					
१.	गहू	८३,७६४	३,१६,०७४	२,४७,४८६	२,०५,८६१
२.	हरभरा	२३,३१६	४१,२०२	३८,६९८	२६,७८८
३.	ज्वारी	१६,८८०	१७,३३४	२८,६६२	२४,२६९

रासायनिक खते व कीटकनाशके

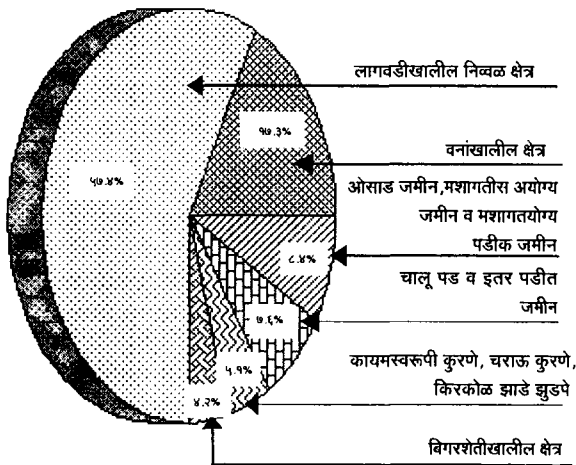
१.२० राज्यातील २००१-०२ मधील खतांचा वापर १७.४ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षातील १६.५ लाख टन खतांच्या वापरापेक्षा ५.९ टक्क्यांनी जास्त असेल असा अंदाज आहे. राज्यात २०००-०१ मध्ये शेतकऱ्यांना खतांचे वितरण २९,२३४ खत वितरण केंद्रांमार्फत करण्यात आले. त्यापैकी ४,०४० केंद्रे सहकारी क्षेत्रात, २१८ सार्वजनिक क्षेत्रात, तर २४,९७६ केंद्रे खाजगी क्षेत्रात होती. २०००-०१ मध्ये राज्यात तांत्रिक दर्जाच्या ३,२०९ टन कीटकनाशकांचा वापर करण्यात आला. खरीप १००१ मध्ये पावसात दीर्घकालीन खंड पडल्याने कीटकनाशकांचा वापर १,७२५ टन अशा खालच्या पातळीवर होता, तो खरीप २००० मधील २,१८० टन वापराच्या तुलनेत २०.९ टक्क्यांनी कमी होता. २००१-०२ मध्ये राज्यातील तांत्रिक दर्जाच्या कीटकनाशकांचा एकूण वापर ३,१३५ टन इतका अंदाजित करण्यात आला आहे.

जमिनीचा वापर

१.२१ २०००-०१ मधील जमीनवापराबाबतच्या आकडेवारीनुसार राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रामध्ये लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्राचा (१७६.४ लाख हेक्टर) वाटा सर्वाधिक म्हणजे ५७.४ टक्के इतका होता. त्या खालोखाल वाटा वनांखालील क्षेत्र (१७.३ टक्के), ओसाड जमीन, मशागतीस अयोग्य जमीन व मशागतयोग्य पडीत जमीन (८.४ टक्के), चालू पड व इतर पडीत जमीन (७.६ टक्के) आणि कायमस्वरूपी कुरणे, चराऊ कुरणे व किरकोळ झाडेझुडुपे यांच्या समूहांखालील क्षेत्र (५.१ टक्के) यांचा होता. उर्वरित ४.२ टक्के क्षेत्र बिगर-शेती वापराखाली होते. लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्र १९९०-९१ मधील १८५.६ लाख हेक्टर या कमाल पातळीवरून कमी होऊन ते २०००-०१ मध्ये १७६.४ लाख हेक्टर झाले. महाराष्ट्र राज्यातील जमीनवापराबाबतची आकडेवारी भाग-२ मधील तक्ता क्र. ४० मध्ये दिली आहे.

महाराष्ट्रातील जमिनीचा वापर (२०००-०१)

नवीन पीक विमा योजना

१.२२ भारत सरकारने ठरवून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार व्यापक अशी पीक विमा योजना महाराष्ट्रात १९८५-८६ पासून राबविण्यात येत होती. ह्या योजनेत बदल करण्यात आला असून भारत सरकारने 'राष्ट्रीय कृषि विमा योजना' ह्या नावाने नवीन पीक विमा योजना जाहीर केली आहे. ही नवीन योजना राज्यामध्ये रब्बी हंगाम १९९९-२००० पासून राबविण्यात येत आहे. ह्या नवीन योजनेची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) ही योजना पीककर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी सक्तीची असून पीककर्ज न घेणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी ऐच्छिक स्वरूपाची आहे.

२) विमासंरक्षित रकमेवरील मर्यादा काढून टाकण्यात आली आहे.

३) विमासंरक्षित रकमेची सांगड आधीच्या ३ ते ५ वर्षांतील सरासरी उत्पादन आणि किमान आधारभूत किंमत यांच्याशी घालण्यात आली आहे.

४) विमासंरक्षित कमाल रक्कम ही दीडपट सरासरी उत्पादन आणि किमान आधारभूत किंमत यांच्या गुणाकाराइतकी असू शकेल.

५) विम्याच्या हप्त्याचा दर हा सरसकट दर व विमामार्गणतीय दर यांपैकी जो कमी असेल तो लागू असेल.

६) अल्पभूधारक व अत्यल्पभूधारक शेतकऱ्यांना विम्याच्या हप्त्यामध्ये ४० टक्के अनुदान अनुज्ञेय आहे.

७) ही योजना सर्व कृषि पिकांसाठी, ज्या कृषि पिकांच्या बाबतीत त्यांच्या उत्पादनाबाबतची महसुली मंडल पातळीवरील आकडेवारी उपलब्ध नाही अशी पिके वगळता, महसुली मंडल हा घटक मानून राबविण्यात यावयाची आहे.

८) ह्या योजनेतील विमासंरक्षण पिकाच्या पेरणीपासून कापणीपर्यंतच्या कालावधीपुरते मर्यादित आहे.

१.२३ आधी राबविण्यात येत असलेल्या योजनेमध्ये भात, ज्वारी, बाजरी, तूर, भुईमूग, सूर्यफूल, कारळे, तीळ, सोयाबीन व नाचणी ह्या दहा खरीप पिकांचा आणि ज्वारी, गहू, हरभरा, करडई, सूर्यफूल, उन्हाळी भुईमूग व उन्हाळी भात ह्या सात रब्बी पिकांचा समावेश होता. नवीन योजनेमध्ये ह्या सर्व पिकांव्यतिरिक्त आणखी काही पिकांचा उदा. ऊस, कांदा, मका, मूग, उडीद व कापूस यांचा समावेश करण्यात आला आहे. फळवर्गीय पिकांबाबत राज्यात पुरेसे क्षेत्र व सरासरी उत्पादनाबाबतची आकडेवारी उपलब्ध झाल्यास त्यांचा समावेश पुढील तीन वर्षांत करण्यात येईल. राष्ट्रीय कृषि विमा योजना राबविण्यामध्ये भारत सरकार, भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ, अग्रणी बँका आणि राज्य शासन हे प्रमुख समन्वयक आहेत.

१.२४ राष्ट्रीय कृषि विमा योजनेच्या कार्यान्वयनाबाबतचे, ती योजना रब्बी हंगाम १९९९ मध्ये सुरू करण्यात आली तेव्हापासूनचे तपशील तक्ता क्र. १.१० मध्ये दिले आहेत.

तक्ता क्रमांक १.१०

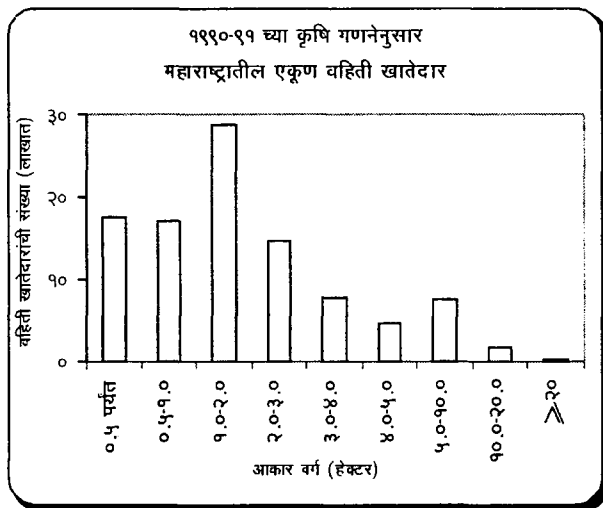
राष्ट्रीय कृषि विमा योजनेच्या कार्यान्वयनाबाबत तपशील

हंगाम	लाभ दिलेल्या शेतकऱ्यांची संख्या (लाखात)	विम्याची एकूण रक्कम (कोटी रु.)	गोळा केलेली हप्त्यांची रक्कम (कोटी रु.)	दिलेली भरपाई (कोटी रु.)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
रब्बी १९९९-२०००*	१.२१	१२९	१.३८	५.०८*
खरीप २०००-०१	२५.३४	१,७८२	४३.८९	१०२.४३
रब्बी २०००-०१	४.२१	४६४	५.१२	१४.८४
खरीप २००१-०२	२४.७१	१,५४१	६३.८०	उ.ना.

* रब्बी १९९९-२००० मध्ये अधिसूचित करण्यात आलेल्या ऊस उत्पादकांना देय असलेली ४.३५ कोटी रुपयांची भरपाई धरून.

वहिती खातेदार

१.२५ १९९५-९६ च्या कृषिगणनेचे निष्कर्ष अद्याप उपलब्ध झालेले नाहीत. १९९०-९१ मध्ये महाराष्ट्रात घेण्यात आलेल्या कृषिगणनेनुसार राज्यात वहिती खातेदार ९४.७ लाख होते. त्याआधी घेण्यात आलेल्या १९८५-८६ च्या गणनेनंतरच्या पाच वर्षांत वहिती खातेदारांच्या संख्येत १६.९ टक्क्यांनी वाढ झाल्याचे दिसून येते. तथापि, वहितीचे एकूण क्षेत्र १९८५-८६ मधील एकूण २१३.५ लाख हेक्टर क्षेत्राच्या तुलनेत १९९०-९१ मध्ये २.० टक्क्यांनी कमी म्हणजे २०९.३ लाख हेक्टर होते. वहिती खातेदारांकडील सरासरी क्षेत्र १९८५-८६ मध्ये २.६४ हेक्टर होते. ते १९९०-९१ मध्ये २.२१ हेक्टर इतके कमी झाले. दोन दशकांआधी म्हणजे

१९७०-७१ मध्ये झालेल्या कृषि गणनेनुसार वहिती खातेदारांकडील सरासरी क्षेत्र ४.२८ हेक्टर होते व ते १९९०-९१ मधील सरासरी क्षेत्राच्या जवळजवळ दुप्पट होते. भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३९ मध्ये १९७०-७१, १९८०-८१, १९८५-८६ व १९९०-९१ मध्ये घेण्यात आलेल्या कृषिगणनेनुसार राज्यातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र याबद्दलची माहिती दिली आहे.

कृषि वित्तपुरवठा

१.२६ राज्यात प्रत्यक्ष कृषि वित्तपुरवठा करण्याशी संबंधित अशा वित्तीय संस्था म्हणजे स्वतःच्या सभासदांना अल्प मुदतीची पीक कर्जे व मध्यम मुदतीची कर्जे देणाऱ्या प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था, शेतकऱ्यांना दीर्घ मुदतीची कर्जे देणारी महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँक, शेतकऱ्यांना अल्प मुदतीची व दीर्घ मुदतीची कर्जे देणाऱ्या वाणिज्यिक व प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि कृषि क्षेत्राच्या विकासासाठी पतपुरवठा करणाऱ्या पतसंस्थांना पुर्नर्वित्तीय सहाय्य देणारी राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबाई) ह्या होत.

१.२७ २०००-०१ अखेर राज्यातील प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची संख्या २०,५५१ होती आणि त्यांच्या सभासदांची एकूण संख्या १०२ लाख म्हणजे राज्यातील शेतजमीन धारण करणाऱ्या वहिती खातेदारांच्या अंदाजित संख्येइतकीच होती. ह्या संस्थांनी २०००-०१ मध्ये शेतकऱ्यांना ३,१७८ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. त्यापैकी १,१०० कोटी रुपयांची म्हणजे ३४.६ टक्के रकमेची कर्जे अल्पभूधारक व अत्यल्पभूधारक शेतकऱ्यांना देण्यात आली होती.

१.२८ महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने २०००-०१ मध्ये ९.४८ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले. या तुलनेत आधीच्या वर्षी ६.०९ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप करण्यात आले होते. २००१-०२ मध्ये डिसेंबर, २००१ पर्यंत ह्या बँकेने ०.०७ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले. आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत केलेले कर्जवाटप ८.९९ कोटी रुपये होते.

१.२९ सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी राज्यात कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी १९९९-२००० मध्ये केलेला प्रत्यक्ष वित्तपुरवठा १,५०८ कोटी रुपये होता. तो १९९८-९९ मध्ये केलेल्या १,२३४ कोटी रुपये वित्तपुरवठ्यापेक्षा २२.२ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९९-२००० मध्ये केलेल्या एकूण वित्तपुरवठ्यापैकी १,३१७ कोटी रुपये (८७ टक्के) वित्तपुरवठा केवळ कृषीसाठी होता. उर्वरित वित्तपुरवठा (१९१ कोटी रुपये) दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यव्यवसाय इत्यादींसारख्या कृषिसंलग्न व्यवसायांसाठी केला होता. कृषि क्षेत्रासाठी दिलेल्या ३७९ कोटी रुपये मुदतीच्या कर्जापैकी ३५.६ टक्के वाटा ट्रॅक्टरस, कृषि अवजारे व यंत्रसामग्री यांच्या खरेदीसाठी होता आणि २५.३ टक्के वाटा सिंचन योजनांसाठी होता. ह्या बँकांची राज्यात कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी दिलेल्या कर्जाबाबतची जून, २००० च्या अखेरच्या शुक्रवारी येणे बाकी २,९१९ कोटी रुपये इतकी होती व ती १०.७ लाख कर्जदारांकडून येणे

होती. कर्जाच्या एकूण येणे रकमेपैकी केवळ कृषीसंबंधीचा वाटा २,२५६ कोटी रुपये (७७.३ टक्के) होता. ह्या येणे रकमेपैकी जवळपास ४८.२ टक्के रक्कम मुदतीच्या कर्जाची होती. केवळ कृषीसंबंधीच्या एकूण २,२५६ कोटी रुपये येणे रकमेपैकी ४३१ कोटी रुपये (१९.१ टक्के) येणे एक हेक्टरपर्यंत जमीन धारण करणाऱ्या २.१४ लाख खातेदारांकडील होते व ५९६ कोटी रुपये (२६.४ टक्के) येणे एक ते दोन हेक्टर जमीन धारण करणाऱ्या २.४६ लाख खातेदारांकडील होते.

९.३० खाजगी क्षेत्रातील बँकांनीसुध्दा १९९९-२००० मध्ये कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी राज्यात ८२ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. ह्या बँकांची कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी दिलेल्या कर्जाबाबतची जून, २००० अखेर येणे रक्कम १८७ कोटी रुपये होती.

नाबार्ड

९.३१ राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ही शेतीच्या व ग्रामीण विकासास हातभार लावणारी व उत्तेजन देणारी देशातील शिखर बँक आहे. ह्या बँकेने राज्यात २०००-०१ मध्ये पुढील महत्त्वाची भूमिका बजावली.

पतमर्यादा

९.३१.१ नाबार्डने २०००-०१ मध्ये राज्यातील सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांच्यामार्फत शेतीच्या हंगामी कामांना आधार पुरविण्यासाठी एकूण ३४१ कोटी रुपयांची अल्पमुदतीची पतमर्यादा मंजूर केली. या तुलनेत आधीच्या वर्षी मंजूर केलेली मर्यादा २४८ कोटी रुपये इतकी होती. येणे कर्जाची उच्चतम पातळी २१० कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचली आणि ही रक्कम मंजूर करण्यात आलेल्या पतमर्यादेच्या ६१ टक्के इतकी होती. याशिवाय नाबार्डने राज्यातील शेतीच्या हंगामी कामांव्यतिरिक्त इतर उपक्रमांसाठी प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना ९.१० कोटी रुपये मंजूर केले होते व त्यापैकी येणे रक्कम अधिकतम ७.७१ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचली.

९.३१.२ नाबार्डने राज्यात २०००-०१ मध्ये मंजूर केलेल्या योजनांची संख्या ३१ होती, तर १९९९-२००० मध्ये ती ३२ होती. नाबार्डने राज्यात २०००-०१ मध्ये गुंतवणूक पतपुरवठ्याअंतर्गत विविध पतपुरवठा अधिकरणांना ६१६ कोटी रुपयांचे पुनर्वित्तीय सहाय्य वितरित केले व ते आधीच्या वर्षात वितरित केलेल्या सहाय्यापेक्षा २४ टक्क्यांनी जास्त होते. नाबार्डकडून २०००-०१ मध्ये मिळालेल्या पुनर्वित्तीय सहाय्याच्या बाबतीत देशामध्ये महाराष्ट्र राज्य हे प्राप्तकर्ता म्हणून तिसऱ्या क्रमांकावर होते आणि देशातील एकूण सहाय्यामध्ये महाराष्ट्राचा वाटा १० टक्के इतका होता. उत्तर प्रदेश हे सर्वाधिक प्राप्तकर्ता म्हणून १५.०४ टक्के वाट्यासह प्रथम क्रमांकावर होते आणि आंध्र प्रदेश १०.०२ टक्के वाट्यासह दुसऱ्या क्रमांकावर होता. राज्यात वितरण करण्यात आलेली संचयी रक्कम ३१ मार्च, २००१ रोजी ५,१४६ कोटी रुपयांच्या पातळीपर्यंत पोहोचली.

ग्रामीण पायाभूत सुविधांचा विकास

९.३१.३ नाबार्डने २०००-०१ मध्ये शासनास राज्यातील १,१५९ ग्रामीण प्रकल्पांसाठी ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीच्या (आर्. आय. डी. एफ.) 'लेखा-६' अंतर्गत ४३९ कोटी रुपये वित्तीय सहाय्य मंजूर केले. त्यामुळे सदर निधीच्या सर्व लेखांच्या अंतर्गत मिळून, २६४ मध्यम व लघु सिंचन प्रकल्प, ८१० ग्रामीण पूल आणि ३,८४० ग्रामीण रस्ते यांचा अंतर्भाव असलेल्या एकूण ४,५५४ ग्रामीण प्रकल्पांसाठी मंजूर केलेले संचयी सहाय्य १,७६४ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचले. मंजूर रकमांपैकी २०००-०१ मध्ये ४२२ कोटी रुपये वितरित करण्यात आले व त्यामुळे ३१ मार्च, २००१ पर्यंतची एकत्रित वितरित रक्कम १,०७१ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचली. २००१-०२ मध्ये डिसेंबर, २००१ पर्यंत नाबार्डने राज्य शासनास २७.३२ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य वितरित केले व त्यामुळे वितरित अर्थसहाय्याची एकूण रक्कम १,०९९ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचली.

महाराष्ट्रातील जमीन सुधारणा

९.३२ शेतीजमीनविषयक पध्दतीत सुधारणा करण्याचे धोरण पुढे चालू आहे. महाराष्ट्रात १९५७ ते १९६५ या कालावधीत जारी करण्यात आलेल्या कूळकायद्यांच्या अंमलबजावणीच्या परिणामी मार्च, २००१ अखेरपर्यंत १४.९२ लाख कुळांना १७.३६ लाख हेक्टर जमिनीची मालकी प्रदान करण्यात आली होती.

९.३३ राज्यातील प्रत्येक भूधारकास त्याच्या जमिनीच्या अभिलेखाबाबतची योग्य कागदपत्रे ठेवावी लागतात व ती अद्ययावत् ठेवावी लागतात. याकरिता प्रत्येक भूधारकास खातेपुस्तिका पुरविण्यात आली आहे. ३१ मार्च, १९९८ पर्यंत ९२.५९ लाख भूधारकांपैकी ७३.११ लाख भूधारकांना खातेपुस्तिका पुरविण्यात आल्या आहेत. २००१-०२ मध्ये एक लाख खातेपुस्तिका पुरविण्यात येतील अशी अपेक्षा आहे. राज्य शासनाने भूधारकांना दरवर्षी अद्ययावत् गाव नमुना क्र. ७/१२ वितरित करण्याची योजना ४ मे, १९९९ पासून सुरू केली आहे. शिवाय शासनाने गाव नमुना क्र. ७/१२ पोस्टाने वितरित करण्याची योजना ३ जानेवारी, २००२ पासून सुरू केली आहे. अशा तऱ्हेने शासनाने भूधारकांना त्यांच्या जमिनीबाबतचे अद्ययावत् अभिलेख उपलब्ध करून देण्यासाठी पुरेशी काळजी घेतली आहे.

९.३४ राज्यात कमाल शेत जमीनधारणेंवर प्रथमतः २६ जानेवारी, १९६२ रोजी मर्यादा घालण्यात आल्या. त्यावेळी विहित केलेल्या मर्यादा सुधारित करून २ ऑक्टोबर, १९७५ पासून कमी करण्यात आल्या. ह्या अधिनियमाखाली डिसेंबर, २००१ अखेरपर्यंत २.९९ लाख हेक्टर जमीन अतिरिक्त म्हणून घोषित करण्यात आली. ह्या अतिरिक्त जमिनीपैकी ३४.५ हजार हेक्टर जमीन शासनाच्या मालकीच्या महाराष्ट्र राज्य शेती महामंडळास मंजूर करण्यात आली असून २.६० लाख हेक्टर जमीन १.४० लाख भूमिहीन व्यक्तींना व ७५ सहकारी शेती संस्थांना वाटप करण्यात आली आहे. उर्वरित जमिनीचे वाटप विविध वादांमुळे किंवा जमीन लागवडीस अयोग्य असल्यामुळे अद्याप केलेले नाही. जमिनीचे

वाटप करताना मागासवर्गीय भूमिहीन व्यक्तींना प्राधान्य देण्यात येते व त्यानुसार आतापर्यंत वाटप केलेल्या २.६० लाख हेक्टर जमिनीपैकी १.०६ लाख हेक्टर जमीन ७१,५७० मागासवर्गीय भूमिहीन व्यक्तींना डिसेंबर, २००१ पर्यंत वाटप करण्यात आली आहे.

१.३५ अतिरिक्त जमिनीच्या अभिहस्तांकितांना अर्थसहाय्य देण्याच्या योजनेखाली त्यांना भूविकासासाठी अथवा इतर भांडवली खर्चासाठी प्रति हेक्टर २,५०० रुपये ह्या दराने अर्थसहाय्य देण्यात येते. ह्या योजनेच्या सुरुवातीपासून (१९७५-७६) ते मार्च, १९९८ अखेरपर्यंत १.३७ लाख लाभाध्यांचा ह्या योजनेखाली समावेश करण्यात आला व त्यांना सुमारे १९.१४ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात आले. भारत सरकारने ह्या योजनेवरील स्वतःचा ५० टक्के वाटा देणे थांबविले आहे. त्यामुळे ही योजना केंद्रपुरस्कृत राहिलेली नाही. राज्य शासनाने ही योजना २०००-०१ पासून राज्य क्षेत्रातील योजना म्हणून पुढे चालू ठेवण्याचा निर्णय घेतला आहे. वार्षिक योजना २००१-०२ मध्ये ह्या योजनेखाली ११.२८ लाख रुपयांची तरतूद करण्यात आली असून त्यापैकी १.७२ लाख रुपये आदिवासी लाभधारकांसाठी प्रस्तावित करण्यात आले आहेत आणि उर्वरित ९.५६ लाख रुपये सर्वसाधारण योजनेसाठी प्रस्तावित करण्यात आले आहेत.

कृषि धोरण

१.३६.१ राज्य शासनाने १९९७-९८ मध्ये शासनाचे कृषि धोरण जाहीर केले असून त्याचे उद्दिष्ट शेतकऱ्यांचे उत्पन्न व कृषि उत्पादन वाढावे यासाठी उपलब्ध साधनसंपत्तीचा काटकसरीने, कार्यक्षमतेने, प्रभावीपणे आणि पर्यावरणाचा समतोल राखून वापर करून कृषि क्षेत्राचा शाश्वतस्वरूपी विकास करणे, हे आहे. राज्यास कृषि क्षेत्रात अग्रक्रम मिळावा यासाठी शेतकरी हा केंद्रस्थानी मानून शेतीचा विकास वाणिज्यिक व औद्योगिक धर्तीवर करण्यास प्रोत्साहन देणे आणि जागतिक पातळीवर ज्या संधी निर्माण होत आहेत त्यांचा पूर्ण फायदा घेण्याच्या दृष्टीने शेतकऱ्यांमध्ये स्पर्धात्मक वृत्ती बळकट करणे, हेही ह्या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे.

१.३६.२ राज्य शासनाने कृषि औद्योगिक प्रोत्साहन योजना मंजूर केली असून त्या योजनेतील प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत. (i) कृषि उद्योगांमध्ये शेती, फलोत्पादन, पुष्पोत्पादन इत्यादींवर आधारित उद्योगांचा आणि कृषिसंलग्न उपक्रमांवर आधारित उद्योगांचा देखील समावेश करण्यात आला आहे. (ii) उद्योजकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि उद्योग राज्यभर विखुरले जाण्यासाठी त्यांना ज्या सुविधा देण्यात येत आहेत त्या ह्या नवीन योजनेअंतर्गत समाविष्ट करण्यात आलेल्या कृषि उद्योगांना देखील लागू करण्यात आल्या आहेत. (iii) फळे, फुले व भाजीपाला यांची साठवणूक करण्यास आणि देशांतर्गत व देशाबाहेर वाहतूक करण्यास चालना देण्यासाठी प्रीकूलिंग केंद्रे, शीतगृहे व शीतवाहन वाहतूक यांचा समावेश असलेली शीतसाखळी स्थापन करण्यासाठी सहाय्य देण्याकरिता एक योजना सुरू करण्यात आली आहे. (iv) शेतकऱ्यांना निर्यातक्षम कृषिउत्पादनाच्या बाजारभावांबाबतची व्यावसायिक माहिती हवी

तेव्हा व हवी त्याप्रमाणे उपलब्ध करून देण्यासाठी कृषिपणन व निर्यात माहिती सेवा केंद्रे स्थापन करण्यास संस्थांना प्रोत्साहन देणे, आणि (v) शेतमाल, फळे व भाजीपाला यांचा दर्जा मागणीनुसार रहावा यासाठी आंतरराष्ट्रीय मानकानुसार सुविधा असणाऱ्या गुणवत्ता मापन प्रयोगशाळा स्थापन करणाऱ्या संस्थांना सहाय्य देणे.

वने

१.३७ राज्यातील वनांखालील क्षेत्र २०००-०१ अखेरीस ६१.९ हजार चौ.कि.मी. (वन विभागाने ताब्यात घेतलेले ०.५६ हजार चौ.कि.मी. खाजगी वनक्षेत्र धरून) इतके होते. ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या २०.१ टक्के होते. यापैकी ५५.९ हजार चौ.कि.मी. क्षेत्र वन विभागाच्या, २.४ हजार चौ. कि.मी. क्षेत्र महसूल विभागाच्या आणि ३.३ हजार चौ.कि.मी. क्षेत्र महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाच्या व्यवस्थापनाअंतर्गत होते. प्रतिमेच्या दृक्स्पष्टीकरणाच्या आधारावर जमिनीच्या केलेल्या वनव्याप्तीच्या सातव्या निर्धारणानुसार (१९९९) एकूण वनक्षेत्राच्या सुमारे ५७.० टक्के क्षेत्र घनदाट जंगलाचे होते, ४२.८ टक्के क्षेत्र अवनतीमुळे तुलनात्मक दृष्ट्या कमी दाट असलेल्या जंगलाचे (खुले जंगल म्हणून वर्गीकृत) होते, तर ०.२ टक्के क्षेत्रावर पाणथळ वनस्पती होत्या. २०००-०१ मध्ये वन विभाग व महाराष्ट्र वन विकास महामंडळ यांचाकडून सुमारे ६६ हजार हेक्टर जमिनीवर विविध वनीकरण कार्यक्रम राबविण्यात आले.

वन उत्पादने

१.३८ पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी शासनाने वनक्षेत्रातील वृक्षतोडीवर, निर्बंध घातले आहेत. त्यामुळे वृक्षतोड मर्यादित प्रमाणातच करण्यात येते. २००१-०२ मध्ये इमारती लाकडाचे अपेक्षित उत्पादन सुमारे १.२१ लाख घन मीटर व त्याचे अंदाजे मूल्य ६७.० कोटी रुपये आहे. २०००-०१ मध्ये हे उत्पादन १.६७ लाख घन मीटर होते व त्याचे मूल्य ८४.७ कोटी रुपये होते. २००१-०२ मध्ये जळाऊ लाकडाचे अपेक्षित उत्पादन ४.१७ लाख घन मीटर व त्याचे अंदाजे मूल्य १३.३ कोटी रुपये आहे. २०००-०१ या वर्षी हे उत्पादन २.४८ लाख घन मीटर होते व त्याचे अंदाजे मूल्य १३.७ कोटी रुपये होते. २००१-०२ मध्ये गौण वन उत्पादनांचे अंदाजित मूल्य ६६.८ कोटी रुपये आहे. त्यात तेंदूची पाने व बांबू यांचे मूल्य अनुक्रमे ३८.८ कोटी रुपये व २६.४ कोटी रुपये आहे. २०००-०१ मधील गौण वन उत्पादनांच्या ६६.३ कोटी रुपये अंदाजित मूल्यात तेंदूची पाने व बांबू यांचे मूल्य अनुक्रमे ४६.१ कोटी रुपये व १८.७ कोटी रुपये होते.

सामाजिक वनीकरण

१.३९ सामूहिक जमिनीवर वृक्षारोपण करणे आणि खाजगी जमिनीवर वृक्षारोपणास प्रोत्साहन देणे यांद्वारे पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी राज्यात विविध वृक्षारोपण कार्यक्रम हाती घेण्यात आले आहेत. २०००-०१ मध्ये वन विभागाने केलेल्या वृक्षारोपणाव्यतिरिक्त सामाजिक वनीकरण विभागाकडून सामूहिक जमिनीवरील सुमारे ३.०३

हजार हेक्टर क्षेत्रावर वृक्षारोपण करण्यात आले आणि खाजगी जमिनीवरील वृक्षारोपणासाठी सुमारे ६.९२ कोटी रोपे पुरविण्यात आली. २००१-०२ ह्या वर्षात डिसेंबर, २००१ पर्यंत सामूहिक जमिनीवरील सुमारे ३.६० हजार हेक्टर क्षेत्रावर वृक्षारोपण करण्यात आले आणि खाजगी जमिनीवरील वृक्षारोपणाकरिता ४.८८ कोटी रोपे पुरविण्यात आली.

रेशीम उत्पादन

१.४० रेशीम उत्पादन उपक्रमाची ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण करण्याची आणि शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्याची क्षमता विचारात घेऊन राज्य शासन रेशीम विकास कार्यक्रम राबवीत आहे. २०००-०१ मध्ये व २००१-०२ मध्ये डिसेंबर, २००१ अखेरपर्यंत ह्या उपक्रमांतर्गत रेशमाचे उत्पादन, शेतकऱ्यांना देण्यात आलेला लाभ आणि रोजगार निर्मिती याबाबतची माहिती तक्ता क्र.९.११ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ९.११
रेशीम उत्पादन उपक्रमांतर्गत कार्यवाही

अनु.	बाब	मलबेरी		तुती	
		२०००-०१	२००१-०२ (३१ डिसें. पर्यंत)	२०००-०१	२००१-०२ (३१ डिसें. पर्यंत)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१.	मातृवृक्ष लागवडीखालील क्षेत्र (हेक्टर)	२,०९०	२,७८०	१,१००	१,१००
२.	रेशीम सूत उत्पादन (किलो)	८,४३६	१०,१३२	४०४	२९२
३.	उत्पादित रेशमाचे मूल्य (लाख रुपये)	९७.०१	११६.५२	६.८६	४.९६
४.	रेशीम कोश खरेदीद्वारे शेतकऱ्यांना दिलेली रक्कम (लाख रुपये)	२०६	२२४	१३.५०	९.३०
५.	निर्मित झालेला रोजगार (व्यक्तींची संख्या)	२६,०००	३४,७५०	५,०००	५,०००

पशुसंवर्धन

१.४१ कृषिसंलग्न व्यवसायांमध्ये पशुसंवर्धन हे आणखी एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. १९९७ च्या पशुगणनेनुसार महाराष्ट्रात पशुधन सुमारे ३.९८ कोटी इतके होते. त्याआधीच्या म्हणजे १९९२ च्या पशुगणनेनुसार पशुधन ३.६४ कोटी इतके होते. अशा तऱ्हेने पाच वर्षांच्या कालावधीत राज्यातील पशुधनात ९.३ टक्क्यांनी वाढ झाली. १९९७ च्या पशुगणनेनुसार एकूण पशुधनामध्ये गाई-बैल १.७९ कोटी (४५.१ टक्के) होते आणि त्याखालोखाल शेळ्या-मेंढ्या १.४७ कोटी (३७.० टक्के) व म्हशी-रेडे ०.६५ कोटी (१६.३ टक्के) होते. १९९७ मध्ये कॉंबड्या, बदके इत्यादी प्रकारचे एकूण पक्षी ३.५० कोटी होते. पाच वर्षांआधीच्या तुलनेत ते ८.७ टक्क्यांनी वाढल्याचे आढळले. राज्यातील पशुधन आणि

कॉंबड्या-बदके यांच्या संख्येबाबतची पशुगणनेनुसार माहिती भाग-२ मधील तक्ता क्र. ४४ मध्ये दिली आहे.

१.४२ १९९२ च्या पशुगणनेनुसार भारतात ४७.० कोटी पशुधन होते. त्यामध्ये महाराष्ट्रातील पशुधनाचा वाटा ७.७ टक्के इतका होता. १९९७ च्या पशुगणनेचे देशपातळीवरील निष्कर्ष अद्याप उपलब्ध झालेले नाहीत.

१.४३ दूध, अंडी, मांस व लोकर ही पशुधनापासून मिळणारी मुख्य उत्पादने आहेत. राज्यातील एकूण अंदाजित दूध उत्पादन २०००-०१ मध्ये ५,८५० हजार टन इतके होते. ते १९९९-२००० मधील ५,७०६ हजार टन अंदाजित दूध उत्पादनापेक्षा २.५ टक्क्यांनी अधिक होते. २०००-०१ मध्ये दुधाची दरडोई दैनिक उपलब्धता १६६ ग्रॅम्स होती. गेल्या तीन दशकांत कृत्रिम रेतनाद्वारे संकरित गोपैदास कार्यक्रम महाराष्ट्र राज्यात मोठ्या प्रमाणावर राबविण्यात आला असून त्याच्या परिणामी गाईपासून मिळणाऱ्या दूध उत्पादनात वाढ झाली आहे. २०००-०१ मध्ये राज्यातील गाईपासूनचे अंदाजित दूध उत्पादन २,८१८ हजार टन इतके होते आणि त्यामध्ये संकरित गाईच्या दुधाचा वाटा ६१ टक्के (१,७०५ हजार टन) होता. २०००-०१ मध्ये अंड्यांचे अंदाजित उत्पादन ३१० कोटी इतके होते. १९९९-२००० मधील ३०४ कोटी अंदाजित उत्पादनापेक्षा ते २.० टक्क्यांनी अधिक होते. २०००-०१ मध्ये मांसाचे अंदाजित उत्पादन २११ हजार टन होते. ते १९९९-२००० मधील २०७ हजार टन उत्पादनापेक्षा १.९ टक्क्यांनी अधिक होते. २०००-०१ मध्ये लोकराचे अंदाजित उत्पादन १६.२८ लाख किलो इतके होते आणि ते १९९९-२००० मधील १६.१० लाख किलो उत्पादनापेक्षा थोडेसे (१.१ टक्के) अधिक होते. २०००-०१ मधील चालू किंमतीनुसार राज्यातील पशुधनापासूनच्या उत्पादनाचे स्थूल मूल्य १२,३३१ कोटी रुपये होते. कृषिक्षेत्रापासून मिळालेल्या एकूण स्थूल मूल्याच्या ते सुमारे ४१.६ टक्के इतके होते.

१.४४ प्रारंभिक पूर्वानुमानानुसार २००१-०२ मध्ये ५,९४५ हजार टन दूध, ३१५ कोटी अंडी, २१५ हजार टन मांस व १६.४० लाख किलो लोकर यांचे उत्पादन होईल, असा अंदाज आहे.

१.४५ राज्यामध्ये ३१ मार्च, २००१ रोजी राज्य क्षेत्र व स्थानिक क्षेत्र यांत मिळून एकूण ३१ पशुवैद्यकीय बहुचिकित्सालये, १,३५३ पशुवैद्यकीय दवाखाने, २,००६ प्राथमिक पशुवैद्यकीय उपचार केंद्रे आणि ६१ फिरती पशुवैद्यकीय चिकित्सालये होती. कृत्रिम रेतन कार्यक्रमाखाली राज्यक्षेत्रामध्ये २९ जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे, ४९ विभागीय कृत्रिम रेतन केंद्रे व त्यांखालील ६७० उपकेंद्रे आणि ४८ आधारभूत ग्रामकेंद्रे व त्यांखालील ४६८ उपकेंद्रे कार्यरत होती. त्याशिवाय स्थानिक क्षेत्रामध्ये ३,२५९ कृत्रिम रेतन उपकेंद्रे होती. गोठित वीर्याच्या उत्पादनासाठी राज्यामध्ये तीन प्रयोगशाळा होत्या. २०००-०१ मध्ये एकूण विदेशी जातींची ३.२३ लाख व संकरित जातींची ८.५२ लाख कृत्रिम रेतने (प्रथम) करण्यात आली, तर आधीच्या वर्षातील ह्या संख्या अनुक्रमे ३.६७ लाख व ९.०३ लाख इतक्या होत्या. २०००-०१ मध्ये जन्मलेल्या संकरित वासरांची संख्या ४.४५ लाख होती, तर १९९९-२००० मध्ये ती ४.४६ लाख इतकी होती.

कुक्कुट विकास

१.४६ सुधारित जातींच्या कुक्कुटवर्गीय पक्ष्यांच्या संख्येत अलिकडच्या काळात लक्षणीय वाढ झालेली आहे. कुक्कुट विकासाचा कार्यक्रम प्रामुख्याने चार मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रे, १६ सधन कुक्कुट विकास गट आणि दोन कुक्कुट विस्तार केंद्रे यांद्वारे राबविला जातो. ह्या केंद्रांनी २०००-०१ मध्ये पुरवठा केलेल्या पक्ष्यांची संख्या १०.८३ लाख इतकी होती, तर १९९९-२००० मध्ये ती १०.४० लाख होती.

१.४७ राष्ट्रीय सहकारी विकास निगम, नवी दिल्ली यांच्या अर्थसहाय्याने सहकारी तत्वावर कुक्कुटपालन सहकारी संस्था स्थापन करण्याची योजना राज्यात १९८५-८६ पासून कार्यान्वित आहे. १९८५-८६ ते २०००-०१ ह्या कालावधीत शासनाने अशा एकूण ७३ सहकारी कुक्कुटपालन संस्थांच्या प्रकल्पांना मंजुरी दिली आणि सध्या त्यापैकी ४७ प्रकल्प कार्यरत आहेत.

शासकीय व सहकारी दुग्धसंस्था यांद्वारे दूध संकलन

१.४८ २००१-०२ मध्ये राज्यातील प्रक्रिया दुग्धशाळांची संख्या ६१ होती. ह्या सर्व प्रक्रिया दुग्धशाळांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता ६७.३ लाख लिटर प्रतिदिन इतकी होती. ह्या प्रक्रिया दुग्धशाळांविषयी राज्यात २००१-०२ मध्ये ११५ शासकीय/सहकारी दूधशीतकरण केंद्रे कार्यरत होती आणि त्यांची एकत्रित क्षमता २१.१ लाख लिटर प्रतिदिन इतकी होती.

१.४९ राज्यातील शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे एकत्रित सरासरी दैनिक दूधसंकलन (बृहन्मुंबई वगळून) २००१-०२ मध्ये ४२.० लाख लिटर इतके होईल असा अंदाज असून ते २०००-०१ मधील सरासरी दैनिक ४०.० लाख लिटर दूध संकलनाच्या तुलनेत ५.२ टक्क्यांनी जास्त असेल.

मत्स्यव्यवसाय

१.५० महाराष्ट्र राज्याला सुमारे ७२० कि.मी. लांबीचा समुद्रकिनारा लाभला आहे. राज्यातील नद्यांची लांबी सुमारे ३.२ हजार कि.मी. असून कालव्यांची लांबी सुमारे १२.८ हजार कि.मी. आहे. राज्यात १.१२ लाख चौ.कि.मी. क्षेत्र सागरी मच्छीमारीसाठी, ३.२० हजार चौ.कि.मी.(३.२० लाख हेक्टर) क्षेत्र गोड्या पाण्यातील मच्छीमारीसाठी आणि १८.६ हजार हेक्टर क्षेत्र निमखाऱ्या पाण्यातील (१० हजार हेक्टर शासकीय खाजण जमीन व ८.६ हजार हेक्टर खाजगी खाजण जमीन) मच्छीमारीसाठी योग्य

असे आहे. महाराष्ट्र राज्याचे सागरी प्रादेशिक जलक्षेत्र जरी १.३२ लाख चौ.कि.मी. असले तरी त्यातील १८० मी. खोलीपर्यंतचा केवळ १.१२ लाख चौ.कि.मी. क्षेत्रफळाचा पट्टा खंडातर उताराचे क्षेत्र (कॉन्टिनेन्टल शेल्फ) आहे. यापैकी केवळ ७२ मीटर म्हणजेच ३० ते ४० वाव (फॅदम) खोलीपर्यंत मच्छीमारी होते. सागरी क्षेत्राची वार्षिक मत्स्योत्पादन क्षमता ६.३ लाख टन इतकी अंदाजित करण्यात आली आहे. त्या तुलनेत २०००-०१ मधील मत्स्योत्पादन ४.०३ लाख टन इतके होते. शासन आता सागरी आर्थिक क्षेत्रातील म्हणजेच २०० मीटर खोलीपर्यंतच्या क्षेत्रातील मत्स्यसंपत्ती मिळविण्यासाठी मध्यम आकाराच्या मच्छीमार नौकांचा वापर सुरू करण्याचे नियोजन करित आहे. ते वास्तवात आल्यास मत्स्योत्पादन पूर्ण क्षमतेपर्यंत (६.३ लाख टन) पोहोचू शकेल. त्यासाठी आतापर्यंत मध्यम आकाराच्या ६२५ मच्छीमार नौकांना अर्थसहाय्य देण्यात आले आहे.

१.५१ राज्यात सागरी मच्छीमारीसाठी वापरलेल्या नौकांची संख्या १९९९-२००० मध्ये १९,५७० इतकी होती, ती वाढून २०००-०१ मध्ये २०,२४० इतकी झाली. त्यापैकी १०,५०० (५२ टक्के) यांत्रिकी नौका होत्या. राज्याच्या सागरी किनाऱ्यावर मासळी उतरविण्याची १८४ केंद्रे होती. २०००-०१ मध्ये मिळविलेले सागरी मत्स्योत्पादन अंदाजे ४.०३ लाख टन होते. ते १९९९-२००० मधील उत्पादनापेक्षा सुमारे १.५ टक्क्यांनी जास्त होते. त्यापैकी २.६२ लाख टन मासे ताज्या स्वरूपात वापरण्यात आले, ०.१२ लाख टन मासे खारविण्यासाठी पाठविण्यात आले आणि १.२९ लाख टन मासे सुकविण्यात आले. २०००-०१ मध्ये ८९२ कोटी रुपये किंमतीचे १.१८ लाख टन मासे निर्यात करण्यात आले. सागरी क्षेत्रात ६ जेट्टींचे काम प्रगतिपथावर असून ७ बंदरे व २६ जेट्टींचे काम प्रस्तावित करण्यात आले आहे.

१.५२ २०००-०१ मधील गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन अंदाजे १.२३ लाख टन होते आणि ते १९९९-२००० मधील उत्पादनापेक्षा ९.० टक्क्यांनी कमी होते. गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन शक्य तितक्या प्रमाणात वाढविण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत. २०००-०१ मधील चालू किंमतीनुसार राज्यातील सागरी व गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादनाचे एकत्रित स्थूल मूल्य १,०५० कोटी रुपये होते.

१.५३ राज्यात मत्स्यबीज उत्पादन कार्यक्रमाखाली २०००-०१ मध्ये ७० मत्स्यबीज उत्पादन/संगोपन केंद्रे होती व राज्यातील मत्स्यबीजांचे उत्पादन २०.६६ रुपये कोटी इतके होते.

सहकार

१०.१ देशातील नियोजनकार हे सहकारास प्रतिकूल परिस्थितीतील, विशेषतः ग्रामीण भागातील जनतेच्या आर्थिक विकासाचे साधन मानतात. शोषणरहित व्यवस्था, ऐच्छिक सभासदत्व, एक व्यक्ती एक मत हे तत्त्व, निर्णय प्रक्रियेचे विकेंद्रीकरण व नफ्याबाबत लादलेले स्वनियंत्रण या वैशिष्ट्यांमुळे सहकार हे विकासाचे एक महत्त्वाचे साधन असल्याचे सिद्ध झाले आहे. देशामध्ये सहकारी चळवळीच्या सुदृढ वाढीसाठी केलेल्या सातत्यपूर्ण, कौशल्यपूर्ण व सुनियोजित प्रयत्नांमुळे अलिकडच्या काही वर्षात सहकार चळवळीची नेत्रदिपक प्रगती झाली आहे. तथापि, देशाचे भवितव्य घडविण्यामधील महत्त्वाची शक्ती व्हावी म्हणून सहकारी चळवळ सहकाराच्या खऱ्या भावनेने प्रवृत्त व प्रेरित झालेली जनसामान्यांची चळवळ होणे आवश्यक आहे.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ

१०.२ महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीने राज्याच्या, विशेषतः ग्रामीण भागाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासामध्ये महत्त्वाची आणि प्रभावी भूमिका बजावली आहे. सुरुवातीला ही चळवळ प्रामुख्याने कृषि पतपुरवठ्याच्या क्षेत्रापुरतीच मर्यादित होती. त्यानंतर ही चळवळ शेतमाल प्रक्रिया, शेतमाल पणन, ग्रामीण उद्योग, ग्राहक भांडारे, सामाजिक सेवा इत्यादींसारख्या इतर क्षेत्रांत वेगाने पसरली. याचा परिणाम ग्रामीण भागातील जनतेचे राहणीमान लक्षणीयरीत्या उंचावण्यात झाला आहे.

१०.३ निरनिराळ्या प्रकारच्या सहकारी संस्थांची १९६१ पासून झालेली प्रगती तक्ता क्र. १०.१ मध्ये दर्शविली आहे.

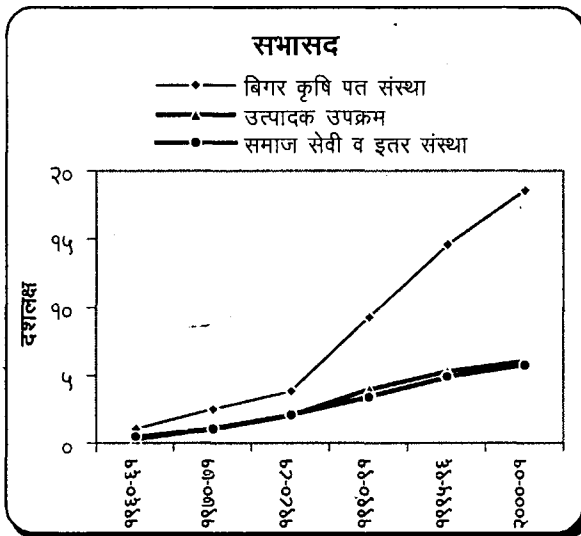
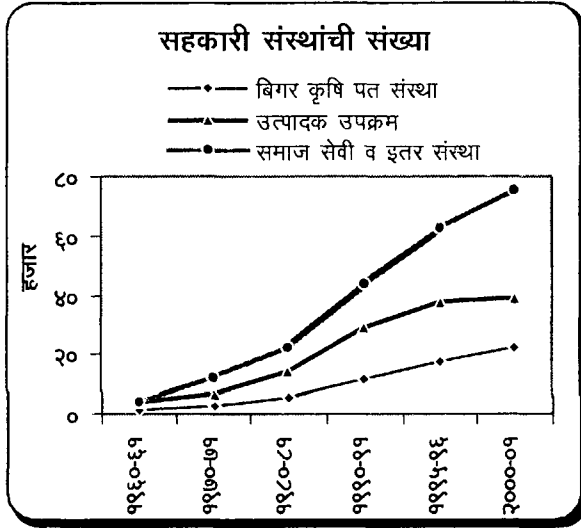
तक्ता क्रमांक १०.१

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची प्रगती

अनुक्रमांक	सहकारी संस्थेचा प्रकार	रोजी असणारी संख्या				
		३० जून			३१ मार्च	
(१)	(२)	१९६१ (३)	१९८१ (४)	१९९१ (५)	२००० (६)	२००१ (७)
१	शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	३९	३१	३४	३४	३४
२	प्राथमिक कृषि पत संस्था	२१,४००	१८,५७७	१९,५६५	२०,५२९	२०,५५१
३	बिगर-कृषि पत संस्था	१,६३०	५,४७४	११,२९१	२१,०५५	२२,०१४
४	पणन संस्था	३४४	४२३	९३१	१,०५९	१,११५
५	उत्पादक उपक्रम (साखर कारखाने, भात गिरण्या, दुग्ध संस्था इत्यादी)	४,३०६	१४,३२७	२८,९५४	३८,५१३	३९,०७०
६	समाजसेवी व इतर सहकारी संस्था (ग्राहक भांडारे, गृहनिर्माण इत्यादी)	३,८४६	२१,९१५	४३,८४५	७१,५५५	७५,२३२
एकूण संस्था		३१,५६५	६०,७४७	१,०४,६२०	१,५२,७४५	१,५८,०१६

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००१-०२

१०.४ राज्यातील सहकारी संस्थांच्या संख्येमध्ये गेल्या ४० वर्षांच्या (१९६१-२००१) कालावधीमध्ये चार पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली आहे. ही वाढ मुख्यतः समाजसेवी, बिगर कृषि पतपुरवठा व उत्पादक उपक्रम या संस्थांच्या संख्येमध्ये झालेल्या भरीव वाढीमुळे झाली आहे. सहकारी संस्थांच्या सभासद संख्येमध्ये जवळजवळ नऊ पटींनी वाढ झाली आहे. १९६०-६१ या वर्षात राज्यातील संस्थांमधील सभासद संख्या ४१.९ लाख इतकी होती तर ३१ मार्च, २००१ रोजी या संस्थांची सभासद संख्या ४२७ लाख इतकी होती. या संस्थांचे एकूण खेळते भांडवल १९६०-६१ मध्ये २९१ कोटी रुपये होते त्यामध्ये ३३५ पट इतकी लक्षणीय वाढ होऊन ते ३१ मार्च, २००१ रोजी ९७,९३२ कोटी रुपये इतके झाले.

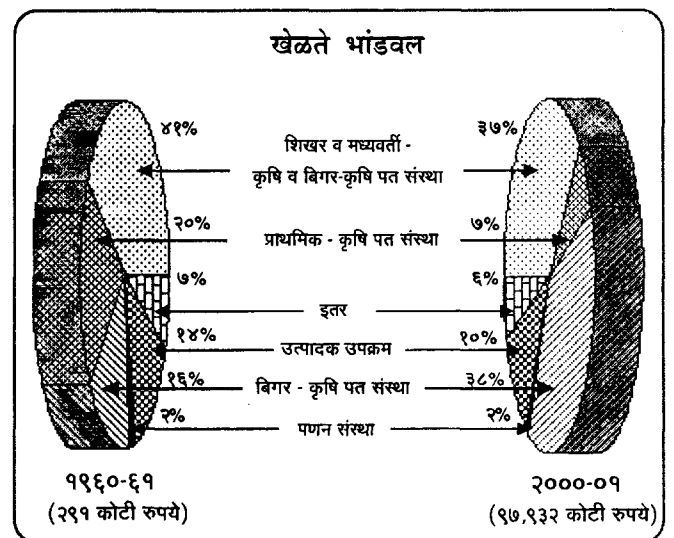
१०.५ महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्थांची सभासद संख्या, खेळते भांडवल, कर्जपुरवठा, येणे कर्ज व उलाढाली याबाबतचा तपशील या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र.४५ मध्ये दिला आहे.

१०.६ राज्यातील सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या काही महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांबाबतची एकत्रित माहिती १९९९-२००० आणि २०००-०१ ह्या दोन वर्षांकरिता तक्ता क्रमांक १०.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १०.२
राज्यातील सहकारी संस्थांची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये
(रुपये कोटीत)

बाब (१)	मार्च अखेर		शेकडा बदल (४)
	२००० (२)	२००१* (३)	
१. संस्थांची संख्या	१,५२,७४५	१,५८,०१६	३.५
२. सभासदांची संख्या (लाखात)	४१३	४२७	३.४
३. भरणा केलेले भाग भांडवल	५,९६७	६,०६४	१.६
४. भरणा केलेल्या भाग भांडवलामध्ये राज्य शासनाचा वाटा	९९२	१,०००	०.८
५. ठेवी	६३,७५७	६५,१७८	२.२
६. खेळते भांडवल	९२,६४६	९७,९३२	५.७
७. कर्ज वाटप (स्थूल)	५९,३३२	५८,२२९	(-)१.९
८. कर्ज वाटप (निव्वळ)	२७,६०२	३१,०४४	१२.५
९. नफा झालेल्या संस्था			
i) संख्या	५०,८४९	५२,३८३	३.०
ii) नफा	१,११९	१,०२६	(-)८.३
१०. तोटा झालेल्या संस्था			
i) संख्या	४०,६२५	४१,६२७	२.५
ii) तोटा	१,३७५	१,४५८	६.०
११. नफा किंवा तोटा न झालेल्या संस्थांची संख्या	८,८५०	९,३४८	५.६
१२. नफा किंवा तोटा यांची स्थिती उपलब्ध नसलेल्या संस्था	५२,४२१	५४,६५८	४.३

* अस्थायी

१०.७ राज्यातील सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांची एकत्रित संख्या ३१ मार्च, २००१ रोजी १,५८,०१६ इतकी होती आणि ती मागील वर्षाच्या तुलनेत ३.५ टक्क्यांनी जास्त होती. या संस्थांचे भरणा केलेले भाग भांडवल ३१ मार्च, २००० अखेर ५,९६७ कोटी रुपये होते, ते १.६ टक्क्यांनी वाढून ३१ मार्च, २००१ रोजी ६,०६४ कोटी रुपये इतके झाले. एकूण भरणा केलेल्या भाग भांडवलामध्ये राज्य शासनाचा वाटा १००० कोटी रुपये (१६.५ टक्के) होता. ह्या सर्व सहकारी संस्थांच्या ठेवी व खेळते भांडवल अनुक्रमे ४९,४६८ कोटी रुपये आणि ९७,९३२ कोटी रुपये होते व ते मागील वर्षाच्या तुलनेत ६.७ टक्के व ५.७ टक्के इतके जास्त होते. ह्या सहकारी संस्थांची निव्वळ कर्जवाटपाची रक्कम ३१,०४४ कोटी रुपये होती व ती मागील वर्षातील कर्जवाटपाच्या रकमेपेक्षा १२.५ टक्क्यांनी जास्त होती.

शिखर व मध्यवर्ती पतसंस्था

१०.८ राज्यातील ३४ शिखर व मध्यवर्ती पतसंस्थांमध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक, महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँक, सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँक, महाराष्ट्र राज्य गृहनिर्माण वित्त महामंडळ व ३० जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका यांचा समावेश आहे. या सर्व शिखर व मध्यवर्ती पतसंस्थांचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, २००१ रोजी ३६,१७९ कोटी रुपये होते व ते मागील वर्षापेक्षा ५.७ टक्क्यांनी जास्त होते आणि सर्व सहकारी संस्थांच्या एकत्रित खेळत्या भांडवलामध्ये ते ३६.९ टक्के इतके होते. या ३४ संस्थांनी केलेल्या कर्जवाटपाची एकत्रित रक्कम ३१ मार्च, २००१ रोजी २७,२२८ कोटी रुपये होती. सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांनी केलेल्या कर्जवाटपापैकी ४६.८ टक्के कर्जवाटप शिखर व मध्यवर्ती पतसंस्थांनी केले होते. या संस्थांची येणे कर्जाची रक्कम २३,२०६ कोटी रुपये होती व ती मागील वर्षाच्या अशा रकमेपेक्षा २१.८ टक्क्यांनी जास्त होती. या संस्थांमधील रोजगार मार्च, २००० अखेरीस ३५,३६८ इतका होता.

१०.८.१ महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेच्या ठेवी ३१ मार्च, २००१ रोजी ९,१३६ कोटी रुपये होत्या आणि त्या ३१ मार्च, २००० रोजीच्या ८,१०० कोटी रुपये ठेवीच्या तुलनेत १२.८ टक्क्यांनी जास्त होत्या. या बँकेचे खेळते भांडवल १३,१६६ कोटी रुपये होते आणि बँकेने ८,४६६ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप (स्थूलमानाने) केले होते. या बँकेची येणे कर्जे ८,३४५ कोटी रुपये होती व ती मागील वर्षापेक्षा २३.८ टक्क्यांनी जास्त होती. बँकेची थकबाकीची रक्कम ६७९ कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण ८.१ टक्के होते. हे प्रमाण मागील वर्षाच्या अशा प्रमाणापेक्षा (६.६ टक्के) जास्त होते.

१०.८.२ राज्यातील ३० जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांतील ठेवी ३१ मार्च, २००१ रोजी १७,८६३ कोटी रुपये होत्या व त्या मागील वर्षाच्या ३१ मार्च रोजीच्या १५,४६६ कोटी रुपये ठेवीच्या तुलनेमध्ये १५.५ टक्क्यांनी जास्त होत्या. या बँकांचे खेळते भांडवल १७.२ टक्क्यांनी वाढून २४,२७८ कोटी रुपये इतके झाले, ३१ मार्च, २००० रोजी ते

२०,७२० कोटी रुपये होते. या बँकांची येणे कर्जाची रक्कम १३,५८९ कोटी रुपये होती व ती मागील वर्षाच्या अशा रकमेपेक्षा १९.९ टक्क्यांनी जास्त होती. ह्या बँकांची ३० जून, २००० आणि ३० जून, २००१ रोजी वसुलीपात्र कर्जाची रक्कम अनुक्रमे ३,७२० कोटी रुपये आणि ४,२५६ कोटी रुपये इतकी होती. ३० जून, २००१ रोजी संपलेल्या वर्षात २,५२७ कोटी रुपयांची शेतकी कर्जाची वसुली झाली. ही वसुली मागील वर्षातील वसुलीपेक्षा १ टक्क्याने कमी होती. कर्ज वसुलीचे वसुलीपात्र रकमेशी प्रमाण २०००-०१ मध्ये ५९.४ टक्के होते. १९९९-२००० मध्ये हेच प्रमाण ६०.४ टक्के होते. ३१ मार्च, २००१ रोजी कर्जाच्या थकबाकीची रक्कम २,४९० कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे कर्जाशी प्रमाण १८.३ टक्के होते. हे प्रमाण मागील वर्षामध्ये २०.५ टक्के होते.

१०.८.३ महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने २०००-०१ ह्या वर्षात २१.१५ कोटी रुपयांचे कर्जरोखे विक्रीस काढले. ह्या बँकेने २०००-०१ मध्ये ९.४८ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली. ३१ मार्च, २००० रोजी बँकेची थकबाकी ३३३ कोटी रुपये होती त्यात वाढ होवून ती ३१ मार्च, २००१ रोजी ४०३ कोटी रुपये इतकी झाली. १९९९-२००० मध्ये बँकेने ६.०९ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली होती. एप्रिल ते ऑक्टोबर, २००१ या कालावधीत बँकेने ०.०७ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली, तर मागील वर्षी त्याच कालावधीत बँकेने ८.९९ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली होती.

१०.८.४ सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँक आणि महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्त महामंडळ ह्या राज्यातील दोन बिगर-कृषि पत पुरवठा शिखर संस्था आहेत.

१०.८.५ ३१ मार्च, २००१ रोजी सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँकेची सभासद संख्या जवळपास दोन हजार होती. बँकेच्या ठेवीची रक्कम ४४.६ कोटी रुपये होती आणि खेळते भांडवल ६५ कोटी रुपये होते. २०००-०१ मध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत बँकेच्या ठेवीमध्ये २.५ टक्क्यांनी वाढ झाली तर खेळत्या भांडवलात २.० टक्के इतकी वाढ झाली. या बँकेने २०००-०१ मध्ये ३३.६ कोटी रुपये रकमेची कर्जे दिली, कर्जाची ही रक्कम १९९९-२००० मध्ये दिलेल्या ३३ कोटी रुपये कर्जाच्या तुलनेत १.० टक्क्यांनी जास्त होती.

१०.८.६ महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्त महामंडळाची सभासद संख्या ३१ मार्च, २००१ रोजी १२,३२२ होती. या महामंडळाच्या ठेवीची रक्कम ६.२ कोटी रुपये होती आणि ३१ मार्च, २००० रोजीच्या ठेवीच्या तुलनेत त्यामध्ये ६९ टक्क्यांनी घट झाल्याचे दिसून येते. या महामंडळाचे खेळते भांडवल ४५८ कोटी रुपये होते आणि ते मागील वर्षामधील ४५३ कोटी रुपये खेळत्या भांडवलापेक्षा थोडे जास्त होते. दिलेल्या कर्जाची रक्कम १९९९-२००० मध्ये २.९९ कोटी रुपये होती ती ३५ टक्क्यांनी कमी होऊन १.९५ कोटी रुपये इतकी झाली.

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था

१०.९ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था ह्या निम्न स्तरावरील सहकारी पतपुरवठा संस्था असून ग्रामीण भागामध्ये अल्प मुदतीच्या कर्जाचे वितरण प्रभावीपणे करण्यामध्ये त्यांची भूमिका महत्त्वाची आहे. मोठ्या प्रमाणावरील थकबाकी व साधनसामग्री संघटित करून वापर करण्यामधील अडचणी ही प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था कमकुवत रहाण्यामधील प्रमुख कारणे राहिली आहेत.

१०.९.१ राज्यात ३१ मार्च, २००१ रोजी २०,५५१ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या आणि त्यांची सभासद संख्या १०२.०५ लाख होती. या संस्थांमध्ये कृषक सेवा संस्था (२१), आदिवासी सहकारी संस्था (९८४) व धान्य बँका (२८) यांचा समावेश आहे. या संस्थांचे खेळते भांडवल २०००-०१ अखेरीस आधीच्या वर्षातील ५,७५३ कोटी रुपये खेळत्या भांडवलापेक्षा १३.१ टक्क्यांनी वाढून ६,५०९ कोटी रुपये झाले. या संस्थांनी २०००-०१ या वर्षी ३,१७८ कोटी रुपयांचा कर्जपुरवठा केला आणि तो १९९९-२००० मधील ३,०२७ कोटी रुपये कर्ज पुरवठ्याच्या तुलनेत ४.९ टक्क्यांनी जास्त होता. सर्व प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची येणे कर्जाची रक्कम ३१ मार्च, २००१ रोजी ४,७५७ कोटी रुपये होती व ती मागील वर्षाच्या अखेरीस असलेल्या ४,१८१ कोटी रुपयांपेक्षा १३.८ टक्क्यांनी जास्त होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची वसुलीयोग्य कर्जाची रक्कम ३१ मार्च, २००१ रोजी ४,२०० कोटी रुपये इतकी होती तर ३१ मार्च, २००० रोजी ही रक्कम ३,६३८ कोटी रुपये इतकी होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी २०००-०१ मध्ये २,६२५ कोटी रुपयांची कर्जवसुली केली, ही कर्जवसुलीची रक्कम १९९९-२००० मधील तत्सम रकमेपेक्षा १२.७ टक्क्यांनी जास्त होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या कर्जवसुलीची वसुलीयोग्य कर्जाशी असलेली टक्केवारी ६२.५ होती व ती आधीच्या वर्षाच्या ६४.० टक्क्यांच्या तुलनेत कमी होती. कर्जाच्या थकबाकीची रक्कम ३१ मार्च, २००१ रोजी १,५७५ कोटी रुपये होती. थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण ३१ मार्च, २००१ रोजी ३३.१ टक्के इतके होते. हे प्रमाण मागील वर्षाच्या तुलनेत ३४.३ टक्के कमी होते. ३१ मार्च, २००१ रोजी असलेल्या एकूण थकबाकीपैकी ५५.० टक्के थकबाकी ही दोन वर्षांपेक्षा कमी कालावधीमधील होती. प्राथमिक कृषि पत पुरवठा संस्थांमधील रोजगार मार्च, २००० अखेरीस २८,९९७ इतका होता.

१०.९.२ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी २०००-०१ मध्ये अल्प व अत्यल्प भूधारकांना केलेल्या कर्जवाटपाचा तपशील तक्ता क्रमांक १०.३ मध्ये दिला आहे.

बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्था

१०.१० ३१ मार्च, २००१ रोजी राज्यातील प्राथमिक बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांची संख्या २१,०५५ होती, तर त्यांची सदस्य संख्या १८६ लाख होती व ती मागील वर्षातील सदस्य संख्येपेक्षा ५.२ टक्क्यांनी जास्त होती. सर्व सहकारी संस्थांच्या एकूण सभासदांपैकी ४३.५ टक्के सभासद हे बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांतील होते. या संस्थांच्या ठेवी ३१ मार्च, २००१ रोजी

तक्ता क्रमांक १०.३

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी २०००-०१ मध्ये केलेले कर्जवाटप

बाब (१)	सभासदाचा प्रकार		
	अल्प भूधारक (२)	अत्यल्प भूधारक (३)	एकूण सभासद (४)
१ केलेला कर्जपुरवठा (कोटी रुपये)	५८१	५१९	३,१७८
२ कर्जपुरवठ्यामधील शेकडा हिस्सा	१८.३	१६.३	१००.०
३ येणे कर्ज (कोटी रुपये)	८३१	८५७	४,७५७
४ येणे कर्जांमधील शेकडा हिस्सा	१७.५	१८.०	१००.०
५ प्रति कर्जदार सभासद (रु.)			
i) कर्ज पुरवठा	६,७९१	६,४३२	९,७३६
ii) येणे कर्ज	९,७१५	१०,६०७	१४,५७५

३८,२०२ कोटी रुपये होत्या व त्या मागील वर्षाच्या तुलनेत १०.७ टक्क्यांनी जास्त होत्या. ३१ मार्च, २००१ रोजी या संस्थांचे खेळते भांडवल ३८,०४० कोटी रुपये होते व ते सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या एकूण खेळत्या भांडवलाच्या ३८.८ टक्के इतके होते. ह्या पतपुरवठा संस्थांनी २०००-०१ मध्ये २७,५२२ कोटी रुपयांची कर्ज दिली व मागील वर्षाच्या कर्जपुरवठ्याच्या तुलनेत ती १३.६ टक्क्यांनी जास्त होती. या संस्थांची येणे कर्जाची रक्कम ३१ मार्च, २००१ रोजी २१,०३७ कोटी रुपये होती व ती मागील वर्षाच्या अखेरीस असलेल्या २०,८२९ कोटी रुपयांपेक्षा १.० टक्क्यांनी जास्त होती. या संस्थांच्या कर्जाच्या थकबाकीची रक्कम ३१ मार्च, २००१ रोजी १,६५१ कोटी रुपये होती तर मागील वर्षाच्या अखेरीस ती १,६३४ कोटी रुपये होती.

सहकारी पणन

१०.११ सहकारी पणनाचे मूळ उद्दिष्ट म्हणजे शेतकऱ्यांचे व्यापाऱ्यांकडून होणारे शोषण टाळणे आणि शेती उत्पादनाच्या खरेदी व विक्रीची व्यवस्था करून शेतकऱ्यास वाजवी भाव मिळवून देणे, त्याचप्रमाणे ग्राहकास वाजवी किंमतीमध्ये चांगल्या प्रतीचा माल उपलब्ध करून देणे हे आहे. ही उद्दिष्टे लक्षात घेऊन सहकारी पणन संस्थांना राज्य शासनाकडून भागभांडवल व कर्ज या स्वरूपात अर्थसहाय्य दिले जाते. अलिकडील वर्षात कृषि उत्पादनाच्या खरेदी व विक्री व्यवहारामध्ये भरीव वाढ झाल्याचे दिसून येते.

१०.११.१ जिल्हा/मध्यवर्ती पणन संस्था आणि पणन महासंघ धरून सहकारी पणन संस्थांची एकूण संख्या मार्च, २००१ अखेर १,११५ होती. या संस्थांची सभासद संख्या ८.३२ लाख आणि खेळते भांडवल १,४८९ कोटी रुपये होते. या संस्थांच्या १९९९-२००० मधील ५,२२२ कोटी रुपये उलाढालीच्या तुलनेत २०००-०१ या वर्षामधील उलाढाल ५,१७१ कोटी रुपये होती.

१०.११.२ महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघाचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, २००१ रोजी ३४ कोटी रुपये होते. या महासंघाची २०००-०१ मधील एकूण उलाढाल ४४९ कोटी रुपये होती व त्यामध्ये शेतीविषयक साधनांचा वाटा ५२ टक्के होता.

१०.११.३ महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक पणन महासंघाचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, २००१ रोजी १,१७१ कोटी रुपये होते. या महासंघाची २०००-०१ मधील एकूण उलाढाल अंदाजे ४,०५९ कोटी रुपये होती, तर १९९९-२००० मध्ये ती ३,५७४ कोटी रुपये होती.

कापूस एकाधिकार खरेदी

१०.१२ महाराष्ट्र कच्चा कापूस (प्रापण, संस्करण व पणन) अधिनियम, १९७१ ची मुदत पाच वर्षांने म्हणजे ३० जून, २००६ पर्यंत वाढविण्यात आली आहे. २००१-०२ हंगामातील कापूस खरेदी महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक पणन महासंघामार्फत करण्याचा तसेच कापसाच्या प्रत्येक वाणाची प्रतवारी मागील हंगामाप्रमाणे एफ.ए.क्यू. (फेअर अॅक्चरेज क्वालिटी), फेअर, फडतर व कवडी अशा चार ग्रेडसमध्ये करण्याचा निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे. २००१-०२ च्या हंगामाकरिता राज्य शासनाने जाहीर केलेल्या कापसाच्या (सरकीसह) जातवार व प्रतवार प्रति क्विंटल खरेदी किंमती (हमी किंमत + अग्रिम अधिक किंमत) एफ.ए.क्यू. ग्रेडसाठी २,००० रुपये ते २,३५५ रुपये, फेअर ग्रेडसाठी १,६७५ रुपये ते २,०३० रुपये, फडतर ग्रेडसाठी १,३९० रुपये ते १,५६५ रुपये आणि कवडी ग्रेडसाठी १००० रुपये अशा आहेत. २००१-०२ या हंगामातील कापूस खरेदीस १२ जुलै, २००१ पासून पश्चिम महाराष्ट्रात (फलटण विभाग) आणि ७ नोव्हेंबर, २००१ पासून विदर्भ, मराठवाडा व खानदेश ह्या मुख्य कापूस उत्पादक पट्ट्यात सुरुवात करण्यात आली. २००१-०२ या हंगामात २५ फेब्रुवारी, २००२ पर्यंत २,८६३ कोटी रुपये किंमतीचा १३६.८७ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला.

१०.१२.१ ह्या योजने अंतर्गत २०००-०१ मध्ये १,५६० कोटी रुपयांचा ७४.५५ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला, तर १९९९-२००० मध्ये ३,६१७ कोटी रुपयांचा १७५.९८ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला होता. २०००-०१ मध्ये खरेदी केलेल्या कापसावर प्रक्रिया करून त्यापासून १५.३० लाख गासड्या तयार करण्यात आल्या व ४८.४६ लाख क्विंटल सरकी मिळाली. तयार करण्यात आलेल्या १५.३० लाख गासड्यांपैकी १,०९८ कोटी रुपये किंमतीच्या १४.२१ लाख गासड्यांच्या विक्रीचे करार २५ फेब्रुवारी, २००२ पर्यंत करण्यात आले. उर्वरित गासड्यांच्या विक्रीतून सुमारे ६० कोटी रुपये मिळणे अपेक्षित आहे. ४७.७४ लाख क्विंटल सरकी ३७४ कोटी रुपयांना विकण्यात आली. २०००-०१ मध्ये गासड्यांच्या विक्रीची सरासरी किंमत प्रति गासडी ७,३०० रुपये (सुमारे) आणि सरकीच्या विक्रीची सरासरी किंमत प्रति क्विंटल ७८४ रुपये होती.

१०.१२.२ कापूस एकाधिकार खरेदी योजनेचे २०००-०१ च्या हंगामामधील अंतिम लेखे अजून पूर्ण व्हावयाचे आहेत. तथापि, जवळपास ६०० कोटी रुपयांची तूट अपेक्षित आहे. या योजनेखाली १९९९-२००० च्या हंगामात ७७३ कोटी रुपये इतकी तूट आली होती.

उत्पादक उपक्रम

१०.१३ कृषि उत्पादनावर प्रक्रिया करण्यास ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. सहकारी तत्त्वांवरील प्रक्रियेमुळे शेतकऱ्यांना चांगला मोबदला मिळतो व ग्रामीण कृषि उद्योगामध्ये शोषण रहित औद्योगिक वातावरण निर्माण होण्यास मदत होते.

१०.१३.१ उत्पादक उपक्रमांत गुंतलेल्या सहकारी संस्थांची संख्या ३१ मार्च, २००१ रोजी ३९,०७० होती. ३१ मार्च, २००१ रोजी या सर्व सहकारी संस्थांची सभासद संख्या ५९.६३ लाख व खेळते भांडवल ९,९४३ कोटी रुपये होते. त्यापैकी ७९७ संस्था स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या होत्या. या ७९७ संस्थांपैकी ३१ मार्च, २००१ रोजी राज्यात १४३ नोंदणीकृत साखर कारखाने होते व त्यापैकी १३७ कारखाने कार्यरत होते. २०००-०१ या वर्षात १३७ साखर कारखान्यांनी ५७६ लाख मेट्रीक टन उसाचे गाळप केले.

१०.१३.२ ३१ मार्च, २००१ रोजी स्वतंत्ररित्या प्रक्रिया करणाऱ्या ६५४ नोंदणीकृत इतर सहकारी संस्था होत्या व त्यापैकी ५४७ सहकारी संस्था २०००-०१ या वर्षामध्ये उत्पादन करित होत्या. या संस्थांची एकत्रित सदस्य संख्या ४.५८ लाख होती व भरणा केलेले भागभांडवल ३५.४ कोटी रुपये होते. त्यामध्ये शासनाचा वाटा ७.०३ कोटी रुपये (१९.९ टक्के) इतका होता. या संस्थांचे एकत्रित खेळते भांडवल १९६ कोटी रुपये इतके होते.

१०.१३.३ स्वतंत्र उत्पादक उपक्रमांमध्ये गुंतलेल्या सहकारी संस्थांबाबतचा तपशील तक्ता क्रमांक १०.४ मध्ये दिला आहे.

१०.१३.४ कापूस पिंजणी करणाऱ्या व कापसाच्या गासड्या बांधणाऱ्या २६० संस्थांनी २०००-०१ मध्ये ५ लाख टन कापसावर प्रक्रिया केली आणि ही राशी मागील वर्षाच्या तुलनेत ६.० टक्क्यांनी जास्त होती. ८७ भात गिरण्यांनी १.१२ लाख टन भातावर प्रक्रिया केली आणि ही राशी मागील वर्षाच्या तुलनेत १.८ टक्क्यांनी जास्त होती.

१०.१३.५ राज्यामध्ये ३१ मार्च, २००० अखेर एकूण २३३ सहकारी सूत गिरण्या होत्या. या सहकारी सूत गिरण्यांची सदस्य संख्या ६.९६ लाख इतकी होती व त्यांचे भरणा केलेले भाग भांडवल ४४९ कोटी रुपये होते, त्यापैकी ३७१ कोटी रुपये भाग भांडवल राज्य शासनाचे होते. एकूण भाग भांडवलामध्ये राज्य शासनाचा वाटा ८२.५ टक्के इतका होता. या गिरण्यांचे खेळते भांडवल १,४३७ कोटी रुपये होते. ३१ मार्च, २००१ रोजी राज्यात २२८ सहकारी सूत गिरण्या होत्या व त्यापैकी फक्त ४६ सूत गिरण्या उत्पादन करित होत्या व त्यांच्याकडील चात्यांची संख्या २९ लाख होती. या गिरण्यांनी ५७५ कोटी रुपये किंमतीच्या सुताचे उत्पादन २०००-०१ या वर्षामध्ये केले.

तक्ता क्रमांक १०.४

स्वतंत्ररित्या प्रक्रिया करणाऱ्या सहकारी संस्था

अनुक्रमांक	संस्थेचा प्रकार	एकूण संस्था		उत्पादन चालू असणाऱ्या संस्थांची संख्या		प्रक्रिया केलेला माल + (हजार टनांत)	
		१९९९-२०००	२०००-०१	१९९९-२०००	२०००-०१*	१९९९-२०००	२०००-०१*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१	साखर कारखाने	१३३	१४३	१२३	१३७	५५७००	५७६४१
२	सरकी काढणाऱ्या व कापसाच्या गासड्या बांधणाऱ्या संस्था	२७९	२८९	२४८	२६०	४७०	५०१
३	भात गिरण्या	९३	९१	८८	८७	११०	११२
४	तेल गिरण्या	२३	२२	१२	१२	२२	२४
५	इतर	२३१	२५२	१८२	१८८	६२	६८
एकूण		७५९	७९७	६५३	६८४

+ प्रक्रिया केलेला माल ऊस, कापूस, भात, तेलबिया या स्वरूपात

*अस्थायी

१०.१३.६ राज्यात २०००-०१ अखेर ७१८ सहकारी हातमाग संस्था व १,०५६ सहकारी यंत्रमाग संस्था होत्या. या संस्थांकडे असलेल्या चालू स्थितीतील हातमागांची व यंत्रमागांची संख्या अनुक्रमे १९ हजार व २१ हजार होती. १९९९-२००० मधील ९५ कोटी रुपये किंमतीच्या तुलनेत २०००-०१ मध्ये हातमाग संस्थांनी ९६ कोटी रुपये किंमतीचे कापड उत्पादित केले तर यंत्रमाग संस्थांनी मागील वर्षाच्या २९० कोटी रुपये किंमतीच्या तुलनेत २०००-०१ मध्ये २९७ कोटी रुपये किंमतीचे कापड उत्पादित केले.

१०.१३.७ राज्यात २०००-०१ मध्ये २२,०३५ प्राथमिक सहकारी दुग्ध संस्था व ६९ दुग्ध संघ होते आणि त्यांची सदस्यसंख्या अनुक्रमे १४.४५ लाख व ४३,८५० होती. ह्या दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांचे खेळते भांडवल अनुक्रमे ३७२ कोटी रुपये आणि ७३८ कोटी रुपये होते. २०००-०१ मध्ये दुग्ध संस्थांनी विक्री केलेल्या दूध आणि दुग्धजन्य पदार्थांच्या विक्रीची एकत्रित किंमत १,१५२ कोटी रुपये आणि दुग्धसंघाची ती १,०५९ कोटी रुपये होती. १९९९-२००० मध्ये ती अनुक्रमे १,०८४ कोटी रुपये आणि १,३३१ कोटी रुपये होती.

१०.१३.८ राज्यात २०००-०१ मध्ये २,५२० प्राथमिक मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्था, ३३ मत्स्यव्यवसाय संघ आणि एक मत्स्यव्यवसाय महासंघ कार्यरत होता. या सर्व संस्थांची सदस्यसंख्या २.३७ लाख होती. या संस्थांचे खेळते भांडवल ७९ कोटी रुपये होते. त्यांनी मासळी व मासळीपासूनची उत्पादने यांच्या केलेल्या विक्रीची किंमत ९८ कोटी रुपये होती. १९९९-२००० मध्ये अशा विक्रीची किंमत ११२ कोटी रुपये होती.

समाजसेवी आणि इतर सहकारी संस्था

१०.१४ राज्यात मार्च, २००१ अखेर शिखर ग्राहक महासंघाव्यतिरिक्त १४५ धाऊक ग्राहक भांडारे व ३,४३४ प्राथमिक ग्राहक भांडारे होती. शिखर ग्राहक महासंघास मार्च, २००१ अखेर ९७.४ लाख रुपयांची तूट आली तर ३१ मार्च, २००० रोजी ही तूट २९.८ लाख रुपये इतकी होती. सर्व ग्राहक भांडारांची २०००-०१ मधील एकूण विक्री ९१४ कोटी रुपये होती तर मागील वर्षी ती ९०५ कोटी रुपये होती. शिखर ग्राहक महासंघाची २०००-०१ मधील एकूण विक्री २३ कोटी रुपये होती तर १९९९-२००० मध्ये ती २२ कोटी रुपये होती.

१०.१४.१ ३१ मार्च, २००१ रोजी राज्यात ५४,११० सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या आणि त्यांची सदस्य संख्या १८.३३ लाख होती. घरबांधणीसाठी महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तपुरवठा महामंडळाकडून कर्ज मंजूर करण्यात आलेल्या सदनिकांची एकूण संख्यी संख्या ३१ डिसेंबर, २००१ रोजी २.१६ लाख होती. ३१ मार्च, २००१ पर्यंत त्यापैकी जवळजवळ १.१२ लाख सदनिका बांधून पूर्ण करण्यात आल्या होत्या. या संस्थांमधील रोजगार मार्च, २००० अखेरीस ४०,१३३ इतका होता.

१०.१४.२ राज्यात २०००-०१ च्या अखेरीस कंत्राटी पद्धतीवर काम घेणाऱ्या मजुरांच्या सहकारी संस्थांची संख्या ८,१२७ होती व त्यांच्या सभासदांची संख्या ५.२ लाख होती. २०००-०१ ह्या वर्षामध्ये ह्या सहकारी संस्थांनी ४१० कोटी रुपयांची कामे केली तर मागील वर्षामध्ये ४०० कोटी रुपयांची कामे करण्यात आली होती. या संस्थांमध्ये मार्च, २००० अखेरीस ७७,४३२ इतका रोजगार होता.

१०.१४.३ राज्यात २०००-०१ अखेर २८८ वन श्रमिक संस्था होत्या व त्यांच्या सभासदांची संख्या ७१ हजार होती. २०००-०१ मध्ये ह्या संस्थांनी लाकूड व इतर वन उत्पादनांची केलेली विक्री ३९ कोटी रुपये होती.

पायाभूत सुविधा

११.१ १९९१ मध्ये सुरु करण्यात आलेल्या आर्थिक सुधारणांचा परिणाम शासनाच्या 'सेवा पुरविणारे' या भूमिकेत बदल होऊन ती 'सेवांचे सुलभीकरण करणारे व नियमन करणारे' असा झाला. याचाच पुढील परिणाम म्हणून नियम व कार्यपध्दती सोप्या करून त्याद्वारे खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवून पायाभूत सेवांचा विकास होण्यामध्ये झाला आहे. पायाभूत सुविधांमधील विकासांमुळे अर्थव्यवस्थेच्या सर्व क्षेत्रांची सतत आर्थिक वाढ होते. राज्यातील विविध पायाभूत सुविधांबाबतच्या प्रगतीबाबतची माहिती खाली दिली आहे.

ऊर्जा

वीज

११.२ देशाच्या आर्थिक विकासासाठी पायाभूत सुविधांची उपलब्धता अत्यंत महत्त्वाची बाब असून वीज हा त्यातील सर्वांत महत्त्वाचा घटक आहे. आर्थिक प्रगतीचा वेग व विजेचा वापर या बाबी मोठ्या प्रमाणात परस्परांशी संबंधित आहेत. महाराष्ट्र हे देशातील मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिकीकरण व शहरीकरण झालेले राज्य असल्याने राज्यात विजेची फार मोठी मागणी आहे.

स्थापित क्षमता

११.३ महाराष्ट्रातील विद्युत निर्मितीची स्थापित क्षमता ३१ मार्च, २००१ रोजी १२,९५९ मेगॅवॅट होती. ती आधीच्या वर्षातील स्थापित क्षमतेपेक्षा ६७० मेगॅवॅटने अधिक होती. २०००-०१ मध्ये जलजन्य प्रकल्प कोयना टप्पा ४ - २५० मेगॅवॅट आणि औष्णिक प्रकल्प खापरखेडा संच ३ व ४ (प्रत्येकी २१० मेगॅवॅट) - ४२० मेगॅवॅट स्थापित करण्यात आले. १९६०-६१ पासून २०००-०१ पर्यंत मागील ४० वर्षांत राज्याच्या विद्युत निर्मितीच्या स्थापित क्षमतेत दरवर्षी ७.५ टक्के चक्रवाढ दराने वाढ झाली आहे. वरील स्थापित क्षमतेव्यतिरिक्त राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाच्या आणि अणुशक्ती महामंडळाच्या स्थापित क्षमतेत राज्याचा वाटा अनुक्रमे १,७२५ मेगॅवॅट आणि १३७ मेगॅवॅट होता. राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ व राष्ट्रीय अणुशक्ती महामंडळाकडील वाटप न झालेला व गोवा राज्याचा शिलकी ३२३ मेगॅवॅटचा अतिरिक्त वाटा राज्यासाठी

उपलब्ध करून देण्यात आला होता. अशा प्रकारे २००१ अखेर राज्यासाठी उपलब्ध असलेली विद्युत निर्मितीची एकूण स्थापित क्षमता १५,१४४ मेगॅवॅट होती. १९९९-२००० व २०००-०१ ह्या वर्षातील विद्युत निर्मितीच्या प्रकारानुसार राज्यासाठी उपलब्ध असलेल्या स्थापित क्षमतेचा तपशील तक्ता क्रमांक ११.१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ११.१

विद्युत निर्मितीच्या प्रकारानुसार महाराष्ट्र राज्यासाठी उपलब्ध असलेली स्थापित क्षमता

(मेगॅवॅट)

निर्मितीचा प्रकार (१)	३१ मार्च रोजी	
	२००० (२)	२००१ (३)
(अ) राज्यातील		
१) औष्णिक	७,६५५	८,०७५
२) जलजन्य	२,६२४	२,८७४
३) नैसर्गिक वायुजन्य	१,८२०	१,८२०
४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	१९०	१९०
(एकूण अ)	१२,२८९	१२,९५९
(ब) राज्याचा राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ/अणुशक्ती महामंडळातील वाटा	१,५४३	२,१८५
एकूण (अ + ब)	१३,८३२	१५,१४४

११.४ ३१ मार्च, २००१ रोजी राज्यातील एकूण १२,९५९ मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेत औष्णिक विद्युत निर्मितीचा वाटा ६२.३ टक्के होता. त्या खालोखाल जलजन्यचा वाटा २२.२ टक्के, नैसर्गिक वायुजन्यचा १४.० टक्के आणि अणुशक्तिजन्यचा (महाराष्ट्र राज्याचा वाटा) १.५ टक्के असा होता. राज्यातील सर्व विद्युत निर्मिती संयंत्रांची दिनांक ३१ मार्च, २००१ रोजीची अवनिर्धारित क्षमता १२,९०० मेगॅवॅट होती.

११.५ २००१-०२ या वर्षात ३१ ऑक्टोबर, २००१ रोजी राज्याची विद्युत निर्मितीची स्थापित क्षमता १२,९७१ मेगॅवॅट होती व ती ३१ मार्च, २००१ रोजी असलेल्या स्थापित क्षमतेच्या तुलनेत १२ मेगॅवॅटने जास्त होती.

विद्युत निर्मिती

११.६ विद्युत निर्मितीच्या स्थापित क्षमतेत १९९९-२००० च्या तुलनेत २०००-०१ मध्ये जरी ५.४ टक्क्याने वाढ झाली असली तरी २०००-०१ मध्ये विद्युत निर्मितीत (सहनिर्मिती समाविष्ट करून) १.६ टक्क्यांनी घट झाली असून विद्युत निर्मिती ६२,३१७ दशलक्ष किलोवॉट तास होती. औष्णिक व अणुशक्तिजन्य विद्युत निर्मिती अनुक्रमे ३.८ टक्के व १२.६ टक्क्यांनी वाढली असून जलजन्य व नैसर्गिक वायुजन्य विद्युत निर्मिती अनुक्रमे १२.४ टक्के व २४.१ टक्क्यांनी कमी झाली आहे. राज्यात एकूण विद्युत निर्मितीत औष्णिक विद्युत निर्मितीचा वाटा ७९ टक्के इतका होता. १९९९-२००० व २०००-०१ या वर्षातील विद्युत निर्मितीचा तपशील तक्ता क्रमांक ११.२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ११.२
महाराष्ट्र राज्यातील विद्युत निर्मिती
(दशलक्ष किलोवॉट तास)

निर्मितीचा प्रकार (१)	१९९९-२०००		१९९९-२००० च्या तुलनेत शकडा बदल (४)
	(२)	(३)	
१. औष्णिक	४७,५९२	४९,३७७	३.७५
२. जलजन्य	५,५८४	४,८८९	(-)१२.४५
३. नैसर्गिक वायुजन्य	९,१४९	६,९४३	(-)२४.११
४. अणुशक्तिजन्य	९७४	१,०९७	१२.६३
(महाराष्ट्राचा वाटा)			
५. इतर	१३	११	(-)१५.३८
एकूण	६३,३१२	६२,३१७	(-)१.५७

११.७ याशिवाय २०००-०१ मध्ये राज्याला राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाकडून ११,२८६ दशलक्ष किलोवॉट तास व अणुशक्ती महामंडळाकडून १,३७७ दशलक्ष किलोवॉट तास इतकी वीज मिळाली.

११.८ २००१-०२ या वर्षात जानेवारी, २००२ अखेर पर्यंत राज्यात ५३,०१३ दशलक्ष किलोवॉट तास विद्युत निर्मिती झाली व ती २०००-०१ या वर्षातील तत्सम कालावधीतील निर्मितीपेक्षा (५१,७२६ दशलक्ष किलोवॉट तास) २.५ टक्क्यांनी अधिक होती. राज्यास एप्रिल, २००१ ते जानेवारी, २००२ या कालावधीत राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ, अणुशक्ती महामंडळ व बीएचईपी (डॉडसन) कडून अनुक्रमे ९,५२० दशलक्ष किलोवॉट तास, १,५७४ दशलक्ष किलोवॉट तास व २४ दशलक्ष किलोवॉट तास इतकी वीज मिळाली. एप्रिल, २००० ते जानेवारी, २००१ कालावधीत राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाकडून ९,२२५ दशलक्ष किलोवॉट तास आणि अणुशक्ती महामंडळाकडून १,०४४ दशलक्ष किलोवॉट तास इतकी वीज मिळाली.

विजेचा वापर

११.९ राज्यातील (इतर राज्यांना केलेली वीज विक्री वगळून) १९९९-२००० मधील एकूण ४८,९०४ दशलक्ष किलोवॉट तास विजेच्या वापरात ३.३ टक्क्यांनी घट होऊन २०००-०१ मध्ये विजेचा वापर ४७,२८९ दशलक्ष किलोवॉट तास इतका झाला. ही घट विजेच्या वापरात औद्योगिक क्षेत्रात ६ टक्के, कृषि क्षेत्रात ७ टक्के आणि सार्वजनिक पाणीपुरवठा क्षेत्रात २७ टक्के घट झाल्यामुळे झाली. तथापि १९९९-२००० च्या तुलनेत २०००-०१ मध्ये वाणिज्यिक, घरगुती आणि सार्वजनिक दिवाबत्ती या प्रकारच्या वीज वापरात वाढ आढळते. विजेचा वापर औद्योगिक क्षेत्रात सर्वात मोठ्या प्रमाणात (३८.८ टक्के), त्या खालोखाल घरगुती (२३.६ टक्के) व कृषि (२१.० टक्के) या क्षेत्रात झाला. राज्यातील एकूण वीज वापरामध्ये या तीन क्षेत्रांचा वाटा ८३.४ टक्के होता. १९९९-२००० व २०००-०१ मधील महाराष्ट्रातील विजेच्या वापराची माहिती तक्ता क्रमांक ११.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.३
महाराष्ट्रातील विजेचा वापर
(दशलक्ष किलोवॉट तास)

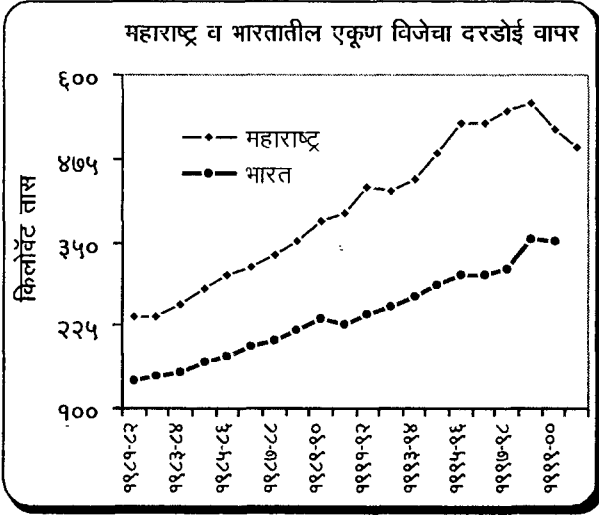
वापराचा प्रकार (१)	१९९९-२०००		१९९९-२००० च्या तुलनेत शकडा बदल (४)
	(२)	(३)	
१. घरगुती	१०,६६६	११,१७२	४.७४
२. वाणिज्यिक	३,९०८	४,१०५	५.०४
३. औद्योगिक	१९,५२२	१८,३६३	(-)५.९४
४. कृषि	१०,६६८	९,९४०	(-)६.८२
५. सार्वजनिक दिवाबत्ती	५३९	५५१	२.२३
६. रेल्वे	१,५९८	१,५८१	(-)१.०६
७. सार्वजनिक पाणीपुरवठा	१,६५०	१,१९९	(-)२७.३३
८. संकीर्ण	३५३	३७८	७.०८
एकूण	४८,९०४	४७,२८९	(-)३.३०

टीप: तक्त्यात दर्शविलेल्या विजेच्या वापरात इतर राज्यांना केलेल्या वीज विक्रीचा समावेश नाही.

कमाल मागणी

११.१० २०००-०१ मध्ये २१ नोव्हेंबर, २००० रोजी १२,२८३ मेगॅवॉटची कमाल मागणी १,८२२ मेगॅवॉटचे भार नियमन करून भागविण्यात आली. २००१-०२ या चालू वर्षात १२ डिसेंबर, २००१ रोजी ११,८९५ मेगॅवॉटची कमाल मागणी १,०७२ मेगॅवॉटचे भार नियमन करून भागविण्यात आली.

११.११ २०००-०१ या वर्षात महाराष्ट्रातील विजेचा दरडोई एकूण, औद्योगिक आणि घरगुती वापर अनुक्रमे ४९२.३ किलोवॅट तास, १९१.२ किलोवॅट तास व ११६.३ किलोवॅट तास होता. अगदी अलिकडील उपलब्ध आकडेवारीनुसार १९९९-२००० या वर्षात अखिल भारतातील विजेचा दरडोई एकूण, औद्योगिक आणि घरगुती वापर अनुक्रमे ३५६.४ किलोवॅट तास, १०८.६ किलोवॅट तास आणि ७०.१ किलोवॅट तास होता.

इतर राज्यांना केलेली वीज विक्री

११.१२ २०००-०१ मध्ये महाराष्ट्र राज्याने इतर राज्यांना १७५.८ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज विकली. त्यापैकी १०१.२ दशलक्ष किलोवॅट तास कर्नाटकला, ५०.१ दशलक्ष किलोवॅट तास गुजरात राज्य वीज मंडळाला, २३.८ दशलक्ष किलोवॅट तास आंध्र प्रदेशाला आणि ०.७ दशलक्ष किलोवॅट तास मध्य प्रदेशाला विकली.

महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ (मराविमं)

११.१३ राज्याच्या मालकीचे महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, विद्युत निर्मिती व वितरणात राज्यात महत्वाची भूमिका बजावते. राज्यात ३१ मार्च, २००१ रोजी असलेल्या एकूण स्थापित क्षमतेत (१२,९५९ मेगॅवॅट) मंडळाचा वाटा ७५ टक्के होता. २०००-०१ मध्ये मंडळाने ४५,९३० दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज निर्मिती केली व ती राज्याच्या एकूण वीज निर्मितीच्या सुमारे ७४ टक्के इतकी होती.

११.१३.१ म.रा. वि. मं. ने २०००-०१ मध्ये विकलेल्या विजेतील वीज वापराच्या प्रकारानुसार शेकडा हिस्सा व त्यापासून मिळालेल्या महसुली जमेचा शेकडा हिस्सा तक्ता क्रमांक ११.४ मध्ये दिला आहे.

११.१३.२ म.रा.वि.मं. ने २०००-०१ मध्ये एकूण वितरित केलेल्या विजेच्या वापरापैकी औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा ४३.० टक्के असून त्याचा

तक्ता क्रमांक ११.४

म.रा.वि.मं. ने २०००-०१ मध्ये विकलेल्या विजेतील वीज वापराच्या प्रकारानुसार व त्यापासून मिळालेल्या महसुली जमेचा शेकडा हिस्सा

वापराचा प्रकार (१)	विजेच्या वापरातील शेकडा हिस्सा (२)	महसुली जमेतील शेकडा हिस्सा (३)
१. घरगुती	१८.७५	१२.९५
२. वाणिज्यिक	४.०९	५.८०
३. औद्योगिक	४३.०१	५२.४५
४. रेल्वे	२.४४	२.९४
५. सार्वजनिक दिवाबत्ती	१.२८	०.९७
६. कृषि	२६.३९	६.९२
७. सार्वजनिक पाणीपुरवठा	३.२४	३.३९
८. संकीर्ण	०.८०	१४.५८
एकूण	१००.००	१००.००
	(३६,००८ दशलक्ष किलोवॅट तास)	(रु.११,८८८ कोटी)

म.रा.वि.मं.ला वीज विक्रीपासून मिळालेल्या एकूण महसुली जमेमध्ये ५२.५ टक्के वाटा आहे. जरी कृषि क्षेत्राचा विजेच्या वापराचा वाटा २६.४ टक्के असला तरी म.रा.वि.मं. च्या एकूण महसुली जमेमध्ये त्या क्षेत्राचा हिस्सा केवळ ६.९ टक्के इतका आहे.

संयंत्र भार अंक

११.१३.३ संयंत्र भार अंक हा औष्णिक विद्युत संयंत्राच्या कार्यक्षमतेचा महत्वाचा निर्देशक आहे. मंडळाच्या औष्णिक विद्युत निर्मिती संयंत्राचा सरासरी संयंत्र भार अंक १९९९-२००० मध्ये ७१.८ टक्के होता. तो वाढून २०००-०१ मध्ये ७२.८ टक्के इतका झाला. २०००-०१ मध्ये अखिल भारताचा सरासरी संयंत्र भार अंक ६९ टक्के होता.

पारेषण व वितरणातील हानी

११.१३.४ महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाची २०००-०१ मध्ये विजेची पारेषण व वितरणातील हानी मंडळाने वितरित केलेल्या एकूण विजेच्या ३४.८ टक्के (अस्थायी) होती. ती १९९९-२००० मधील हानीच्या (२९.४ टक्के) तुलनेत मोठ्या प्रमाणात होती. जगातील विकसित देशांच्या सरासरी हानीच्या (१० टक्क्यांपेक्षा कमी) तुलनेत ही हानी फार मोठ्या प्रमाणात होती. पारेषण व वितरणातील ही मोठ्या प्रमाणातील हानी प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील विस्तृत क्षेत्रात विशेषतः दुर्गम ग्रामीण भागात तुरळकपणे विभागलेला विजेचा भार, पारेषण यंत्रणेतील अपुरी आर्थिक गुंतवणूक व मोठ्या प्रमाणातील विजेच्या चोरीमुळे होत असावी.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००१-०२

११.१३.५ कामगिरीत सुधारणा करुन त्यात सातत्य राखण्याच्या दृष्टीने म.रा.वि.मं.ने त्यांच्या अनेक जुन्या वीजनिर्मिती प्रकल्पांचे नुतनीकरण, आधुनिकीकरण आणि वाढ करण्यासाठी कार्यक्रम होती घेतला आहे.

११.१३.६ महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाची १९९९-२००० व २०००-०१ या वर्षाची वित्तीय आकडेवारी तक्ता क्रमांक ११.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.५

महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाची वित्तीय आकडेवारी
(कोटी रुपये)

बाब (१)	१९९९-२००० (२)	२०००-०१(अ) (३)
१.अ. महसुली जमा	११,१३१.१९	१२,२६०.९५
ब. राज्य शासनाकडून अनुदान	२,०८४.१९	(-)३७३.२५
एकूण जमा (अ+ब)	१३,२१५.३८	११,८८७.७०
२.अ. खर्च	१२,८४८.८९	१४,००३.४७
ब. वजा : भांडवली खर्च		
(१) व्याज आणि वित्तीय सेवा	२३७.८८	१६१.६४
(२) इतर खर्च	२५२.४०	२०५.७९
एकूण (१+२)	४९०.२८	३६७.४३
क. इतर खर्च	१७३.८५	२३३.६५
एकूण खर्च (अ-ब+क)	१२,५३२.३८	१३,८६९.६९
३.अ. करपूर्व नफा	६८३.००	(-)१,९८१.९९
ब. पूर्वकालीन खर्च	२७९.८९	(-)८५९.५२
अधिक्य/तूट (-)	४०३.११	(-)२,८४१.५१

अ : अस्थायी

११.१३.७ म.रा.वि.मं. ला २०००-०१ यावर्षी १२,२६१ कोटी रुपये इतका एकूण महसूल (शासकीय अनुदान वगळून) प्राप्त झाला. हा महसूल मागील वर्षाच्या तुलनेत १०.१ टक्क्यांनी अधिक होता. २०००-०१ मध्ये मंडळाचा एकूण खर्च १४,७२९ कोटी रुपये इतका झाला व तो मागील वर्षापेक्षा १५ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९९-२००० मध्ये करपूर्व नफा ६८३ कोटी रुपये होती ब याउलट २०००-०१ मध्ये १,९८२ कोटी रुपये इतका तोटा झाला.

ग्रामीण विद्युतीकरण

११.१४ लघुउद्योगांच्या वाढीस उत्तेजन देण्यासाठी, तसेच संतुलित व वैविध्यपूर्ण अर्थव्यवस्थेस चालना देण्यासाठी ग्रामीण विद्युतीकरण तातडीने करणे गरजेचे होते. त्यासाठी राज्यस्तरावर जोमाने पाठपुरावा करण्यात आला. महाराष्ट्र राज्याने मार्च, १९८९ अखेर १०० टक्के गावांचे विद्युतीकरण साध्य केले आहे. ३१ मार्च, १९९८ अखेर राज्यातील विद्युतीकरण शक्य असलेल्या सर्व हरिजन वस्त्यांचे (३३,७११) विद्युतीकरण पूर्ण केले आहे. २०००-०१ मध्ये ८५ वाड्यांचे विद्युतीकरण करण्यात आले असून विद्युतीकरण झालेल्या वाड्यांची एकूण संख्या ३७,२२६ झाली आहे.

११.१५ २०००-०१ मध्ये ५०,५०२ शेतीपंपांना वीज पुरवठा करण्यात आला असून त्यामुळे राज्यात वीज पुरविण्यात आलेल्या शेतीपंपांची एकूण संख्या मार्च, २००१ अखेर २३.२८ लाख इतकी झाली. ३१ मार्च, २००१ रोजी शेतीपंपांसाठी वीज पुरविण्यासंबंधी प्रलंबित अजांची संख्या ३.५५ लाख होती, तर ३१ मार्च, २००० रोजी ती ३.२९ लाख इतकी होती.

विद्युत निर्मितीचे खाजगीकरण

११.१६ पायाभूत सुविधांच्या विकासाच्या संदर्भात भारत सरकारने घेतलेल्या धोरणात्मक निर्णयास सुसंगत राहून राज्य शासनाने वीज निर्मिती क्षेत्रामध्ये खाजगी क्षेत्राला सहभागी करुन घेण्यासाठी सक्रिय पुढाकार घेतला आहे. खाजगी क्षेत्राच्या विद्युत निर्मिती सहभागांतर्गत पुढील प्रकल्प वाटाघाटी/अंतिमीकरण अशा निरनिराळ्या टप्प्यांवर आहेत.

(१) दाभोळ वीज प्रकल्प (जिल्हा रत्नागिरी) टप्पा - २ :- टप्पा - २ चे काम जवळ जवळ पूर्ण झाले होते व टप्पा - २ कार्यान्वित करण्यासाठी विविध चाचण्या घेण्यास सुरुवात झाली होती. परंतु दाभोळ वीज कंपनीकडून वीज खरेदी करण्यासंबंधी काही वाद निर्माण झाल्यामुळे म.रा.वि.मं.ने प्रकल्पाच्या पहिल्या टप्प्यातील वीज खरेदी २९ मे, २००१ पासून थांबविली आहे तसेच दाभोळ वीज कंपनीने टप्पा - २ चे बांधकाम थांबविले आहे.

(२) पाताळगंगा प्रकल्प (जिल्हा रायगड) :- नाफ्तावर आधारित (४४७ मेगॅवॅट) या प्रकल्पांतर्गत वीज खरेदी करारावर स्वाक्षऱ्या झाल्या आहेत. परंतु म.रा.वि.मं. ने सध्या हा प्रकल्प स्थगित ठेवण्याचा निर्णय घेतला आहे.

(३) भद्रावती प्रकल्प (जिल्हा चंद्रपूर) - कोळशावर आधारित (२ X ५४१ मेगॅवॅट) :- या प्रकल्पांतर्गत वीज खरेदी करारावर म.रा.वि.मं. आणि मे. सेन्ट्रल इंडियन पॉवर कंपनीच्या (सिफ्को) स्वाक्षऱ्या झाल्या आहेत. परंतु म.रा.वि.मं.ने सध्या हा प्रकल्प स्थगित ठेवण्याचा निर्णय घेतला आहे.

बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मिती

११.१७ औद्योगिक घटकाने प्रामुख्याने स्वतःच्या वापरासाठी वीज निर्मितीकरिता उभारलेल्या विद्युत संचास बंदिस्त विद्युत निर्मिती संच असे म्हणतात. औद्योगिक घटकाने उभारलेल्या बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मिती घटकाच्या स्वतःच्या वीज वापरासाठी मर्यादा पातळी विहित करण्यात आली असून अतिरिक्त वीज विकण्याची अनुमती त्यांना देण्यात आली आहे. या धोरणाला अनुसरून मंडळाने एकूण १,८१८ मेगॅवॅट क्षमतेच्या ८९ प्रकल्पांना पारंपरिक ऊर्जेवर आधारित बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मितीस अनुमती देऊन ना-हरकत प्रमाणपत्र दिले आहे. आतापर्यंत अशा प्रकल्पांपैकी कार्यान्वित झालेल्या प्रकल्पांची विद्युत निर्मिती क्षमता ६४६ मेगॅवॅट आहे. याशिवाय म.रा.वि.मं. ने एकूण

२४६ मेगॅवॅट विद्युत निर्मिती क्षमतेच्या बंदिस्त सहनिर्मितीच्या ३० प्रकल्पांना ना-हरकत प्रमाणपत्रे दिली आहेत.

अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत

११.१८.१ भारत सरकारने अपारंपरिक व पुनर्वापरायोग्य ऊर्जा स्रोतांच्या विकासाला उच्च प्राधान्य दिले असून हा २० कलमी कार्यक्रमाचा एक भाग आहे. अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत विकासांतर्गत कार्यक्रम महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (मेडा) या संस्थेतर्फे राबविण्यात येतात. भारत सरकारच्या अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत मंत्रालयातर्फे प्रकल्प व योजना यांच्या स्वरूपानुसार अर्थसहाय्य दिले जाते.

११.१८.२ औद्योगिक क्षेत्रात ऊर्जा बचतीच्या योजना मेडाने प्राधान्याने हाती घेतल्या आहेत. उत्पादन यंत्रसामग्रीत अतिरिक्त गुंतवणूक न करता ऊर्जा वापरात बचत करण्याचे या योजनांचे उद्दिष्ट आहे.

सहकारी साखर कारखान्यांकडून विजेची सहनिर्मिती

११.१८.३ महाराष्ट्रातील आठ सहकारी साखर कारखान्यांनी, त्यापैकी सहा कारखान्यांनी उसाच्या चिपाडापासून, तर दोन कारखान्यांनी जैविक वायूवर आधारित विजेची सहनिर्मिती सुरू केली असून महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाच्या पारेषण जाळ्यास सप्टेंबर, २००१ अखेरपर्यंत ७८.५ दशलक्ष किलोवॅट तास वीज दिली आहे. महाराष्ट्रात सुमारे १,००० मेगॅवॅट विद्युत निर्मितीची क्षमता असलेले १२० साखर कारखाने आहेत. सध्या २२ साखर कारखान्यातील एकूण ४५२ मेगॅवॅट क्षमतेचे काम चालू आहे.

११.१८.४ महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाने पुढील साखर/ कागद कारखान्यांकडून वीज खरेदी करण्यासाठी करारावर स्वाक्षरी केली आहे. श्री दत्त सहकारी साखर कारखाना लिमिटेड (जिल्हा - कोल्हापूर) - ४८ मेगॅवॅट, डॉ. व्ही. के. पाटील सहकारी साखर कारखाना लिमिटेड (जिल्हा - अहमदनगर) - ३५ मेगॅवॅट, वसंतदादा सहकारी साखर कारखाना लिमिटेड (जिल्हा - सांगली) - १२.५ मेगॅवॅट व के-पल्प आणि पेपर मिल्स लिमिटेड, बोरगाव (जिल्हा - सातारा) - ६ मेगॅवॅट.

पवन ऊर्जा

११.१८.५ अपारंपरिक ऊर्जा मंत्रालयाने पवन ऊर्जा निर्मितीसाठी प्रति तास १८ किलोमीटरपेक्षा जास्त वा-याचा वेग असलेली महाराष्ट्रातील २७ स्थाने घोषित केली आहेत. त्यांची एकूण पवन ऊर्जेची क्षमता अंदाजे २,००० मेगॅवॅट आहे. ३१ मार्च, २००१ रोजी महाराष्ट्रातील पवन ऊर्जा निर्मितीची स्थापित क्षमता १८६ मेगॅवॅट होती. यात मेडा व म.रा.वि.मं.ने स्थापित केलेल्या पथदर्शक पवन ऊर्जा प्रकल्पाच्या ६.५३ मेगॅवॅट क्षमतेचा समावेश आहे. २०००-०१ मध्ये राज्यात पवन ऊर्जेची निर्मिती १४१.४ दशलक्ष किलोवॅट तास झाली. जी गेल्या वर्षीच्या तुलनेत १०० दशलक्ष किलोवॅट तास जास्त होती. ३१ मार्च, २००१ रोजी

मेडा व खाजगी क्षेत्रातर्फे १८६ मेगॅवॅट एवढी पवन ऊर्जा क्षमता उभारून महाराष्ट्र राज्य देशात अग्रणी होते. २५६ मेगॅवॅट क्षमतेच्या प्रकल्पांची उभारणी सुरू आहे.

ऊर्जा संधारण कार्यक्रम

११.१८.५ ऊर्जेचा अकार्यक्षमपणे होणारा वापर शोधून काढण्यासाठी या कार्यक्रमांतर्गत विविध औद्योगिक आस्थापनांची ऊर्जा तपासणी केली जाते आणि त्यांच्या कार्यक्षमतेस बाधा न आणता ऊर्जेची बचत करण्यासाठी मार्ग व उपाय सुचविण्यात येतात. २०००-०१ ह्या वर्षात तज्ज्ञांच्या सहाय्याने अशा ५१ तपासण्या यशस्वीरित्या पूर्ण करण्यात आल्या. या तपासणी अहवालांतील सूचनांची अंमलबजावणी केल्याने तपासणीनंतरच्या कालावधीत ९० लाख रुपयांची बचत झाली.

११.१८.६ मेडातर्फे राबविल्या जाणा-या इतर महत्त्वाच्या योजनांची प्रगती तक्ता क्रमांक ११.६ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.६

मेडातर्फे राबविल्या जाणा-या इतर महत्त्वाच्या योजनांची प्रगती

बाब	२०००-०१ मध्ये	सुरुवातीपासून मार्च, २००१ पर्यंत
(१)	(२)	(३)
(१) सौर औष्णिक कार्यक्रम		
(अ) विकलेले सौर कुकसं (संख्या)	४,६८०	४७,६३०
(ब) पाणी गरम करण्याच्या सौर संयंत्रांची एकूण क्षमता (लाख लिटर प्रतिदिन)	४.००	४५.२१
(क) पाणी क्षारविरहित करण्यासाठी स्थापन केलेली सौर संयंत्रे (संख्या)	-	९५४
(ड) स्थापित केलेले फोटोव्होल्टेक पद्धतीचे सौर कंदील (संख्या)	१,५००	७,१०८
(इ) वितरित केलेले फोटोव्होल्टेक सौर बॅटरी चार्जर्स (संख्या)	५	३१५
(फ) पुरविलेले सौर फोटोव्होल्टेक स्प्रेअर्स (संख्या)	-	१७९
(२) बायोगॅस कार्यक्रम		
(अ) स्थापित केलेली सामूहिक बायोगॅस संयंत्रे (संख्या)	-	७२
(ब) स्थापित केलेली संस्था बायोगॅस संयंत्रे (संख्या)	८	२६
(क) स्थापित केलेली मलावर आधारित बायोगॅस संयंत्रे (संख्या)	२५	२९८
(३) बायोमास गॅसिफायर कार्यक्रम		
(अ) स्थापित केलेल्या सुधारित शववाहिन्या (संख्या)	९२	७१२
(ब) स्थापित केलेले गॅसिफायर संघ (संख्या)	१	३१२

परिवहन व दळणवळण

११.१९ परिवहन क्षेत्रात रस्ते, मार्ग परिवहन, मोटार वाहने, रेल्वे, बंदरे व नागरी विमान चालन यांचा समावेश असून दळणवळण क्षेत्रात डाक व दूरसंचार यांचा समावेश होतो.

रस्ते

११.२० मार्च, २००१ अखेर राज्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी २.६० लाख कि.मी. होती. या रस्त्यांची देखभाल सार्वजनिक बांधकाम विभाग, जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका/नगरपरिषदा इत्यादी विविध संस्थांद्वारे केली जाते. मार्च, २००१ अखेर सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांनी देखभाल केलेल्या रस्त्यांची एकत्रित लांबी २.१७ लाख कि.मी. होती. या रस्त्यांच्या लांबीचे रस्त्यांच्या प्रकारानुसार वर्गीकरण तक्ता क्र. ११.७ मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता क्रमांक ११.७

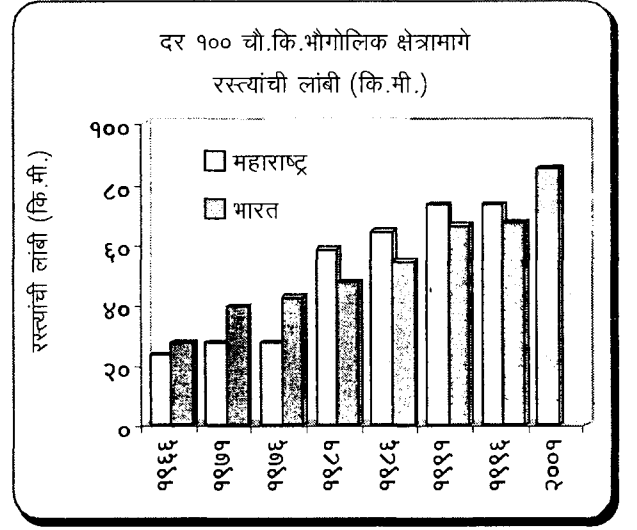
सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची रस्त्यांच्या प्रकारानुसार ३१ मार्च, २००१ रोजीची लांबी

रस्त्याचा प्रकार (१)	रस्त्यांची लांबी (कि.मी. मध्ये) (२)	एकूणशी टक्केवारी (३)
राष्ट्रीय महामार्ग	३,७१०	१.७
राज्य महामार्ग	३२,५८६	१५.०
प्रमुख जिल्हा रस्ते	४५,५४३	२१.०
इतर जिल्हा रस्ते	४३,५११	२०.१
ग्रामीण रस्ते	९१,६१८	४२.२
एकूण	२,१६,९६८	१००.०

११.२१ सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची एकत्रित लांबी मागील वर्षाच्या तुलनेत मार्च, २००१ अखेर १.४१ टक्क्यांनी वाढली. मार्च, २००१ अखेर सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील एकूण रस्त्यांच्या लांबीपैकी राष्ट्रीय महामार्गाची १.७ टक्के, राज्य महामार्गाची १५.० टक्के व प्रमुख जिल्हा रस्त्यांची २१.० टक्के लांबी होती. एकूण रस्त्यांच्या लांबीपैकी ६२.२८ टक्के लांबी इतर जिल्हा रस्ते व ग्रामीण रस्त्यांची होती. सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांनी देखभाल केलेल्या रस्त्यांच्या एकूण एकत्रित लांबीपैकी पृष्ठांकित आणि अपृष्ठांकित रस्त्यांच्या लांबीचे प्रमाण अनुक्रमे ८२.५ टक्के व १७.५ टक्के होते.

११.२२ मार्च, २००१ अखेर राज्यात दर १०० चौरस कि.मी. भौगोलिक क्षेत्रामागे रस्त्यांची लांबी ८४ कि.मी. होती आणि दर लाख लोकसंख्येमागे ही लांबी २६९ कि.मी. होती.

११.२३ मार्च, २००१ अखेरीस राज्यातील वस्ती असलेल्या एकूण ४०,४१२ गावांपैकी (जनगणना १९९१ नुसार) ३६,२७५ गावे बारमाही रस्त्यांनी तर २,६५४ गावे हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली होती.

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ

११.२४ खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवून रस्ते विकासाच्या कार्यक्रमासाठी लागणा-या निधीची कमतरता दूर करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. या महामंडळाने बांधा, वापरा व हस्तांतरित करा या तत्वावर हाती घेतलेल्या प्रमुख प्रकल्पांची यादी तक्ता क्रमांक ११.८ मध्ये दिली आहे.

११.२५ तक्ता क्र.११.८ मध्ये दर्शविलेल्या चालू असलेल्या १० प्रकल्पांशिवाय आणखी १२ रस्ते विकासाचे प्रस्ताव महामंडळाकडे विचाराधीन असून त्यासंबंधीची प्राथमिक कामे प्रगतीत आहेत.

मोटार वाहने

११.२६ 'मोटार वाहतूक' ही प्रामुख्याने राज्याची जबाबदारी आहे. राज्यातील रस्त्यावरील मोटार वाहनांची संख्या १ जानेवारी, २००२ रोजी ७१.९४ लाख होती व ही संख्या मागील वर्षाच्या तुलनेत ८.९ टक्के वाढ दर्शविते. त्यापैकी १४.८ टक्के वाहने एकट्या बृहन्मुंबईतील होती. १ जानेवारी, २००२ रोजी राज्यात रस्त्यावर असलेल्या मोटार वाहनांपैकी ६७.५ टक्के दुचाकी वाहने (मोटर सायकल, स्कूटर्स आणि मोपेड्स), १३.५ टक्के हलकी मोटार वाहने (कार, जीप, स्टेशन वॅगन्स), ८.१ टक्के सार्वजनिक प्रवासी वाहने (टॅक्सी, ऑटो रिक्शा, स्टेज कॅरेज, कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेज, स्कूल बस, रूग्णवाहिका व खाजगी प्रवासी वाहने), ८.३ टक्के माल वाहतुकीची वाहने (ट्रक, लॉरी, टँकर, डिलिव्हरी व्हॅन व ट्रेलर), २.५ टक्के ट्रॅक्टर आणि उर्वरित इतर प्रकारची वाहने ०.१ टक्के होती. राज्यात १ जानेवारी रोजी रस्त्यावर असलेल्या मोटार वाहनांचा निवडक वर्षाकरिताचा तपशील या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ४८ मध्ये दर्शविला आहे.

११.२७ ३१ मार्च, १९९८ रोजी रस्त्यावरील मोटार वाहनांचा महाराष्ट्र व भारत यातील तुलनात्मक आकडेवारी तक्ता क्र. ११.९ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे. राज्यात ३१ मार्च, २००१ रोजी रस्त्यावरील वाहनांची संख्या ६७.५९ लाख होती व दर लाख लोकसंख्येमागे वाहनांची संख्या ६,९८२ होती.

तक्ता क्रमांक ११.८

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाने हाती घेतलेल्या प्रमुख प्रकल्पांची यादी

प्रकल्पाचे नाव (१)	प्रकल्प खर्च (कोटी रुपये) (२)	डिसेंबर, २००१ अखेरची स्थिती (३)
१. मुंबई-पुणे नवीन द्रुतगती महामार्ग	१,६३०	एकूण ९५ कि.मी. पैकी ८५ कि.मी. कॉंक्रीटचे काम पूर्ण झालेले आहे उर्वरित काम प्रगतिपथावर आहे.
२. मुंबईतील उड्डाणपूल	१,६७७	एकूण ५० पैकी ३३ उड्डाणपूल पूर्ण झाले असून वाहतुकीस खुले करण्यात आले आहेत. ५ उड्डाणपूलांचे काम प्रगतिपथावर आहे.
३. रेल्वे उड्डाणपूल	१९५	२१ रेल्वे उड्डाणपूलांपैकी १५ उड्डाणपूलांचे काम पूर्ण झाले असून वाहतुकीस खुले करण्यात आले आहेत. ११ भागांचे काम सुरू झालेले आहे.
४. नागपूर-औरंगाबाद-सित्रर-घोटी रस्ता सुधारित करून राष्ट्रीय महामार्गाच्या दर्जाचा करणे	६५३	
५. नागपूर शहरातील एकात्मिक रस्ते विकास कार्यक्रम	३५०	कामे प्रगतिपथावर आहेत.
६. औरंगाबाद शहरातील एकात्मिक रस्ते विकास कार्यक्रम	१६८	प्राथमिक कामे प्रगतिपथावर आहेत.
७. पूर्ण शहरातील एकात्मिक रस्ते विकास कार्यक्रम	२६०	प्राथमिक कामे प्रगतिपथावर आहेत.
८. शिवाजी चौक-लातूर येथील उड्डाणपूल आणि लातूर शहराभोवतालचा वर्तुळाकार रस्ता सुधारणा	२४	कामे प्रगतिपथावर आहेत.
९. वांद्रे-वरळी सागरीपूल प्रकल्प	६५०	कामे प्रगतिपथावर आहेत.
१०. ठाणे-घोडबंदर रस्ता रूंदीकरण	८७	कामे प्रगतिपथावर आहेत.

तक्ता क्रमांक ११.९

मोटर वाहनांची ३१ मार्च, १९९८ अखेरची तुलनात्मक आकडेवारी

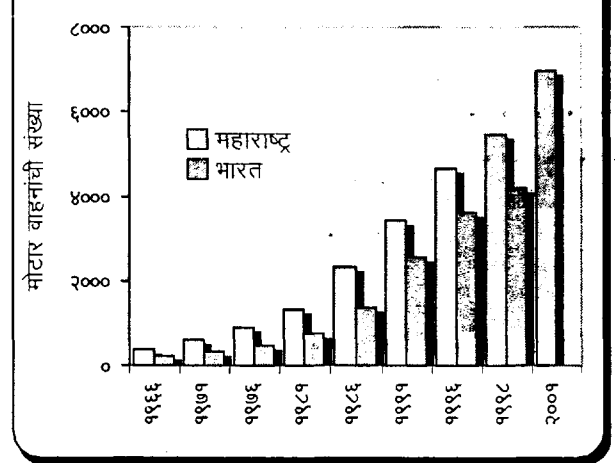
बाब १	महाराष्ट्र २	भारत ३
रस्त्यावरील मोटर वाहनांची संख्या(लाखात)	५०.४०	४०९.३९
दर लाख लोकसंख्येमागे मोटर वाहने (संख्या)	५,४४८	४,१६६
देशातील एकूण मोटर वाहन संख्येशी टक्केवारी	१२.३	-

११.२८ राज्यात मोटर वाहने चालविण्यासाठी वैध अनुज्ञप्तींची संख्या मार्च, २००१ अखेर ११०.२० लाख होती तर ती मार्च, २००० अखेर १०२.९१ लाख होती. मार्च, २००१ अखेर १,१०९ मान्यताप्राप्त प्रदूषण नियंत्रण तपासणी केंद्रे होती.

११.२९ मोटर वाहनांवरील करांपासून राज्य शासनाला १९९९-२००० मध्ये ९८७ कोटी रुपये महसूल प्राप्त झाला होता तर २०००-०१ मध्ये ८७३ कोटी रुपये महसूल प्राप्त झाला.

११.३० वर्ष २०००-०१ मध्ये एकूण महसूलापैकी बॉम्बे मोटर वाहन करांची व प्रवासी करांची टक्केवारी अनुक्रमे ८२.३ टक्के व ९.८ टक्के

दर लाख लोकसंख्येमागे मोटर वाहनांची संख्या

होती. २०००-०१ मध्ये सीमा तपासणी नाका, भरारी पथक, अवैध मार्गांनी केलेली मालवाहतूक, प्रदूषण नियंत्रण तपासणी केंद्रे व अतिभार मालवाहतुकीपासून ८४.५५ कोटी रुपये गोळा करण्यात आले.

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

११.३१ महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची १९९९-२००० व २०००-०१ ची वाहतूक विषयक आकडेवारी तक्ता क्रमांक ११.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.१०

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वाहतूक विषयक आकडेवारी

बाब	परिमाण	वर्ष		१९९९-२००० च्या तुलनेत झालेला शकडा बदल
		१९९९-२०००	२०००-०१	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१. वर्ष अखेरीस वाहतूक करण्यात येत असलेले मार्ग	संख्या	२०,१७०	१९६७९	(-) २.४
२. वर्ष अखेरीस मार्गांची लांबी	लाख कि.मी.	१३.५०	१३.५७	०.५
३. वाहतूक केलेले प्रतिदिन सरासरी सार्थ कि.मी.	लाख	४७.५१	४९.१६	३.५
४. वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची प्रतिदिन सरासरी	लाख	६९.९४	६५.११	(-)६.९
५. महामंडळाच्या मालकीच्या गाड्यांची सरासरी संख्या	संख्या	१६,७४१	१६,९१६	१.१
६. मार्गस्थ असणा-या गाड्यांची प्रतिदिन सरासरी	संख्या	१५,३८९	१५,९२०	३.५
७. बस ताफ्याचा सरासरी वापर	टक्के	९१.९२	९४.११	२.२*
८. मार्गस्थ गाड्यांच्या आसन क्षमतेचा सरासरी वापर	टक्के	६३.५५	५९.७५	(-)३.८*
९. वाहतूकीपासून वर्षातील एकूण जमा	कोटी रुपये	२,१९७.९४	२४८०.६१	१२.९

*आकडे टक्केवारी फरकात

११.३२ वाहतूकीपोटी झालेल्या आधीच्या वर्षाच्या एकूण जमेत १२.९ टक्के वाढ होऊन ती २०००-०१ मध्ये २,४८१ कोटी रुपये झाली. १९९९-२००० मध्ये वाहतूकीपोटी प्रत्येक गाडीमागे जमा १४.२८ लाख रुपये होती त्यात वाढ होऊन २०००-०१ मध्ये प्रत्येक बसमागे १५.५८ लाख रुपये प्राप्त झाली. मार्गस्थ बसेसच्या आसन क्षमतेचा सरासरी वापर ३.८ टक्क्यांनी कमी होऊन २०००-०१ मध्ये तो ५९.७५ टक्के इतका झाला. परंतु, २०००-०१ मध्ये वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची प्रतिदिन सरासरी संख्या ६५.११ लाख होती व आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ती ६.९ टक्क्यांनी कमी होती.

११.३३ मार्च, २००१ अखेर राज्यातील केवळ ४.२९ टक्के गावांमधील १.७९ टक्के ग्रामीण जनतेला जवळच्या बसथांब्यावर पोहोचण्यासाठी ५ कि.मी. पेक्षा जास्त अंतर चालावे लागत होते. महामंडळाच्या बसमध्ये प्रवासासाठी विद्यार्थी, ज्येष्ठ नागरिक (६५ वर्षांवरील), कर्करूग्ण, स्वातंत्र्यसैनिक इत्यादींना बस भाड्यामध्ये सबलती दिल्या जातात. दुर्गम भागातील जनतेला सेवा पुरविण्यासाठी कमी उत्पन्न देणाऱ्या फेऱ्या चालविल्यामुळे २०००-०१ मध्ये १६७ कोटी रुपयांचे नुकसान सोसावे लागले होते. १९९९-२००० मध्ये अशा फेऱ्यांमुळे १११ कोटी रुपयांचे नुकसान सोसावे लागले होते.

११.३४ राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वित्तीय आकडेवारी तक्ता क्रमांक ११.११ मध्ये दर्शविली आहे.

११.३५ महामंडळाची २०००-०१ मधील एकूण जमा २,५३२ कोटी रुपये होती. ती आधीच्या वर्षापेक्षा १३.१ टक्क्यांनी अधिक होती. तथापि, चालन खर्चात ११.९ टक्क्यांनी वाढ झाली. १९९९-२००० मधील २०९ कोटी रुपये करपूर्व नफ्यात वाढ होऊन तो २०००-०१ मध्ये २६९

कोटी इतका झाला. महामंडळाला १९९९-२००० मध्ये १३१ कोटी रुपये झालेला तोटा २०००-०१ मध्ये घटून १०० कोटी रुपये झाला.

तक्ता क्रमांक ११.११

राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वित्तीय आकडेवारी

(कोटी रु.)

अ.क्र.	बाब	१९९९-२०००	२०००-०१
(१)	(२)	(३)	(४)
१	एकूण जमा	२,२३९.१५	२,५३२.८६
२	एकूण खर्च (कर वगळून)	२,०३०.३३	२,२६३.३०
	पैकी		
	(१) चालन खर्च	१,९८६.६१	२,२२३.३७
	(२) चालनेतर खर्च	४३.७२	३९.९३
३	करपूर्व नफा (१ - २)	२०८.८२	२६८.५६
४	एकूण कर	३३९.९९	३६८.६९
	पैकी		
	(१) प्रवासी कर	३३०.५७	३५९.०६
	(२) मोटार वाहन व इतर कर	९.४२	९.६३
५	एकूण खर्च (२ + ४)	२,३७०.३२	२,६३१.९९
६	निव्वळ नफा (+) तोटा (-)(१ - ५)	१३१.१७	१००.१३

शहरांतर्गत वाहतूक

११.३६ राज्यातील ३४ शहरात सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था उपलब्ध आहे. या ३४ शहरांपैकी २८ शहरात राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ व उर्वरित सहा शहरात संबंधित महापालिका सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था पुरवित आहेत. या शहरांतर्गत वाहतूक सुविधा

पुरविणाच्या संस्थांची २०००-०१ मधील एकत्रित सरासरी बस संख्या ४,९१३ असून त्यापैकी ३,४३२ बसेस (६९.९ टक्के) मुंबईतील एकट्या बेस्टच्या मालकीच्या होत्या. या शहरांतर्गत वाहतूक पुरविणा-या संस्थांनी २०००-०१ मध्ये दररोज सरासरी ९.५२ लाख कि.मी. व ४९.३८ लाख प्रवाशांची वाहतूक केली. तोट्यात असणाऱ्या या शहरांतर्गत वाहतूक पुरविणाऱ्या संस्था २०००-०१ मध्ये देखील तोट्यात होत्या व एकूण तोट्याची रक्कम १९७ कोटी रुपये होती.

रेल्वे

११.३७ महाराष्ट्रातील लोहमार्गाची एकूण लांबी मार्च, २००१ अखेर ५,४५९ कि.मी. होती. ती देशातील एकूण लोहमार्गाच्या (६३,०२८ कि.मी.) ८.७ टक्के होती. रेल्वे मार्गांचे दोन रुळांमधील अंतर मोटरमध्ये विचारात घेऊन ब्रॉड गेज (१६७६ मि.मी.) मीटर गेज (१००० मि.मी.) व नॅरो गेज (७६२ मि.मी. व ६१० मि.मी.) असे वर्गीकरण केले जाते. त्यानुसार राज्यातील लोहमार्गाच्या एकूण लांबीपैकी ब्रॉडगेजची लांबी ७७.० टक्के, मीटरगेजची लांबी ९.२ टक्के आणि नॅरोगेजची लांबी १३.८ टक्के होती. अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे ७१.०, २३.८ व ५.२ होती. ३१ मार्च, २००१ अखेर दर १,००० चौरस कि.मी. भौगोलिक क्षेत्रामागे लोहमार्गाची लांबी राज्यात १८ कि.मी., तर देशात ती १९ कि.मी. होती. मार्च, २००१ अखेर राज्यातील लोहमार्गाच्या एकूण लांबीपैकी ३५.४ टक्के लोहमार्गाचे विद्युतीकरण झाले तर अखिल भारतीय पातळीवर हे प्रमाण २३.६ टक्के होते. दुपदरीकरण झालेल्या रेल्वे मार्गांचे प्रमाण राज्यात ३०.६ टक्के होते तर अखिल भारतीय स्तरावर हे प्रमाण २४.३ टक्के होते. काम चालू असलेल्या राज्यातील रेल्वेमार्गांची यादी तक्ता क्रमांक ११.१२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.१२

कामे चालू असलेले महाराष्ट्र राज्यातील रेल्वेमार्ग

३१ मार्च, २००१ रोजीची स्थिती

मार्गाचे नाव	लांबी (कि.मी.)	अंदाजित खर्च (कोटी रुपये)
(१)	(२)	(३)
नवीन मार्ग		
अमरावती-नारखेड	१३८	१७५.३
अहमदनगर-बीड-परळीवैजनाथ	२५०	३५३.१
पनवेल-कर्जत	२८	१०६.९
बारामती-लोणंद	५४	७५.०
पुणतांबा-शिर्डी	१७	३०.२
गेज रूपांतर		
मिरज-लातूर	३५९	३२९.०
दुपदरीकरण		
दोंड-भिवण	२८	४५.५
दिवा-पनवेल	२६	६३.०
पनवेल-रोहा(भूसंपादन)	७५	४.१
दिवा-कल्याण (५वा व ६वा मार्ग)	११	४९.०
पनवेल-जसई-जेएनपीटी (उरण)	२९	४८.०

११.३८ तक्त्यात नमूद केलेल्या कामाव्यतिरिक्त दिवा ते वसईरोड आणि सेवोग्राम ते चितोडा या रेल्वे मार्गांचे दुपदरीकरणाचे काम पूर्ण झालेले आहे. रेल्वेच्या चालू असलेल्या राज्यातील काही कामांची स्थिती खाली दिली आहे.

११.३८.१ मिरज-लातूर नॅरोगेज लोहमार्गाचे ब्रॉडगेज मध्ये रूपांतर करण्याचे काम टप्प्याटप्प्याने करण्यात येत आहे. प्रथम टप्प्यात कुर्डूवाडी ते पंढरपूर (५२ कि.मी.) रूपांतर पूर्ण झालेला लोहमार्ग मार्च २००१ मध्ये सुरू करण्यात आलेला आहे. दुसऱ्या टप्प्यात लातूर रोड ते लातूर (३३ कि.मी.) भागात माती भरावयाचे व पुलांची कामे पूर्ण होण्याच्या मार्गावर आहेत. या दुसऱ्या टप्प्याचे काम तातडीने म्हणजे जून, २००२ अखेरपर्यंत पूर्ण करण्यासाठी ३० कोटी रुपयांचा अतिरिक्त निधी देण्यात आलेला आहे. कुर्डूवाडी ते लातूर (१५२ कि.मी.) या तिसऱ्या टप्प्याचे काम हाती घेण्यात आलेले असून १७३ पैकी २९ लघुपूल व ८ मोठ्या पुलांपैकी ५ पुलांची कामे पूर्ण करण्यात आलेली आहेत. चौथ्या म्हणजे शेवटच्या टप्प्यातील मिरज-पंढरपूर (१३७ कि.मी.)चे काम लवकरच हाती घेण्यात येईल.

११.३८.२ अमरावती ते नारखेड नवीन ब्रॉड-गेज लोहमार्गाचे काम प्रगतिपथावर असून ७० टक्के जमीन संपादित करण्यात आली आहे. माती भरावयाचे काम जवळजवळ ४० टक्के पूर्ण झालेले आहे. २८ लघुपुलांचे व ८ मोठ्या पुलांचे बांधकाम पूर्ण करण्यात आलेले आहे. अमरावती रेल्वे स्थानकाचे काम पूर्ण होण्याच्या मार्गावर आहे.

११.३८.३ दोंड ते भिवण लोहमार्गाचे दुपदरीकरणाचे काम प्रगतिपथावर असून माती भरावयाचे व पुलाचे काम पूर्ण झालेले आहे. हा मार्ग जोडण्याचे काम प्रगतिपथावर असून २००१-०२ मध्ये पूर्ण होईल अशी अपेक्षा आहे.

११.३८.४ अहमदनगर-बीड-परळी वैजनाथ दरम्यान नवीन लोहमार्ग टाकण्यासाठी अंतिम पाहणीचे काम प्रगतिपथावर आहे. बीड रेल्वे स्थानक इमारतीचे बांधकाम प्रगतिपथावर आहे.

११.३८.५ पनवेल ते रोहा लोहमार्गाचे दुपदरीकरण करण्यासाठी जमीन ताब्यात घेण्याचे काम प्रगतीत असून लवकरच भूसंपादनाचे काम पूर्ण होईल.

११.३८.६ मुंबईतील गर्दी कमी करण्यासाठी आणि नवी मुंबई विकसित करण्यासाठी पुढील कामे प्रगतिपथावर आहेत. (१) ४०३.३९ कोटी रुपये खर्चाचा ठाणे-तुर्भे-नेरूळ-वाशी लाहमार्ग (२२.६ कि.मी.), (२) ९५.०० कोटी रुपये खर्चाचे कुर्ला ते भांडूप दरम्यान (१०.० कि.मी.) ५वा व ६वा लोहमार्ग टाकण्याचे काम (३) ५६.७९ कोटी रुपये खर्चाचे भांडूप ते ठाणे दरम्यान (८.० कि.मी.) ५वा व ६वा लोहमार्ग टाकण्याचे काम, (४) ४०१.७० कोटी रुपये खर्चाचे बोरिवली-विवरार लोहमार्गाचे (२५.८४ कि.मी.) चौपदरीकरण, (५) ८२.४२ कोटी रुपये खर्चाचे

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००१-०२

सांताक्रुझ ते बोरिवली दरम्यान (१६.३७ कि.मी.) ५वा लोहमार्ग टाकण्याचे काम, (६) ४९५.४४ कोटी रुपये खर्चाचे बेलापूर/नेरूळ-सोवूड ते उरण दरम्यान (२७.० कि.मी.) दुपदरी लोहमार्ग टाकण्याचे काम (७) २७.१९ कोटी रुपये खर्चाचे विरार-डहाणू रोड मार्गावरील स्वयंचलित सिग्नल यंत्रणेचे काम व (८) २९.०९ कोटी रुपये खर्चाचे विरार-डहाणू रोड या दरम्यान मेमू (MEMU)ची सुविधा सुरू करणे आणि डहाणू रोड येथे टर्मिनल सुविधा सुरू करणे.

बंदरे

११.३९ राज्यास ७२० कि.मी. ची किनारपट्टी आहे. या किनारपट्टीवर दोन मोठी बंदरे व ४८ अधिसूचित लहान बंदरे आहेत. मुंबई बंदरात प्रवासी व माल वाहतूक केली जाते तर जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्टकडून न्हावा-शेवा बंदरात मालवाहतूक केली जाते. अवजड कंटेनर्स, पेट्रोलियम व रसायने या सारख्या सर्व प्रकारच्या जहाजी मालवाहतुकीची क्षमता असलेल्या बहुउपयोगी बंदर सुविधांचा विकास करण्यासाठी राज्य शासनाने बांधा, मालक व्हा, चालवा व हस्तांतरित करा या तत्वावर खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाने ४८ छोट्या बंदरांचा विकास करण्याचे ठरविले आहे. त्याकरिता १९९६ मध्ये महाराष्ट्र मेरीटाईम बोर्डाची स्थापना करण्यात आलेली आहे. जोडरस्त्यांच्या विकासासाठी जमीन संपादित करणे व पाणीपुरवठा या कामासाठी मुख्य संस्था म्हणून दर्जा देण्यात आलेला आहे. पहिल्या टप्प्यात लहान बंदरांच्या विकासासाठी सात स्थळांची निवड करण्यात आली असून या सात बंदरांच्या तांत्रिक-आर्थिक सुसाध्यतेच्या पाहणीचे काम सुरू करण्यात आलेले आहे. बंदरांच्या पायाभूत सुविधांच्या विकासातील पहिल्या टप्प्यात रेवस-आवारे बंदर (जिल्हा रायगड) बहुउपयोगी बंदर म्हणून व दिघी बंदर हे रासायनिक/द्रव पदार्थांचे स्थान म्हणून विकसित करण्यात येत आहे. दोन्ही बंदर विकास करणाऱ्या ठेकेदारांशी कराराची अंतिम स्वरूपाची बोलणी सुरू आहेत.

११.४० मुंबई पोर्ट ट्रस्टने २०००-०१ मध्ये २४४ लाख टन मालाची वाहतूक केली. त्यातील ८८ लाख टन किनारी माल वाहतूक व १५६ लाख टन समुद्रपार माल वाहतूक होती. या आधीच्या वर्षी वाहतूक केलेल्या २७६ लाख टनापैकी ७१ लाख टन किनारी मालवाहतूक व २०५ लाख टन समुद्रपार मालवाहतूक होती. २०००-०१ मध्ये १५१ लाख टन आयाती मालवाहतूक व ९३ लाख टन निर्याती संबंधातील मालवाहतूक होती. २०००-०१ मध्ये मुंबई बंदरातील एकूण प्रवासी वाहतूक २०.९ हजार इतकी होती. त्यापैकी ८.३ हजार किनारी आणि १२.६ हजार समुद्रपार वाहतूक होती. २००१-०२ मध्ये ऑक्टोबर, २००१ अखेरपर्यंत ११० लाख टन आयात व ४९ लाख टन निर्यात मालाची वाहतूक करण्यात आली. तसेच या कालावधीत २.१ हजार समुद्रपार प्रवासी वाहतूक झाली. किनारी प्रवासी वाहतूक निरंक होती.

११.४१ जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्टने मागील वर्षात १५० लाख टन मालाची वाहतूक केली होती तर २०००-०१ मध्ये ही वाहतूक १८६

लाख टन इतकी झाली. चालू वर्षात ऑक्टोबर, २००१ अखेर १३१ लाख टन करण्यात आलेली मालाची वाहतूक मागील वर्षाच्या त्याच कालावधीत केलेल्या १०५ लाख टन माल वाहतुकीपेक्षा तुलनेने २५ टक्क्यांनी जास्त होती.

११.४२ ४८ छोट्या बंदरांनी मिळून २०००-०१ मध्ये १३१.५४ लाख प्रवाशांची वाहतूक केली. त्यापैकी यांत्रिक बोटीतून ११२.०२ लाख व बिगर-यांत्रिक बोटीतून १९.५२ लाख प्रवाशांची वाहतूक झाली. चालू वर्षात सप्टेंबर, २००१ अखेरपर्यंत या बंदरांतून ५७.६० लाख प्रवासी वाहतूक झाली. आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीत ५९.०१ लाख इतकी प्रवासी वाहतूक झाली होती.

११.४३ ४८ छोट्या बंदरांनी २०००-०१ मध्ये ६०.४० लाख टन मालाची वाहतूक केली. या तुलनेत या बंदरातून मागील वर्षी ५९.०१ लाख टन मालाची वाहतूक करण्यात आली होती. चालू वर्षातील एकूण माल वाहतुकीपैकी ५६.४९ लाख टन आयाती व ३.९१ लाख टन निर्याती संबंधित माल होता. २०००-०१ या वर्षात निर्याती माल वाहतुकीत ६२ टक्क्यांनी उल्लेखनीय वाढ झाली. चालू वर्षात सप्टेंबर, २००१ अखेरपर्यंत या बंदरातून १५.३६ लाख टन माल वाहतूक करण्यात आली व गतवर्षी तत्सम कालावधीत २१.५० लाख टन मालाची वाहतूक करण्यात आली होती.

दळणवळण

११.४४ मार्च, २००१ अखेर राज्याच्या ग्रामीण भागात ११,३९४ व नागरी भागात १,३९४ टपाल कार्यालये होती. त्यापैकी ग्रामीण भागातील २,७७८ व नागरी भागातील ६९९ टपाल कार्यालयात तार करण्याची सुविधा उपलब्ध होती. मार्च, २००१ अखेर ग्रामीण व नागरी भागात तार कार्यालये अनुक्रमे २८२ व २९२ होती. डिसेंबर, २००१ अखेर पत्रपेट्यांची संख्या ग्रामीण भागात ४२,०५३ व शहरी भागात ९,५०२ इतकी होती. डिसेंबर, २००१ अखेर शहरी भागात ८,३८४ पोस्टमन होते व ग्रामीण भागात बटवडा एजंट वगळून १,०३७ पोस्टमन होते.

११.४५ ऑक्टोबर, २००० पासून भारत संचार निगम मर्यादित ही सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपनी दूरसंचार सेवा पुरवण्यासाठी स्थापन करण्यात आली आहे. ३१ मार्च, २००१ रोजी राज्यात ५४.५८ लाख दूरध्वनी होते व ते आधीच्या वर्षापेक्षा १५.० टक्क्यांनी अधिक होते. या ५४.५८ लाख दूरध्वनीपैकी १६.२ टक्के ग्रामीण भागात व ८३.८ टक्के शहरी भागात होते. राज्यात दर लाख लोकसंख्येमागे मार्च, २००१ अखेर ५,६३९ दूरध्वनी होते. राज्यातील एकूण ५४.५८ लाख दूरध्वनीपैकी २४.८१ लाख (४५.५ टक्के) दूरध्वनी महानगर टेलिफोन निगम मर्यादित, मुंबई यांच्या व्यवस्थेखाली होते. मुंबईतील दूरध्वनीची संख्या २०००-०१ मध्ये मागील वर्षापेक्षा २.८ टक्क्यांनी वाढली. महानगर टेलिफोन निगम मर्यादित, मुंबई व भारत संचार निगम मर्यादित यांच्या व्यवस्थेअंतर्गत सार्वजनिक दूरध्वनी केंद्रांची संख्या अनुक्रमे ८७,८०८ व ३२,०१७ होती तर एसटीडी आणि आयएसडी सुविधा असलेल्या सार्वजनिक दूरध्वनी केंद्रांची संख्या अनुक्रमे २०,५३८ व ४९,३२१ होती.

सामाजिक क्षेत्रे

दारिद्र्य

१२.१ उपभोग्य वस्तुवरील खर्चाबाबतची सर्वात अलिकडील मोठ्या नमुना सर्वेक्षणावर आधारित माहिती राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेने (रा.न.पा.सं.) तिच्या ५५ व्या फेरीतील पाहणीमधून (जुलै, १९९९-जून, २०००) उपलब्ध करून दिली असून त्यानुसार ३० दिवसांच्या कुटुंबाच्या खर्चाच्या माहितीवर आधारित राज्यातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण २५.०२ टक्के इतके अंदाजित करण्यात आले आहे आणि ते देशपातळीवरील अशा प्रमाणापेक्षा (२६.१० टक्के) कमी आहे. राज्यातील ग्रामीण व नागरी भागांकरिता दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे अंदाजित प्रमाण अनुक्रमे २३.७२ टक्के व २६.८१ टक्के इतके होते.

१२.२ दारिद्र्याचे प्रमाण हे दारिद्र्यरेषेच्या खाली जीवन जगणाऱ्या लोकसंख्येच्या टक्केवारीमध्ये व्यक्त केले जाते आणि ही टक्केवारी १९७३-७४ मधील ५३.२४ टक्क्यांवरून १९९३-९४ मध्ये ३६.८६ टक्क्यांपर्यंत व पुढे १९९९-२००० मध्ये २५.०२ टक्क्यांपर्यंत सतत कमी झाल्याचे दिसून येते. दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होण्याचा दर राज्यातील ग्रामीण भागामध्ये नागरी भागाच्या तुलनेत जास्त होता. राज्यातील ग्रामीण भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण १९७३-७४ मधील ५७.७१ टक्क्यांवरून १९९९-२००० मध्ये २३.७२ टक्क्यांपर्यंत कमी झाले. याच कालावधीत राज्यातील नागरी भागातील असे प्रमाण ४३.८७ टक्क्यांवरून २६.८१ टक्क्यांपर्यंत कमी झाले. सध्या दारिद्र्याचे प्रमाण राज्यातील ग्रामीण भागाच्या तुलनेत नागरी भागामध्ये जास्त आहे. रानपाच्या केंद्रीय नमुना पाहणीच्या विविध वर्षांच्या निष्कर्षांवर आधारित राज्यातील दारिद्र्याच्या प्रमाणाबाबतची माहिती तक्ता क्र. १२.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १२.१
महाराष्ट्रातील दारिद्र्याचे प्रमाण
(टक्केवारी)

विभाग/क्षेत्र	१९७३-७४	१९९३-९४	१९९९-२०००
१	२	३	४
ग्रामीण	५७.७१	३७.९३	२३.७२
शहरी	४३.८७	३५.१५	२६.८१
एकूण	५३.२४	३६.३६	२५.०२

रोजगार

१२.३ दशवर्षीय जनगणनेतून देशाच्या मानवी साधनसंपत्ती विषयी माहिती मिळते. कार्यशक्तीच्या वर्गीकरणासंबंधीची माहिती जनगणनेतून उपलब्ध होते. अलिकडची जनगणना, २००१ वरून राज्यातील कार्यशक्तीचे प्राथमिक निष्कर्ष आता उपलब्ध झाले असून ते खाली दिले आहेत.

मुख्यतः व सीमांतिक काम करणाऱ्यांची व्याख्या

१२.४ जनगणनेमध्ये, काम करणाऱ्यांचे पुढील दोन मुख्य प्रकारात वर्गीकरण करण्यात आले आहे. (१) मुख्यतः काम करणारे, म्हणजे वर्षभरात जास्त काळ (६ महिने वा त्यापेक्षा अधिक काम केलेले) व (२) सीमांतिक काम करणारे, म्हणजे ज्याने वर्षभरात ६ महिन्यांपेक्षा कमी काळ काम केले ते.

जनगणना २००१ नुसार काम करणारे

१२.५ जनगणना, २००१ नुसार राज्यातील काम करणाऱ्यांचे (मुख्यतः व सीमांतिक) एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ४३.५ टक्के होते व तो १९९१ या वर्षातील तत्सम प्रमाणापेक्षा केवळ ०.५ टक्क्यांनी जास्त होते. एकूण लोकसंख्येतील काम न करणाऱ्यांचे मोठे प्रमाण (सुमारे ५७.० टक्के) हे अवलंबितांची संख्या जास्त असल्याचे दर्शविते. राज्याच्या ग्रामीण भागातील काम करणाऱ्यांचे प्रमाण (५०.४ टक्के) हे नागरी भागातील अशा प्रमाणापेक्षा (३४.० टक्के) बरेच जास्त होते.

काम करणारे पुरुष

१२.६ राज्यातील एकूण पुरुषांपैकी काम करणाऱ्या पुरुषांचे प्रमाण १९९१ मध्ये ५२.२ टक्के होते त्यामध्ये अल्प प्रमाणात वाढ होऊन ते २००१ मध्ये ५३.५ टक्के झाले. राज्याच्या ग्रामीण भागातील हे प्रमाण (५४.२ टक्के) नागरी भागातील (५२.६ टक्के) अशा प्रमाणापेक्षा जास्त होते. एकूण काम करणाऱ्यांमधील काम करणाऱ्या पुरुषांचे प्रमाण १९९१ मधील ६२.८ टक्क्यांवरून वाढून २००१ मध्ये ते ६४.० टक्के इतके झाले.

काम करणाऱ्या स्त्रिया

१२.७ राज्यातील काम करणाऱ्या पुरुषांच्या प्रमाणात वाढ झालेली आढळली असली तरी एकूण स्त्रियांपैकी काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण १९९१ मधील ३३.१ टक्क्यांवरून अल्प प्रमाणात कमी होऊन २००१ मध्ये

ते ३२.६ टक्के झाले. राज्याच्या ग्रामीण भागांत हे प्रमाण ४६.५ टक्के होते व ते नागरी भागांतील (१२.७ टक्के) प्रमाणापेक्षा लक्षणीय प्रमाणात जास्त होते. एकूण काम करणा-यांमधील काम करणा-या स्त्रियांचे प्रमाण १९९१ मधील ३७.२ टक्क्यांवरून कमी होऊन २००१ मध्ये ३६.० टक्के इतके झाले.

काम करणा-यांचे वर्गीकरण

१२.८ २००१ मधील काम करणा-यांच्या वर्गीकरणावरून असे दिसून येते की, राज्यातील मुख्यतः काम करणा-यांचे लोकसंख्येशी प्रमाण १९९१ मधील ३९.३ टक्क्यांवरून कमी होऊन २००१ मध्ये ते ३६.८ टक्के इतके झाले. तथापि, सीमांतिक काम करणा-यांचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण १९९१ मधील ३.७ टक्क्यांवरून मोठ्या प्रमाणात वाढून २००१ मध्ये ते ६.७ टक्के इतके झाले. यावरून या दशकात मुख्यतः काम करणा-यांमधील काही भाग सीमांतिक काम करणारे झाले असल्याचे दिसून येते.

१२.९ जनगणना २००१ वरून असे दिसून आले की, सीमांतिक काम करण्याचे पुरुषांमधील प्रमाण स्त्रियांमधील प्रमाणापेक्षा बरेच कमी होते. राज्यातील पुरुषांमधील सीमांतिक काम करणा-यांचे प्रमाण केवळ ४.९ टक्के होते तर स्त्रियांमधील सदर प्रमाण ८.६ टक्के होते. सीमांतिक काम करणा-यांचे प्रमाण नागरी भागाच्या (२.६ टक्के) तुलनेत ग्रामीण भागात (९.७ टक्के) बरेच जास्त आढळले. यावरून ग्रामीण भागात हंगामी काम करणा-यामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण जास्त असल्याचे दिसते.

१२.१० १९९१ व २००१ च्या जनगणनेनुसार (मुख्यतः व सीमांतिक) काम करणा-यांची ढोबळ आर्थिक वर्गीकरणानुसार (४ गटांनुसार) टक्केवारी तक्ता क्रमांक १२.२ मध्ये दिली आहे.

१२.११ राज्यातील शेतक-यांचे प्रमाण १९९१ मधील ३४.० टक्क्यांवरून कमी होऊन २००१ मध्ये २८.६ टक्के इतके झाले. तसेच याच कालावधीत राज्यातील शेतमजुरांचे प्रमाण २८.१ टक्क्यांवरून कमी होऊन २६.९ टक्के इतके झाले. राज्यात ग्रामीण भागातील शेतक-यांचे प्रमाण १९९१ मधील ४६.७ टक्क्यांवरून कमी होऊन २००१ मध्ये ४१.७ टक्के झाले असले तरी शेतमजूर्या संदर्भात हे प्रमाण १९९१ मध्ये ३७.४ टक्के होते त्यात २००१ मध्ये (३८.४ टक्के) अल्पशी वाढ झाल्याचे दिसते. घरगुती उद्योगातील काम करणा-यांच्या प्रमाणात १९९१ मधील १.७ टक्क्यांवरून लक्षणीय वाढ होऊन ते २००१ मध्ये २.५ टक्के झाल्याचे दिसून आले.

कारखान्यांतील रोजगार

१२.१२ कारखान्यांतील रोजगारामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग २ एम् (एक), २ एम् (दोन) व विभाग ८५ खाली नोंद झालेल्या कारखान्यांतील रोजगाराचा समावेश होतो. अखिल भारतीय स्तरावर कारखान्यांतील रोजगारासंबंधी उपलब्ध असलेली अगदी अलिकडची आकडेवारी १९९९ या वर्षाची असून त्यानुसार कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगाराच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्याने देशातील सर्व राज्यांमध्ये प्रथम क्रमांक कायम राखला आहे.

तक्ता क्रमांक . १२.२

जनगणना १९९१ व २००१ नुसार काम करणा-यांची (मुख्यतः व सीमांतिक) आर्थिक वर्गीकरणानुसार (४ वर्गांकरिता) टक्केवारी

काम करणा-यांचा वर्ग	ग्रामीण		नागरी		एकूण	
	१९९१	२००१	१९९१	२००१	१९९१	२००१
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१. शेतकरी	४६.७२	४१.६९	३.१७	२.११	३४.०४	२८.५६
२. शेतमजूर	३७.४२	३८.३९	५.४८	३.५९	२८.११	२६.८५
३. घरगुती उद्योग (उत्पादन, प्रक्रिया, सेवा, दुरुस्ती किंवा वस्तु तयार करणे आणि विकणे)	१.४६	२.०९	२.१०	३.२९	१.६५	२.४९
४. इतर वर्ग	१४.४०	१७.८३	८९.२५	९१.०१	३६.२०	४२.१०
एकूण	१००.००	१००.००	१००.००	१००.००	१००.००	१००.००
एकूण काम करणारे (०००)	(२४,०३३)	(२८,१०७)	(९,८७७)	(१३,९४७)	(३३,९१०)	(४२,०५३)

१२.१३ राज्यातील कारखान्यांतील रोजगाराबाबत अगदी अलिकडील उपलब्ध माहिती २००० या वर्षाकरिता असून त्यानुसार महाराष्ट्रात कारखान्यांतील २००० मध्ये सरासरी दैनिक रोजगार (१२.३ लाख) १९९९ मधील सरासरी दैनिक रोजगारा इतकाच होता. तसेच कारखान्यांतील एकूण रोजगारामधील स्त्रियांचे प्रमाण (७ टक्के) हे गेल्या दशकात बदलले नसल्याचे आढळले. कारखान्यांतील एकूण रोजगारामध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा वाटा ९२ टक्के असून त्या अंतर्गत ग्राहक वस्तू उद्योग, पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग व भांडवली वस्तू उद्योग यांचा समावेश होतो. प्रमुख उद्योग गटानुसार कारखान्यांतील रोजगार या प्रकाशनाच्या भाग २ मधील तक्ता क्रमांक ४९ मध्ये दर्शविला आहे.

१२.१४ कारखान्यांतील रोजगार विचारात घेता ग्राहक वस्तू उद्योग, पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग व भांडवली वस्तू उद्योग यांच्या सापेक्ष महत्त्वात १९६१ ते २००० या कालावधीत लक्षणीय बदल झाला आहे. १९६१ मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचे एकूण कारखान्यांतील रोजगारात प्राबल्य होते व त्यांचा हिस्सा ६५ टक्के इतका होता. त्यांचा हिस्सा कमी होऊन तो २००० मध्ये ३८ टक्के इतका झाला. याउलट, या कालावधीत पुनर्निर्माण वस्तू व भांडवली वस्तू उद्योगात भरीव वाढ दिसून आली आहे कारण त्यांचा रोजगारातील एकत्रित हिस्सा जो १९६१ मध्ये ३२ टक्के होता तो वाढून २००० मध्ये ५४ टक्के झाला.

१२.१५ कारखान्यांतील एकूण रोजगारातील ग्राहक वस्तू उद्योगामधील रोजगाराचा हिस्सा कमी होण्याचे प्रमुख कारण वस्त्रोद्योग गटातील रोजगारात झालेली मोठ्या प्रमाणावरील घट हे आहे. वस्त्रोद्योग गटातील रोजगार १९६१ मधील ३.७ लाखावरून २००० मध्ये २.३ लाख इतका कमी झाला. उर्वरित ग्राहक वस्तू उद्योग गटातील रोजगारामध्ये जरी वाढ झाली असली तरी, ही वाढ वस्त्रोद्योगातील रोजगारात झालेल्या तीव्र घटीची भरपाई करू शकली नाही.

१२.१६ ग्राहक वस्तू उद्योगातील रोजगारात घट झाली असली तरी पुनर्निर्माण वस्तू आणि भांडवली वस्तू उद्योगांतील रोजगारात गेल्या ४० वर्षात लक्षणीय वाढ झाली आहे. पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगांतील रोजगार १९६१ मधील १.३ लाखावरून वाढून २००० मध्ये तो ३.५ लाख इतका झाला. याच कालावधीत भांडवली वस्तू उद्योगामधील रोजगार १.२ लाखावरून वाढून तो ३.२ लाख इतका झाला.

१२.१७ १९६१ ते २००० या कालावधीत कारखान्यांतील रोजगाराचा वार्षिक वृद्धिदर १.०९ टक्के इतका होता. तथापि, त्याच कालावधीतील कारखान्यांच्या संख्येचा वार्षिक वृद्धिदर बराच जास्त म्हणजे ३.७८ टक्के होता.

१२.१८ पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग आणि भांडवली वस्तू उद्योग यांच्यातील एकत्रित रोजगाराचा १९६१ ते २००० या कालावधीकरिता वार्षिक वृद्धिदर २.११ टक्के होता व तो सर्व कारखान्यांतील एकूण रोजगाराच्या वृद्धिदरापेक्षा बराच जास्त होता. पाच उद्योग गटांसाठी रोजगाराचा १९६१ ते २००० या कालावधीतील वार्षिक वृद्धिदर सर्व उद्योगांसाठी मिळून असलेल्या १.०९ टक्के ह्या वार्षिक वृद्धिदराच्या

दुपटीपेक्षा जास्त होता. हे उद्योग गट पुढीलप्रमाणे आहेत- (१) कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने (३.७ टक्के), (२) पेट्रॉलियम, रबर, प्लॅस्टिक (३.४ टक्के), (३) रसायने व रासायनिक उत्पादने (३.२ टक्के), (४) खाद्य उत्पादने आणि पेये इत्यादी (३.१ टक्के) आणि (५) मूलभूत धातू व धातूची उत्पादने (२.४ टक्के).

नवीन नोंदणी झालेले कारखाने

१२.१९ कारखाने अधिनियम, १९४८ अंतर्गत राज्यात २००० मध्ये १,८९८ नवीन कारखाने नोंदले गेले. या कारखान्यांतील रोजगार ६४ हजार होता. नवीन नोंदलेल्या कारखान्यांपैकी ८१ टक्के कारखाने प्रत्येकी ५० पेक्षा कमी कामगार असणारे होते. या नवीन नोंदणी झालेल्या कारखान्यांत जास्त प्रमाण (१) यंत्रे व यंत्रसामग्री (१६.७ टक्के), (२) वस्त्रोद्योग (१४.८ टक्के), (३) खाद्य उत्पादने आणि पेये (१३.७ टक्के), (४) मूलभूत धातू व धातूची उत्पादने (१३.१ टक्के) या उद्योग गटांचे होते.

१२.२० शासकीय धोरणांचा भर मुंबई शहर, मुंबई उपनगर, ठाणे व पुणे या औद्योगिक दृष्ट्या प्रगत जिल्ह्यांव्यतिरिक्त इतर भागात उद्योग स्थापन करण्यास प्रोत्साहन देण्यावर आहे. या धोरणाच्या परिणामी राज्यातील कारखान्यांतील एकूण रोजगारात वरील चार जिल्हे वगळता इतर जिल्ह्यांचा वाटा जो १९७५ मध्ये २३ टक्के होता तो २००० मध्ये ४६ टक्के इतका झाला.

रोजगार क्षेत्र माहिती

१२.२१ 'सेवायोजन कार्यालये (रिक्त पदे अधिसूचित करण्याची सक्ती करणारा) कायदा, १९५९ व त्याखालील नियमांतर्गत' तरतूदीनुसार रोजगार व स्वयंरोजगार संचालनालयाकडून रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमाखाली सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रामधील आस्थापनांची संख्या व त्यामध्ये काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची संख्या याबाबत दर तिमाहीस आकडेवारी गोळा केली जाते. या कार्यक्रमांतर्गत, सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील बृहन्मुंबईत ज्या आस्थापनांमध्ये २५ किंवा अधिक कर्मचारी कार्यरत आहेत आणि राज्यातील उर्वरित भागांत ज्या आस्थापनांमध्ये १० किंवा अधिक कर्मचारी आहेत, अशा आस्थापनांकडून आकडेवारी गोळा करण्यात येते. या आस्थापनांमध्ये ३१ मार्च, २००१ रोजी ३६.९५ लाख रोजगार होता व तो आधीच्या वर्षाच्या ३७.६० लाख रोजगाराच्या तुलनेत १.७ टक्क्यांनी कमी होता.

१२.२२ रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत मार्च, २००१ अखेरीच्या एकूण ३६.९५ लाख रोजगारापैकी २२.६१ लाख रोजगार हा सार्वजनिक क्षेत्रात होता, तर आधीच्या वर्षी तो २२.९० लाख इतका होता. सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगारामध्ये स्थानिक संस्थांमधील रोजगार २९ टक्के, राज्य शासन २३ टक्के, केंद्र शासन १८ टक्के, निम-केंद्र शासकीय संस्था १८ टक्के आणि निम-राज्य शासकीय संस्था १२ टक्के असा होता. खाजगी क्षेत्रात मार्च, २००१ अखेरीस १४.३४ लाख रोजगार होता, तर आधीच्या वर्षाअखेरीस तो १४.७० लाख होता.

१२.२३ रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत ३१ मार्च, २००१ रोजी असलेल्या ३६.९५ लाख रोजगारापैकी ३१.३० लाख (८४.७ टक्के) पुरुष व ५.६५ लाख (१५.३ टक्के) स्त्रिया होत्या. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत मार्च, २००० अखेरीस असलेल्या ३२.०२ लाख पुरुष कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत २.२ टक्क्यांनी घट होऊन मार्च, २००१ अखेरीस ती ३१.३० लाख इतकी झाली. तथापि, याच कालावधीत स्त्री कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत १.३ टक्क्यांनी वाढ होऊन ५.५८ लाख वरून ती ५.६५ लाख इतकी झाली.

राज्य शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील रोजगार

१२.२४ १ जुलै, २००० या संदर्भ दिनांकानुसार घेण्यात आलेल्या शासकीय कर्मचारी गणनेनुसार राज्य शासन, जिल्हा परिषदा, नगर परिषदा व महानगरपालिका (बृहन्मुंबई वगळून) यामध्ये नियमित व इतर आस्थापनांवर कार्यरत एकूण कर्मचाऱ्यांची संख्या अनुक्रमे ६.२३ लाख, ४.५४ लाख, ०.७९ लाख व १.०६ लाख इतकी होती. जिल्हा परिषदांमधील एकूण रोजगारात स्त्री कर्मचाऱ्यांचे प्रमाण ४२.६ टक्के होते, त्या खालोखाल ते महानगरपालिकांमध्ये २८.६ टक्के, नगरपरिषदांमध्ये २७.३ टक्के व राज्य शासनामध्ये १५.१ टक्के इतके होते. दिनांक १ जुलै, १९९९ या संदर्भ दिनांकानुसार घेण्यात आलेल्या गणनेशी तुलना करता नियमित आस्थापनेवरील राज्य शासन व जिल्हा परिषदांमधील कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत अनुक्रमे ५,७३६ व २,४१५ नी घट झाली होती. तथापि, याच कालावधीत नगरपरिषदांमधील कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत ३५५ नी वाढ झाली होती. १ जुलै, २००० या संदर्भ दिनांकानुसार राज्य शासन, जिल्हा परिषदा, नगरपरिषदा व महानगरपालिका (बृहन्मुंबई वगळून) यामधील नियमित व इतर आस्थापनांवरील कर्मचाऱ्यांची संख्या तक्ता क्रमांक १२.३ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्रमांक १२.३

राज्य शासन, जिल्हा परिषदा, नगर परिषदा व महानगरपालिका (बृहन्मुंबई वगळून) यामधील १ जुलै, २००० रोजीची कर्मचाऱ्यांची संख्या

प्रकार	कर्मचाऱ्यांची संख्या			
	नियमित	इतर @	एकूण	पैकी, स्त्रिया
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१. राज्य शासन	५,४५,३७८	७७,४७२	६,२२,८५०	९४,१५४
२. जिल्हा परिषदा (३३)	३,३६,०८८	१,१७,७७९	४,५३,८६७	१,९३,२६४
३. नगर परिषदा (२२८)	६९,०३८	१०,३७०	७९,४०८	२१,६४३
४. महानगरपालिका (१४) (बृहन्मुंबई वगळून)	-	-	१,०५,९३३*	३०,३४५
एकूण	९,५०,५०४	२,०५,६२१	१२,६२,०५८	३,३९,४०६

टीप : @ यात रोजंदारी/कार्यव्ययी कर्मचाऱ्यांचा समावेश आहे.

* नियमित व इतर कर्मचारी अशी विगतवारी उपलब्ध नाही.

रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रे

१२.२५ महाराष्ट्र राज्यातील रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रात २०००-०१ मध्ये नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ६.६८ लाख होती, तर १९९९-२००० मध्ये ती ८.५२ लाख होती व मागील वर्षांपेक्षा नवीन नोंदणीत २१.६ टक्क्यांनी घट झाली होती. २००१-०२ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, २००१ या कालावधीत नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ५.२४ लाख होती, तर २०००-०१ च्या तत्सम कालावधीत ही संख्या ५.६० लाख होती. २०००-०१ मध्ये अधिसूचित केलेल्या रिक्त जागांची संख्या ४० हजार होती व १९९९-२००० मधील तत्सम कालावधीतील संख्येपेक्षा (४५ हजार) ती ११.१ टक्क्यांनी कमी होती. प्रत्यक्षात भरलेल्या जागांची संख्या २०००-०१ मध्ये १७,१२० होती, तर १९९९-२००० मध्ये ती १६,६७० होती. २००१-०२ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, २००१ या कालावधीत अधिसूचित केलेल्या रिक्त जागांची संख्या २७ हजार होती, तर आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीत ती ३४ हजार होती. २००१-०२ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, २००१ या कालावधीत प्रत्यक्षात भरलेल्या जागा ९ हजार होत्या व त्या आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीमध्ये भरलेल्या १४ हजार जागांच्या तुलनेत ३५.७ टक्क्यांनी कमी होत्या. नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेल्या रिक्त जागा व भरलेल्या जागा ह्याबाबतची आकडेवारी भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ५२ मध्ये दर्शविली आहे.

१२.२६ डिसेंबर, २००१ अखेर रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्राच्या चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींचे शैक्षणिक पात्रता व स्त्री/पुरुष यानुसार वर्गीकरण तक्ता क्रमांक १२.४ मध्ये दर्शविले आहे.

तत्का क्रमांक १२.४
चालू नोंदवहीतील व्यक्तींचे वर्गीकरण.

अ.क्र.	शैक्षणिक पात्रता	चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००१ अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या			
		व्यक्ती	पैकी, स्त्रिया	स्त्रियांची टक्केवारी	व्यक्तींची एकूण बरेजशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१	माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी (निरक्षर धरुन)	८,५६,०४३	२,१०,४८३	२४.५९	१९.३७
२	माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	२२,२८,५९७	३,८३,६६२	१७.२२	५०.४२
३	उच्च माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	७,०५,८३८	१,९८,५६७	२८.१३	१५.९७
४	औ.प्र.सं. प्रशिक्षित व शिकाऊ उमेदवार	१,२९,२५४	४,४४४	३.४४	२.९२
५	पदविकाधारक				
५.१	अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान	५७,१६४	५,९४६	१०.४०	१.२९
५.२	वैद्यकीय, डी.एम.एल.टी. व फार्मसी	७४९	२४१	३२.१८	०.०२
५.३	इतर	२,०११	३२७	१६.२६	०.०५
	एकूण (५.१ ते ५.३)	५९,९२४	६,५१४	१०.८७	१.३६
६	पदवीधर				
६.१	अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान	२३,९४५	३,१७४	१३.२६	०.५४
६.२	वैद्यकीय	४,६९९	१,६६६	३५.४५	०.११
६.३	इतर	३,७४,८२६	१,१७,५२७	३१.३६	८.४८
	एकूण (६.१ ते ६.३)	४,०३,४७०	१,२२,३६७	३०.३३	९.१३
७	पदव्युत्तर पदवीधर				
७.१	अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान	९४	२१	२२.३४	*
७.२	वैद्यकीय	११४	३०	२६.३२	*
७.३	इतर	३६,४०५	१४,५४५	३९.९५	०.८२
	एकूण (७.१ ते ७.३)	३६,६१३	१४,५९६	३९.८७	०.८३
	एकूण बेरीज	४४,१९,७३९	९,४०,६३३	२१.२८	१००.००

टीप - * नगण्य

१२.२७ रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्राच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००१ अखेरीस असलेल्या व्यक्तींची संख्या ४४.२० लाख होती, त्यापैकी ९.४१ लाख (२१.३ टक्के) स्त्रिया होत्या. चालू नोंदवहीत नोंद झालेल्या व्यक्तींपैकी सुमारे १९ टक्के व्यक्ती माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिक्षण झालेल्या (निरक्षर धरुन) होत्या. सुमारे ५० टक्के व्यक्ती माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण होत्या आणि ९ टक्के

व्यक्ती विविध शाखांतील पदवीधर होत्या. बहुतांश पदवीधर हे अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान व वैद्यकीय शाखा वगळता इतर शाखांतील होते. चालू नोंदवहीत पदव्युत्तर पदवीधरांचे प्रमाण एक टक्क्यापेक्षा कमी (०.८३ टक्के) होते व त्यापैकी बहुतेक सर्व पदव्युत्तर पदवीधर हे अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान व वैद्यकीय शाखा वगळता इतर शाखांतील होते.

राज्य पुरस्कृत रोजगार योजना/कार्यक्रम

(१) रोजगार हमी योजना

१२.२८ राज्यात १९७२ पासून राबविण्यात येत असलेल्या रोजगार हमी योजनेचा मूलभूत उद्देश राज्यातील ग्रामीण भागांत व 'क' वर्ग नगरपरिषदांच्या क्षेत्रात ज्यांना रोजगाराची जरूरी आहे व जे शारीरिक श्रमाचे अकुशल काम करण्यास तयार आहेत त्यांना 'मागेल त्याला काम' या तत्त्वानुसार लाभदायक व उत्पादक रोजगार पुरविणे हा आहे. रोजगार हमी योजने अंतर्गत फलोत्पादन विकास कार्यक्रम, जवाहर विहिरी योजना, नापीक जमिनीवर वृक्ष लागवड व रेशीम उद्योग या उपयोजनांची अंमलबजावणी करण्यात येते. रोजगार हमी योजनेखाली २०००-०१ या वर्षात ११.१२ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम उपलब्ध करून देण्यात आले, तर आधीच्या वर्षी ९.४९ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम उपलब्ध करून देण्यात आले होते. २००१-०२ या वर्षात एप्रिल ते डिसेंबर, २००१ या कालावधीत ११.१६ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम पुरविण्यात आले, या तुलनेत २०००-०१ च्या तत्सम कालावधीत ८.८४ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम पुरविण्यात आले होते. रोजगार हमी योजनेच्या आरंभापासून डिसेंबर, २००१ अखेरपर्यंत वेगवेगळ्या प्रकारची ३.७६ लाख कामे घेण्यात आली व त्यापैकी ३.६० लाख कामे पूर्ण करण्यात आली. पूर्ण झालेल्या कामांपैकी ६४ टक्के कामे ही मृदसंधारण व भू-विकासाची आणि १४ टक्के कामे सिंचनाची होती. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यावरील खर्च भाग-२ मधील तक्रा क्रमांक ५३ मध्ये देण्यात आला आहे.

(२) रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

१२.२९ या कार्यक्रमाखाली सुशिक्षित बेरोजगारांना नोकरी मिळविण्यासाठी उपयोगी होईल असे कौशल्य संपादन करण्याकरिता किंवा कौशल्याचा दर्जा वाढविण्याकरिता प्रशिक्षण दिले जाते. २०००-०१ मध्ये प्रशिक्षणाथ्यांची संख्या १,१२४ होती व ती १९९९-२००० मधील १,४२९ ह्या प्रशिक्षणार्थी संख्येच्या २१.३ टक्क्यांनी कमी होती. २०००-०१ मध्ये प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या प्रशिक्षणाथ्यांची संख्या ७७५ होती व ती १९९९-२००० मधील ८३० प्रशिक्षणाथ्यांच्या संख्येशी तुलना करता ६.६ टक्क्यांनी कमी होती. प्रशिक्षण घेतलेल्यांपैकी निरनिराळ्या नोकऱ्यांमध्ये सामावून घेतलेल्या उमेदवारांची संख्या २०००-०१ मध्ये १३१ होती, तर आधीच्या वर्षी ती २१२ होती. २०००-०१ मधील १,१२४ प्रशिक्षणाथ्यांपैकी १०० (८.९ टक्के) प्रशिक्षणार्थी स्त्रिया होत्या. २००१-०२ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, २००१ या कालावधीत प्रशिक्षण घेतलेल्या १,१४७ उमेदवारांपैकी ७५ उमेदवार (६.५८ टक्के) स्त्रिया होत्या, या तुलनेत आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत प्रशिक्षण घेतलेल्या ७१३ उमेदवारांपैकी ६४ उमेदवार (९ टक्के) स्त्रिया होत्या.

(३) सुशिक्षित बेरोजगारांच्या सहाय्यार्थ रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

१२.३० सातवी परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या किंवा औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांतून प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना त्यांच्या प्रकल्प खर्चाच्या १५ ते २२.५ टक्क्यांपर्यंत व जास्तीत जास्त १.५ लाख रूपये मर्यादेपर्यंत 'बीज भांडवल अर्थसहाय्य' देण्यात येते. या कार्यक्रमाखाली २०००-०१ या वर्षात १,४९४ लाभार्थ्यांना ६.८५ कोटी रूपयांचे सहाय्य करण्यात आले तर त्या आधीच्या वर्षी २,४२० लाभार्थ्यांना ११.०३ कोटी रूपयांचे सहाय्य देण्यात आले होते. एप्रिल ते जानेवारी, २००२ या कालावधीत ८३३ लाभार्थ्यांना ३.९९ कोटी रूपयांचे सहाय्य देण्यात आले.

(४) शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम

१२.३१ विविध व्यवसाय शाखांत २००१-०२ मध्ये प्रशिक्षण घेत असलेल्या शिकाऊ उमेदवारांची संख्या २५.४ हजार आहे. तर २०००-०१ मध्ये अशा उमेदवारांची संख्या २६.५ हजार होती.

(५) उद्योजकता प्रशिक्षण कार्यक्रम

१२.३२ या कार्यक्रमाचा उद्देश सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना स्वयंरोजगारासाठी प्रवृत्त करणे व प्रशिक्षण देणे हा आहे. या कार्यक्रमांतर्गत महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्राकडून पध्दतशीर प्रशिक्षणाद्वारे उद्योजकतेचा विकास घडवून आणण्यासाठी १ ते ३ आठवड्यांचे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात. ह्या कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षण दिलेल्या तरुणांची संख्या २०००-०१ मध्ये ९,९३७ होती, तर १९९९-२००० मध्ये ती १०,८७३ होती. २००१-०२ मध्ये जानेवारी, २००२ अखेर पर्यंत ६,७२८ तरुणांना प्रशिक्षण देण्यात आले.

केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रम

१२.३३ रोजगार, स्वयंरोजगार आणि वेतनी रोजगार पुरवून दारिद्र्य निर्मुलनासाठी शहरी व ग्रामीण भागांत केंद्र शासनाने विविध रोजगार कार्यक्रम सुरू केले आहेत. पंतप्रधान रोजगार योजना वगळता केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांकरिता वित्त पुरवठ्याचे स्वरूप केंद्र शासनाचा वाटा ७५ टक्के व राज्य शासनाचा वाटा २५ टक्के असे आहे. पंतप्रधानांची रोजगार योजना पूर्णतः केंद्र पुरस्कृत कार्यक्रम आहे. केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांची महत्वाची ठळक वैशिष्ट्ये व प्रगती खाली देण्यात आली आहे.

(१) जवाहर ग्राम समृद्धी योजना

१२.३४ जवाहर ग्राम समृद्धी योजना ही केंद्र शासनाने जवाहर रोजगार योजनेची नव्या स्वरूपात पुनर्रचना करून १९९९-२००० पासून सुरू केली आहे. या योजनेचा प्राथमिक उद्देश ग्रामीण गरिबांकरिता रोजगाराच्या संधी वाढविण्यासाठी गाव स्तरावर कायम स्वरूपी मत्ता

निर्माण करण्यासह गावात आवश्यकतेनुसार पायाभूत सोयी निर्माण करणे असा आहे. या योजनेचा दुय्यम उद्देश ग्रामीण भागातील गरीब बेरोजगारांसाठी पूरक रोजगार निर्माण करणे असा आहे. या योजने अंतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना वेतनी रोजगार पुरविण्यात येतो. ही योजना ग्रामपंचायतीमार्फत राबविण्यात येत आहे. या योजनेखाली एकूण वितरित होणाऱ्या वार्षिक निधीपैकी २२.५ टक्के निधी अनुसूचित जाती/ अनुसूचित जमातीकरिता लाभदायी योजनांवर खर्च करावयाचा असून ३ टक्के निधी अपंग व्यक्तीकरिता अडथळारहित पायाभूत सोयी निर्माण करण्यासाठी खर्च करावयाचा आहे. चालू वर्षी डिसेंबर, २००१ अखेर पर्यंत १०४.३५ कोटी रूपये (मागील वर्षाचा अर्खचित निधी धरून) निधी उपलब्ध करू देण्यात आला होता व त्यापैकी ८१.९९ कोटी रूपये खर्च करण्यात आले होते. ह्या कार्यक्रमांतर्गत २०००-०१ मध्ये ३.१६ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. चालू वर्षात एप्रिल ते डिसेंबर, २००१ या कालावधीत १.१२ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला, त्या तुलनेत आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत १.८१ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता.

(२) आश्वासित रोजगार योजना

१२.३५ आश्वासित रोजगार योजना ही भारत सरकारने डिसेंबर, १९९३ पासून सुरु केली आहे. ही योजना जिल्हा परिषद/जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेमार्फत राबविण्यात येत आहे. 'दारिद्र्यरेषेखालील' ग्रामीण गरिबांना वेतनी रोजगाराची फारच कमतरता असलेल्या काळात शारीरिक श्रमाचे काम पुरवून अतिरिक्त वेतनी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे, असा या योजनेचा प्राथमिक उद्देश आहे. या योजनेचा दुय्यम उद्देश निरंतर रोजगार व विकासासाठी टिकावू सामुदायिक, सामाजिक व आर्थिक मत्ता निर्माण करणे असा आहे. या कार्यक्रमांतर्गत फक्त श्रमप्रधान कामे घेण्यात येतात. २०००-०१ मध्ये उपलब्ध १६७.५२ कोटी रूपये (मागील वर्षाचा अर्खचित निधी धरून) निधीपैकी १३६.७२ कोटी रूपये निधी खर्च झाला होता. २००१-०२ मध्ये डिसेंबर, २००१ अखेर पर्यंत ११७.८० कोटी रूपये (मागील वर्षाचा अर्खचित निधी धरून) निधी उपलब्ध करून देण्यात आला असून त्यापैकी ६१.३३ कोटी रूपये खर्च झाला होता. २०००-०१ मध्ये २.१७ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला होता. चालू वर्षी डिसेंबर, २००१ अखेर पर्यंत ०.९८ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता, तर आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत ०.९२ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता.

(३) स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना

१२.३६ भारत सरकारने स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना हा कार्यक्रम एकात्मिक ग्रामीण विकास प्रकल्प व इतर स्वरोजगार कार्यक्रमांची पुनर्रचना करून एप्रिल, १९९९ पासून सुरु केला आहे. बँकेचे कर्ज व शासकीय अनुदान एकत्रीत करून याद्वारे योजनेतील लाभधारक गरिब कुटुंबांना कायमस्वरूपी उत्पन्न निर्माण करणारी मत्ता पुरवून तीन वर्षात दारिद्र्यरेषेच्या वर आणणे हा स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेचा उद्देश आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली एकतर एका व्यक्तीला किंवा अनेक व्यक्ती

मिळून बनलेल्या स्वसहाय्य गटांना सहाय्य केले जाते व या कार्यक्रमाखालील लाभधारकांना स्वरोजगारी म्हणून ओळखले जाते. या कार्यक्रमांतर्गत ग्रामीण गरिबांना स्वसहाय्यीत गटांमध्ये संघटीत करण्यावर भर आहे. २०००-०१ मध्ये या कार्यक्रमाखाली ८७,९९८ स्वरोजगारींना (व्यक्ती व स्वसहाय्य गट) ७६.९७ कोटी रूपयांचे शासन अनुदान व १७३.७७ कोटी रूपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले. चालू वर्षी डिसेंबर, २००१ अखेर पर्यंत ३२,५२२ स्वरोजगारींना ३१.५५ कोटी रूपयांचे शासन अनुदान व ६०.३७ कोटी रूपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले, तर आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत २९,२१२ स्वरोजगारींना २४.१६ कोटी रूपयांचे अनुदान व ६३.१२ कोटी रूपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले होते. २०००-०१ मधील ८७,९९८ स्वरोजगारींपैकी ३३,८९७ स्वरोजगारी (३८.५ टक्के) स्त्रिया होत्या. २००१-०२ मध्ये डिसेंबर, २००१ अखेरीच्या एकूण स्वरोजगारींमध्ये स्त्री स्वरोजगारींचे प्रमाण ३७.१ टक्के होते, तर मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीत ते ३३.१ टक्के होते.

१२.३७ २०००-०१ मधील एकूण ८७,९९८ स्वरोजगारींपैकी १५,५४५ स्वसहाय्य गट स्वरोजगारी (१,४७७ स्वसहाय्य गटांतील) होते व त्यांना १७.५४ कोटी रूपयांचे शासन अनुदान व २८.५० कोटी रूपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले. २००१-०२ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, २००१ या कालावधीत एकूण ३२,५२२ स्वरोजगारींपैकी ९,०३८ स्वसहाय्य गट स्वरोजगारींना (८४६ स्वसहाय्य गटांतील) १०.४१ कोटी रूपयांचे शासन अनुदान व १४.३० कोटी रूपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले, या तुलनेत गत वर्षाच्या तत्सम कालावधीत एकूण २९,२१२ स्वरोजगारींपैकी २,२३५ स्वसहाय्य गट स्वरोजगारींना (२२२ स्वसहाय्य गटांतील) २.७१ कोटी रूपयांचे अनुदान व ४.८४ कोटी रूपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले होते. स्वसहाय्य गट स्वरोजगारींमध्ये स्त्री स्वरोजगारींचे प्रमाण २०००-०१ मध्ये ५८.७ टक्के होते. चालू वर्षी डिसेंबर, २००१ अखेरीस ते ५९.३ टक्के होते, तर गतवर्षी तत्सम कालावधीत ते ४९.१ टक्के इतके होते.

(४) संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना

१२.३८ ग्रामीण भागांत अतिरिक्त रोजगार निर्माण करण्यासाठी संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना राबविण्याची घोषणा मा. पंतप्रधान महोदयांनी दि. १५ ऑगस्ट, २००१ रोजी केली. आश्वासित रोजगार योजना व जवाहर ग्राम समृद्धी योजना या दोन योजना संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजनेमध्ये विलीन करण्यात येत आहेत. या नवीन योजनेतील तरतुदीनुसार आश्वासित रोजगार योजना व जवाहर ग्राम समृद्धी योजनांसाठी सध्या अस्तित्वात असलेल्या वाटपाच्या निकषाप्रमाणे राज्यांना आवश्यक निधीसह अन्नधान्याचा पुरवठा करण्यात येणार आहे. या योजनेसाठी केंद्र शासन व राज्य शासन ७५:२५ या प्रमाणात निधी पुरविणार असून केंद्र शासनाकडून राज्यांना अन्नधान्याचा मोफत पुरवठा करण्यात येणार आहे. या योजनेची अंमलबजावणी १ जानेवारी, २००२ पासून पंचायत राज संस्थांमार्फत करण्यात येत आहे. ह्या योजनेअंतर्गत मजूरांना प्रति मनुष्यदिवस ५ कि.ग्रॅ. अन्नधान्य (गहू/तांदुळ) मजूरीपोटी

द्यावयाचे असून प्रति कि.ग्रॅ. ५ रूपये दराने गहू व प्रति कि.ग्रॅ. ६ रूपये दराने तांदुळ उपलब्ध करून देण्यात येत आहे. मजुरी प्रदान करतांना एकूण मजुरीतून अन्नधान्यांची किंमत कमी करून उर्वरीत मजुरी रोखीने देण्यात येते.

(५) स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना

१२.३९ नेहरू रोजगार योजना, नागरी भागातील गरिबांसाठी असलेली मूलभूत सेवा योजना आणि पंतप्रधानांचा एकात्मिक नागरी दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम या तीन योजनांऐवजी भारत सरकारने डिसेंबर, १९९७ मध्ये स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना सुरू केली आहे. ही योजना दारिद्र्यरेषेखालील इयत्ता नववीपर्यंत शिकलेल्या शहरी बेरोजगारांना किंवा अर्धबेरोजगारांना स्वयंरोजगार उपक्रम उभारण्यासाठी प्रोत्साहित करून किंवा मजुरी रोजगार मिळविण्यासाठी सहाय्य करते. या योजनेत शहरी स्वयंरोजगार कार्यक्रम आणि शहरी मजुरी रोजगार कार्यक्रम या दोन उपयोजनांचा समावेश आहे.

१२.४० शहरी स्वयंरोजगार कार्यक्रमाखाली २०००-०१ मध्ये ३.४५ कोटी रूपये खर्च करण्यात आले व लाभधारकांची संख्या ८,०८० होती. चालू वर्षी डिसेंबर, २००१ अखेर पर्यंत १.०४ कोटी रूपये खर्च करण्यात आले व लाभार्थ्यांची संख्या ३,२२९ होती, तर आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत ०.८७ कोटी रूपये खर्च करण्यात आले व लाभार्थ्यांची संख्या ४,१४९ होती. २०००-०१ मध्ये ६,३३० लाभार्थ्यांना स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण देण्यासाठी १.४६ कोटी रूपये खर्च करण्यात आले. चालू वर्षी डिसेंबर, २००१ अखेर पर्यंत १०,४३६ लाभार्थ्यांना स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण देण्यासाठी १.१५ कोटी रूपये खर्च करण्यात आले. या तुलनेत मागील वर्षी तत्सम कालावधीत ३,६४८ लाभार्थ्यांना स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण देण्यासाठी ०.२४ कोटी रूपये खर्च करण्यात आले होते. शहरी मजुरी रोजगार कार्यक्रमांतर्गत २०००-०१ मध्ये १०.१० कोटी रूपये खर्च करण्यात आले व ४.०३ लाख मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला होता. २००१-०२ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, २००१ या कालावधीत ५.९१ कोटी रूपये खर्च करण्यात आले व २.३७ लाख मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला. या तुलनेत मागील वर्षी तत्सम कालावधीत ३.२५ कोटी रूपये खर्च करण्यात आले व १.३० लाख मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला होता.

(६) पंतप्रधान रोजगार योजना

१२.४१ सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्याच्या नागरी व ग्रामीण भागांत पंतप्रधान रोजगार योजना राबविण्यात येते. ही योजना जिल्हा उद्योग केंद्रांमार्फत राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत १८ ते ३५ वर्षे वयोगटातील (अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती, स्त्रिया, माजी सैनिक, शारीरिक दृष्ट्या अपंग उमेदवारांना वयोमर्यादेत १० वर्षा पर्यंत सूट मिळते) किमान इयत्ता ८ वी किंवा औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेची परीक्षा उत्तीर्ण किंवा

कमीत कमी ६ महिन्यांचा शासन पुरस्कृत तांत्रिक शिक्षण अभ्यासक्रम उत्तीर्ण असलेली व ज्याच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ४० हजार रूपयांपेक्षा अधिक नाही अशी व्यक्ती या योजनेखाली सहाय्य मिळण्यास पात्र आहे. या योजनेत व्यवसायासाठी १ लाख रूपयांपर्यंत आणि उद्योग/संवांसाठी २ लाख रूपयांपर्यंतच्या प्रकल्प प्रस्तावांचा समावेश करण्यात येतो. उद्योजकाने प्रकल्प किंमतीच्या ५ ते १६.२५ टक्के दरम्यान सीमांतिक रक्कम रोख भरणे आवश्यक असते. उर्वरित रक्कम बँक कर्जाच्या स्वरूपात मंजूर करते. या योजनेखाली २०००-०१ मध्ये ३७,०१५ लाभार्थ्यांना २१६.१६ कोटी रूपयांचे कर्ज मंजूर करण्यात आले, तर १९९९-२००० मध्ये ३८,४७८ लाभार्थ्यांना २२४.८९ कोटी रूपयांचे कर्ज मंजूर करण्यात आले होते. २००१-०२ मध्ये जानेवारी, २००२ अखेर पर्यंत १५,६४० लाभार्थ्यांना ९१.४० कोटी रूपयांचे कर्ज मंजूर करण्यात आले.

एकूण रोजगार निर्मिती

१२.४२ वर नमूद केलेल्या सर्व केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांतर्गत २०००-०१ मध्ये एकूण ५.३७ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला. चालू वर्षी डिसेंबर, २००१ अखेरपर्यंत २.१२ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला. या तुलनेत आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत २.७४ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला होता. महाराष्ट्र राज्यात राबविण्यात येणाऱ्या केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमाची प्रगती भाग-२ मधील तक्ता क्र. ५४ मध्ये देण्यात आली आहे.

औद्योगिक संबंध

१२.४३ राज्यात संप व टाळेबंदीमुळे काम थांबण्याच्या प्रकारांची संख्या २००१ मध्ये ५९ होती, तर आधीच्या वर्षी ती ८५ होती. काम थांबण्याच्या प्रकारामुळे बाधित कामगारांची संख्या २००१ मध्ये ०.२४ लाख होती, ती गत वर्षाच्या ०.५१ लाख च्या तुलनेत जवळपास निम्मी होती. संप व टाळेबंदीमुळे वाया गेलेल्या मनुष्यदिवसांची २००१ मधील संख्या ५२.३१ लाख होती व ती आधीच्या वर्षाच्या ४६.०४ लाख या संख्येपेक्षा १३.६ टक्क्यांनी जास्त होती. २००१ मध्ये वाया गेलेल्या ५२.३१ लाख मनुष्यदिवसांपैकी १०.६३ लाख मनुष्यदिवस कापड गिरण्यांशी व २५.७९ लाख मनुष्यदिवस अभियांत्रिकी कारखान्यांशी संबंधित होते. या तुलनेत आधीच्या वर्षी अनुक्रमे ७.५२ लाख व २०.६३ लाख मनुष्यदिवस वाया गेले होते. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवादांची आकडेवारी भाग-२ मधील तक्ता क्र. ५५ मध्ये दिली आहे.

बंद उद्योग

१२.४४ २०००-०१ मध्ये ४,९५२ लघु व ३३३ मध्यम आणि मोठ्या आकाराचे ज्यामध्ये अनुक्रमे २५,२०९ व ५२,९०७ कामगार नोकरीस होते असे उद्योग बंद झाले. चालू वर्षी डिसेंबर, २००१ अखेर पर्यंत ५,८०४ लघु व २१६ मध्यम आणि मोठ्या आकाराचे ज्यामध्ये अनुक्रमे २१,२७८ व ४७,९३२ कामगार नोकरीस होते असे उद्योग बंद झाले.

शिक्षण

१२.४५ राष्ट्राच्या आर्थिक विकासात शिक्षणास अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. व्यक्तीच्या वैयक्तिक तसेच राष्ट्राच्या सामाजिक व आर्थिक विकासामध्ये शिक्षण हे महत्वाचे साधन आहे. देशाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासातील शिक्षणाची महत्वाची भूमिका व घटनात्मक दायित्व लक्षात घेवून शिक्षण विषयक विविध कार्यक्रम राबविले जातात. प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचे उद्दिष्ट विहित कालावधीत पूर्ण करण्यासाठी केन्द्र शासनाने राज्याच्या सहभागाने 'सर्व शिक्षा अभियान' हा कार्यक्रम सुरू केलेला आहे. ६ ते १४ वर्ष वयोगटातील सर्व मुलांमुलींना सन २०१० पर्यंत सुयोग्य व उपयुक्त प्राथमिक शिक्षण देण्याचे सर्व शिक्षा अभियानाचे उद्दिष्ट आहे. राज्य शासनाने प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी सर्व शिक्षण मोहीम (सर्व शिक्षा अभियान) सुरू करण्याचा निर्णय २००१-०२ मध्ये घेतला आहे. प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा राज्यात सर्वत्र पुरविण्यासाठी राज्य शासन सतत प्रयत्नशील आहे. किमान २०० लोकसंख्या असलेल्या वस्तीसाठी १.५ कि.मी. च्या परिसरात प्राथमिक शाळा उघडण्याचे प्रमाणक शासनाने निश्चित केले आहे. आदिवासी क्षेत्रासाठी हे प्रमाणक १०० लोकसंख्या व १.० कि.मी. परिसर असे आहे. दुर्गम / डोंगराळ भाग, वाडया, वस्त्या, तांडे इ.अशा ठिकाणी राहणाऱ्या मुलांकरिता प्राथमिक शाळेत जाणे गैरसोयीचे असल्याने शासन 'वस्तीशाळा योजना' राबवित आहे आणि हलाखीच्या आर्थिक स्थितीमुळे शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या बालकामगारांकरिता 'महात्मा फुले शिक्षण हमी योजना' राज्यात राबविली जात आहे. शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाच्या मोहिमेचा भाग म्हणून महाराष्ट्र शासनाने यापूर्वीच मुलांना इयत्ता १० वी पर्यंतचे व मुलींना इयत्ता १२ वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत केले आहे. राज्य शासनाने इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा वगळून इतर शाळांत इंग्रजी हा विषय इयत्ता पहिलीपासून सुरू करण्याचा क्रांतिकारी निर्णय वर्ष २०००-०१ मध्ये घेतला. इंग्रजी भाषेशी लवकर ओळख

झाल्याने विद्यार्थ्यांना राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चांगल्या प्रकारे स्पर्धा करणे सुकर होईल.

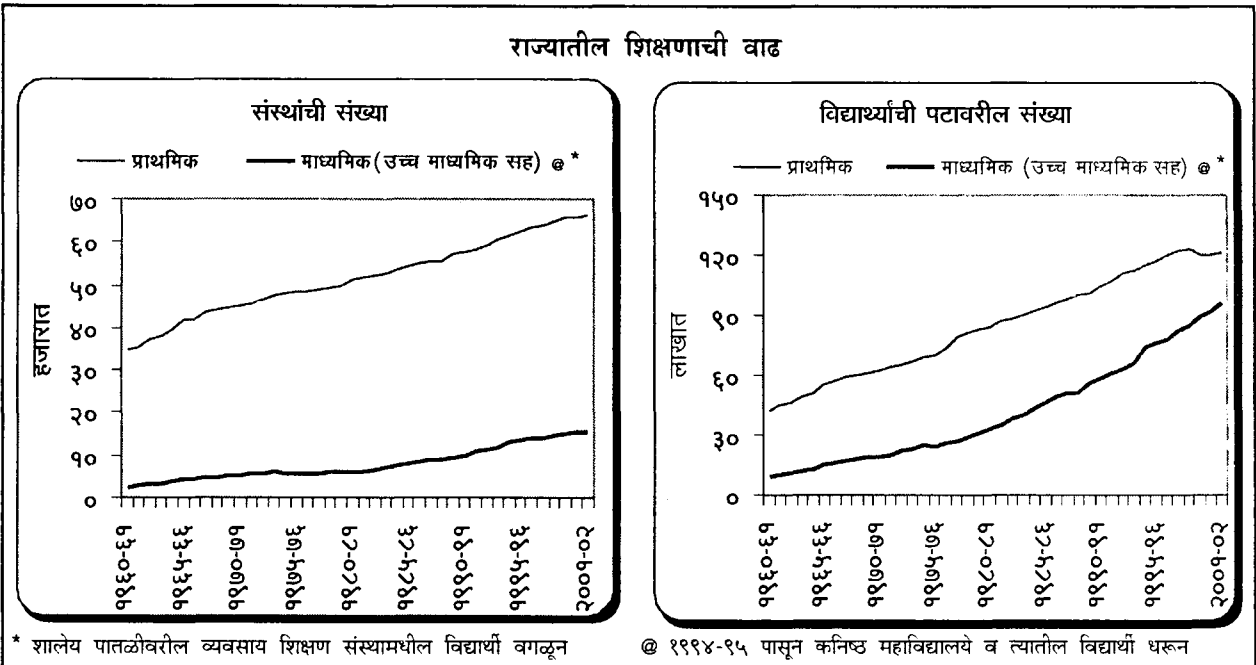
१२.४६ राज्य शासनाच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील सुनियोजित प्रयत्नांमुळे विद्यार्थ्यांच्या पटावरील संख्येत वाढ झालेली आहे. १९६०-६१ च्या तुलनेत २००१-०२ मध्ये प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची पटावरील संख्या तिप्पट झाली, तर माध्यमिक व उच्च माध्यमिक संस्थांतील विद्यार्थ्यांची पटावरील संख्या अकरा पट झाली. राज्यातील शैक्षणिक वाढीसंबंधीची १९६०-६१ पासूनची आकडेवारी या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. ५६ मध्ये दिली आहे.

१२.४७ २०००-०१ व २००१-०२ या वर्षासाठी राज्यातील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची संख्या व पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या तक्ता क्र. १२.५ मध्ये दिली आहे.

१२.४८ आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २००१-०२ मध्ये प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक या तीनही स्तरावर पटावरील मुलींच्या संख्येतील शेकडा वाढ मुलांच्या संख्येतील शेकडा वाढीपेक्षा जास्त होती. ही वाढ राज्यातील मुलींच्या शिक्षणाच्या वाढत्या जाणिवेमुळे असू शकेल. २००१-०२ मध्ये राज्यात प्रति शिक्षक विद्यार्थ्यांची संख्या प्राथमिक शाळांकरिता ३८ होती आणि माध्यमिक शाळांकरिता ३६ होती.

१२.४९ राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागातील शाळांमधील इयत्ता गटनिहाय पटावरील संख्या २०००-०१ व २००१-०२ या वर्षांकरिता तक्ता क्र. १२.६ मध्ये दिली आहे.

१२.५० सर्व इयत्ता गटांतील पटावरील विद्यार्थ्यांच्या संख्येत वाढ होत आहे असे दिसते. तसेच सर्व गटांसाठी झालेली शेकडा वाढ नागरी व ग्रामीण भागात जवळपास सारखीच आहे.

तक्ता क्रमांक १२.५
**महाराष्ट्र राज्यातील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च
 माध्यमिक शाळांची व पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या**
 (शिक्षक व पटावरील विद्यार्थी यांची संख्या हजारात)

शैक्षणिक संस्थेचा* प्रकार	संख्या@			२०००-०१ च्या तुलनेत २००१-०२ मधील वाढ (टक्के)
	२०००-०१	२००१-०२		
(१)	(२)	(३)	(४)	
१. प्राथमिक				
१) शाळा	६५,७२७	६६,३६९	१.०	
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	१२,०१३	१२,०६५	०.४	
(ब) त्यापैकी मुली	५,८९३	६,००५	१.९	
३) शिक्षक	३११	३१४	१.०	
२. माध्यमिक				
१) शाळा	१४,७१४	१५,०७०	२.४	
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	७,८४९	८,१४५	३.८	
(ब) त्यापैकी मुली	३,५४६	३,७३०	५.२	
३) शिक्षक	२२२	२२६	१.८	
३. उच्च माध्यमिक				
(इ.११ वी व १२ वी)				
१) शाळा/कनिष्ठ महाविद्यालये	३,८४५	३,९८१	३.५	
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	१,३९३	१,४८५	६.६	
(ब) त्यापैकी मुली	५८८	६४०	८.८	
३) शिक्षक	३१	३२	३.२	

@ अस्थायी

* शालेय पातळीवरील व्यवसाय शिक्षण संस्था वगळून

तक्ता क्रमांक १२.६

२०००-०१ व २००१-०२ मधील इयत्ता गटानुसार पटावरील संख्या

इयत्ता गट	पटावरील संख्या (हजारात) @			शेकडा वाढ
	२०००-०१	२००१-०२		
(१)	(२)	(३)	(४)	
१ ते ४				
ग्रामीण	५,७१४	५,८१५	१.८	
नागरी	३,८१०	३,८७६	१.७	
५ ते ८				
ग्रामीण	४,२३५	४,३०९	१.७	
नागरी	३,४६५	३,५२६	१.८	
९ व १०				
ग्रामीण	१,३७२	१,३९६	१.७	
नागरी	१,२६६	१,२८८	१.७	
११ व १२				
ग्रामीण	४८८	५२०	६.६	
नागरी	९०५	९६५	६.६	

@ अस्थायी

स्त्री शिक्षण

१२.५१ २०००-०१ मध्ये राज्यात २,०६५ प्राथमिक शाळा, ८३३ माध्यमिक शाळा व २७६ उच्च माध्यमिक संस्था केवळ मुलींसाठी होत्या. राज्यात २०००-०१ मध्ये प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा व उच्च माध्यमिक संस्थांमधील एकूण विद्यार्थ्यांमध्ये मुलींचे शेकडा प्रमाण अनुक्रमे ४९, ४५ व ४२ होते. १९८५-८६ मध्ये जेव्हा मुलींसाठी १० वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत करण्यात आले तेव्हा हे शेकडा प्रमाण अनुक्रमे ४४, ३६ आणि ३२ होते.

१२.५२ राज्यभर शिक्षणाचा सतत प्रसार करण्यासाठी ब-याच मोठ्या निधीची आवश्यकता असते. वर्ष २०००-०१ मध्ये राज्याचा प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणावरील खर्च रुपये ६,८३९ कोटी होता व हा वर्ष २०००-०१ च्या राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्नाच्या २.६ टक्के होता. २०००-०१ मध्ये प्रति विद्यार्थी सरासरी शासकीय खर्च प्राथमिक शाळांकरिता रुपये २,९४३ आणि माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांकरिता एकत्रित रुपये ३,५७५ होता.

शालेय शिक्षणासंबंधित माहिती तंत्रज्ञान धोरण

१२.५३ केंद्र शासनाने गठित केलेल्या माहिती व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील तज्ज्ञ व तंत्रज्ञांच्या कार्यबल समितीच्या शिफारसी राज्य शासनाने स्वीकारल्या असून त्या अनुषंगाने शालेय शिक्षणासंबंधित 'माहिती व तंत्रज्ञान धोरण' वर्ष १९९९ मध्ये जाहीर केले. या धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट अध्ययन व अध्यापनात संगणकाच्या वापरास प्रोत्साहन देणे असे आहे. विद्यार्थ्यांनी व शिक्षकांनी संगणकाच्या विविध क्षमतांची ओळख करून घेऊन आवश्यक त्या सॉफ्टवेअर वापराचे कौशल्य संपादन करून संगणकाद्वारे शिक्षण साध्य करणे आवश्यक आहे. यानुसार माहिती व तंत्रज्ञान हा विषय आठवी ते दहावीच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्यात आला आहे. संपूर्ण राज्यात २००१-०२ मध्ये एकूण ६,९२७ शाळांत २२,८२० संगणक स्थापित करण्यात आले.

महाराष्ट्र छात्र सेना

१२.५४ या योजनेचा मुख्य उद्देश विद्यार्थ्यांत नेतृत्व, बंधुत्व, खिलाडूवृत्ती, राष्ट्रीय ऐक्य, समाजसेवा यासारख्या गुणांचे संवर्धन करणे हा आहे. या योजनेची २००० यावर्षी पुनर्रचना करण्यात आली असून ही योजना सर्व शाळांमध्ये आठवी व नववीमधील विद्यार्थ्यांसाठी लागू करण्यात आली आहे. तथापि विद्यार्थ्यांसाठी ही योजना ऐच्छिक आहे. २०००-०१ मध्ये या योजनेखाली १६.७७ लाख विद्यार्थ्यांचा सहभाग होता व २००१-०२ मध्ये या योजनेखाली १९.४९ लाख विद्यार्थ्यांचा सहभाग अपेक्षित आहे.

प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांसाठी पोषण आहार

१२.५५ प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची उपस्थिती वाढविण्याच्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांना पोषण आहार पुरविण्याची योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. ही योजना पूर्णतः केंद्र पुरस्कृत असून राज्यामध्ये १९९६-९७ पासून प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांकरिता राबविण्यात येत आहे. या योजनेखाली राज्यातील शासकीय व शासकीय अनुदानित शाळांतील इयत्ता १ ते ५ मधील दरमहा किमान ८० टक्के उपस्थिती असणा-या विद्यार्थ्यांस दरमहा तीन किलो तांदूळ पोषण आहार म्हणून दिला जातो. २०००-०१ मध्ये या योजनेखाली ८५.०४ लाख विद्यार्थ्यांना लाभ देण्यात आला आणि २००१-०२ मध्ये जवळपास १००.२७ लाख विद्यार्थ्यांना लाभ दिला जाणे अपेक्षित आहे.

निवडक पंचायत समित्यांतील प्राथमिक विद्यार्थ्यांना क्रमिक पुस्तकांचे मोफत वाटप

१२.५६ ज्या पंचायत समितीच्या भागात स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण राष्ट्रीय साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा (१९९१ च्या जनगणनेनुसार ३९.३ टक्के) कमी आहे, अशा १०३ पंचायत समिती भागात साक्षरतेच्या प्रमाणात वाढ होण्यास उत्तेजन देण्यासाठी राज्य शासन १९९६-९७ पासून प्राथमिक शाळेतील इयत्ता १ ते ४ च्या सर्व विद्यार्थ्यांना मोफत क्रमिक पुस्तके पुरवित आहे. वर्ष २०००-०१ मध्ये या योजनेअंतर्गत १०.०३ लाख विद्यार्थ्यांना पुस्तकांचे वाटप करण्यात आले होते, तर २००१-०२ मध्ये ७.१७ लाख विद्यार्थ्यांना पुस्तकांचे वाटप करणे अपेक्षित आहे.

सैनिकी शाळा

१२.५७ १९९६-९७ मध्ये राज्य शासनाने अशासकीय संस्थांना प्रत्येक जिल्ह्यात सैनिकी शाळा सुरू करण्यास परवानगी देण्याचा निर्णय घेतला. या योजनेखाली २०००-०१ अखेरीस १४ जिल्ह्यांत १६ सैनिकी शाळा स्थापन करण्यात आल्या आहेत. यापैकी पुणे येथे स्थापन करण्यात आलेली एक शाळा केवळ मुलींसाठी आहे. या शाळांतील इयत्ता बारावी पर्यंतच्या प्रत्येक तुकडीसाठी प्रवेश क्षमता ४० इतकी निर्धारित करण्यात आली आहे.

गळतीचे प्रमाण

१२.५८ वर्ष १९८०-८१ मध्ये शाळेतील इयत्ता पाचवीमधील मुलांचे आणि मुलींचे गळतीचे शेंकडा प्रमाण अनुक्रमे ५३ टक्के व ६३ टक्के इतके होते. वर्ष १९९९-२००० मध्ये मुलांचे आणि मुलींचे गळतीचे प्रमाण कमी होवून अनुक्रमे १४ टक्के व १७ टक्के झाले. जरी गेल्या २० वर्षांत इयत्ता १० वी मधील मुलांचे व मुलींचे गळतीचे प्रमाण कमी झाले असले तरी ते दोहोंच्या बाबतीत अद्यापही ५० टक्क्यांपेक्षा अधिक आहे. मुलींचे व मुलांचे इयत्ता ८ वी व १० वी पर्यंतचे गळतीचे प्रमाण जास्त असण्याचे कारण कुटुंबाच्या आर्थिक व घरगुती कार्यांमध्ये त्या विद्यार्थ्यांच्या सहभागाची गरज असल्यामुळे असू शकेल. १९८०-८१, १९९०-९१ व १९९९-२००० या वर्षांकरिता गळतीच्या प्रमाणाबाबतची माहिती तक्ता क्र. १२.७ मध्ये दिली आहे.

इयत्ता १० वी मधील विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण म्हणजे दहा वर्षांपूर्वी इयत्ता पहिलीत असलेल्या पटावरील १०० विद्यार्थ्यांपैकी दहावीतील पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या.

तक्ता क्रमांक १२.७

इयत्तानुसार गळतीचे शेंकडा प्रमाण

इयत्ता	गळतीचे शेंकडा प्रमाण			
	१९८०-८१	१९९०-९१	१९९९-२०००	
(१)	(२)	(३)	(४)	
५ वी	मुले	५३	२९	१४
	मुली	६३	३९	१७
८ वी	मुले	६५	४७	३५
	मुली	७८	६२	४२
१० वी	मुले	७४	६४	५१
	मुली	८६	७५	५८

अहिल्याबाई होळकर योजना

१२.५९ मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासनाने १९९६-९७ मध्ये अहिल्याबाई होळकर योजना सुरू केली. या योजनेखाली ग्रामीण भागातील इयत्ता ५ वी ते १० वी मधील मुलींना त्यांच्या गावात माध्यमिक शाळा उपलब्ध नसेल तर माध्यमिक शाळेत जाण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाच्या बसमधून मोफत प्रवास करण्याची सवलत देण्यात आली आहे. या योजनेखाली २०००-०१ मध्ये सुमारे २.२४ लाख मुलींनी लाभ घेतला आणि २००१-०२ मध्ये ३.०० लाख मुली या सवलतीचा लाभ घेतील असे अपेक्षित आहे. या योजनेखालील एकूण खर्चाच्या एक तृतीयांश भार राज्य शासनाकडून व उर्वरित भार महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाकडून पुरविण्यात येतो.

प्राथमिक शाळेत शिकणाऱ्या मुलींना उपस्थिती भत्ता

१२.६० शाळेत जाणाऱ्या मुलींच्या गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी व उपस्थितीचे प्रमाण वाढविण्याच्या दृष्टीने आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील सर्व मुलींना व उर्वरित क्षेत्रातील अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील मुलींकरिता ही योजना राज्यात १९९२ पासून राबविली जात आहे. या योजनेअंतर्गत इयत्ता १ ली ते ४ थी मधील लाभधारक मुलींना प्रतिदिन एक रुपया दराने उपस्थिती भत्ता देण्यात येतो. २०००-०१ मध्ये या योजनेअंतर्गत ३.२४ लाख मुलींना लाभ देण्यात आला आणि २००१-०२ मध्ये अंदाजित ७.४८ लाख मुलींना लाभ देण्यात येईल असे अपेक्षित आहे.

पुस्तक पेढीची स्थापना

१२.६१ या योजनेअंतर्गत अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती व भटक्या जमाती या समाजातील आणि इतर दुर्बल घटक वर्गातील विद्यार्थ्यांना क्रमिक पुस्तकांचे संच पुरविले जातात. जिल्हा परिषद, नगरपरिषद, महानगरपालिकातर्फे संचालित प्राथमिक शाळा व जिल्हा परिषद, नगरपरिषद, महानगरपालिका तर्फे संचालित तसेच मान्यताप्राप्त / अनुदानित माध्यमिक शाळांतील मुलांकरिता शासनाने पुस्तक पेढ्या स्थापित केल्या आहेत. पुस्तक पेढ्यांद्वारे वितरित केलेले संच शैक्षणिक वर्षाच्या अखेरीस पुस्तक पेढीस परत करावयाचे असतात. या योजनेत इयत्ता १० वी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांचा समावेश आहे. २०००-०१ मध्ये या योजनेअंतर्गत ५.५३ लाख विद्यार्थ्यांनी लाभ घेतला तसेच २००१-०२ मध्ये ४.७१ लाख विद्यार्थ्यांना लाभ होईल असे अपेक्षित आहे.

प्रौढ शिक्षण

१२.६२ १५ ते ३५ वर्षे वयोगटातील प्रौढांच्या निरक्षरतेच्या निर्मूलनाबाबत नवीन धोरण विशिष्ट कालमर्यादेत यशस्वीपणे राबविण्यासाठी केंद्र शासनाने १९८८ मध्ये 'राष्ट्रीय सोक्षरता मिशन' (रा.सा.मि.) स्थापन केले. रा.सा.मि. ने जिल्ह्यात संपूर्ण साक्षरता अभियान राबविण्यासाठी सविस्तर मार्गदर्शक तत्वे विहित केली आहेत. त्यानुसार राज्याच्या सर्व जिल्ह्यांत टप्प्याटप्प्याने 'संपूर्ण साक्षरता अभियान' राबविण्याचा धोरणात्मक निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे. आणि त्यासाठी जिल्हा साक्षरता प्रसार समित्या गठित करण्यात आल्या आहेत.

१२.६३ राज्यातील सर्व ३५ जिल्ह्यांत 'संपूर्ण साक्षरता अभियान' राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमाअंतर्गत ६८.९० लाख प्रौढ निरक्षरांना साक्षर करण्याचे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले होते. या तुलनेत ६४.६९ लाख प्रौढ निरक्षरांची नोंदणी करण्यात आली आहे व त्यापैकी ५३.९९ लाख प्रौढ निरक्षरांनी 'संपूर्ण साक्षरता अभियान' अंतर्गत विहित केलेले प्रायमर अभ्यासक्रमाचे सर्व तीनही भाग पूर्ण केले.

१२.६४ 'संपूर्ण साक्षरता अभियान' पूर्ण झालेल्या जिल्ह्यात साक्षरोत्तर कार्यक्रम राबविण्यात येतो. साक्षरोत्तर कार्यक्रम राबविण्यामागचा दृष्टिकोन व दिशा लोकशिक्षण केंद्रामार्फत नवसाक्षरांपर्यंत शिक्षण पोहोचविणे असा आहे. 'संपूर्ण साक्षरता अभियान' पूर्ण झालेल्या ३५ जिल्ह्यांपैकी १९ जिल्ह्यांत साक्षरोत्तर कार्यक्रम पूर्ण झालेला असून इतर १० जिल्ह्यात तो प्रगतीपथावर आहे. उर्वरित जिल्ह्यांत हा कार्यक्रम येणा-या वर्षात कार्यान्वित होणार आहे.

उच्च शिक्षण

१२.६५ राज्यात एकूण ५ कृषि विद्यापीठे (त्यापैकी एक पशुवैद्यकीय शास्त्र विद्यापीठ), ११ बिगर कृषि विद्यापीठे असून त्यामध्ये केवळ स्त्रियांसाठी असणारे श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी विद्यापीठ, अनौपचारिक शिक्षणासाठी असलेले यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ आणि संस्कृत भाषेचा प्रसार व विकास करण्यासाठी व प्राचीन संस्कृत वाङ्मय व शास्त्र याचा अभ्यास व संशोधन करण्यासाठी स्थापन केलेल्या कवि कुलगुरू कालीदास विद्यापीठ यांचा समावेश आहे. या व्यतिरिक्त राज्यात ९ अभिमत विद्यापीठे असून ती उच्च शिक्षण देतात.

सामान्य उच्च शिक्षण

१२.६६ राज्यात २००१-०२ मध्ये एकूण १,७३५ सामान्य शिक्षण महाविद्यालये व उच्च शिक्षणाच्या इतर शैक्षणिक संस्था (वैद्यकीय, अभियांत्रिकी व कृषि महाविद्यालये वगळता) असून आधीच्या वर्षांपेक्षा ही संख्या ८.५ टक्क्यांनी जास्त आहे. यामध्ये १,१४४ विज्ञान, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालये आणि इतर ५९१ उच्च शिक्षणाच्या संस्था असून त्यामध्ये ५६ विधि महाविद्यालये, १४७ शिक्षण शास्त्र/शारीरिक शिक्षण महाविद्यालये व ३८८ इतर उच्च शिक्षणाची महाविद्यालये याचा समावेश आहे. या सर्व १,७३५ महाविद्यालयांतील व इतर संस्थामधील विद्यार्थ्यांची एकत्रित संख्या ९.४८ लाख असून ती २०००-०१ च्या तुलनेत १.० टक्क्याने जास्त आहे. २००१-०२ मध्ये या महाविद्यालये/संस्थांतील मुलांच्या संख्येत गतवर्षाच्या तुलनेत १.० टक्क्याने वाढ झाली. सर्वसाधारण महाविद्यालये व उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था आणि विद्यार्थ्यांची संख्या तक्ता क्रमांक १२.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १२.८

महाराष्ट्रातील महाविद्यालये आणि उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था यांची संख्या व पटावरील विद्यार्थी

(शिक्षक व पटावरील विद्यार्थी यांची संख्या हजारत)

शैक्षणिक संस्थेचा प्रकार	संख्या *		२०००-०१ च्या तुलनेत २००१-०२ मधील वाढ(टक्के)
	२०००-०१	२००१-०२	
(१)	(२)	(३)	(४)
१. सामान्य शिक्षणाची महाविद्यालये			
१) संस्था	१,००८	१,१४४	१३.५
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	७९१	७९९	१.०
(ब) त्यापैकी मुली	३४१	३४४	०.९
३) शिक्षक	२४	२४	०.०
२. उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था			
१) संस्था @	५९१	५९१	०.०
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	१४८	१४९	०.७
(ब) त्यापैकी मुली	५९	६०	१.७
३) शिक्षक	१३	१३	०.०
३. एकूण			
१) संस्था @	१,५९९	१,७३५	८.५
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	९३९	९४८	१.०
(ब) त्यापैकी मुली	४००	४०४	१.०
३) शिक्षक	३७	३७	०.०

* अस्थायी

@ कनिष्ठ, वैद्यकीय, अभियांत्रिकी व कृषि महाविद्यालये आणि पदवीपूर्व व्यवसाय शिक्षण संस्था वगळून

कृषि शिक्षण

१२.६७ राज्यात ५ कृषि विद्यापीठे (त्यापैकी एक पशुवैद्यकीय शास्त्र विद्यापीठ) आहेत. या विद्यापीठांना १५ कृषि, ५ फलोत्पादन, २ वनीकरण, १ मत्स्यव्यवसाय, ४ कृषि अभियांत्रिकी, १ कृषि तंत्रज्ञान, १ गृहशास्त्र, ६ पशुवैद्यकीय व १ दुग्धव्यवसाय अशी महाविद्यालये संलग्न आहेत. कृषि महाविद्यालयांपैकी ४ महाविद्यालयांमध्ये पदव्युत्तर शिक्षणाची आणि ६ पशुवैद्यकीय महाविद्यालयांपैकी ४ महाविद्यालयांमध्ये पदव्युत्तर शिक्षणाची सोय उपलब्ध आहे. २०००-०१ मध्ये सर्व कृषि महाविद्यालयांत मिळून ८,०६४ विद्यार्थी होते व त्यापैकी मुली १,३४६ (१६.७ टक्के) होत्या.

वैद्यकीय शिक्षण

१२.६८ राज्यात ३४ ॲलोपॅथिक, ५७ आयुर्वेदिक, ४२ होमिओपॅथिक, ६ युनानी व १८ दंत पदवी महाविद्यालये/संस्था आहेत. त्यांची संस्थेच्या प्रकारानुसार (शासकीय, शासकीय अनुदानित, विनाअनुदानित) प्रवेशक्षमता तक्ता क्रमांक १२.९ मध्ये दिली आहे. राज्य शासनाने सर्व पदवी स्तरावरील वैद्यकीय शिक्षणाचे एकत्रीकरण करण्यासाठी १९९८ मध्ये नाशिक येथे महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठाची स्थापना केली आहे. राज्यातील पदवी पर्यंत वैद्यकीय शिक्षण देणारी सर्व महाविद्यालये/संस्था या विद्यापीठाशी संलग्नित करण्यात आली आहेत.

इतर वैद्यकीय अभ्यासक्रम

१२.६९ आरोग्य विज्ञानाच्या वैद्यकीय, दंत, आयुर्वेद, होमिओपॅथी, युनानी आणि परिचर्या या अभ्यासक्रमाव्यतिरिक्त आणखी जे अभ्यासक्रम आरोग्य विज्ञान अभ्यासक्रम म्हणून गणले जातात त्यांची संस्थानिहाय प्रवेशक्षमता तक्ता क्रमांक १२.१० मध्ये दिली आहे.

परिचर्या शिक्षण

१२.७० राज्यात मूलभूत परिचर्या पदवीच्या ५ व मूलभूत परिचर्या पदवी नंतरच्या ५ आणि १०८ इतर परिचर्या पदविका शिक्षणाच्या संस्था आहेत. त्यांची संस्थेच्या प्रकारानुसार (शासकीय, अशासकीय) प्रवेशक्षमता तक्ता क्रमांक १२.११ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १२.९

राज्यातील वर्ष २००१-०२ मधील वैद्यकीय महाविद्यालये / संस्थांची संख्या व त्यांची प्रवेशक्षमता

विद्याशाखा	शासकीय@		शासकीय अनुदानित		विनाअनुदानित		एकूण	
	संस्था	प्रवेशक्षमता	संस्था	प्रवेशक्षमता	संस्था	प्रवेशक्षमता	संस्था	प्रवेशक्षमता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
(१) ॲलोपॅथीक								
१.१ पदवी	१६	१,८६०	१	६४	१७	१,७४५	३४	३,६६९
१.२ पदव्युत्तर	१२	८२७	-	-	५	१५०	१७	९७७
(२) आयुर्वेदिक								
२.१ पदवी	४	२२०	१६	८००	३७	१,६२०	५७	२,६४०
२.२ पदव्युत्तर	४	७२	१२	१५८	३	३०	१९	२६०
(३) होमिओपॅथिक								
३.१ पदवी	-	-	-	-	४२	२,७६०	४२	२,७६०
३.२ पदव्युत्तर	-	-	-	-	६	९९	६	९९
(४) युनानी								
४.१ पदवी	-	-	३	१५०	३	१४०	६	२९०
४.२ पदव्युत्तर	-	-	१	४	-	-	१	४
(५) दंत								
५.१ पदवी	४	२४०	-	-	१४	१,०४०	१८	१,२८०
५.२ पदव्युत्तर	४	४४	-	-	१	८	५	५२

@ महानगरपालिका व विद्यापीठ व्यवस्थापनाखालील धरून

तक्ता क्रमांक १२.१०

राज्यातील वर्ष २००१-०२ मधील इतर वैद्यकीय अभ्यासक्रम / संस्थांची संख्या व त्यांची प्रवेशक्षमता

विद्याशाखा	संस्थांची संख्या			प्रवेश क्षमता		
	शासकीय	खाजगी	एकूण	शासकीय	खाजगी	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१) डी.एम.एल.टी.	७	३	१०	७६	१००	१७६
२) फिजिओथेरेपी	४	८	१२	२८०	२७०	५५०
३) व्यवसायोपचार	४	१	५	८०	१०	९०
४) स्पीचथेरेपी व ऑडिऑलॉजी	२	-	२	२५	-	२५
५) ऑर्थोटिक्स व प्रोस्थेटिक्स	१	-	१	५	-	५
६) निसर्गोपचार व योगा	-	२	२	-	१२०	१२०

तक्ता क्रमांक १२.११

राज्यातील वर्ष २००१-०२ मधील परिचर्या शिक्षणाची महाविद्यालये/संस्थांची संख्या व त्यांची प्रवेश क्षमता

विद्याशाखा	शासकीय @		अशासकीय		एकूण	
	संख्या (२)	प्रवेशक्षमता (३)	संख्या (४)	प्रवेशक्षमता (५)	संख्या (६)	प्रवेशक्षमता (७)
(१) परिचर्या पदवी						
१.१ मूलभूत	१	३०	४	१८०	५	२१०
१.२ मूलभूत नंतर	२	३८	३	४५	५	८३
(२) परिचर्या पदव्युत्तर	-	-	२	२४	२	२४
(३) सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका प्रशिक्षण	२८	१११९	३६	९६०	६४	२०७९
(४) सहाय्यकारी परिचर्या/ प्रसविका प्रशिक्षण	२३	४७०	१४	२००	३७	६७०
(५) सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका प्रशिक्षण प्रमाणांतर शिक्षणक्रम	२	४५	३	४०	५	८५

@ महानगरपालिका व विद्यापीठ व्यवस्थापनाखालील धरून

तक्ता क्रमांक १२.१२

राज्यातील वर्ष २००१-०२ मधील तंत्र शिक्षणाची महाविद्यालये/ संस्थांची संख्या व त्यांची प्रवेशक्षमता

विद्याशाखा	शासकीय @		शासकीय अनुदानित		विनाअनुदानित		एकूण	
	संस्था (२)	प्रवेशक्षमता (३)	संस्था (४)	प्रवेशक्षमता (५)	संस्था (६)	प्रवेशक्षमता (७)	संस्था (८)	प्रवेशक्षमता (९)
(१) अभियांत्रिकी								
१.१ पदविका	३७	८,२५५	२०	२,७७५	१२७	२२,२४०	१८४	३३,२७०
१.२ पदवी	१३	२,९८२	५	१,५२३	१२२	३६,४९५	१४०	४१,०००
१.३ पदव्युत्तर	७	८४५	५	७२८	२०	५०३	३२	२,०७६
(२) वास्तुशास्त्र								
२.१ पदवी	-	-	४	१८७	२७	१,०९०	३१	१,२७७
२.२ पदव्युत्तर	-	-	१	१२	१	२०	२	३२
(३) व्यवस्थापन शास्त्र	८	६४०	-	-	७६	५,३२०	८४	५,९६०
(४) हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञान पदवी	-	-	१	४०	७	३८०	८	४२०
(५) औषध निर्माणशास्त्र								
५.१ पदविका	४	२१०	१९	१,१४०	४५	२,५७०	६८	३,९२०
५.२ पदवी	६	२००	३	१८०	४२	२,१२०	५१	२,५००
५.३ पदव्युत्तर	२	२८	४	९०	३	३०	९	१४८
(६) औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था	३४७	६३,४७६	-	-	२६६	२८,९०८	६१३	९२,३८४

@ महानगरपालिका व विद्यापीठ व्यवस्थापनाखालील धरून

तंत्र व व्यावसायिक शिक्षण

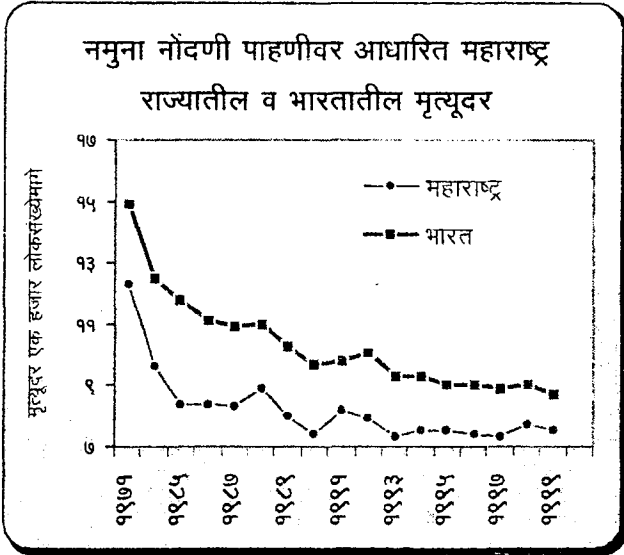
१२.७१ राज्यात १४० अभियांत्रिकी पदवी, ३१ वास्तुशास्त्र पदवी व ८४ व्यवस्थापन शास्त्राची महाविद्यालये/संस्था आहेत. याव्यतिरिक्त ८ हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञानाची, ५१ औषधनिर्माण शास्त्र पदवी आणि ६१३ औद्योगिक प्रशिक्षणाच्या संस्था आहेत. यांची संस्थेच्या प्रकारानुसार (शासकीय, शासकीय अनुदानित, विनाअनुदानित) प्रवेशक्षमता तक्ता क्रमांक १२.१२ मध्ये दिली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तंत्रज्ञान विद्यापीठ, लोणेरे, तालुका माणगांव, जि. रायगड या संस्थेचा अभियांत्रिकी पदवी संस्थामध्ये समावेश आहे

क्रीडा प्रबोधिनी

१२.७२ ८ ते १४ वर्षे वयोगटातील विद्यार्थ्यांची निवड करून ८ ते १० वर्षांच्या प्रशिक्षणाद्वारे त्यांच्यामधून राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे खेळाडू तयार करण्याच्या उद्देशाने राज्यात पुणे येथे मध्यवर्ती क्रीडा केंद्र स्थापन करण्याचा आणि राज्यात विविध ठिकाणी क्रीडा प्रबोधिनी स्थापन करण्याचा निर्णय राज्य शासनाने १९९५ मध्ये घेतला. यानुसार राज्यात ११ ठिकाणी क्रीडा प्रबोधिनी सुरू करण्यात आल्या असून त्यात प्रशिक्षणार्थ्यांना शालेय अभ्यासक्रम तसेच क्रीडाविषयक प्रशिक्षण देण्यात येते. २००१-०२ मध्ये या योजनेअंतर्गत २५७ प्रशिक्षणार्थींची अंतिम निवड झाली व त्यापैकी २१ मुली होत्या.

सार्वजनिक आरोग्य

१२.७३ राज्याच्या कानाकोप-यांमध्ये उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि सामूहिक आरोग्य केंद्रे अशा आरोग्यविषयक पायाभूत सुविधा पोहोचविण्यासाठी या सुविधांचे एकत्रीकरण करण्यावर सार्वजनिक आरोग्य क्षेत्रामध्ये भर दिला जात आहे. अगदी अलिकडे मानसिक आरोग्य, दक्षता, एड्स नियंत्रण, कर्करोग नियंत्रण आणि आदिवासी क्षेत्रांमध्ये विशेष आरोग्य सुविधा या कार्यक्रमावर भर दिलेला आहे. पावसाळ्यामध्ये मलेरिया, गॅस्ट्रो आणि पाण्यामुळे होणा-या इतर रोगांचा प्रादुर्भाव होतो. हा प्रादुर्भाव विशेषतः ठाणे, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, अमरावती व गडचिरोली या आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये होतो. या व इतर रोगांवर नियंत्रण ठेवण्याकरिता राज्यामध्ये विविध आरोग्य कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत. राज्यात २००१ अखेर सार्वजनिक व शासन अनुदानित १,१०२ रुग्णालये, १,५४४ दवाखाने, १,७६८ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि ९,७२५ उपकेंद्रे हे कार्यक्रम राबवीत होती. ह्या सर्व आरोग्य सेवांमुळे राज्यातील जनतेचा आरोग्याचा दर्जा उल्लेखनीयरीत्या सुधारण्यास मदत होत असल्याचे १९९९ या वर्षासाठी भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्र राज्यातील कमी असणारे मृत्यू दर (७.५) व बालमृत्यू दर (४८) यावरून दिसून येते. हे दर अखिल भारतासाठी अनुक्रमे ८.७ आणि ७० इतके होते. राज्यातील जीवनविषयक सांख्यिकी आणि उपलब्ध वेद्यकोय सुविधा याबाबतची सविस्तर माहिती भाग - दोन मधील अनुक्रमे तक्ता क्र. ३ व ५७ मध्ये दिली आहे.

कुटुंब कल्याण

१२.७४ लोकसंख्येमध्ये स्थिरता आणणे व लोकांच्या जीवनाचा दर्जा वाढविणे हा कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश आहे. लोकसंख्या नियंत्रण कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविल्यामुळे १९९९ ह्या वर्षाकरिता राज्यातील २१.१ हा जन्मदर अखिल भारताच्या २६.१ या जन्मदराच्या तुलनेत कमी असल्याचे दिसून येते. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य पाहणी १९९८ (राकुआपा-२) नुसार राज्यात कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत

कुटुंब नियोजनाच्या विविध पध्दतींनी संरक्षित जननक्षम जोडप्यांचे प्रमाण ६०.९ टक्के होते. तर अखिल भारताकरिता हे प्रमाण ४८.२ टक्के होते. राज्यातील एकूण जननक्षम जोडप्यांपैकी ५२.२ टक्के जोडपी नसबंदी पध्दतीने संरक्षित होती. राज्यात २०००-०१ या वर्षात ६.८ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या, तर १९९९-२००० या वर्षात ५.६ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आलेल्या होत्या. राज्यात २००१-०२ मध्ये ऑक्टोबर, २००१ अखेरपर्यंत ३.१२ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या. ही संख्या २०००-०१ मधील तत्सम कालावधीतील शस्त्रक्रियांच्या संख्येपेक्षा ६ टक्क्यांनी जास्त होती.

१२.७५ कुटुंबकल्याण कार्यक्रमात जरी पूर्वी नसबंदीवर मुख्य भर होता, तरी दोन अपत्यांच्या जन्मात योग्य अंतर ठेवणे ही बाब तितकीच महत्त्वाची आहे. म्हणून तांबी, इन्ट्रायुटेरिन साधने (आय.यु. डी.), पारंपरिक संतती प्रतिबंधक साधने इत्यादी पध्दतींच्या प्रसारावर शासन भर देत आहे. याचा परिणाम म्हणून एकूण संरक्षित जोडप्यांपैकी नसबंदी शस्त्रक्रिये व्यतिरिक्त इतर कुटुंब नियोजन पध्दतीने संरक्षित जोडप्यांची टक्केवारी ८.७ होती (राकुआपा-२). २००१-०२ मध्ये ऑक्टोबर, २००१ अखेरपर्यंत तांबी स्वीकारणाऱ्यांची संख्या २.२२ लाख इतकी होती व ती २०००-०१ च्या तत्सम कालावधीतील संख्येपेक्षा ४ टक्क्यांनी जास्त होती.

१२.७६ कुटुंबकल्याण कार्यक्रमाचा जननक्षमतेवर प्रभावो परिणाम होण्यासाठी ज्यांना जिवीत एक किंवा दोन मुले आहेत अशा तरुण जोडप्यांनी त्याचा स्वीकार करणे आवश्यक आहे. पुरुष नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत जिवीत मुलांची सरासरी संख्या १९७१-७२ मधील ४.३ वरून २०००-०१ मध्ये २.७४ इतकी कमी झाली आणि स्त्री नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ती ४.५ वरून २.७२ इतकी कमी झाली. आय. यु. डी. स्वीकारणाऱ्यांच्या बाबतीत ती १९७९-८० मधील २.३ वरून २०००-०१ मध्ये १.५१ इतकी कमी झाली. तसेच त्याच कालावधीत कुटुंब नियोजन पध्दती स्वीकारल्या वेळेचे सरासरी वय पुरुष नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ३९.५ वर्षांवरून २९.३ वर्षे इतके कमी झाले, तर स्त्री नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ते ३२.४ वर्षांवरून २७.७ वर्षे इतके कमी झाले आणि आय. यु. डी. स्वीकारणाऱ्यांच्या बाबतीत ते २७.४ वर्षांवरून २४.८ वर्षे इतके कमी झाले.

प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम

१२.७७ या कार्यक्रमाचा उद्देश बालमृत्यू व मातामृत्यू यांचे प्रमाण कमी करणे हा आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली तीन उपक्रम घेण्यात येतात. ह्या कार्यक्रमांचा तपशील आणि प्रगत तक्ता क्र. १२.१३ मध्ये दिली आहे.

पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम

१२.७८ जागतिक आरोग्य संघटनेने जग 'पोलिओ मुक्त' करण्याचे ध्येय निश्चित केले आहे. त्याचा एक भाग म्हणून भारत सरकारच्या आरोग्य विभागाने पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम संपूर्ण देशात राबविण्याचा निर्णय घेतला. पोलिओचे देशातून निर्मूलन करण्यासाठी

तक्का क्र. १२.१३

माता व बाल आरोग्य कार्यक्रमाखालील महाराष्ट्रातील लाभधारकांची संख्या

		(आकडे लाखात)	
अ.क्र.	योजनेचे नाव	२०००-०१	२००१-०२*
(१)	(२)	(३)	(४)
(अ) फॉलिक ॲसिड व फेरस सल्फेट गोळ्यांचे वितरण			
(१)	गरोदर स्त्रियांना गोळ्यांचे वितरण -		
	(i) प्रतिबंधात्मक	१७.७३	८.९२
	(ii) उपचारात्मक	७.५२	४.३०
(२)	१-५ वर्षे वयोगटातील मुलांना गोळ्यांचे वितरण	३२.७०	१६.४०
(ब) लसीकरण			
(१)	त्रिगुणी तिसरा डोस	२२.५४	११.५४
(२)	पोलिओ तिसरा डोस	२२.६९	११.५७
(३)	क्षय प्रतिबंधक	२३.११	१२.४४
(४)	गोवर प्रतिबंधक	२१.७८	११.५४
(५)	धनुर्वात प्रतिबंधक (गरोदर स्त्रियांना)	२१.८१	११.६१
(क) वयोगटानुसार इतर प्रतिबंधक लस/मात्रा			
(१)	धनुर्वात प्रतिबंधक (१ ते १० वर्षे)	२१.२१	१४.४०
(२)	धनुर्वात प्रतिबंधक (१० ते १६ वर्षे)	१८.७५	१२.०९
(३)	मुखाद्वारे 'अ' जीवनसत्व (९ महिने ते ३ वर्षे)	७५.३६	४१.३१

* ऑक्टोबर, २००१ अखेरपर्यंत

१९९५-९६ ते २००१-०२, १९९९-२००० खेरीज या कालावधीत पोलिओच्या नियमित लसीकरण कार्यक्रमांव्यतिरिक्त ०-५ वर्षे वयोगटातील मुलांना त्यांच्या आधीच्या लसीकरण स्थितीचा विचार न करता प्रत्येक वर्षी पोलिओचे दोन अतिरिक्त डोस तर १९९९-२००० या वर्षात चार डोस देण्यात आले. चालू वर्षात राज्यातील सुमारे ११८ लाख मुलांना दोन अतिरिक्त डोस देण्यात आले.

विशेष शालेय आरोग्य कार्यक्रम

१२.७९ या कार्यक्रमाखाली दरवर्षी इयत्ता पहिली ते चौथी मधील विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करण्यात येते. २०००-०१ या वर्षात असा कार्यक्रम नोव्हेंबर, २००० मध्ये घेण्यात आला आणि राज्यातील ६४,०९२ शाळांमधून ७० लाख विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करण्यात आली आणि किरकोळ आजारपणासाठी प्राथमिक स्वरूपाचे औषधोपचार करण्यात आले व गंभीर स्वरूपाच्या आजाराबाबत तज्ञसेवा पुरविण्यात आल्या. या योजनेखाली २००१-०२ मध्ये २.३१ कोटी रुपये खर्च होतील अशी शक्यता आहे.

सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजना

१२.८० राज्य नविन लोकसंख्या विषयक धोरणानुसार सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजनेत १ एप्रिल, २००० पासून बदल करण्यात आला आहे. एक किंवा दोन मुली असताना व मुलगा नसलेल्या आणि नसबंदी

शस्त्रक्रिया करून घेणाऱ्या दारिद्र्य रेषेखालील जोडप्यांना सदर योजना लागू करण्यात आली आहे. सदर योजना दोन भागात विभागण्यात आली आहे, योजनेच्या पहिल्या भागात एक किंवा दोन मुली असताना व मुलगा नसताना आणि नसबंदी शस्त्रक्रिया करून घेणाऱ्या जोडप्यांच्या मुलीच्या नावे १०,००० रुपये १८ वर्षांच्या मुदत ठेवीच्या स्वरूपात देण्यात येतात आणि दोन मुली असल्यास प्रत्येक मुलीस ५,००० रुपये प्रमाणे १८ वर्षांच्या मुदत ठेवीच्या स्वरूपात देण्यात येतात. योजनेच्या दुसऱ्या भागात प्रत्येक लाभार्थी मुलीस तिने १० वी पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केल्यास व वयाची २० वर्षे पूर्ण होण्याअगोदर लग्न न केल्यास अतिरिक्त अनुदान ५,००० रुपये पाच वर्षांच्या मुदत ठेवीच्या स्वरूपात देण्यात येते.

राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम

१२.८१ राष्ट्रीय एड्स (अक्वायर्ड इम्युनो डेफिशियन्सी सिन्ड्रोम) नियंत्रण प्रकल्प ही १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना असून ती जागतिक बँकेच्या सहाय्याने देशभर राबविण्यात येत आहे. पहिल्या टप्प्यामध्ये हा प्रकल्प सप्टेंबर, १९९२ ते मार्च, १९९९ या कालावधीसाठी मंजूर करण्यात आला होता.

१२.८२ एप्रिल, १९९९ पासून प्रकल्पाचा दुसरा टप्पा महाराष्ट्र एड्स नियंत्रण संस्थेमार्फत राज्यात (बृहन्मुंबई व्यतिरिक्त) राबविण्यात येत आहे. प्रकल्पाचा दुसरा टप्पा देखील जागतिक बँकेच्या सहाय्याने १९९९-२००४ या कालावधीसाठी नियोजित करण्यात आला आहे.

१२.८३ २०००-०१ व २००१-०२ या वर्षांमध्ये महाराष्ट्र एड्स नियंत्रण संस्थेला अनुक्रमे ८.५२ कोटी रुपये व ३.०० कोटी रुपये एवढा निधी प्राप्त झाला. सदर संस्थेने २०००-०१ मध्ये ७.६७ कोटी रुपये आणि २००१-०२ मध्ये नोव्हेंबर २००१ अखेर पर्यंत ५.५१ कोटी रुपये खर्च केले. महाराष्ट्र राज्यातील एड्स विषयक आकडेवारी तक्का क्र.१२.१४ मध्ये दिली आहे.

तक्का क्र. १२.१४

महाराष्ट्र राज्यातील एड्स विषयक आकडेवारी

(संख्या)

		२००१	
अ.क्र.	बाब	नोव्हेंबर पर्यंत	नोव्हेंबर पर्यंत संचित
(१)	(२)	(३)	(४)
१.	अतिजोखीम गटातील तपासणी केलेल्या व्यक्ती:	६२,१३९	६,७१,५४३
	अ) दोन चाचण्यांवरून एचआयव्ही बाधित	८,१३४	९२,६६५
	ब) एचआयव्ही बाधित प्रमाण (टक्के)	१३.१	१३.८
२.	एड्स रुग्ण	३,५८५	१०,३३०
३.	एड्सने मृत्यु	३१५	९९६
४.	तपासलेले रक्त नमुने	६,३२,५६८	५३,९३,१९०
५.	एलिसा रिअॅक्टिव्ह रक्त नमुने	७,२९२	७३,३४७
६.	एलिसा रिअॅक्टिव्ह प्रमाण	१.२	१.४

कौटुंबिक आरोग्य जागृती मोहीम (कौआजामो)

१२.८४ राज्यातील १५ ते ४५ वर्ष वयांगटातील व्यक्तींना गुप्तरोगांची लागण होण्याचे प्रमाण ५ ते १० टक्के असल्याचे निदर्शनास आले आहे. गुप्तरोगांवर वेळीच निदान व उपचार केल्यास एचआयव्हीचा प्रादुर्भाव सुमारे ४० टक्क्याने कमी करणे शक्य आहे ह्याकरिता राज्यात गेल्या दोन वर्षांमध्ये ४ मोहिमा आयोजित करण्यात येऊन त्यामध्ये गुप्तरोगांची लागण झालेल्यांचा शोध घेण्यात आला. त्यात गुप्तरोगांची लागण झालेल्या ४.०६ लाख व्यक्ती आढळून आल्या. सदर व्यक्तींवर उपचार करण्यात आले. तसेच जनसामान्यात जनजागृती निर्माण करण्यासाठी आरोग्य कार्यकर्त्यांनी घरोघरी भेटी दिल्या.

१२.८५ शासन १९९४ पासून इयत्ता ८ वी, ९ वी व ११ वी च्या विद्यार्थ्यांसाठी एड्स प्रतिबंधक शैक्षणिक कार्यक्रम राबवित आहे. युनिसेफच्या तांत्रिक आणि आर्थिक सहाय्याने २००१-०२ या शैक्षणिक वर्षात राज्यातील ५,९३७ शाळांमध्ये हा कार्यक्रम सुरु करण्यात आला आहे. या मध्ये आश्रम शाळा, मुलींसाठीच्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा आणि नागरी भागात झोपडपट्ट्यांतील शाळांना प्राधान्य देण्यात आले आहे.

बृहन्मुंबईसाठी एड्स नियंत्रण कार्यक्रम

१२.८६ मुंबई शहरामध्ये राष्ट्रीय एड्स कार्यक्रम राबविण्यासाठी मुंबई महानगर पालिकेने जुलै, १९९८ मध्ये मुंबई जिल्हे एड्स नियंत्रण संस्थेची स्थापना केली आहे.

१२.८७ मुंबई ही भारताची आर्थिक राजधानी असल्यामुळे येथे विविध स्तरातील विविध प्रकारच्या लोकांचे लोंढे मोठ्या प्रमाणावर येत असतात. येथे चल लोकसंख्या फार मोठ्या प्रमाणावर आहे. हा घटक विचारात घेता मुंबईमध्ये एचआयव्ही / एड्स ही समस्या अधिक गंभीर झालेली आहे. देशामधील आढळणाऱ्या एचआयव्ही/एड्स प्रकरणांपैकी ५० टक्के प्रकरणे ही महाराष्ट्रातील असतात व त्यापैकी ५० टक्के प्रकरणे ही मुंबईमधील असतात.

१२.८८ १९९९-२००० पासून मुंबई जिल्हा एड्स नियंत्रण संस्थेस ३३.३७ कोटी रुपये निधी प्राप्त झाला. सदर संस्थेने ऑक्टोबर, २००१ अखेर १५.२३ कोटी रुपये खर्च केले.

१२.८९ मुंबई जिल्हे एड्स नियंत्रण संस्था एड्स नियंत्रण कार्यक्रम १३ सेवाभावी संस्थांच्या सहाय्याने मुंबईमधील वेगवेगळ्या १३ ठिकाणी राबवत आहे. सदर संस्थेने १३ गुप्तरोग निदान केंद्रे आणि १६ सेवाभावी गुप्तरोग तपासणी केंद्रे स्थापित केली आहेत. तसेच सदर संस्थेने एड्सबाबत जनजागृती मोहीम संपूर्ण मुंबईभर सुरु केली आहे.

राष्ट्रीय सामाजिक अर्थसहाय्य कार्यक्रम

१२.९० दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना आर्थिक सहाय्य पुरविण्याचे धोरण राष्ट्रीय सामाजिक अर्थसहाय्य कार्यक्रमात प्रस्तुत करण्यात आले आहे. याबाबतची राज्य व केंद्र शासनाच्या समवर्ती जबाबदारीची जाणीव

ठेवून घटनेच्या कलम ४१ व ४२ मधील मार्गदर्शक तत्वांची परिपूर्ती करण्याच्या दृष्टीने हा कार्यक्रम महत्वाचा टप्पा आहे. राष्ट्रीय सामाजिक अर्थसहाय्य कार्यक्रमांमध्ये खालील तीन योजनांचा समावेश आहे.

१) राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्ती वेतन योजना - या योजनेअंतर्गत ६५ वर्षे व त्यापेक्षा जास्त वयाच्या निराधारांना दरमहा प्रत्येकी ७५ रुपये केंद्र शासनाकडून व १७५ रुपये राज्य शासनाकडून देण्यात येतात.

२) राष्ट्रीय कुटुंब लाभ योजना : - दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील मिळवती व्यक्ती मृत्यू पावल्यास या योजनेअंतर्गत त्या कुटुंबास १०,००० रुपये देण्यात येतात.

३) राष्ट्रीय मातृत्व लाभ योजना : - दारिद्र्य रेषेखालील १९ वर्षे किंवा त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या गरोदर स्त्रियांना दोन जिवीत बालकांपर्यंत या योजनेअंतर्गत प्रसूतीपूर्वीच्या ८ ते १२ आठवड्यांच्या कालावधीत एकूण ५०० रुपये देण्यात येतात.

१२.९१ १९९९-२००० मध्ये या तीन योजनांखाली अनुक्रमे ३१.३८ कोटी रुपये, १०.०६ कोटी रुपये व ३.४२ कोटी रुपये खर्च झाले होते. २०००-०१ मध्ये राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्तीवेतन या योजनेखाली राज्यातील ४,२०,५३० लाभधारकांना लाभ देण्यात आला. राष्ट्रीय कुटुंब लाभ योजना व राष्ट्रीय मातृत्व लाभ योजना या योजनेखाली २०००-०१ मध्ये अनुक्रमे १३,४५२ व ८७,५३४ लाभधारकांना लाभ देण्यात आला. २००१-०२ मध्ये ऑगस्ट २००१ अखेरपर्यंत या तीन योजनांखाली अनुक्रमे ९.६७ कोटी रुपये, १.३४ कोटी रुपये आणि ६.३९ कोटी रुपये खर्च झाले.

संजय गांधी निराधार/आर्थिक दुर्बलांसाठी अनुदान योजना

१२.९२ दि.१९ एप्रिल, २००१ च्या शासन निर्णयाप्रमाणे संजय गांधी निराधार योजनेचे नाव 'संजय गांधी निराधार/आर्थिक दुर्बलांसाठी अनुदान योजना' असे बदलण्यात आले आहे. सदर योजनेअंतर्गत निराधार व्यक्तीस दरमाह २५० रूपये सहाय्य देण्यात येते.

१२.९३ सदर योजनेचा लाभ मिळविण्यासाठी पात्रतेच्या मुख्य अटी खालील प्रमाणे आहेत.

१) (अ) अंध, अपंग, पक्षाघात, प्रमस्तिष्कघात, कर्करोग, क्षयरोग यासारख्या दुर्धर शारीरिक व मानसिक आजारांमुळे स्वतःची उपजीविका चालवू न शकणाऱ्या ६० वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या स्त्रिया व ६५ वर्षांपेक्षा कमी वयाचे पुरुष किंवा (ब) आर्थिकदृष्ट्या निराधार असलेल्या व स्वतःच्या अज्ञान मुलांच्या संगोपनाची जबाबदारी असलेल्या विधवा किंवा (क) वर अ व व मध्ये नमूद केलेल्या व्यक्तींवर अवलंबून असलेली त्यांची १८ वर्षांखालील मुले.

पात्रतेच्या इतर अटी-

२) व्यक्ती किमान १५ वर्षे महाराष्ट्र राज्याची रहिवासी असावी.

३) ती व्यक्ती, धर्मादाय संस्थेने चालविलेल्या कोणत्याही संस्थेची किंवा निवासाची अंतर्वासी नसावी.

४) सदर व्यक्तीस १८ वर्षे किंवा त्यापेक्षा अधिक वयाचे आर्थिक मदत करणारे कोणीही नातेवाईक असू नयेत.

५) सदर व्यक्तीची स्थावर किंवा जंगम मालमत्ता नसावी व तिला उत्पन्नाचे कोणतेही साधन नसावे.

१२.९४ २०००-०१ मध्ये या योजनेखाली ४,७६,१०१ लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात आला. त्याकरिता एकूण १२४.१९ कोटी रुपये खर्च झाले.

संजय गांधी स्वावलंबन योजना

१२.९५ महाराष्ट्र राज्यात किमान १५ वर्षे वास्तव्य असलेल्या बेराजेगार/अर्धरोजगार आणि गरजू व्यक्तींना स्वयंरोजगारासाठी लहान व्यवसाय सुरु करण्याकरिता २,५०० रुपयांपर्यंत बिनव्याजी कर्ज पुरविण्यासाठी ही योजना सुरु करण्यात आली. कर्जाची परतफेड कर्ज वितरित केल्यापासून दोन वर्षांनंतर आठ समान वार्षिक हप्त्यात करावयाची असते. २०००-०१ मध्ये या योजनेखाली ७,७७४ लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात आला असून त्याकरिता २.१४ कोटी रुपये खर्च झाले.

इंदिरा गांधी निराधार आणि भूमिहीन शेतमजूर महिला अनुदान योजना

१२.९६ दि. १९ एप्रिल, २००१ पासून 'इंदिरा गांधी वृद्ध भूमिहीन शेतमजूर सहाय्य' योजनेचे नाव 'इंदिरा गांधी निराधार आणि भूमिहीन शेतमजूर महिला अनुदान योजना' असे बदलण्यात आले आहे. सदर योजनेतर्गत महिला लाभार्थ्यांस दरमहा २५० रुपये अनुदान देण्यात येते. मात्र अशा लाभार्थ्यांस संजय गांधी निराधार योजना किंवा त्यासारख्या इतर कोणत्याही योजनांचा लाभ घेता येत नाही. कुटुंबात दोन पेक्षा अधिक लाभार्थी असल्यास त्या कुटुंबास दरमहा फक्त ६२५ रुपये देण्यात येतात. सदर योजना ग्रामीण भागाप्रमाणे नागरी भागात पूर्वी संजय गांधी निराधार अनुदान योजनेचा लाभ मिळत असलेल्या लाभार्थी महिलांसाठी राबविण्यात येत आहे.

सदर योजनेच्या अटी व शर्ती खालीलप्रमाणे आहेत.

१) लाभार्थी महिला ६० ते ६५ वर्षे वयोगटातील निराधार / आर्थिकदृष्ट्या निराधार व स्वतःच्या अज्ञान मुलांच्या संगोपनाची जबाबदारी असणाऱ्या विधवा व भूमिहीन शेतमजूर असावी.

पात्रतेच्या इतर अटी -

२) व्यक्ती किमान १५ वर्षे महाराष्ट्र राज्याची रहिवासी असावी.

३) ती व्यक्ती, धर्मादाय संस्थेने चालविलेल्या कोणत्याही संस्थेची किंवा निवासाची अंतर्वासी नसावी.

४) सदर व्यक्तीस १८ वर्षे किंवा त्यापेक्षा अधिक वयाचे आर्थिक मदत करणारे कोणीही नातेवाईक असू नयेत.

५) सदर व्यक्तीची स्थावर किंवा जंगम मालमत्ता नसावी व तिला उत्पन्नाचे कोणतेही साधन नसावे.

१२.९७ सदर योजनेतर्गत २०००-०१ मध्ये ५,३३,५८८ लाभार्थींना लाभ देण्यात आला असून त्यावर ११३.४२ कोटी रुपये खर्च झाला.

पोषण कार्यक्रम

१२.९८ लहान मुले, गरोदर स्त्रिया व स्तन्यदा माता यांच्या किमान पोषणाच्या गरजा भागविण्यासाठी व त्यांना आरोग्य सुविधा पुरविण्याच्या दृष्टीने राज्य शासन पोषण कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना राबविते. या योजनांखाली केलेले कार्य खालीलप्रमाणे आहे.

ग्रामीण भागातील एकात्मिक बालविकास सेवा योजना

१२.९९ ह्या योजनेखाली अंगणवाडीमध्ये नाव नोंदविलेल्या दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील सहा वर्षांखालील मुलांना आणि गरोदर स्त्रियांना व स्तन्यदा मातांना पूरक पोषक आहार देण्यात येतो. भारत सरकारने या योजने अंतर्गत डिसेंबर, २००१ अखेर पर्यंत राज्याच्या ग्रामीण व आदिवासी भागातील ३०५ प्रकल्पांना मंजूरी दिलेली असून राज्य शासनानेही ह्या प्रकल्पांना मंजूरी दिली आहे आणि सदर सर्व प्रकल्प डिसेंबर, २००१ पर्यंत कार्यरत होते. ह्या प्रकल्पांपैकी ४० प्रकल्प आदिवासी भागात आहेत. २०००-०१ मध्ये सदर ३०५ प्रकल्पांतर्गत ४५,१६३ कार्यरत अंगणवाड्यांमध्ये ४६.७३ लाख लाभार्थ्यांची नोंदणी झाली होती. त्यापैकी ३७.५४ लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषण आहाराचा लाभ देण्यात आला आणि त्याकरिता १६५.८२ कोटी रुपये खर्च झाले. २००१-०२ मध्ये डिसेंबर, २००१ पर्यंत ३०५ प्रकल्पांतील ५०,५३४ कार्यरत अंगणवाड्यांमध्ये ४९.८१ लाख लाभार्थ्यांची नोंदणी झाली होती. त्यापैकी ४०.१५ लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषण आहाराचा लाभ देण्यात आला आणि त्याकरिता ९९.७२ कोटी रुपये खर्च झाले.

नागरी भागातील एकात्मिक बालविकास सेवा योजना

१२.१०० नागरी भागातील या प्रकल्पांतील लाभार्थ्यांना ग्रामीण एकात्मिक बालविकास सेवा प्रकल्पांप्रमाणेच पोषक आहार देण्यात येतो. २०००-०१ मध्ये असे २६ प्रकल्प राज्याच्या नागरी भागात कार्यरत होते. सदर प्रकल्पांतर्गत २,८२२ कार्यरत अंगणवाड्यांमधून २.४६ लाख लाभार्थ्यांची नोंद झाली होती त्यापैकी २.३३ लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषण कार्यक्रमाचा लाभ देण्यात आला व त्यासाठी १४.२२ कोटी रुपये खर्च झाले. २००१-०२ मध्ये डिसेंबर, २००१ अखेर पर्यंत २,८४८ अंगणवाड्या कार्यरत होत्या आणि २.३० लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषण कार्यक्रमांचा लाभ देण्यात आला व त्यासाठी ४.६८ कोटी रुपये खर्च झाले.

नागरी झोपडपट्ट्यांकरिता विशेष पोषण कार्यक्रम

१२.१०१ या कार्यक्रमांतर्गत नागरी भागातील झोपडपट्ट्यात राहणाऱ्या समाजाच्या दुर्बल घटकांतील सहा वर्षांखालील मुले, गरोदर स्त्रिया व स्तन्यदा माता यांना पोषक आहार, तसेच लोह व फॉलिक अॅसिडच्या गोळ्या आणि अ जीवनसत्त्वांच्या मात्रा देण्यात येतात. या योजनेअंतर्गत २००१-०२ मध्ये डिसेंबर, २००१ पर्यंत ६५४ केंद्रे कार्यरत होती व २.५४ लाख लाभार्थ्यांना पौष्टिक आहार पुरविण्यात आला व त्याकरिता ०.६९ कोटी रुपये खर्च झाले.

महिलांसाठी धोरण

१२.१०२ महिलांबाबत होणारे सर्व प्रकारचे भेदभाव दूर करण्यासंबंधी संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आमसभेने १९७९ मध्ये ठराव संमत केला होता. महिलांबाबत सर्वप्रकारचे भेदभाव दूर करणे हे या ठरावावर सही केलेल्या सर्व देशांना बंधनकारक आहे. सन १९९४ मध्ये महिला धोरण तयार करणारे महाराष्ट्र राज्य हे भारतातील पहिले राज्य आहे. भारत सरकारने ७३ वी व ७४ वी घटना दुरुस्ती करून सर्व स्तरांवर महिलांसाठी १/३ आरक्षण ठेवण्याचा ऐतिहासिक निर्णय घेतला. महाराष्ट्र शासनाच्या १९९४ च्या महिलांविषयक धोरणाला दर ३ वर्षांनी आढावा घेण्याची तरतूद आहे. त्यानुसार महिला धोरण २००१ मध्ये (मसुदा) शिफारशी/उपाययोजनांची तरतूद करण्यात आली आहे. महिलांचा सहभाग, त्यांना संरक्षण, त्यांची आर्थिक उन्नती, त्यांच्या क्षमतेचे संवर्धन आणि या सर्वांसाठी अनुकूल वातावरण निर्मिती या सर्वांचा ह्या महिला धोरणात समावेश आहे.

महिला व बाल कल्याण

१२.१०३ महिला व बालकांचा विकास वेगाने व परिणामकारकपणे साधण्यासाठी महिला व बाल कल्याण हा स्वतंत्र विभाग राज्यात जून, १९९३ मध्ये निर्माण करण्यात आला. राज्यातील महिलांच्या उन्नतीसाठी महत्वाच्या योजनांखाली केलेले कार्य तक्ता क्र. १२.१५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्र. १२.१५

राज्यात महिलांच्या उन्नतीसाठी महत्वाच्या योजनाखाली २०००-०१ मध्ये केलेले कार्य

अ.क्र.	योजनेचे नाव	२०००-०१ मधील खर्च (रु.लाखात)	लाभधारकांची संख्या
(१)	(२)	(३)	(४)
१.	व्यावसायिक प्रशिक्षणासाठी महिलांना विद्यावेतन	५२.४८	८,७४६
२.	स्वयंरोजगार कार्यक्रमाखाली वैयक्तिक आर्थिक सहाय्य	४९.०३	८,८९६
३.	देवदासींचे पुनर्वसन	११.२६	४७५
४.	निराधार महिलांसाठी शासकीय योजना	२३७.९६	४६८
५.	महिला मंडळाना प्रशिक्षणासाठी सहायक अनुदान	६२.००	७,५७३
६.	माहेर योजना (सुधारित)	उ.ना.	उ.ना.
७.	देवदासी निर्वाह योजना	१२५.२२	२,४८१
८.	स्वयंसेवी आधारगृहे	१४.८८	९४१
९.	निराधार विधवांच्या मुलीच्या विवाहासाठी अनुदान	१८.४५	९२२
१०.	हुंडा पद्धती निर्मूलन	२.७४	उ.ना.
११.	नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी वसतीगृह	११.०५	६,३४८
१२.	संक्रमण कालीन निवासस्थाने	उ.ना.	उ.ना.
१३.	महिलांसाठी प्रशिक्षण व्यवसाय केंद्र (नोराड)	८.००	४८०
१४.	महिला बहुउद्देशीय सामूहिक केंद्र	७.६१	उ.ना.
१५.	अहिल्याबाई होळकर पुरस्कार	उ.ना.	उ.ना.
१६.	जिजामाता महिला विमा आधार योजना	उ.ना.	उ.ना.

उ.ना. - उपलब्ध नाही.

१२.१०४ राज्यात बालकल्याण कार्यक्रमांतर्गत विविध शासकीय/स्वयंसेवी संस्था कार्यरत आहेत. बालकल्याण योजनांची प्रगती तक्ता क्र. १२.१६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १२.१६

राज्यात बालकांच्या विकासासाठी महत्वाच्या योजनांखाली

२०००-०१ मध्ये केलेले कार्य

अ.क्र.	योजनेचे नाव	२०००-०१ मधील खर्च (रु.लाखात)	लाभधारकांची संख्या
(१)	(२)	(३)	(४)
१.	शासकीय व स्वयंसेवी निरीक्षणगृहे	५३७.७१	३,३१२
२.	शासकीय व स्वयंसेवी बालगृहे	१,०३६.२१	८,९९९
३.	बालसदन संस्था	२१७.०७	४,०९०
४.	अनाथ निराधार मुलांसाठी बालकाश्रम संस्था	१६३.२८	३,५६९
५.	अनाथालये	६०.६९	१,३९५
६.	पुरुष राज्यगृह	१०.८४	३९
७.	शासकीय व स्वयंसेवी बाल मार्गदर्शन केंद्रे	६.५०	९००
८.	शासकीय बहुउद्देशीय केंद्रे	७.७७	४००
९.	बालसंगोपन बालकल्याण योजना	९.०१	६३०
१०.	शिशुगृह योजना	उ.ना.	२७०
११.	रस्त्यांवरील मुलांकरीता कल्याणकारी योजना	उ.ना.	३,९००
१२.	राष्ट्रीय शिशु कक्ष निधी योजना (पाळणाघर)	उ.ना.	५,३५०

उ.ना. - उपलब्ध नाही.

गृहनिर्माण

१२.१०५ अन्न व वस्त्र याव्यतिरिक्त पुरेशा गृह सुविधांसह निवारा ही मानवाची आवश्यक व मूलभूत गरज आहे. ग्रामीण तसेच नागरी भागातील पुरेशा गृह सुविधांची वाढती कमतरता विचारात घेऊन गृहनिर्माण क्षेत्राचे महत्त्व त्या दृष्टिकोनातून पाहणे आवश्यक आहे. नागरी लोकसंख्येतील वाढ, वेगाने होणारे औद्योगिकीकरण आणि प्रादेशिक विकास ह्या बाबी महाराष्ट्राच्या शहर व नगरातील निवासाची समस्या अधिक बिकट होण्यास कारणीभूत आहेत. निवासाची समस्या सोडविण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा) आणि शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ (सिडको) मर्यादित यांची स्थापना केलेली आहे. गृहनिर्माणाच्या समस्या काही प्रमाणात सोडविण्यासाठी या दोन संस्थांच्याद्वारे आणि राज्य व केंद्र शासनाच्या विविध योजनांद्वारे प्रयत्न करण्यात येत आहेत.

नागरी गृहनिर्माण

महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा)

१२.१०६ म्हाडाचे प्रमुख उद्दिष्ट राज्यातील निवासाची गरज भागविणे हे आहे. म्हाडा हे गृहनिर्माण कार्यक्रमासाठी लागणारा निधी गृहनिर्माण व नागरी विकास महामंडळ (हुडको), भारतीय आयुर्विमा महामंडळ आणि राज्य शासनाच्या योजनांतर्गत नियतव्ययाद्वारे मिळविते. म्हाडाने २०००-०१ या वर्षात १,०४२ सदनिका आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल गटासाठी, २,४६२ सदनिका अल्प उत्पन्न गटासाठी, २७९ सदनिका मध्यम उत्पन्न गटासाठी, २९० सदनिका उच्च उत्पन्न गटासाठी आणि ७९ इतर सदनिका बांधल्या. म्हाडाने सुरवातीपासून मार्च, २००१ अखेरपर्यंत आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत गटासाठी ६४,७९० निवासी घटक (गाळे + भूखंड), १,४७,६२४ सदनिका अल्प उत्पन्न गटासाठी, ३१,४४९ सदनिका मध्यम उत्पन्न गटासाठी, १८,४३८ सदनिका उच्च उत्पन्न गटासाठी, २२,८१२ सदनिका झोपडपट्टी निर्मूलन कार्यक्रमांतर्गत आणि ३९,४८७ सदनिका अनुदानित औद्योगिक गृहनिर्माण योजनेंतर्गत बांधल्या आहेत. याशिवाय म्हाडाने दुकाने व व्यापारी संकुले, समाजमंदिरे, आरोग्य केंद्रे आणि पोलिस चौक्या इ. बांधल्या आहेत. म्हाडाने सुरवातीपासून मार्च, २००१ अखेरपर्यंत एकूण ३,७८,९२० सदनिका बांधल्या आहेत.

झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना

१२.१०७ योजनेच्या सुरवातीपासून २०००-०१ पर्यंत सदर योजनेंतर्गत ७७० प्रस्ताव प्राप्त झाले त्यापैकी ४३६ प्रस्तावांना झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाकडून मंजूरी देण्यात आली. मंजूरी देण्यात आलेल्या ४३६ प्रस्तावापैकी ३०३ प्रस्तावाना ३९,१४६ सदनिकांच्या बांधकामासाठी प्रमाणपत्र देण्यात आले. आतापर्यंत १३,६१३ सदनिका पूर्णपणे बांधून संबंधित झोपडपट्टीवासियांना वितरित करण्यात आल्या.

शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्प मर्यादित

१२.१०८ बृहन्मुंबईतील ४० लाख झोपडपट्टीवासियांना मोफत घरे पुरविण्यासाठी शासनाने "शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्प मर्यादित"हा म्हाडाचा एक घटक म्हणून निर्माण केला. त्यानंतर त्याचे सप्टेंबर, १९९८ मध्ये पूर्णतः शासकीय कंपनीमध्ये रुपांतर करण्यात आले.

१२.१०९ शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्प मर्यादितच्या स्थापनेपासून (सप्टेंबर, १९९८) नोव्हेंबर, २००० अखेरपर्यंत या प्रकल्पाकडे एकूण १३१ प्रस्ताव प्राप्त झाले, त्यापैकी २५ प्रस्ताव परिपूर्ण होते. सदर प्रकल्पांतर्गत कंपनीने १४,८१७ सदनिका बांधण्यासाठी एकंदरीत १५ योजनांना ६०५.२३ कोटी रुपये रक्कमेच्या योजनांना प्रशासकीय मंजूरी दिली आहे. सदर १५ योजनांपैकी ९ योजनांमध्ये १०,१२५ सदनिकांच्या बांधकामास सुरवात केली आहे. सदर ९ योजनांपैकी ३ योजनांतील कामे पूर्ण झाली आहेत व उर्वरित ३ योजनांची कामे प्रगतीपथावर आहेत. या कार्यक्रमांतर्गत ४९ इमारतीमधून ३,७६१ सदनिकांचे काम पूर्ण झाले आहे व ५,६७६ सदनिकांचे काम प्रगतीपथावर आहे.

लोक आवास योजना क्रमांक एक

१२.११० राज्यातील ६१ शहरांमध्ये अल्प उत्पन्न गटातील कुटुंबाकरिता ५०,००० घरे बांधण्याची योजना शासनाने जाहीर केली आहे. या योजनेला ५ ऑक्टोबर, २००१ पासून 'लोक आवास योजना क्रमांक एक' असे संबोधण्यात येते. सदर योजना म्हाडामार्फत राबविली जात असून प्रत्येक घराची किंमत ३०,००० रुपये इतकी आहे. मागासवर्गीयांसाठी राष्ट्रीय झोपडपट्टी सुधार कार्यक्रमाखाली ११,००० रुपये व विशेष घटक योजनेखाली सामाजिक न्याय विभागाकडून ९,००० रुपये इतके अनुदान प्रत्येक कुटुंबाला मिळणार आहे. बिगरमागासवर्गीयांसाठी १०,००० रुपये इतके अनुदान उपलब्ध आहे. लाभार्थींचा स्वतःचा हिस्सा ५,००० रुपये इतका असून उर्वरित रक्कम कर्ज रुपाने हुडकोकडून घेण्यात येणार आहे. या योजनेखालील ४०.६४ कोटी रुपये इतक्या खर्चाच्या १३५ योजनांना प्रशासकीय मान्यता प्रदान करण्यात आली आहे. या योजनांमधून १३,२८२ इतकी घरे बांधावयाची आहेत. ८,००८ घरे मागासवर्गीयांसाठी राखीव आहेत.

शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ (सिडको) मर्यादित

१२.१११ महाराष्ट्र प्रादेशिक आणि नगर नियोजन अधिनियम, १९६६ अन्वये नवी मुंबईच्या विकासासाठी शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ (महाराष्ट्र) मर्यादित (सिडको) ची स्थापना मार्च, १९७० मध्ये करण्यात आली. १९५६ च्या कंपनी अधिनियमांतर्गत सिडको ही महाराष्ट्र शासनाच्या पूर्ण मालकीची कंपनी आहे. समाजातील सर्व थरातील लोकांना शाळा, रुग्णालये, समाज केंद्रे, खेळाची मैदाने, करमणुकीची ठिकाणे, सार्वजनिक सुविधा, परिवहन व दूरसंचार, रमणीय भूप्रदेश इ. सर्व संरचनेसह घरे देण्याचा महत्वाकांक्षी विकास कार्यक्रम सिडकोने तयार केला आहे

१२.११२ सिडकोच्या स्थापनेपासून मार्च, २००१ पर्यंतच्या कालावधीत सिडकोने नवी मुंबईमध्ये विविध ठिकाणी १, १०, ०९० सदनिका (जागा व सेवा धरून) बांधल्या आहेत व त्याकरिता ९२८ कोटी रुपये खर्च झाले आहेत. २००१-०२ मध्ये नोव्हेंबर, २००१ अखेरपर्यंत गृहनिर्माणाने १२.८५ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले आहेत. १९९९-२००० मध्ये सिडकोने नवी मुंबईमधील खारघर पट्ट्यामध्ये १,१५२ गाळे आणि १,३८० सदनिका अंतर्भूत असलेले 'मिलेनियम टॉवर्स' चे बांधकाम हाती घेतले आहे. या व्यतिरिक्त घनसोली येथे ५,००० सदनिका, खारघर येथे १,००० (दुसरा टप्पा) आणि कोपरखैरणे येथे ३७५ सदनिका बांधण्याचे ठरविले आहे. नवी मुंबई व्यतिरिक्त सिडकोच्या स्थापनेपासून सिडकोने मार्च, २००१ अखेरपर्यंत औरंगाबाद येथे २०,४५२ सदनिका, नाशिक येथे २४,५४४ सदनिका, नांदेड येथे ७,८८४ सदनिका आणि वाळुज (औरंगाबाद) येथे ९७२ सदनिका बांधल्या असून त्यासाठी अनुक्रमे ४२ कोटी रुपये, ४२ कोटी रुपये, ९ कोटी रुपये आणि ९ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले आहेत. २००१-०२ मध्ये सिडकोची कार्ये पार पाडण्यासाठी सिडकोने २७ कोटी रुपये ठेवले आहेत.

ग्रामीण गृहनिर्माण

इंदिरा आवास योजना

१२.११३ ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना घरकुले मोफत पुरविणे, हे इंदिरा आवास योजनेचे उद्दिष्ट आहे. चांगल्या दर्जाची ठिकाणू घरे बांधण्यासाठी राज्य शासनाने प्रतिघरकुल रुपये ३०,००० इतकी किंमत निश्चित केली आहे. या योजनेतील निधीच्या रचनेत एप्रिल, १९९९ पासून बदल करण्यात आलेला आहे. सध्या घर बांधण्यासाठी निधीचा पुरवठा खालील प्रमाणे आहे.

अ) केंद्र शासन हिस्सा (७५ टक्के)	रुपये	१५,०००
ब) १) राज्य शासन हिस्सा (२५ टक्के)	रुपये	५,०००
	उप एकूण	रुपये २०,०००
२) राज्य शासनाचा अतिरिक्त हिस्सा	रुपये	८,५००
क) लाभार्थ्यांचा हिस्सा	रुपये	१,५००
	एकूण	रुपये ३०,०००

१२.११४ इंदिरा आवास योजनेच्या सध्याचा स्वरूपानुसार नवीन घरे बांधण्यासाठी मर्यादित वाव आहे. तथापि, ग्रामीण भागामधील वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांची सुधारणा करणे गरजेचे झाले आहे. त्यामुळे वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांची सुधारणा करण्यासाठी अंशतः वित्त पुरवठा करणे अधिक परिणामकारक ठरेल असे वाटल्याने, शासनाने इंदिरा आवास योजनेमध्ये त्यानुसार योग्य त्या सुधारणा करण्याचे ठरविले. या सुधारित योजनेनुसार इंदिरा आवास योजनेखालील ८० टक्के निधी नवीन घरे बांधण्यासाठी तर २० टक्के निधी अस्तित्वात असलेल्या परंतु वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांची सुधारणा करण्यासाठी वापरावयाचे आहे. त्यासाठी प्रति घटक १०,००० रुपये निश्चित करण्यात आले आहेत. हा २० टक्के निधी घरांची शौचालये सुधारणे व नीधुर चुलीची सुधारणा करणे यासाठीही जेथे गरज असेल तेथे वापरावयाचा आहे.

१२.११५ नवीन घरे बांधण्यासाठी २०००-०१ मध्ये १७५ कोटी रुपयांचा निधी उपलब्ध करून देण्यात आला होता (त्यामध्ये मागील वर्षातील अर्खचित निधीचा समावेश आहे), त्यापैकी १६३ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २०००-०१ मध्ये ५६,४५१ नवीन घरकुले बांधण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले होते. त्यापैकी ६०,२०२ नवीन घरकुले बांधण्यात आली व ३१,३४१ नवीन घरकुलांची कामे प्रगतीपथावर होती. या योजनेअंतर्गत २००१-०२ मध्ये ५६ कोटी रुपये (यामध्ये मागील वर्षातील अर्खचित निधीचा समावेश आहे) एवढा निधी सप्टेंबर, २००१

अखेर पर्यंत उपलब्ध करून देण्यात आला आणि २८ कोटी रुपये नवीन घरे बांधण्यावर खर्च करण्यात आले. २००१-०२ मध्ये ५७,७३२ नवीन घरकुले बांधण्याचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले असून सप्टेंबर, २००१ पर्यंत १५,६०१ नवीन घरकुले बांधण्यात आली व २५,४६९ नवीन घरकुलांचे बांधकाम प्रगतीपथावर होते.

१२.११६ इंदिरा आवास योजनेखाली वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांचा दर्जा सुधारण्यासाठी २०००-०१ मध्ये ४२ कोटी रुपयांचा निधी उपलब्ध करून देण्यात आला होता. तर २४ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २०००-०१ मध्ये वापरयोग्य नसलेल्या २८,२२८ घरांचा दर्जा सुधारण्याचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले होते. त्यापैकी २०,९०९ घरांचा दर्जा सुधारण्यात आला. २००१-०२ मध्ये सप्टेंबर, २००१ अखेरपर्यंत २८ कोटी रुपये इतका निधी उपलब्ध करून देण्यात आला आणि ५ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २००१-०२ मध्ये २८,८६६ घरांचा दर्जा सुधारण्याचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले असून सप्टेंबर, २००१ अखेरपर्यंत ५,५८६ घरांचा दर्जा सुधारण्यात आला आणि ११,३०४ घरांचा दर्जा सुधारण्याचे काम प्रगतीपथावर होते.

पाणी पुरवठा

१२.११७ आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस राज्यातील २४० शहरात/नगरात नळ पाणीपुरवठ्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली होती. नवव्या पंचवार्षिक योजनेत दोन शहरात पाणी पुरवठ्यांचा नवीन योजनांची कामे, २४३ शहरांत आवर्धन योजनांची कामे व १४ शहरांत मलनिःसारण योजनांची कामे घेण्यात आली. यापैकी २०००-०१ पर्यंत १०६ योजना पूर्ण झाल्या. २००१-०२ च्या वार्षिक योजनेत नागरी पाणीपुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रम यासाठी ३५०.९९ कोटी रुपये नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे.

१२.११८ भारत सरकारने आणि राज्य शासनाने पिण्याच्या पाणीपुरवठा कार्यक्रमास अत्युच्च प्राधान्य दिले असून इ.स.२००४ पर्यंत राज्यातील सर्व जनतेस पिण्याच्या पाण्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे लक्ष्य ठेवले आहे. या कार्यक्रमाचा वीस कलमी कार्यक्रमात, तसेच राष्ट्रीय किमान गरजा कार्यक्रमातही अंतर्भाव करण्यात आला आहे. तसेच सन २०००-०१ पासून केंद्र शासनाने जाहीर केलेल्या 'पंतप्रधान ग्रामोदय योजनेत' सुध्दा ग्रामीण पाणी पुरवठा कार्यक्रम समाविष्ट केलेला आहे. ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाणीपुरवठा योजना ह्या गावातील पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत, भूप्रदेश व लोकसंख्या यानुसार नळ पाणीपुरवठा, विधण विहिरी अथवा विहिरी अशा सोयी पुरवून राबविण्यात येतात.

१२.११९ राज्यात १ एप्रिल, २००१ रोजी पिण्याच्या पाण्याची समस्या असलेली २८,७७४ गावे/वाडया होत्या. नवव्या पंचवार्षिक योजनेच्या पहिल्या चार वर्षांच्या (१९९७-२००१) कालावधीत २७,१३७ गावे/वाडयातील पाण्याच्या समस्या हाताळण्यात आल्या. २००१-०२ च्या वार्षिक योजनेत ग्रामीण पाणीपुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रमासाठी ४०३.१८ कोटी रुपये नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे. २००१-०२ मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत १,०२४ गावे/वाडयातील पाण्याच्या समस्या हाताळण्यात आल्या त्याकरिता १३१.३८ कोटी रुपये खर्च झाला.

१२.१२० राज्यामध्ये अपुऱ्या पावसामुळे दरवर्षी बऱ्याच गावांत पिण्याच्या पाण्याची तीव्र टंचाई निर्माण होते. अशा गावांत राज्य शासनाला तातडीच्या पाणीपुरवठय योजना हाती घ्याव्या लागतात. हा कार्यक्रम राबविण्याचे व संनियंत्रणाचे पुरेसे अधिकार शासनाने जिल्हाधिकार्यांना दिलेले आहेत. दरवर्षी हा कार्यक्रम ऑक्टोबर ते जून ह्या कालावधीत राबविला जातो. परंतु ह्या वर्षी राज्याच्या काही भागात पडलेल्या अपुऱ्या पावसामुळे उद्भवलेली पाणी टंचाईची परिस्थिती लक्षात घेऊन पिण्याच्या पाण्याच्या टंचाई निवारणार्थ घ्यावयाच्या उपाययोजनांना ३० सप्टेंबर, २००१ पर्यंत मुदतवाढ देण्यात आली. ऑक्टोबर, २००० ते सप्टेंबर, २००१ ह्या कालावधीत हा कार्यक्रम राबविण्यात आलेल्या गावे/वाड्यांची योजनानिहाय संख्या तक्ता क्र. १२.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १२.१७

ऑक्टोबर, २००० ते सप्टेंबर, २००१ या कालावधीत तातडीच्या पाणीपुरवठय योजना राबविण्यात आलेली गावे/वाड्यांची योजना निहाय संख्या

अ.क्र. (१)	योजनेचे नांव (२)	गावे (३)	वाड्या (४)
१.	नवीन विंध्यण विहिरी बांधणे	५,३१०	४,३१३
२.	नळ पाणी पुरवठय योजने बाबत विशेष दुरुस्त्या	२,६७३	४४१
३.	विंध्यण विहिरीच्या विशेष दुरुस्त्या	५,३१७	११५
४.	तात्पुरत्या पूरक नळपाणी पुरवठय योजना	८६३	१६५
५.	टँकर/बैलगाडीने पाणीपुरवठय	२,५२२	२,६१८
६.	खाजगी विहिरींचे अधिग्रहण करणे	३,२४२	३९९
७.	अस्तित्वात असलेल्या खाजगी विहिरी खोल करणे/दुरुस्त करणे	१,५८६	९४
८.	बुडक्या विहिरी तयार करणे	१०६	१७

१२.१२१ राज्यात पाणी पुरवठ्यावर सन १९९७-९८ पासून २०००-०१ पर्यंत झालेला खर्च तक्ता क्र. १२.१८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. १२.१८

पाणी पुरवठ्याच्या विविध योजनांवरील खर्च (रु. कोटीत)

अ.क्र. (१)	वर्ष (२)	खर्च (३)
१.	१९९७-९८	१,३२६.५४
२.	१९९८-९९	१,१४७.४८
३.	१९९९-२०००	१,४७४.५७
४.	२०००-०१	९८१.१८

पर्यावरण (हवा व जल प्रदूषण प्रतिबंध)

१२.१२२ गेल्या काही दशकात भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाढ वेगाने झाली असून त्यात उद्योगक्षेत्रातील वाढ हा एक महत्वाचा घटक आहे. त्याचबरोबर उद्योग व वाहनांची रहदारी यापासून होणारे मोठे प्रदूषण,

वनांचा ऱ्हास इत्यादी कारणांमुळे नैसर्गिक पर्यावणाची मोठया प्रमाणावर हानी होत आहे. पर्यावरणाशी संबंधित समस्या हाताळण्याकरिता महाराष्ट्र शासनाने १९८५ मध्ये स्वतंत्र पर्यावरण विभाग निर्माण केला. तथापि, त्या आधीपासूनच महाराष्ट्र जलप्रदूषण प्रतिबंध अधिनियम, १९६९ अन्वये १९७० मध्ये स्थापन केलेले 'महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ' पर्यावरणाशी संबंधित समस्या सोडविण्यासाठी कार्यरत होते.

१२.१२३ जेम्स व मिनार्स प्रकल्पांतर्गत महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळातर्फे राज्यातील मुख्य नद्यांच्या ३८ ठिकाणच्या पाण्याच्या नमुन्यांचे पृथक्करण दरमहा करण्यात येते. सन २००१-०२ मध्ये करण्यात आलेल्या नद्यांच्या पाण्याच्या पृथक्करण अहवालावरून असे दिसून येते की, ३८ पैकी ११ ठिकाणी नदीचे पाणी दूषित झालेले होते. या व्यतिरिक्त महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून १३६ ठिकाणच्या पाण्याच्या नमुन्यांचे पृथक्करण करण्यात आले असून, सन २०००-०१ च्या पृथक्करण अहवालावरून ६४ ठिकाणचे पाणी दूषित झालेले आढळले. त्याची प्रमुख कारणे - घरगुती सांडपाणी प्रक्रिया न करता जलस्रोतात सोडणे आणि पावसाळ्यानंतर नद्यांमधील पाण्याचा कमी झालेला प्रवाह.

१२.१२४ मुंबई शहरात बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडून ६ ठिकाणी हवेची गुणवत्ता तपासण्यात येते. केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने महाराष्ट्र राज्यात नाकाम (NAAQM) प्रकल्पांतर्गत हवेची गुणवत्ता तपासण्यासाठी एकूण २६ ठिकाणे निश्चित केलेली असून, यापैकी ५ ठिकाणी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून हवेची गुणवत्ता तपासली जाते व उर्वरित २१ ठिकाणी हवेची गुणवत्ता शैक्षणिक संस्थाकडून तपासली जाते. उपरोक्त २६ ठिकाणापैकी २०००-०१ साली एका ठिकाणी हवेमध्ये सल्फरडाय ऑक्साईडचे व आठ ठिकाणी धूलीकणांचे प्रमाण विहित मर्यादेपेक्षा अधिक आढळून आले आहे.

१२.१२५ भारत सरकारने अलिकडेच जैविक वैद्यकीय (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम १९९८ तयार केली असून अंमलबजावणी करणारे प्राधिकरण म्हणून महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची नियुक्ती केली आहे. जैविक वैद्यकीय कचरा निर्माण करणाऱ्या दवाखाने/वैद्यकीय संस्थांची सूची तयार करण्याच्या कामास मंडळाने आधीच सुरुवात केली आहे. ३१ मार्च, २००१ अखेर पर्यंत ६०६ वैद्यकीय संस्थांना अधिकार पत्रे दिली आहेत.

१२.१२६ नियोजनबद्ध औद्योगिक विकासासाठी विभागीय नकाशे तयार करण्याचे काम केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या सहकार्याने महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने हाती घेतले आहे. रत्नागिरी जिल्ह्यासाठी विभागीय नकाशे तयार करण्याचे काम पूर्ण झाले असून औरंगाबाद व पुणे या जिल्ह्याचे काम प्रगतिपथावर आहे.

१२.१२७ मंडळ राज्यातील सर्व प्रमुख आस्थापनांकडून जल व वायू प्रदूषणाबाबत विविध बाबींवर माहिती गोळा करते. तसेच त्याबाबत नियमितपणे संनियंत्रण करते. मंडळाने जल व वायू प्रतिबंध अधिनियमाखाली २०००-०१ मध्ये ७,४३० विविध उद्योगांना स्थापना व विस्ताराबाबत अनुमती दिली. त्या तुलनेत १९९९-२००० मध्ये ८,२१६ इतक्या उद्योगांना अनुमती देण्यात आली होती. २००१-०२ मध्ये सप्टेंबर, २००१ अखेर पर्यंत मंडळाने ३,७४० विविध उद्योगांना अनुमती दिली आहे. अधिनियमातील तरतुदीनुसार

मंडळ विशिष्ट उद्योगाकडून व स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून वापरलेल्या पाण्याकरिता पाणीपट्टी वसूल करते. १९९९-२००० व २०००-०१ मध्ये मंडळाने पाणीपट्टी म्हणून अनुक्रमे ९ कोटी रुपये व ६.४५ कोटी रुपये वसूल केले.

१२.१२८ दोषी उद्योगांविरुद्ध करण्यात आलेल्या कायदेशीर कारवाईचा तपशील तक्ता क्र. १२.१९ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र.१२.१९

महाराष्ट्रातील दोषी उद्योगांविरुद्ध मंडळाने केलेल्या कायदेशीर कारवाईचा तपशील

वर्ष	कलमान्वये केलेल्या कायदेशीर कारवाईचा तपशील			
	पाणी (पी अँड सीपी)अधिनियम १९७४चे कलम ३३ अ		हवा (पी अँड सीपी)अधिनियम १९८१ चे कलम ३१ अ	
	प्रस्तावित	अंतिम	प्रस्तावित	अंतिम
१	२	३	४	५
१९९८-१९९९	३११	१२४	३९	१६
१९९९-२०००	३०२	२३०	६९	३६
२०००-२००१	३१७	१३६	३५	५

राष्ट्रीय नदी कृती योजना

१२.१२९ सदर योजना महाराष्ट्र राज्यात सन १९९५ पासून कार्यरत आहे. ही योजना १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत असून या योजनेचा मुख्य उद्देश नागरी सांडपाण्यामुळे होणारे नदीचे प्रदूषण रोखण्यासाठी उपाययोजना करणे हा आहे. या योजनेअंतर्गत सध्या महाराष्ट्रात गोदावरी नदीवरील नाशिक व नांदेड आणि कृष्णा नदीवरील सांगली व कराड या शहरांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. या योजनेत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र उभारणे, सांडपाणी अडविणे, वळविणे, नदी घाटाचा विकास, कमी किंमतीची स्वच्छतागृहे बांधणे, शवदाहिन्या बांधणे व वनिकरण या उपाययोजनांचा समावेश आहे. या योजनेद्वारे सन २०००-०१ पर्यंत १,०८५.८१ लाख रुपये निधी राज्यात सदर कामाकरिता खर्च झाला आहे चालू आर्थिक वर्षात १,०९९.८८ लाख रुपये सरळरित्या नाशिक महानगरपालिका व महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण यांना उपलब्ध करून दिलेले आहेत.

१३.१ भारत सरकार राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेमार्फत नियमितपणे सामाजिक व आर्थिक बाबींविषयी पाहण्या घेत असते. महाराष्ट्र शासन या पाहण्यांमध्ये अनुरूप नमुना तत्वावर सहभागी होऊन राज्य नमुन्यावरील आकडेवारी गोळा करून तिचे विश्लेषण करते. आतापर्यंत अशा ५६ पाहण्या घेण्यात आल्या असून ५७ व्या पाहणीचे क्षेत्रकाम प्रगतिपथावर आहे. ५७ व्या पाहणीत (जुलै, २००१ - जून, २००२), 'असंघटित सेवा' (व्यापार व वित्त वगळून) आणि 'कुटुंबाचा उपभोग्य बाबींवरील खर्च' या विषयांवर माहिती गोळा करण्यात येत आहे.

१३.२ या पाहणीच्या पहिल्या दोन उपफेऱ्यांतील (जुलै - डिसेंबर, २००१) 'असंघटित सेवा' (व्यापार व वित्त वगळून) या विषयावर राज्य नमुन्यात गोळा करण्यात आलेल्या आकडेवारीमधील निवडक बाबींच्या शीघ्र तत्कीकरणावर आधारित काही महत्वाचे निष्कर्ष खाली दिले आहेत. हे निष्कर्ष केवळ नमुना आकडेवारीवर आधारित असून त्याकरिता सांख्यिकीय अंदाज पद्धतीचा वापर केलेला नाही. हे निष्कर्ष अस्थायी आहेत.

१३.३ राज्याच्या व देशाच्या एकूण अर्थव्यवस्थेमध्ये असंघटित सेवाक्षेत्राचा लक्षणीय वाटा आहे. असंघटित सेवा क्षेत्राची विश्वासाहं कार्यान्वयीन आकडेवारी उपलब्ध नसल्याने ही पाहणी घेण्यात येत आहे. या क्षेत्रातील उपक्रमांच्या आर्थिक व कार्यान्वयीन वैशिष्ट्यांबद्दलची माहिती गोळा करणे हा या पाहणीचा हेतू आहे. यात दिलेले निष्कर्ष ग्रामीण भागातील १३२ गावांमधून निवडलेल्या १,२७३ असंघटित सेवा उपक्रमांकडून व नागरी भागातील ६६७ गटांमधून निवडलेल्या १०,१६५ असंघटित सेवा उपक्रमांकडून गोळा करण्यात आलेल्या आकडेवारीवर आधारित आहेत.

१३.४ या पाहणीत वापरण्यात आलेल्या काही संकल्पना खालीलप्रमाणे आहेत:

(अ) असंघटित क्षेत्र : कोणत्याही कायद्यान्वये ज्या उपक्रमांची कार्ये नियंत्रित केली जात नाहीत किंवा त्यांच्या कार्याबाबतची आकडेवारी गोळा केली जात नाही आणि/किंवा जे उपक्रम नियमित लेखे ठेवत नाहीत असे उपक्रम असंघटित क्षेत्रात येतात. असंघटित क्षेत्रामध्ये वैयक्तिक मालकी किंवा भागीदारीवर चालणाऱ्या उपक्रमांशिवाय, सहकारी संस्था, विश्वस्त मंडळे, खाजगी व सार्वजनिक मर्यादित कंपनी (कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या कलम २ एम (१) व २ एम (२) अंतर्गत नोंदणी न झालेल्या आणि सरकारी/सार्वजनिक क्षेत्राने चालविलेले उपक्रम

वगळून) याद्वारे चालविलेल्या उपक्रमांचा सुद्धा समावेश आहे.

(ब) उपक्रम : काही वस्तूंचे उत्पादन आणि/अथवा वितरण आणि/अथवा मुख्यतः विक्रीच्या हेतूसाठी असलेल्या सेवा, पूर्णतः व अंशतः, यात कार्यरत असलेल्या अंगीकृत व्यवसायास उपक्रम असे म्हणतात. उपक्रम हा एकच कुटुंब अथवा अनेक कुटुंबे संयुक्त स्वरूपात अथवा संस्था यांच्या मालकीचा व त्यांच्याकडून चालविण्यात येत असलेला असा असू शकेल.

(क) हॉटेल : भोजन, इतर तयार खाद्यपदार्थ व नाश्ता या सुविधांसह किंवा/सुविधांशिवाय निवासाची सुविधा पुरविणा-या उपक्रमांना 'हॉटेल' असे संबोधण्यात येते.

(ड) उपाहारगृह : निवास सुविधेच्या तरतुदीशिवाय सर्वसाधारणपणे खाद्य व पेये या सुविधा पुरविणा-या उपक्रमांना उपाहारगृह असे संबोधण्यात येते. अशा उपक्रमांमध्ये तयार भोजन, अल्पोपाहार व इतर नाश्त्याच्या पदार्थांची लगेच खाण्यासाठी त्या उपक्रमांच्या परिसरात विक्री केली जाते. 'उपाहारगृह' या ढोबळ उद्योग गटात मद्यपानसुविधेसह किंवा त्या सुविधेविना उपाहारगृहे, कॅन्टीन्स, कॅटरिंग सेवा, रेल्वे किंवा तत्सम वाहनांमधील खाद्य व पेये या सेवा देणारे उपक्रम, चहा स्टॉल, खानावळी आणि परिसरात लगेच खाण्यासाठी खाद्यपदार्थ विकणा-या इतर आस्थापनांचा समावेश होतो.

(इ) मोटार वाहनाद्वारे मार्ग वाहतूक : या ढोबळ उद्योग गटामध्ये बसद्वारे प्रवासी वाहतूक (ट्राम मार्गांसह), इतर मोटार वाहनांद्वारे नियमित व अनियमित प्रवासी वाहतूक, शाळेची बस सेवा, पर्यटन बस सेवा, मोटार वाहनांद्वारे माल वाहतूक किंवा इतर कोणत्याही मोटार वाहनांद्वारे केलेली वाहतूक अशा उपक्रमांचा समावेश होतो.

(फ) इतर नियमित भूपृष्ठ प्रवासी वाहतूक : यामध्ये आंतरनागरी रेल्वे वाहतूकीव्यतिरिक्त नेहमीच्या मार्गावर नागरी, उपनगरी व आंतरनागरी प्रवासी वाहतूक सेवा पुरविणाऱ्या उपक्रमांचा समावेश होतो. या सेवा मोटार बस, ट्राम मार्ग, ट्रॉली बस, भुयारी आणि उंचावरून चालणाऱ्या रेल्वेद्वारे चालविल्या जाणा-या असू शकतात. यात शाळेच्या बस सेवा, शहर ते विमानतळ/रेल्वे स्थानकादरम्यान बस सेवा, प्रेक्षणीय स्थळ दर्शन बस सेवा यांचा अंतर्भाव होतो.

(ग) इतर अनियमित भूपृष्ठ प्रवासी वाहतूक : टॅक्सी सेवा पुरविणारे, खाजगी मोटार वाहन (वाहकासह) भाड्याने देणारे, इतर नैमित्तिक कोच सेवा इत्यादी भूपृष्ठ प्रवासी वाहतूक सेवा पुरविणा-या उपक्रमांचा या गटात समावेश होतो.

(ह) इतर : या ढोबळ उद्योग गटात मोटार वाहनाद्वारे मार्ग वाहतूक वगळून रस्त्यावरील इतर सर्व प्रवासी/माल वाहतूक करणारे उपक्रम, सर्व प्रकारची जल वाहतूक करणारे उपक्रम प्रवासी संस्था आणि सहल आयोजक, इतर वाहतूक संस्था, वाहतुकीसंबंधी अनुषंगिक सेवा पुरविणारे उपक्रम, अशासकीय संघटनांचे कार्ये, करमणुकीचे उपक्रम, धुलाई व इस्त्री, केशकर्तनालय, ब्यूटी पार्लर्स, इत्यादी प्रकारच्या उपक्रमांचा समावेश होतो.

१३.५ ढोबळ उद्योग गटनिहाय राज्यातील असंघटित सेवाक्षेत्रातील उपक्रमांची टक्केवारी तक्ता क्र. १३.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १३.१

ढोबळ उद्योग गटनिहाय असंघटित सेवा क्षेत्रातील उपक्रमांची टक्केवारी

ढोबळ उद्योग गट (१)	ग्रामीण (२)	नागरी (३)
१) साठवण व गोदामे	०.२	१.२
२) हॉटेल	१.२	१.८
३) टपाल व दूरसंचार	७.१	११.३
४) मोटार वाहनाद्वारे मार्ग; वाहतूक	१८.२	१६.२
५) स्थावर मालमत्ता, भा डेटतवावर वस्तू उपलब्ध करून देणारे आणि व्यापार धंदा	८.१	१५.३
६) आरोग्य व सामाजिक सेवा	१०.०	८.७
७) उपाहारगृह	२४.७	१७.४
८) शिक्षण	३.४	७.७
९) इतर	२७.१	२०.४
एकूण	१००.०	१००.०

१३.६ उपक्रमांची संख्या विचारात घेता, 'उपाहारगृह' आणि 'मोटर वाहनाद्वारे मार्ग वाहतूक' हे गट ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात महत्वाचे होते. या दोन्ही गटांचे एकत्रितपणे ग्रामीण भागात ४३ टक्के उपक्रम होते तर नागरी भागात ३४ टक्के उपक्रम होते. ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात 'इतर' या गटाचे प्रमाण सुद्धा जास्त होते. ग्रामीण भागात ह्या गटाचा हिस्सा २७ टक्के तर नागरी भागात २० टक्के इतका होता.

१३.६.१ राज्यातील 'उपाहारगृह' उपक्रमांची त्यांच्या उपवर्गानुसार टक्केवारी तक्ता क्र. १३.२ मध्ये दिली आहे.

१३.६.२ 'उपाहारगृह' या गटामध्ये मद्यपानसुविधेविना उपाहारगृहांचे प्रमाण ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात सर्वात जास्त (४३ टक्के) असल्याचे आढळून आले.

१३.६.३ राज्यातील 'मोटर वाहनाद्वारे मार्ग वाहतूक' करणाऱ्या

तक्ता क्र. १३.२
उपाहारगृहांची त्यांच्या उपवर्गानुसार टक्केवारी

उपवर्ग (१)	ग्रामीण (२)	नागरी (३)
१) मद्यपानसुविधेसह उपाहारगृह	३.५	६.४
२) मद्यपानसुविधेविना उपाहारगृह	४३.३	४२.८
३) कॅन्टीन	१५.०	१४.२
४) कॅटरिंग आणि वाहनांमध्ये खाद्य व पेये पुरविणारे	०.०	२.६
५) चहा व कॉफी स्टॉल, खानावळी, इ.	३८.२	३४.०
एकूण	१००.०	१००.०

उपक्रमांची त्यांच्या उपवर्गानुसार टक्केवारी तक्ता क्र. १३.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १३.३

मोटर वाहनाद्वारे मार्ग वाहतूक करणाऱ्या उपक्रमांची त्यांच्या
उपवर्गानुसार टक्केवारी

उपवर्ग (१)	ग्रामीण (२)	नागरी (३)
१) इतर नियमित भूपृष्ठ प्रवासी वाहतूक	१.७	०.९
२) इतर अनियमित भूपृष्ठ प्रवासी वाहतूक	७२.४	८३.१
३) मोटार वाहनाद्वारे माल वाहतूक	२५.९	१६.०
एकूण	१००.०	१००.०

१३.६.४ 'मोटर वाहनाद्वारे मार्ग वाहतूक' गटामध्ये, इतर अनियमित प्रवासी वाहतूक करणाऱ्या उपक्रमांची टक्केवारी सर्वात जास्त म्हणजे ग्रामीण भागात ७२ तर नागरी भागात ८३ इतकी होती.

१३.६.५ ग्रामीण भागात 'इतर' या गटामध्ये, धुलाई आणि इस्त्री करणाऱ्या उपक्रमांचे प्रमाण (१९ टक्के) व केश कर्तनालयांचे प्रमाण (६६ टक्के) सर्वात जास्त असल्याचे आढळून आले. नागरी भागात सुद्धा या उपक्रमांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे अनुक्रमे २४ टक्के आणि ३५ टक्के असल्याचे आढळून आले.

१३.७ ढोबळ उद्योग गटनिहाय कामगारांची टक्केवारी तक्ता क्र. १३.४ मध्ये दिली आहे.

१३.८ एकूण ढोबळ उद्योग गटांपैकी, 'उपाहारगृह' ह्या गटामध्ये सर्वात जास्त कामगार असल्याचे आढळून आले. ह्या गटातील कामगारांची टक्केवारी ग्रामीण व नागरी भागात अनुक्रमे ३१ व २५ होती.

१३.९ ढोबळ उद्योग गटनिहाय मासिक स्थूल मूल्यवृद्धीचा तपशील तक्ता क्र. १३.५ मध्ये दिला आहे.

१३.१० ग्रामीण भागात प्रति उपक्रम मासिक स्थूल मूल्यवृद्धी ५,२१८

तक्ता क्र. १३.४

ढोबळ उद्योग गटनिहाय कामगारांची टक्केवारी

ढोबळ उद्योग गट (१)	ग्रामीण (२)	नागरी (३)
१) साठवण व गोदामे	०.२	०.८
२) हॉटेल	४.५	४.८
३) टपाल व दूरसंचार	५.५	७.७
४) मोटार वाहनाद्वारे मार्ग वाहतूक	१३.६	९.२
५) स्थावर मालमत्ता, भाडेतत्वावर वस्तू उपलब्ध करून देणारे आणि व्यापार धंदा	५.७	१४.६
६) आरोग्य व सामाजिक सेवा	१२.४	११.३
७) उपाहारगृह	३१.०	२४.५
८) शिक्षण	७.०	१०.०
९) इतर	२०.१	१७.१
एकूण	१००.०	१००.०

रुपये होती. नागरी भागात अशी मूल्यवृद्धी १२,२६३ रुपये होती. ग्रामीण व नागरी भागात प्रति कामगार मासिक स्थूल मूल्यवृद्धी अनुक्रमे २,४७४ रुपये व ४,२६२ रुपये होती. ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात एकूण ढोबळ उद्योग गटांपैकी 'हॉटेल' या उद्योग गटाकरिता प्रति उपक्रम मासिक स्थूल मूल्यवृद्धी सर्वात जास्त होती. ग्रामीण भागात तो २७,१५१ रुपये तर नागरी भागात ४६,७०५ रुपये होती. ग्रामीण भागात प्रति कामगार मासिक स्थूल मूल्यवृद्धी सर्वात जास्त (४,४६२ रुपये) 'मोटार वाहनाद्वारे

मार्ग वाहतूक' या गटासाठी होती तर नागरी भागात अशी मूल्यवृद्धी सर्वात जास्त (६,१८७ रुपये) 'स्थावर मालमत्ता, भाडे तत्वावर वस्तू उपलब्ध करून देणारे आणि व्यापार धंदा या गटासाठी होती.

१३.११ ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात एकूण उपक्रमांपैकी जवळपास सर्व उपक्रम स्वमालकी प्रकाराचे असल्याचे आढळून आले. स्त्रियांची मालकी असलेल्या उपक्रमांचे प्रमाण ग्रामीण भागात फार कमी म्हणजे जवळपास चार टक्के तर नागरी भागात जवळपास अकरा टक्के इतके होते. अनुसूचित जातीच्या स्वमालकी किंवा भागीदार असलेल्या उपक्रमांचे प्रमाण ग्रामीण भागात जवळपास नऊ टक्के तर नागरी भागात सहा टक्के होते. अनुसूचित जमातीसाठी तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे तीन व एक होती.

१३.१२ तीन वर्ष किंवा त्यापेक्षा जास्त वर्षे कार्यान्वित असणाऱ्या उपक्रमांचे प्रमाण ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात जवळपास ८७ टक्के होते. तीन वर्षे किंवा त्यापेक्षा जास्त वर्षे कार्यान्वित असणाऱ्या उपक्रमांची त्यांच्या व्यवसायाच्या मागील तीन वर्षातील स्थितीनुसार टक्केवारी तक्ता क्र. १३.६ मध्ये दिली आहे.

१३.१३ ग्रामीण व नागरी दोन्ही भागातील जवळपास दोन-तृतीयांश उपक्रमांनी त्यांचे व्यवसाय स्थिर राहिल्याचे सांगितले. ग्रामीण भागात जवळपास केवळ एक-पंचमांश व नागरी भागात जवळपास एक-षष्टांश उपक्रमांच्या व्यवसायात वाढ होत होती.

१३.१४ उपक्रमांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्यांनुसार उपक्रमांची टक्केवारी तक्ता क्र. १३.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र.१३.५

ढोबळ उद्योग गटनिहाय मासिक स्थूल मूल्यवृद्धीचा तपशील

(रुपयात)

ढोबळ उद्योग गट (१)	प्रति उपक्रम मासिक स्थूल मूल्यवृद्धी		प्रति कामगार मासिक स्थूल मूल्यवृद्धी	
	ग्रामीण (२)	नागरी (३)	ग्रामीण (४)	नागरी (५)
१) साठवण व गोदामे	४,१५३	६,०६४	२,०७७	३,०५७
२) हॉटेल	२७,१५१	४६,७०५	३,३९४	६,१५९
३) टपाल व दूरसंचार	२,३२४	४,२०२	१,४३८	२,१४०
४) मोटार वाहनाद्वारे मार्ग वाहतूक	७,०००	७,२२३	४,४६२	४,४४४
५) स्थावर मालमत्ता, भाडेतत्वावर वस्तू उपलब्ध करून देणारे आणि व्यापार धंदा	२,७१०	१६,९५१	१,८१३	६,१८७
६) आरोग्य व सामाजिक सेवा	८,८२४	२०,०३५	३,३५५	५,३४५
७) उपाहारगृह	५,५२३	१२,६८९	२,०८४	३,१४१
८) शिक्षण	१२,२१४	१८,४९६	२,७९४	४,९२८
९) इतर	२,१११	८,४५२	१,३४९	३,४९८
एकूण	५,२१८	१२,२६३	२,४७४	४,२६२

तक्ता क्र. १३.६

तीन किंवा तीनपेक्षा जास्त वर्षे कार्यरत असणाऱ्या उपक्रमांची
त्यांच्या गत तीन वर्षातील व्यवसाय स्थितीनुसार टक्केवारी

उपक्रमाची व्यवसाय स्थिती (१)	ग्रामीण (२)	नागरी (३)
१) वाढणारी	२०.९	१७.२
२) स्थिर	६८.३	६८.५
३) कमी होणारी	१०.८	१४.३
सर्व	१००.०	१००.०

१३.१५ 'कोणतीही विशिष्ट समस्या नाही' असे सांगणा-या उपक्रमांची टक्केवारी ग्रामीण भागात ३१ तर नागरी भागात ४६ होती. एकूण उपक्रमांपैकी ग्रामीण भागातील जवळपास १९ टक्के तर नागरी भागातील जवळपास १३ टक्के उपक्रमांना

तक्ता क्र. १३.७

उपक्रमांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्यांनुसार उपक्रमांची टक्केवारी

भेडसावणाऱ्या समस्येचा प्रकार (१)	ग्रामीण (२)	नागरी (३)
१) भांडवलाची कमतरता	१८.६	१३.१
२) स्थानिक समस्या	९.९	६.३
३) इतर उपक्रमांकडून होणारी स्पर्धा	४०.२	३८.७
४) कोणतीही विशिष्ट समस्या नाही	३०.५	४६.०

'भांडवलाची कमतरता' या समस्येला सामोरे जावे लागले, तर ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात जवळपास ४० टक्के उपक्रमांना 'इतर उपक्रमांकडून होणारी स्पर्धा' या समस्येस सामोरे जावे लागले.

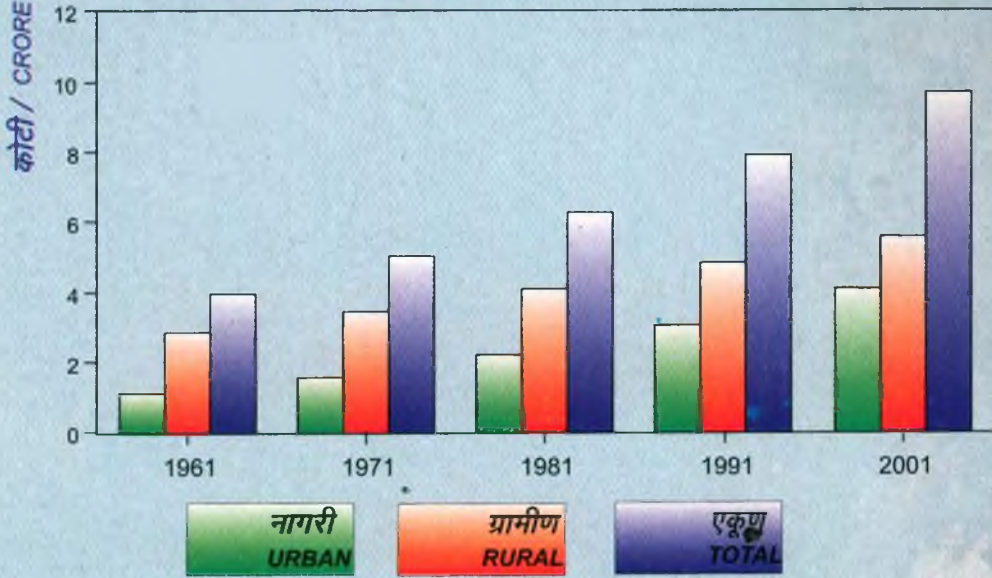
लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण

(जनगणनेनुसार)

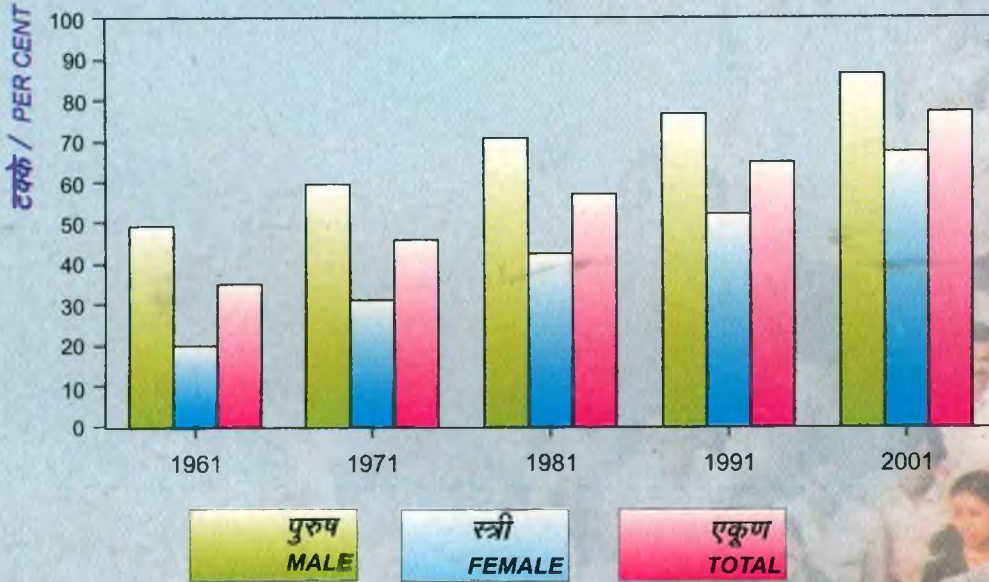
POPULATION AND LITERACY RATE

(As per population Census)

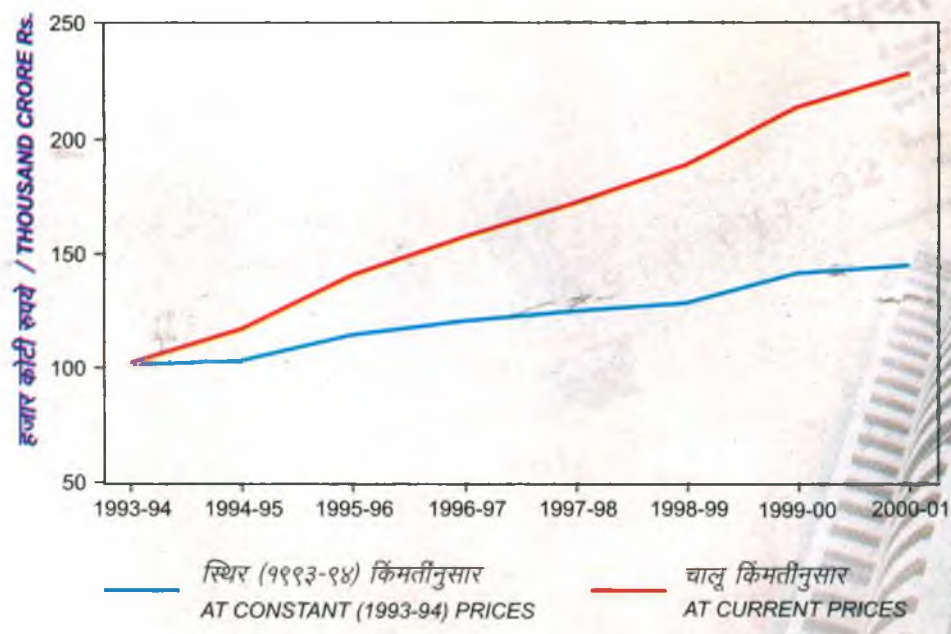
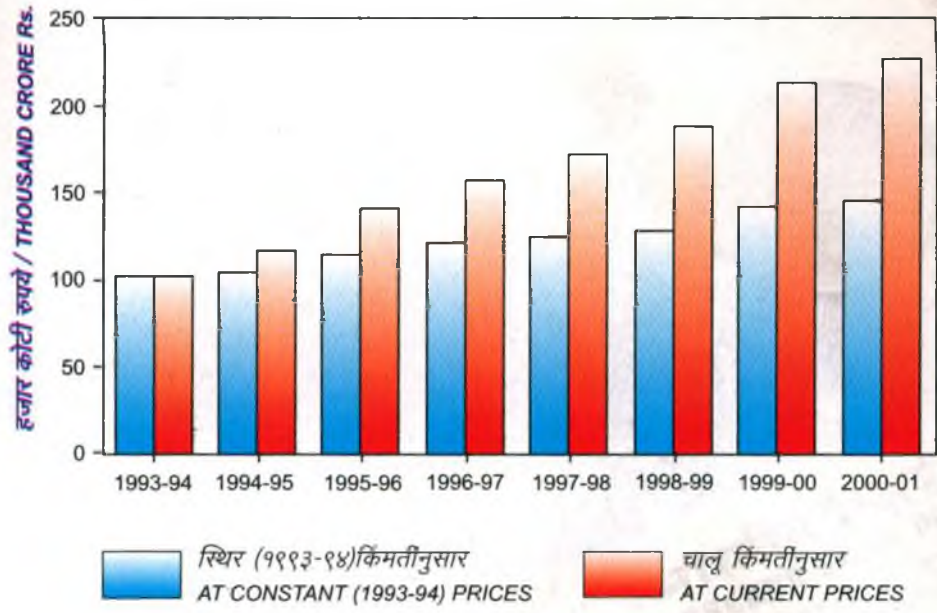
लोकसंख्या POPULATION

साक्षरतेचे प्रमाण LITERACY RATE

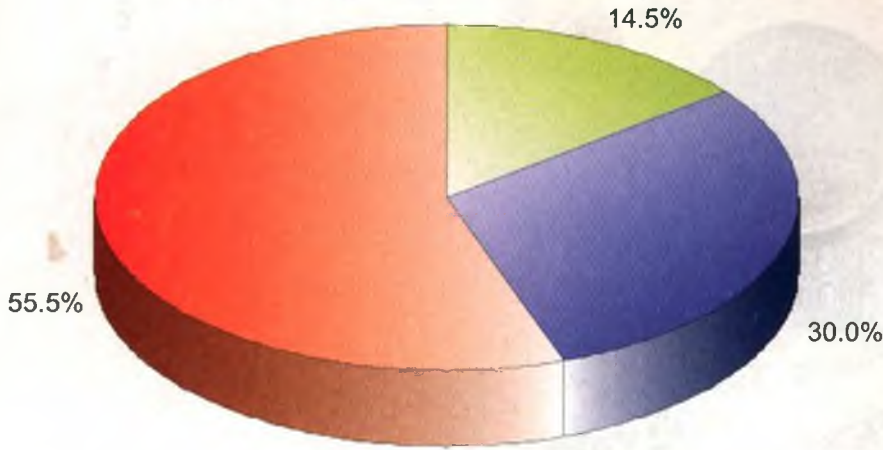
राज्य उत्पन्न STATE INCOME

राज्य उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी

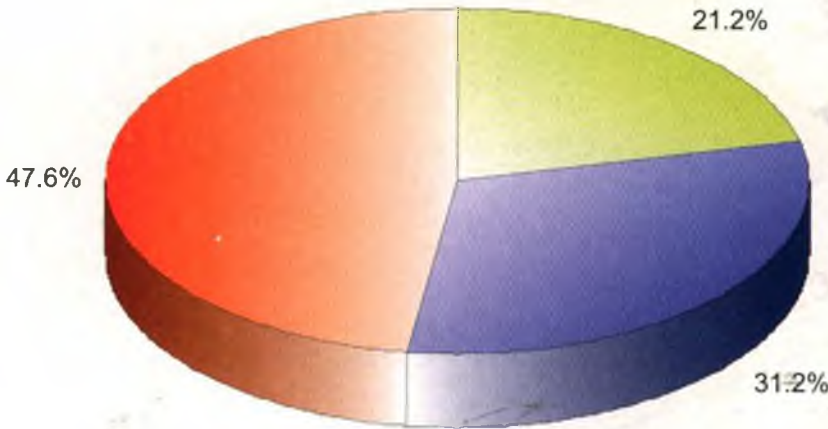
SECTORAL COMPOSITION OF STATE INCOME

चालू किंमतीनुसार AT CURRENT PRICES

2000-01

2,27,893 कोटी रुपये Rs. CRORE

1993-94

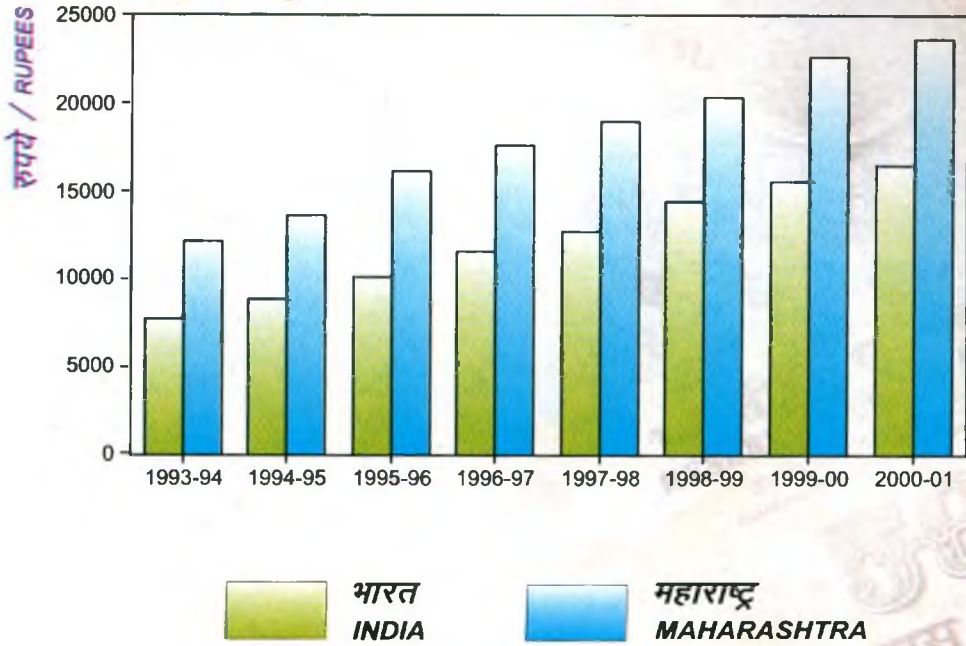
1,01,767 कोटी रुपये Rs. CRORE

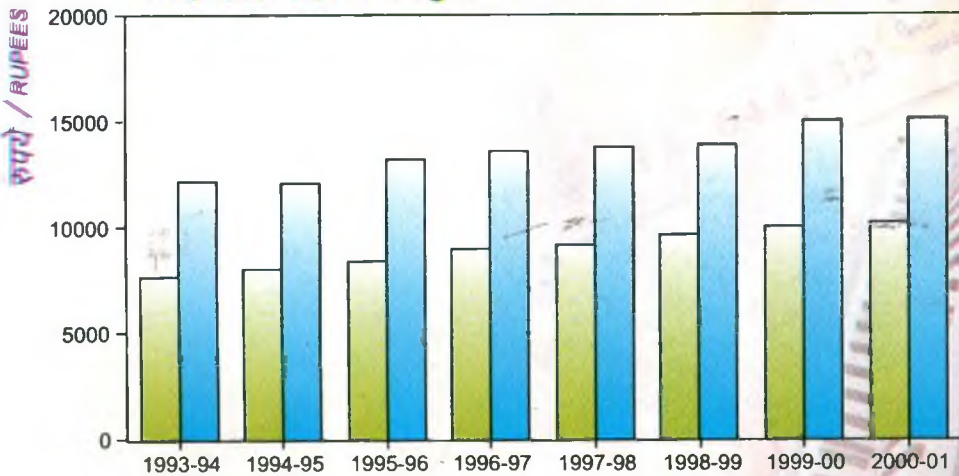
दरडोई राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्न

PER CAPITA STATE AND NATIONAL INCOME

चालू किंमतीनुसार AT CURRENT PRICES

स्थिर(१९९३-९४) किंमतीनुसार AT CONSTANT (1993-94) PRICES

अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक

ALL INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

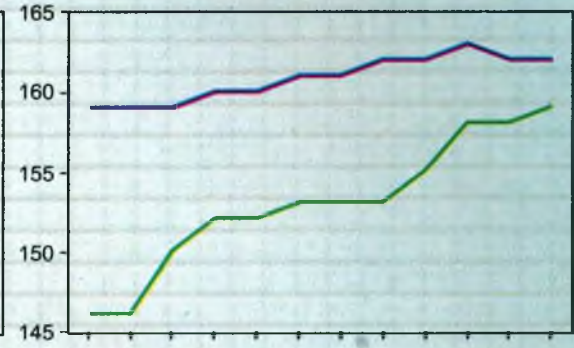
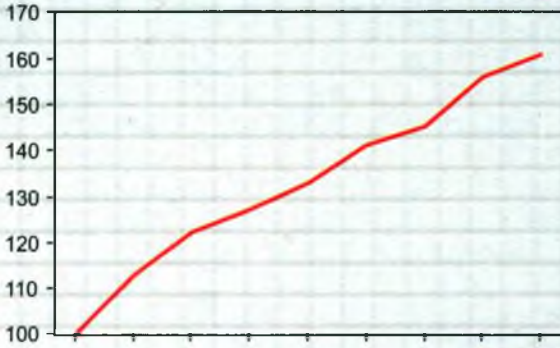
पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1993-94 =100

— 2001
— 2000

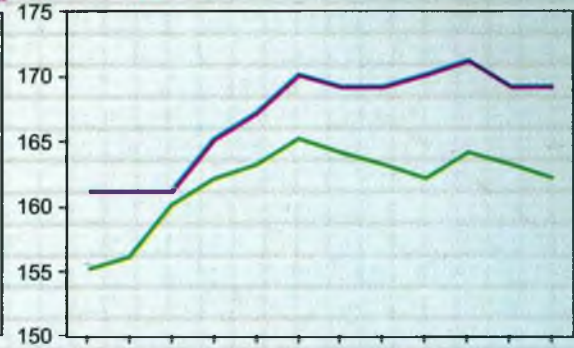
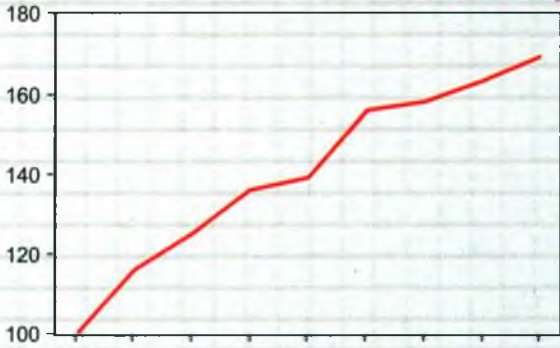
वार्षिक निर्देशांक / ANNUAL INDICES

मासिक निर्देशांक / MONTHLY INDICES

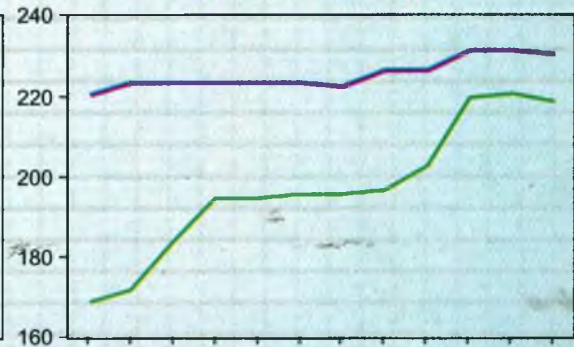
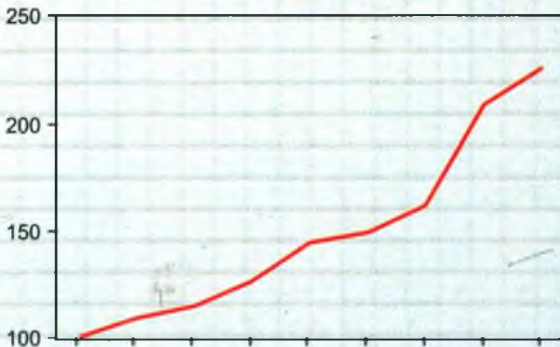
सर्व वस्तु / ALL COMMODITIES

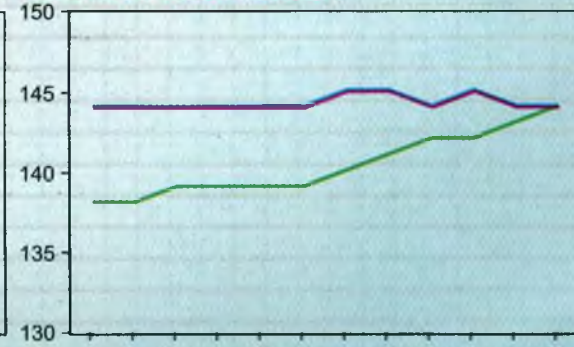
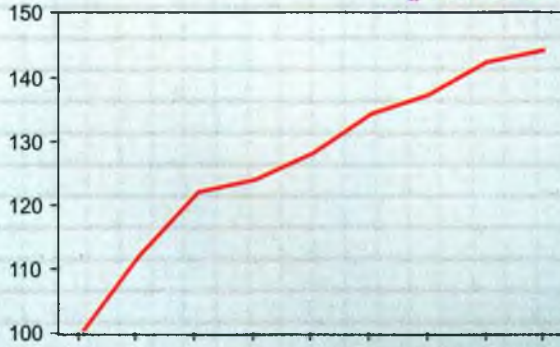
प्राथमिक वस्तु / PRIMARY ARTICLES

इंधन, शक्ती, दिवावत्ती व वंगण / FUEL, POWER, LIGHT AND LUBRICANTS

वस्तुनिर्माण उत्पादने / MANUFACTURED PRODUCTS

जा. फे. मा. ए. मे जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
J F M A M J J A S O N D

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

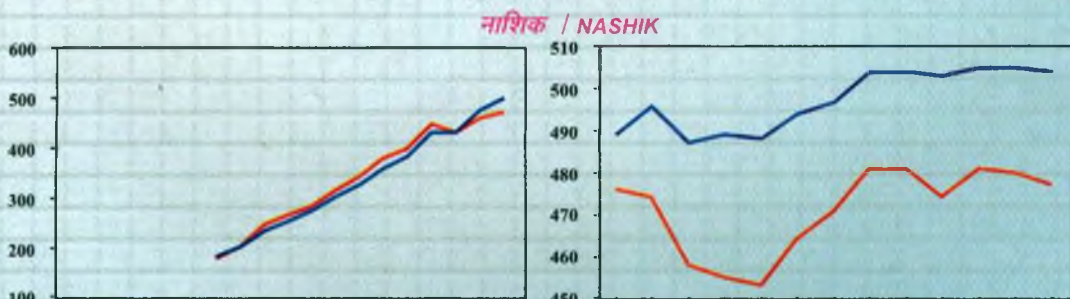
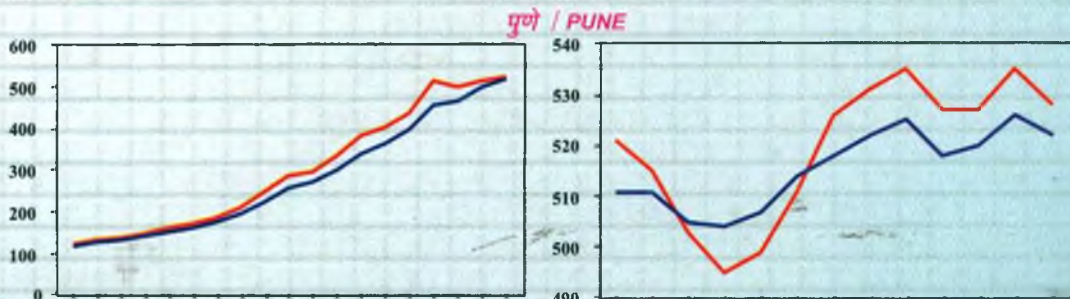
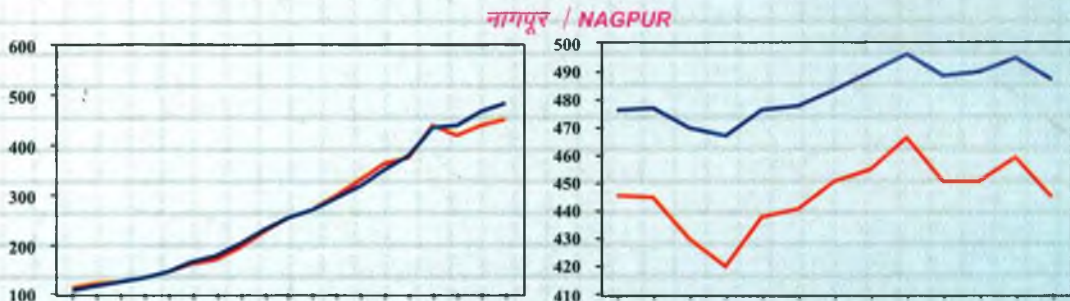
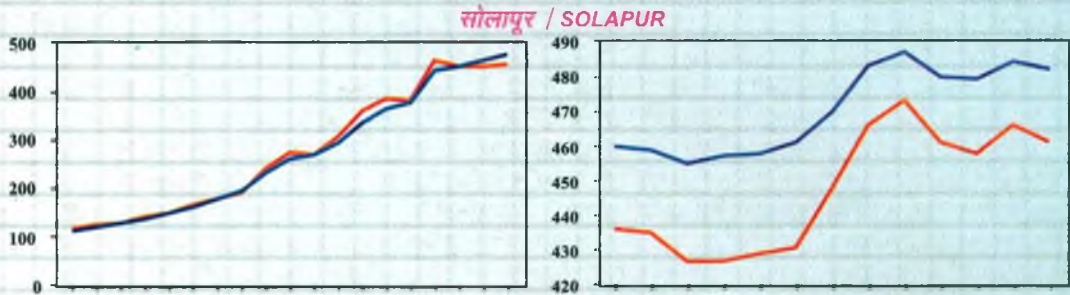
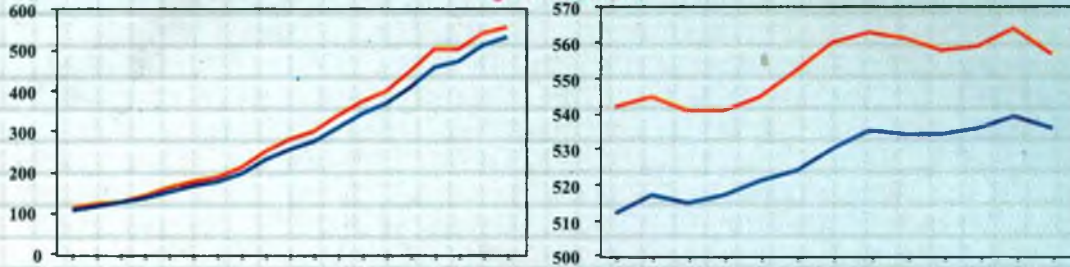
पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982=100

वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES

खाद्यपदार्थ गट
FOOD GROUP

सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX

मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES

डि. जा. फे. मा. ए. मे. जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
D J F M A M J J A S O N D
2000 2001

* नऊ महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

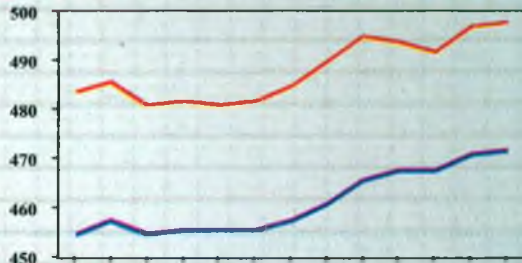
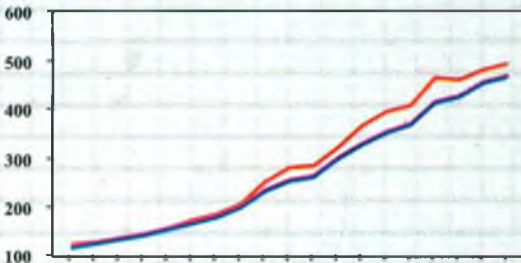
पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982=100

खाद्यपदार्थ गट FOOD GROUP सर्वसाधारण निर्देशांक GENERAL INDEX

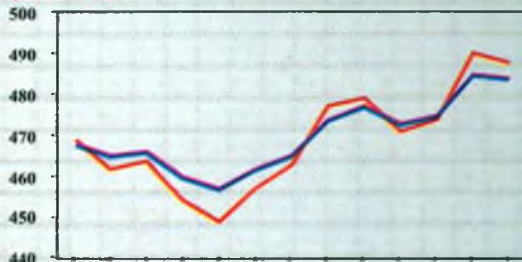
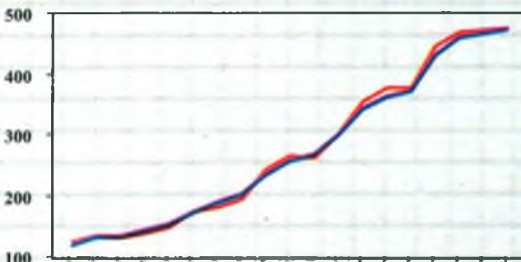
वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES

मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES

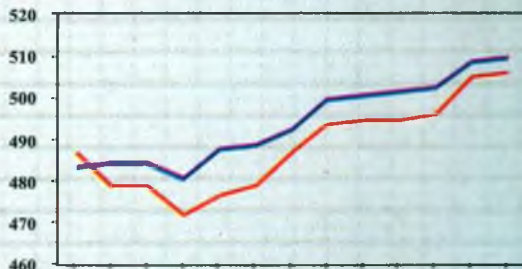
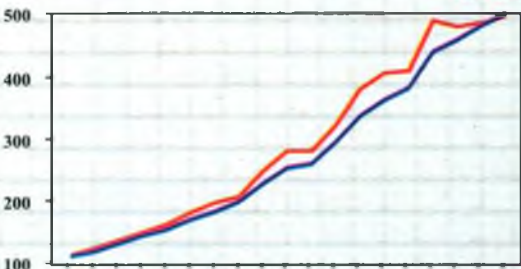
जळगाव / JALGAON

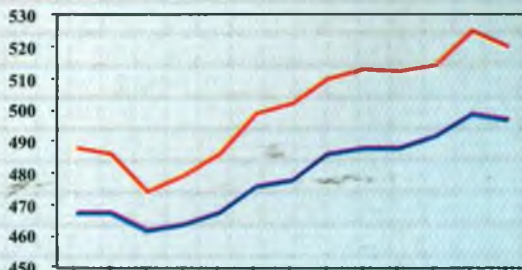
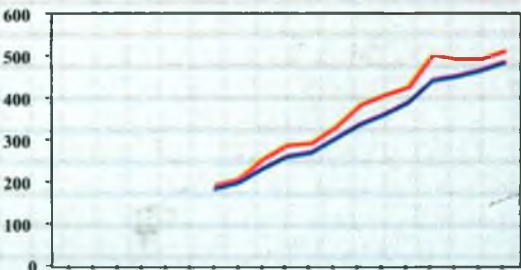
नांदेड / NANDED

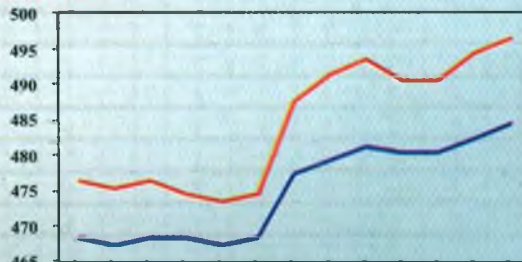
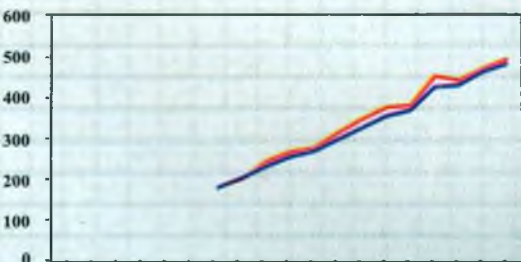
औरंगाबाद / AURANGABAD

कोल्हापूर / KOLHAPUR

अकोला / AKOLA

डि. जा. फे. मा. ए. मे जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
D J F M A M J J A S O N D
2000 2001

* नऊ महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN AND RURAL MAHARASHTRA

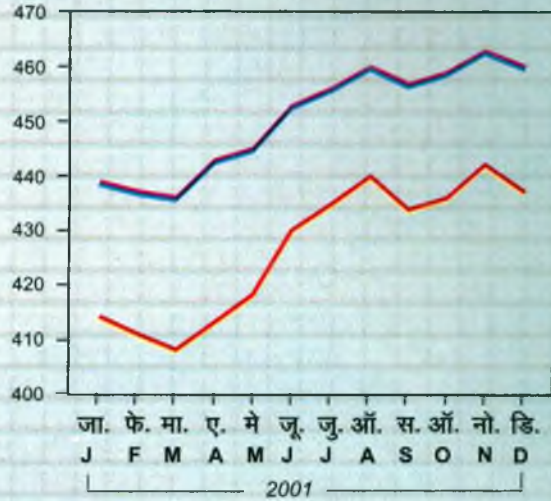
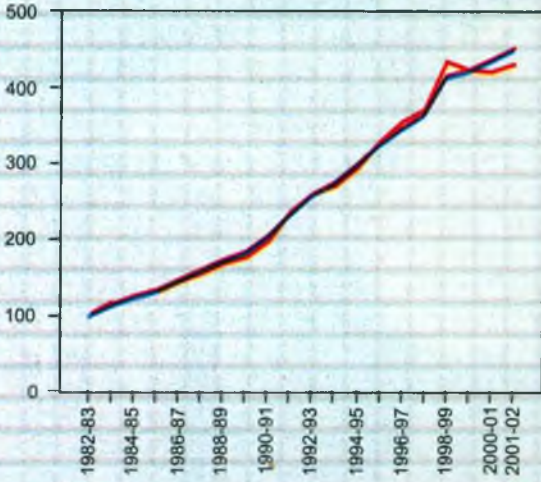
पायाभूत वर्ष / **BASE YEAR 1982 = 100**

खाद्यपदार्थ गट / **FOOD GROUP** सर्वसाधारण निर्देशांक / **GENERAL INDEX**

वार्षिक निर्देशांक / **ANNUAL INDICES**

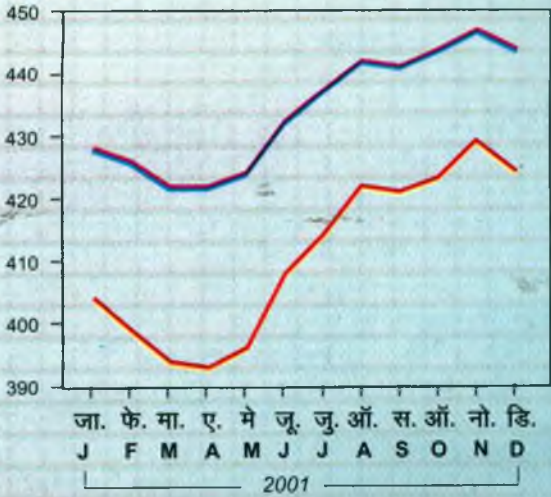
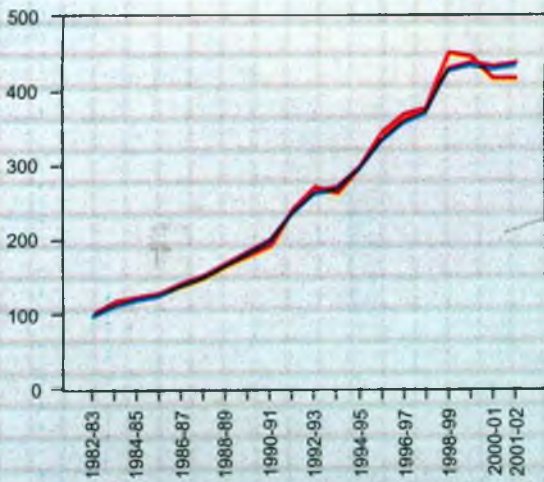
मासिक निर्देशांक / **MONTHLY INDICES**

नागरी / URBAN

* नऊ महिन्यांची सरासरी / **AVERAGE FOR NINE MONTHS**

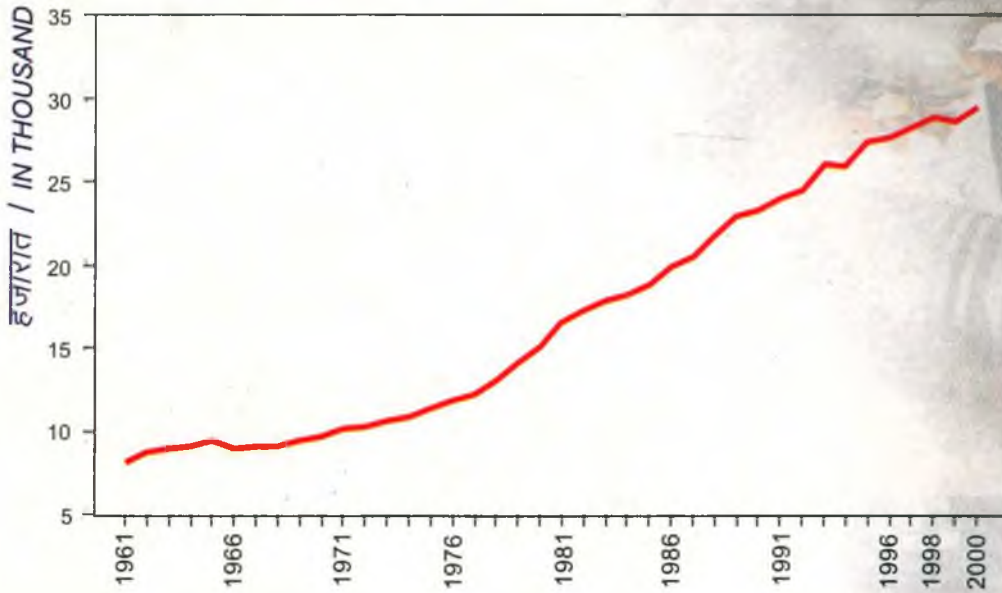
ग्रामीण / RURAL

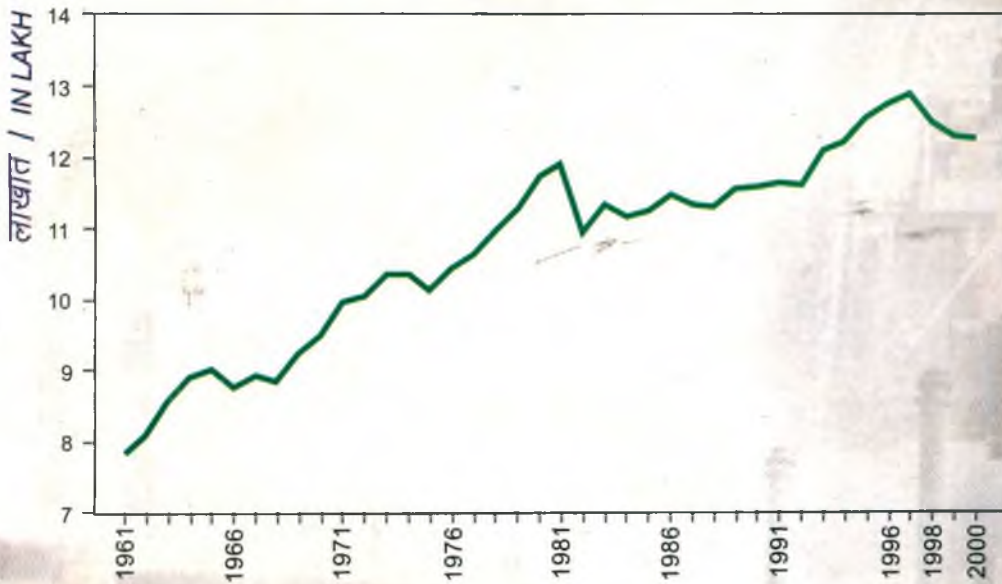
* नऊ महिन्यांची सरासरी / **AVERAGE FOR NINE MONTHS**

कारखाने आणि कारखान्यांतील रोजगार FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT

कारखान्यांची संख्या NUMBER OF FACTORIES

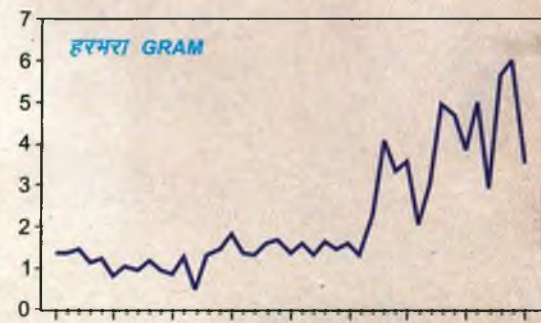
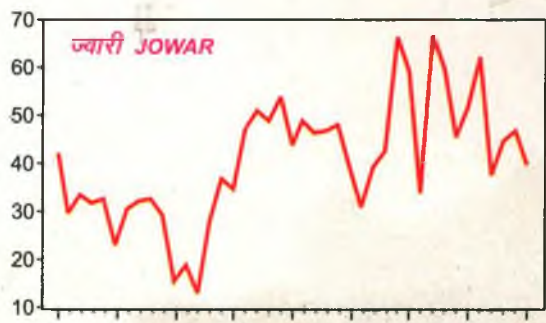
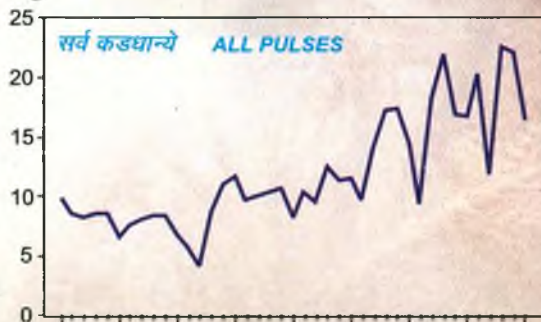
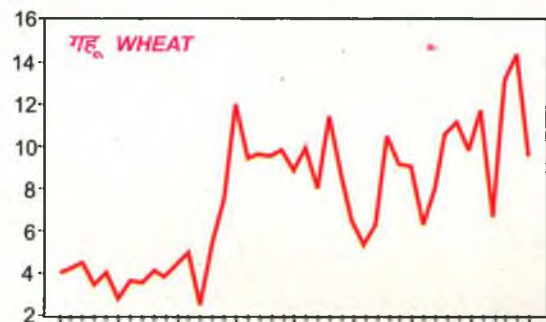
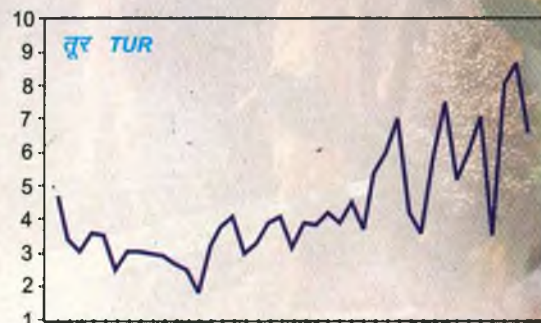
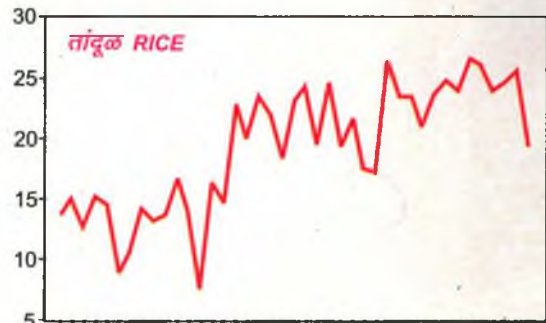
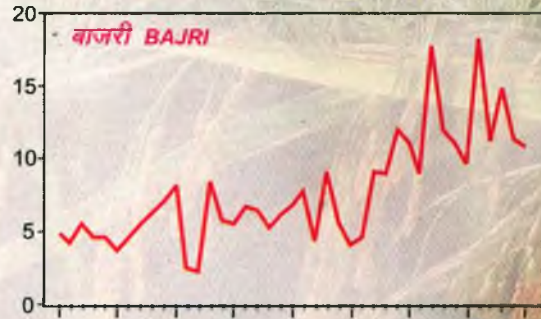
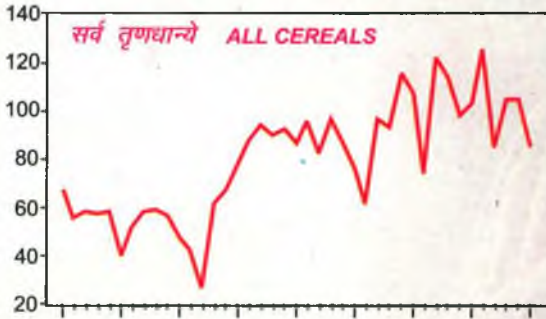

कारखान्यातील सरासरी दैनिक रोजगार
AVERAGE DAILY FACTORY EMPLOYMENT

अन्नधान्य उत्पादन FOODGRAINS PRODUCTION

लाख टन / LAKH TONNES

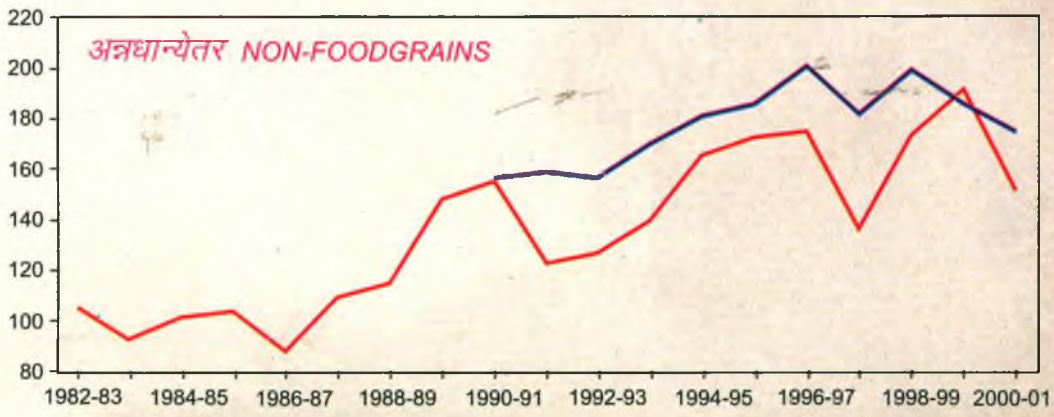
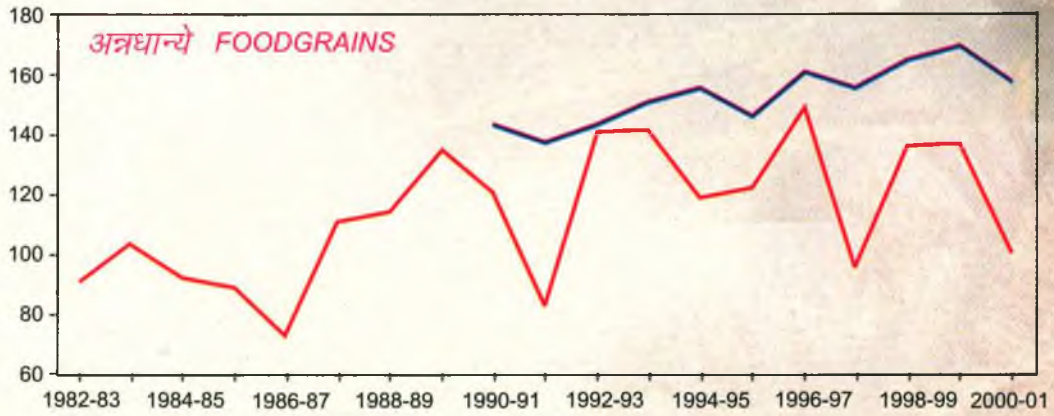
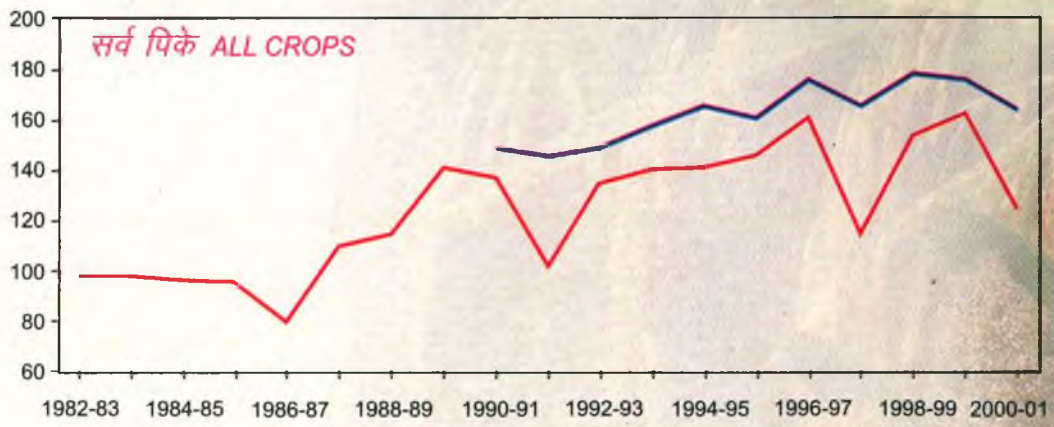

कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

पाया : त्रैवर्षीय सरासरी / BASE : TRIENNIAL AVERAGE 1979-82 = 100

— भारत INDIA — महाराष्ट्र MAHARASHTRA

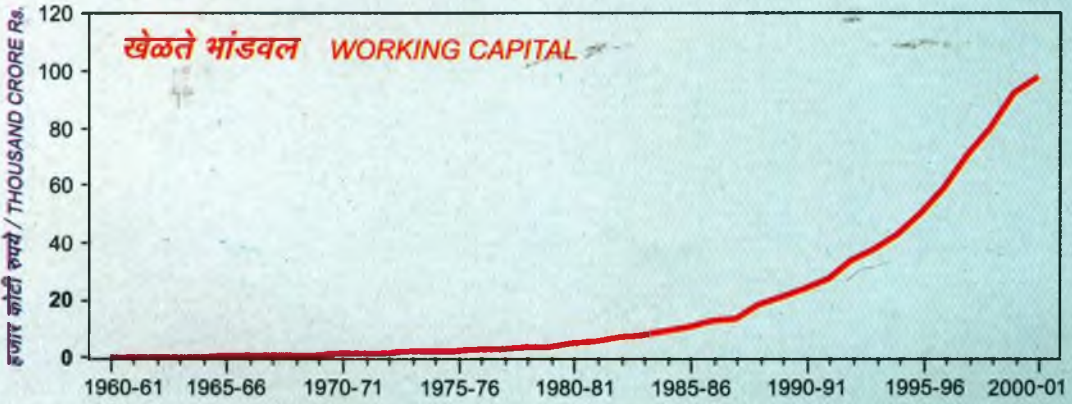
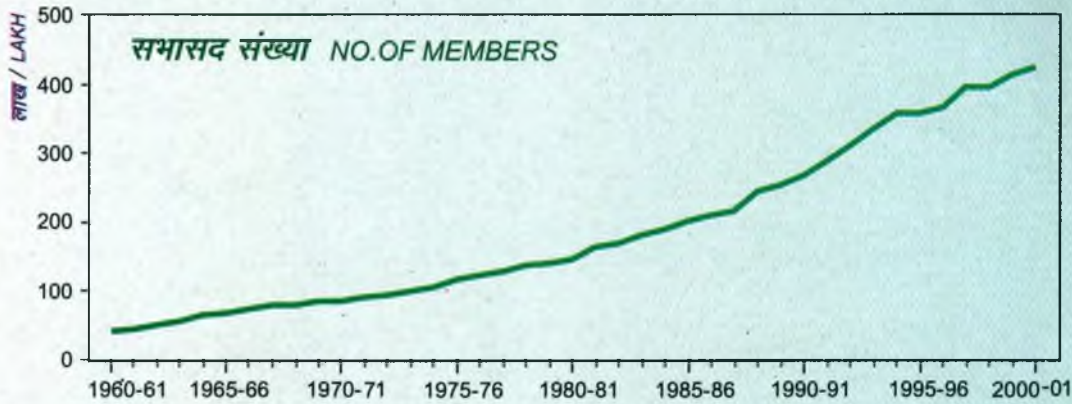
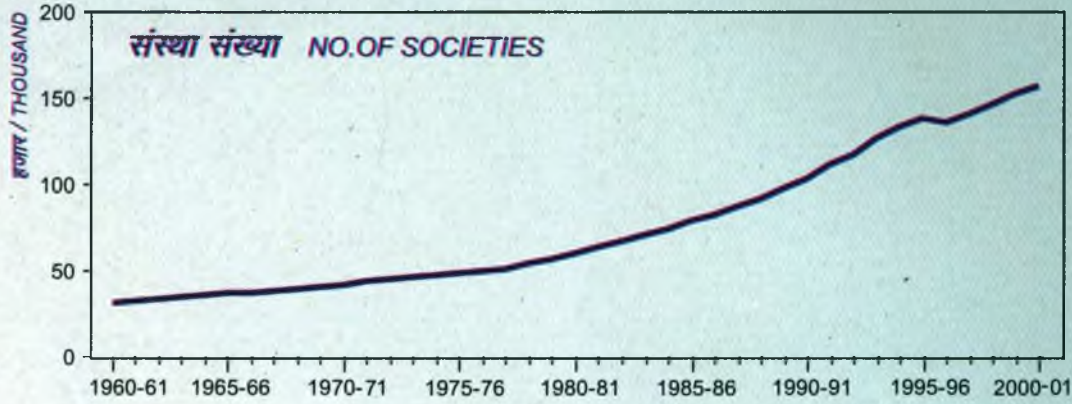

टीप : अखिल भारतीय पातळीवरील कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक १९९०-९१ पूर्वीच्या वर्षाकरिता पाया : त्रैवर्षीय सरासरी १९७९-८२ अनुसार उपलब्ध नाहीत.

NOTE : THE INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION AT ALL INDIA LEVEL FOR THE YEARS PRIOR TO 1990-91 ARE NOT AVAILABLE FOR THE BASE : TRIENNIAL AVERAGE 1979-82.

सहकारी संस्थांची वाढ

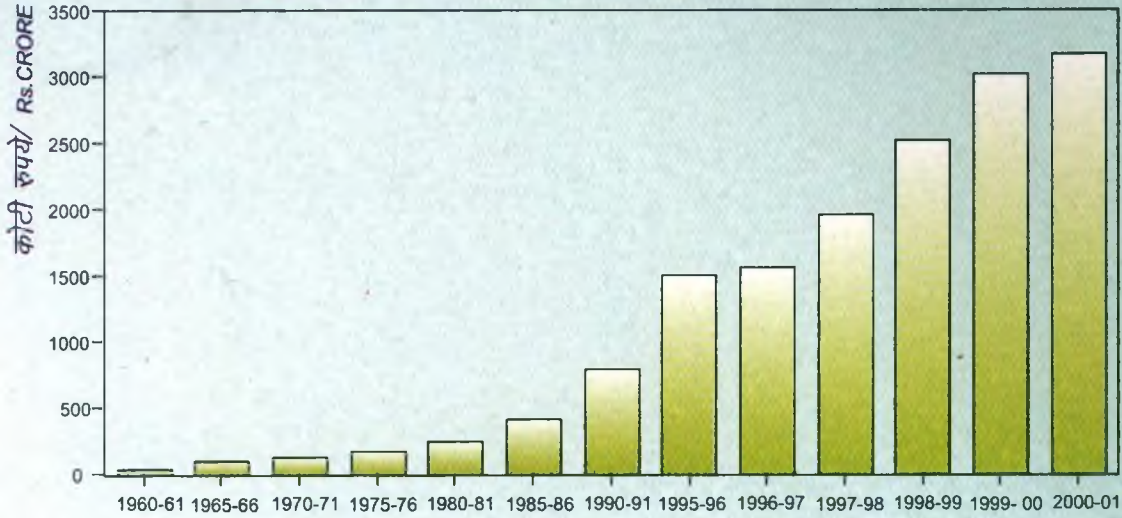
GROWTH OF CO-OPERATIVE SOCIETIES

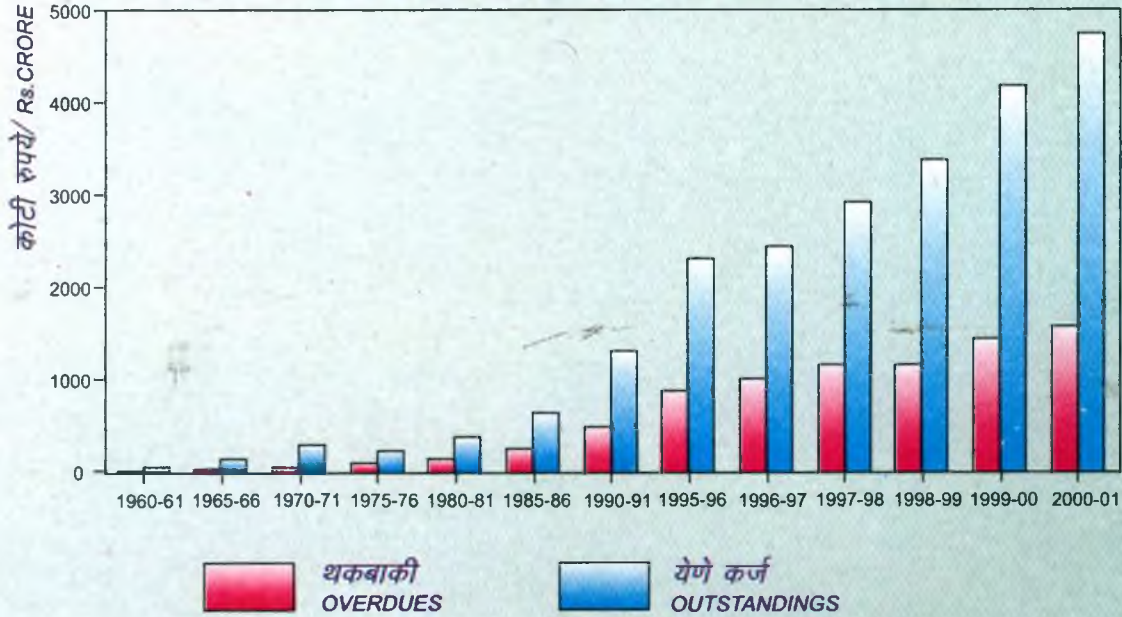
प्राथमिक कृषि पतसंस्थांनी वितरित केलेल्या कर्जाची स्थिती

POSITION OF ADVANCES DISBURSED BY PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES

वर्षभरात वितरित केलेले कर्ज
ADVANCES DISBURSED DURING THE YEAR

वर्षअखेर येणे कर्ज व थकबाकी
OUTSTANDINGS AND OVERDUES AS AT THE END OF THE YEAR

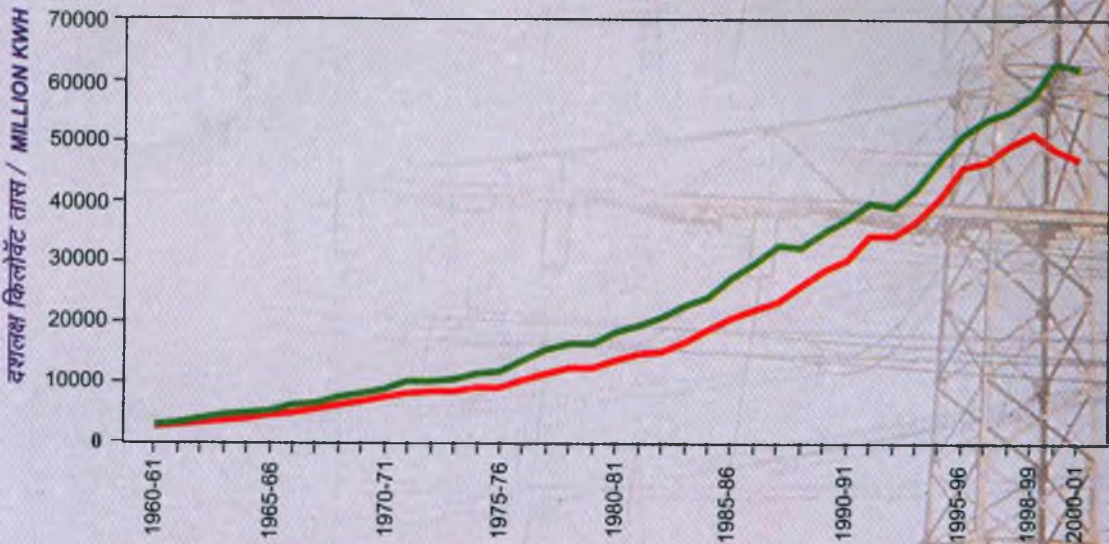

थकबाकी OVERDUES
 येणे कर्ज OUTSTANDINGS

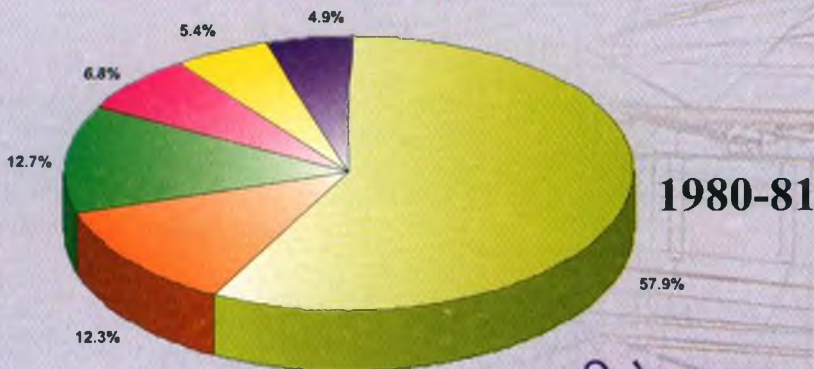
विजेची एकूण निर्मिती आणि वापर

TOTAL ELECTRICITY GENERATION AND CONSUMPTION

— निर्मिती / GENERATION
— वापर / CONSUMPTION

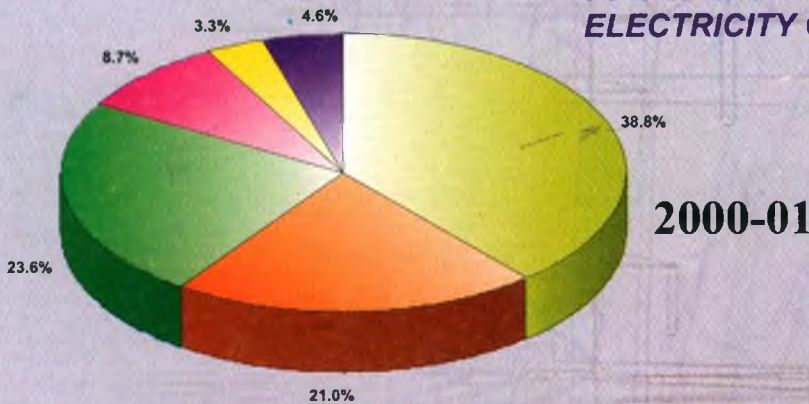

14,034 दशलक्ष किलोवॅट तास/ MILLION KWH

1980-81

विजेचा वापर ELECTRICITY CONSUMPTION

2000-01

47,289 दशलक्ष किलोवॅट तास/ MILLION KWH

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	2000-01* (6)	Item (1)
1. भौगोलिक क्षेत्र - (हजार चौ.कि.मी.)	306	308	308	308	308	Geographical Area - (Thousand Sq.Km)
2. प्रशासकीय रचना -						Administrative Setup -
महसुली विभाग	4	4	6	6	6	Revenue Divisions
जिल्हे	26	26	28	31	35	Districts
तहसील	229	235	301	303	353	Tahsils
वस्ती असलेली गावे	35,851	35,778	39,354	40,412	43,722@@	Inhabited villages
वस्ती नसलेली गावे	3,016	2,883	2,479	2,613	N.A.	Un-Inhabited villages
शहरे	266	289	307	336	378	Towns
3. जनगणनेनुसार लोकसंख्या-(हजारात)	(1961)	(1971)	(1981)	(1991)	(2001)	Population as per Census - (In thousand)
एकूण	39,554	50,412	62,784	78,937	96,752	Total
पुरुष	20,429	26,116	32,415	40,826	50,334	Males
स्त्रिया	19,125	24,296	30,369	38,111	46,418	Females
ग्रामीण	28,391	34,701	40,791	48,395	55,732	Rural
नागरी	11,163	15,711	21,993	30,542	41,020	Urban
अनुसूचित जाती	2,227	3,177	4,480	8,758	N.A.	Scheduled Castes
अनुसूचित जमाती	2,397	3,841	5,772	7,318	N.A.	Scheduled Tribes
लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ.कि.मी.)	129	164	204	257	314	Density of population (Per Sq.Km)
साक्षरता प्रमाण (टक्के)	35.1	45.8	57.1	64.9	77.3	Literacy rate (Percentage)
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रिया प्रति हजार पुरुष)	936	930	937	934	922	Sex ratio (Females per thousand males)
नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	28.22	31.17	35.03	38.69	42.40	Percentage of urban population
4. राज्य उत्पन्न - (चालू किमतीनुसार) (१९९३-९४ च्या मालिकेप्रमाणे)						State Income - (At current prices) (As per 1993-94 series)
राज्य उत्पन्न (कोटी रुपये)	1,889	4,738	16,480	60,143	2,27,893+	State Income (Crore Rs.)
प्राथमिक क्षेत्र (कोटी रुपये)	649	1,137	4,104	13,191	33,096+	Primary Sector (Crore Rs.)
द्वितीय क्षेत्र (कोटी रुपये)	486	1,526	5,531	19,875	68,426+	Secondary Sector (Crore Rs.)
तृतीय क्षेत्र (कोटी रुपये)	754	2,075	6,845	27,077	1,26,371+	Tertiary Sector (Crore Rs.)
दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	484	957	2,647	7,696	23,726+	Per capita State income (Rs.)
5. कृषि - (क्षेत्र हजार हेक्टरसं मध्ये)						Agriculture— (Area in thousand hectares)
निव्वळ पेरणी क्षेत्र	17,878	17,668	18,299	18,565	17,636	Net area sown
पिकाखालील स्थूल क्षेत्र	18,823	18,737	19,642	21,859	22,256	Gross cropped area
स्थूल सिंचित क्षेत्र	1,220	1,570	2,415	3,319	3,647	Gross irrigated area
स्थूल सिंचित क्षेत्राचे पिकाखालील एकूण स्थूल क्षेत्राशी प्रमाण (टक्के)	6.5	8.4	12.3	15.2	16.4	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area.
6. प्रमुख पिकाखालील क्षेत्र - (हजार हेक्टरसं मध्ये)						Area under principal crops- (In thousand hectares)
तांदूळ	1,300	1,352	1,459	1,597	1,511	Rice
गहू	907	812	1,063	867	754	Wheat
ज्वारी	6,284	5,703	6,469	6,300	5,094	Jowar
बाजरी	1,635	2,039	1,534	1,940	1,800	Bajri
एकूण तृणधान्ये	10,606	10,320	10,976	11,136	9,825	All cereals
एकूण कडधान्ये	2,349	2,566	2,715	3,257	3,557	All pulses
एकूण अन्नधान्ये	12,955	12,886	13,691	14,393	13,382	All foodgrains

* अस्थायी/Provisional + प्रारंभिक अंदाज / Preliminary estimates

@@ वस्ती नसलेली गावे धरून / Including Un-Inhabited villages

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	2000-01* (6)	Item (1)
ऊस क्षेत्र	155	204	319	536	687	Sugarcane Area
ऊस तोडणी क्षेत्र	155	167	258	442	595	Sugarcane Harvested area
कापूस	2,500	2,750	2,550	2,721	3,077	Cotton
भुईमूग	1,083	904	665	864	458	Groundnut
7. प्रमुख पिकांचे उत्पादन - (हजार टनात)						Production of principal crops- (In thousand tonnes)
तांदूळ	1,369	1,662	2,315	2,344	1,930	Rice
गहू	401	440	886	909	948	Wheat
ज्वारी	4,224	1,557	4,409	5,929	3,988	Jowar
बाजरी	489	824	697	1,115	1,087	Bajri
एकूण तृणधान्ये	6,755	4,737	8,647	10,740	8,497	All cereals
एकूण कडधान्ये	989	677	825	1,441	1,637	All pulses
एकूण अन्नधान्ये	7,744	5,414	9,472	12,181	10,134	All foodgrains
ऊस	10,404	14,433	23,706	38,154	50,222	Sugarcane
कापूस (रुई)	284	82	208	319	306	Cotton (lint)
भुईमूग	800	586	451	979	458	Groundnut
8. कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक @ -				136.5	123.9	Index number of agricultural production @ -
9. कृषि गणना-		(1970-71)	(1980-81)	(1985-86)	(1990-91)	Agricultural Census—
वहित खातेदारांची संख्या (हजारात)		4,951	6,863	8,101	9,470	Number of operational holdings (In thousand)
वहितीचे क्षेत्र (हजार हेक्टर्स मध्ये)		21,179	21,362	21,352	20,925	Area of operational holdings (In thousand hectares)
वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)		4.28	3.11	2.64	2.21	Average size of operational holdings (Hectare)
10. पशुधन गणना-	(1961)	(1966)	(1978)	(1987)	(1997)*	Livestock Census—
एकूण पशुधन (हजारात)	26,048	25,449	29,642	34,255	39,793	Total livestock (In thousand)
एकूण कोबड्या-बदके (हजारात)	10,577	9,902	18,791	24,839	34,984	Total poultry (In thousand)
ट्रॅक्टर	1,427	3,274	12,917	34,529	79,893	Tractor
11. वन क्षेत्र (चौ.कि.मी.)	63,544	62,311	64,222	63,798	61,935	Forest Area (Sq.Km.)
12. कारखाने- @@	(1960)	(1970)	(1980)	(1990)	(2000)	Factories- @@
चालू कारखाने	8,010	9,803	15,170	23,410	29,562	Working Factories
सरासरी दैनिक रोजगार (हजारात)	746	952	1,177	1,163	1,231	Average daily employment (In thousand)
दर लाख लोकसंख्येमागे रोजगार	1,886	2,031	1,958	1,483	1,289	Employment per lakh of population
13. वीज- (दशलक्ष कि.वॅ. तास)						Electricity— (Million KWH)
एकूण उत्पादन	3,268	9,134	18,751	37,311	62,317	Total generation
एकूण वापर	2,720	7,650	14,034	30,775	47,289	Total consumption
औद्योगिक वापर	1,853	5,312	8,130	14,706	18,363	Industrial consumption
कृषि वापर	15	356	1,723	6,604	9,940	Agricultural consumption
घरगुती वापर	260	732	1,779	5,065	11,172	Domestic consumption

*अस्थायी / Provisional

@ पाया:- त्रैवर्षीय सरासरी १९७९-८२ = १०० / Base:- Triennial Average 1979-82=100

@@ कारखाना अधिनियम, १९४८ खालील / Covered under Factories Act, 1948.

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	2000-01* (6)	Item (1)
14. बँका(अनुसूचित वाणिज्यिक)		(June 1971)	(June 1981)	(June 1991)	(June 2001)	Banking—(Scheduled Commercial)
बँक कार्यालये	N.A.	1,471	3,627	5,591	6,294	Banking offices
बँक कार्यालये असलेली गावे	N.A.	450	1,355	2,749	2,414	Villages having banking offices
15. शिक्षण—					(2001-02)*	Education—
प्राथमिक शाळा	34,594	45,143	51,045	57,744	66,369	Primary schools
विद्यार्थी (हजारात)	4,178	6,229	8,392	10,424	12,065	Enrolment (In thousand)
माध्यमिक शाळा(उच्च माध्यमिक सह)	2,468	5,339	6,119	9,972	15,649	Secondary schools (Incl. Higher Secondary)
विद्यार्थी (हजारात)	858	1,936	3,309	5,794	9,630	Enrolment (In thousand)
16. आरोग्य —		(1971)	(1981)	(1991)	(2000)	Health—
रुग्णालये	N.A.	299	530	768	1,102	Hospitals
दवाखाने	N.A.	1,372	1,776	1,896	1,544	Dispensaries
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटा @	N.A.	88	114	144	100	Beds per lakh of population @
जन्मदर@ (**)	34.7	32.2	28.5	26.2	21.1	Birth rate @ (**)
मृत्युदर@ (**)	13.8	12.3	9.6	8.2	7.5	Death rate @ (**)
बाल मृत्युदर@ (+)	86	105	79	60	48	Infant mortality rate @ (+)
17. वाहतूक —					(1999)	Transport—
रेल्वे मार्गाची लांबी (किलोमीटर)	5,056	5,226	5,233	5,434	5,459	Railway route length (Kilometer)
† एकूण रस्त्यांची लांबी (किलोमीटर)	39,241	65,364	1,41,131	1,72,965	2,16,968	Total Road length (Kilometer) †
त्यापैकी पृष्ठांकित	24,852	35,853	66,616	1,32,048	1,78,999	Of which Surfaced
मोटर वाहने (हजारात)	100	312	805	2,641	6,759	Motor vehicles (In thousand)
18. सहकार —					(2000-01)	Co-operation —
प्राथमिक कृषि पतसंस्था	21,400	20,420	18,577	19,565	20,551	Primary agricultural credit societies
सभासद (हजारात)	2,170	3,794	5,416	7,942	10,205	Membership (In thousand)
एकूण सहकारी संस्था	31,565	42,597	60,747	1,04,620	1,58,016	Total No. of Co-op. societies
एकूण सभासद (हजारात)	4,191	8,581	14,783	26,903	42,672	Total membership (In thousand)
खेळते भांडवल (कोटी रु.)	291	1,490	5,210	24,283	97,932	Working capital (Rs. in crore)
19. स्थानिक स्वराज्य संस्था —						Local bodies —
जिल्हा परिषदा	25	25	25	29	33	Zilla Parishads
ग्रामपंचायती	21,636	22,300	24,281	25,827	27,738#	Gram Panchayats
पंचायत समित्या	295	296	296	298	321	Panchayat Samitis
नगर परिषदा	219	221	220	228	228	Municipal Councils
महानगरपालिका	3	4	5	11	15	Municipal Corporations
कटक मंडळे	7	7	7	7	7	Cantonment Boards

* अस्थायी/Provisional N.A.--उपलब्ध नाही/Not available

@ नमुना नोंदणी पाहणीनुसार/As per Sample Registration Scheme.

(**) प्रति हजार लोकसंख्येमागे/Per thousand population.

(+) प्रति हजार जिवित जन्मामागे/Per thousand live births.

†) जिल्हा परिषद व सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या देखभालीखालील रस्ते/Roads maintained by Z.P. and P.W.D.

नगरपंचायतीच्या समावेशासह / Including Nagar Panchayats.

राष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००१-०२

ECONOMIC SURVEY OF MAHARASHTRA 2001-02

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Mahara- shtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (Percentage) (5)	Unit (2)	Item (1)
1. लोकसंख्या (२००१)						Population (2001)
1.1 एकूण लोकसंख्या	हजारात	96,752	10,27,015*	9.4	In thousand	Total population
(१) पुरुष	"	50,334	5,31,277*	9.5	"	(i) Males
(२) स्त्रिया	"	46,418	4,95,738*	9.4	"	(ii) Females
1.2 (अ) ग्रामीण लोकसंख्या	हजारात	55,732	7,41,660*	7.5	In thousand	(a) Rural population
(ब) ग्रामीण लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	57.60	72.22	...	Per cent	(b) Percentage of rural population to total population
1.3 (अ) नागरी लोकसंख्या	हजारात	41,020	2,85,355*	14.4	In thousand	(a) Urban population
(ब) नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	42.40	27.78	...	Per cent	(b) Percentage of urban population to total population
1.4. स्त्री-पुरुष प्रमाण	दर हजार पुरुषां- मागे स्त्रियांची संख्या	922	933	...	Females per thousand males	Sex ratio
1.5. लोकसंख्येतील शेकडा वाढ (१९९१-२००१)	टक्के	22.57	21.35	...	Per cent	Percentage growth of population during 1991-2001
1.6. साक्षरता प्रमाण	टक्के	77.27	65.38	...	Per cent	Literacy rate
1.7. (अ) अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या (१९९१)	हजारात	16,076	2,05,982@*	7.8	In thousand	(a) Population of scheduled castes and scheduled tribes (1991)
1.8. (अ) एकूण काम करणारे (१९९१)	हजारात	33,910	3,14,131@*	10.8	In thousand	(a) Total workers (1991)
1.9. भौगोलिक क्षेत्र (२००१)	लाख चौ.कि.मी.	3.08	32.87	9.4	Lakh Sq. Km.	Geographical area (2001)
2. कृषि† (१९९६-९७)						Agriculture† (1996-97)
2.1. निव्वळ पेरणी क्षेत्र	हजार हेक्टर	17,876	1,42,819	12.5	Thousand hectares	Net area sown
2.2. पिकांखालील एकूण क्षेत्र	"	21,836	1,89,543	11.5	"	Gross cropped area
2.3. एकूण सिंचित क्षेत्र	"	3,769	73,275	5.1	"	Gross irrigated area
2.4. एकूण सिंचित क्षेत्राची एकूण पिकांखालील क्षेत्राशी टक्केवारी	टक्के	17.3	38.7	...	Per cent	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
2.5. प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र (१९९७-९८ ते १९९९-०० या वर्षांची सरासरी)						Area under principal crops (average for years 1997-98 to 1999-2000)
(१) तांदूळ	हजार हेक्टर	1,493	44,407	3.4	Thousand hectares	(i) Rice
(२) गहू	"	937	27,218	3.4	"	(ii) Wheat
(३) ज्वारी	"	5,155	10,331	50.3	"	(iii) Jowar
(४) बाजरी	"	1,722	9,273	18.6	"	(iv) Bajri
(५) एकूण तृणधान्ये	"	9,849	1,01,504	9.7	"	(v) All cereals
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	"	13,309	1,24,024	10.7	"	(vi) All foodgrains (cereals and pulses)
(७) ऊस क्षेत्र	"	612	"	(vii) Sugarcane Area
तोडणी क्षेत्र	"	527	4,070	12.9	"	Harvested Area
(८) कापूस	"	3,197	8,990	35.6	"	(viii) Cotton
(९) भुईमूग	"	538	7,116	7.6	"	(ix) Groundnut

† अस्थायी/Provisional.

* जम्मू व काश्मीरची अदाजित लोकसंख्या धरून/Including projected population of Jammu and Kashmir.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती—चालू
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA—contd.

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Mahara- shtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (Percentage) (5)	Unit (2)	Item (1)
3. पशुधन गणना						Livestock census
3.1. एकूण पशुधन (१९९२)	हजारात	36,393	4,70,830	7.7	In thousand	Total livestock (1992)
3.2. ट्रॅक्टरस (१९९२)	हजारात	46	1,222	3.8	In thousand	Tractors (1992)
3.3. सिंचनाकरिता वापरलेली इंजिने व पंप (१९९२)	हजारात	1,189	11,393	10.4	In thousand	Oil engines with pumps for irrigation purposes (1992)
4. वने						Forests
4.1. एकूण वन क्षेत्र* (१९९९)	चौ. कि.मीटर	63,842	7,65,253	8.3	Sq. km.	Total forest area* (1999)
5. उद्योग*						Industry*
5.1. कारखाने—						Factories—
(अ) चालू कारखाने (१९९९)	संख्या	28,753	2,64,734	10.9	Number	(a) Working factories (1999)
(ब) दैनिक सरासरी रोजगार (१९९९)	हजारात	1,281	11,480	11.2	In thousand	(b) Average daily employment (1999)
6. वीज* (१९९९-२०००)						Electricity* (1999-2000)
6.1. एकूण उत्पादन	दशलक्ष कि.वॅ. तास	63,312	4,81,782	13.1	Million kwh.	Total generation
6.2. एकूण वापर	दशलक्ष कि.वॅ. तास	48,904	3,09,200	15.8	Million kwh.	Total consumption
6.3. (अ) औद्योगिक वापर	दशलक्ष कि.वॅ. तास	19,522	1,07,753	18.1	Million kwh.	(a) Industrial consumption
(ब) औद्योगिक वापराची एकूण वापराशी टक्केवारी	टक्के	39.9	34.8	...	Per cent	(b) Percentage of industrial consumption to total consumption
7. बका						Banking
7.1. बक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) (जून २००१)	संख्या	6,294	66,119	9.5	Number	Banking offices (Scheduled commercial) (March 2000)
7.2. बक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) असलेली शहरे व गावे (मार्च १९९३)	संख्या	2,750	37,724	7.3	Number	Towns and villages having banking offices (Scheduled commercial) (March 1993)
8. राज्य/राष्ट्रीय उत्पन्न (२०००-०१)						State/National Income (2000-01)
8.1. चालू किमतीनुसार उत्पन्न	कोटी रुपये	2,27,893†	16,79,982**	13.6	Crore Rs.	Income at current prices
8.2. चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न	रुपये	23,726†	16,487**	...	Rs.	Per capita income at current prices
8.3. घटक उत्पादन मूल्यानुसार स्थूल उत्पन्न	कोटी रुपये	2,58,272†	18,95,843**	13.6	Crore Rs.	Gross Domestic Product (GDP) at factor cost
8.4. दरडोई स्थूल उत्पन्न	रुपये	26,888†	18,605**	...	Rs.	Per Capita (GDP)

* अस्थायी/Provisional.

† प्रारंभिक अंदाज, / Preliminary estimates

** शीघ्र अंदाज, / Quick estimates

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक /

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र (लाख चौ. कि.मी.) Geo-graphical area (lakh sq. km.)	लोकसंख्या (लाखात) population (In lakh)	लोकसंख्येची घनता Density of population	नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of urban population to total population	राज्याच्या लोकसंख्येची भारताच्या लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of State population to All-India population	लोकसंख्येतील दशवर्षीय वाढ (टक्के) Decennial growth rate of population (per cent)	स्त्री-पुरुष प्रमाण Sex ratio	अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of scheduled castes and scheduled tribes to total population	मुख्यतः काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of main workers to total population	कृषि विषयक काम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांशी टक्केवारी Percentage of agricultural workers to total workers
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक	(2001)	(2001)	(2001)	(2001)	(2001)	(1991-01)	(2001)	(1991)	(1991)	(1991)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1. आंध्र प्रदेश	2.75	757.28	275	27.08	7.37	13.86	978	22.24	42.77	65.13
2. अरुणाचल प्रदेश	0.84	10.91	13	20.41	0.11	26.21	901	64.13	45.22	64.05
3. आसाम	0.78	266.38	340	12.72	2.59	18.85	932	20.23	31.20	54.45
4. बिहार	0.94	828.79	880	10.47	8.07	28.43	921	22.22	29.66	74.44
5. झारखंड	0.80	269.09	338	22.25	2.62	23.19	941	N.A.	N.A.	N.A.
6. दिल्ली	0.01	137.83	9,294	93.01	1.34	46.31	821	19.05	31.51	1.96
7. गोवा	0.04	13.44	363	49.77	0.13	14.89	960	2.11	32.59	22.24
8. गुजरात	1.96	505.97	258	37.35	4.93	22.48	921	22.32	34.12	47.74
9. हरियाणा	0.44	210.83	477	29.00	2.05	28.06	861	19.75	28.66	53.42
10. हिमाचल प्रदेश	0.56	60.77	109	9.79	0.59	17.53	970	29.56	34.41	53.47
11. जम्मू व काश्मीर	2.22	100.70	99	24.88	0.98	29.04	900	N.A.	N.A.	N.A.
12. कर्नाटक	1.92	527.34	275	33.98	5.13	17.25	964	20.64	38.45	57.79
13. केरळ	0.39	318.39	819	25.97	3.10	9.42	1,058	11.02	28.53	34.29
14. मध्य प्रदेश	3.08	603.85	196	26.67	5.88	24.34	920	37.81	37.67	66.22
15. छत्तीसगड	1.35	207.96	154	20.08	2.02	18.06	990	N.A.	N.A.	N.A.
16. महाराष्ट्र	3.08	967.52	314	42.40	9.42	22.57	922	20.37	39.29	54.51
17. मणिपूर	0.22	23.89	107	23.88	0.23	30.02	978	36.43	38.55	62.57
18. मेघालय	0.22	23.06	103	19.63	0.22	29.94	975	86.04	40.32	64.08
19. मिझोराम	0.21	8.91	42	49.50	0.09	29.18	938	94.85	42.09	55.62
20. नागालंड	0.17	19.89	120	17.74	0.19	64.41	909	87.70	42.29	73.38
21. ओरिसा	1.56	367.07	236	14.97	3.57	15.94	972	38.41	32.78	63.75
22. पंजाब	0.50	242.89	482	33.95	2.37	19.76	874	28.31	30.07	53.82
23. राजस्थान	3.42	564.73	165	23.38	5.50	28.33	922	29.73	31.62	55.97
24. सिक्कीम	0.07	5.40	76	11.10	0.05	32.98	875	28.29	40.45	63.97
25. तामिळनाडू	1.30	621.11	478	43.86	6.05	11.19	986	20.21	40.81	56.05
26. त्रिपुरा	0.10	31.91	304	17.02	0.31	15.74	950	47.31	29.09	57.43
27. उत्तर प्रदेश	2.41	1,660.53	689	20.78	16.17	25.80	898	21.25	29.73	66.66
28. उत्तरांचल	0.53	84.80	159	25.59	0.83	19.20	964	N.A.	N.A.	N.A.
29. पश्चिम बंगाल	0.89	802.21	904	28.03	7.81	17.84	934	29.22	30.23	49.74
भारत*	32.87	10,270.15	@ 324	@ 27.78	@ 100.00	21.34	@ 933	@ 24.56	@ 34.18	@ 58.99

* केंद्रशासित प्रदेश धरून/Includes Union Territories.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

@ जम्मू आणि काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF STATES IN INDIA

काम करण्या स्त्रियांचा सहभाग दर Female workers' participa- tion rate	मानव विकासाबाबतचे मूलभूत निर्देशक Basic Indicators of Human Development									दर हजार लोकसंख्येमागे प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या Number of students in primary and secondary schools per thousand population	State
	साक्षरतेची टक्केवारी** Literacy percentage			जन्माच्या वेळची आयुर्मर्यादा (वर्षे) Life expectancy at birth (years)		जन्म दर Birth rate (P)	मृत्यू दर Death rate (P)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (P) @@	चालू किंमतीनुसार दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per capita income at current prices (Rs.) (P)		
	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females						
						(2001)	(2001)	(2001)	(2001-06)		
(1991)	(2001)	(2001)	(2001)	(2001-06)	(2001-06)	(1999)	(1999)	(1999)	(1999-00)	(30.9.99)	Reference year or date
(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	(22)	(1)
34.32	70.85	51.17	61.11	62.79	65.00	21.7	8.2	66	14,715	173	Andhra Pradesh
37.49	64.07	44.24	54.74	N.A.	N.A.	22.3	6.0	43	N.A.	217	Arunachal Pradesh
21.61	71.93	56.03	64.28	58.96	60.87	27.0	9.7	76	9,612	232	Assam
14.86	60.32	33.57	47.53	65.66	64.79	31.5	8.9	63	5,540	177	Bihar
	67.94	39.38	54.13	65.66	64.79	26.3	8.9	71	N.A.	N.A.	Jharkhand
7.36	87.37	75.00	81.82	N.A.	N.A.	20.3	4.8	31	N.A.	208	Delhi
20.52	88.88	75.51	82.32	N.A.	N.A.	14.3	7.2	21	N.A.	160	Goa
25.96	80.50	58.60	69.97	63.12	64.10	25.4	7.9	63	18,625	190	Gujarat
10.76	79.25	56.31	68.59	64.64	69.30	26.8	7.7	68	21,114	170	Haryana
34.81	86.02	68.08	77.13	N.A.	N.A.	23.8	7.3	62	15,012	203	Himachal Pradesh
NA	65.75	41.82	54.46	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	12,338	151	Jammu & Kashmir
29.39	76.29	57.45	67.04	62.43	66.44	22.3	7.7	58	16,343	192	Karnataka
15.85	94.20	87.86	90.92	71.67	75.00	18.0	6.4	14	18,262	171	Kerala
32.68	76.80	50.28	64.11	59.19	58.01	31.1	10.4	90	11,244	278	Madhya Pradesh
	77.86	42.40	65.18	59.19	58.01	26.9	9.6	78	N.A.	N.A.	Chhatisgarh
33.11	86.27	67.51	77.27	66.75	69.76	21.1	7.5	48	22,604	207	Maharashtra
38.96	77.87	59.70	68.87	N.A.	N.A.	18.6	5.4	25	N.A.	197	Manipur
34.93	66.14	60.41	63.31	N.A.	N.A.	28.7	9.1	56	11,678	199	Meghalaya
43.52	90.69	86.13	88.49	N.A.	N.A.	17.0	5.5	19	N.A.	227	Mizoram
37.96	71.77	61.92	67.11	N.A.	N.A.	11.8	2.3	NA	N.A.	141	Nagaland
20.79	75.95	50.97	63.61	60.05	59.71	24.1	10.7	97	9,162	186	Orissa
4.40	75.63	63.55	69.95	69.78	72.00	21.5	7.4	53	23,040	156	Punjab
27.40	76.46	44.34	61.03	62.17	62.80	31.1	8.4	81	12,533	219	Rajasthan
30.41	76.73	61.46	69.68	N.A.	N.A.	21.6	5.8	49	13,356.	238	Sikkim
29.89	82.33	64.55	73.47	67.00	69.75	19.3	8.0	52	19,141	179	Tamil Nadu
13.76	81.47	65.41	73.66	N.A.	N.A.	17.0	5.7	42	10,213	219	Tripura
12.32	70.23	42.98	57.36	63.54	64.09	32.8	10.5	84	9,765	133	Uttar Pradesh
	84.01	60.26	72.28	63.54	64.09	19.6	6.5	52	N.A.	N.A.	Uttaranchal
11.25	77.58	60.22	69.22	66.08	69.34	20.7	7.1	52	15,569	171	West Bengal
@ 22.25	@ 75.85	@ 54.16	@ 65.38	64.11	65.43	+26.1	+ 8.7	+70	15,562	174	India*

@@ त्रैवार्षिक (१९९७-९९) सरकती सरासरी/Three year (1997-99) moving average.

(P) — अस्थायी/Provisional. @ जम्मू व काश्मीर वगळून / Excluding Jammu and Kashmir.

*जम्मू व काश्मीर, नागालंड वगळून / Excluding Jammu and Kashmir, Nagaland.

** साक्षरतेची टक्केवारी सात व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या लोकसंख्येची आहे./The literacy rates relate to the population aged seven and above.

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक--चालू

राज्य	दर हेक्टरी उत्पादन (किलोग्रॅममध्ये) Yield per hectare (in kg.) (P)					दरडोई अन्नधान्य उत्पादन (कि. ग्रॅ.) Foodgrains production per capita (Kg.)	पिकांखालील दर हेक्टर क्षेत्रामागे खतांचा वापर (कि. ग्रॅ.) Consumption of fertilizers per hectare of cropped area (Kg.)	एकूण सिंचित क्षेत्राची पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area (P)	दर शेतकऱ्यामागे निव्वळ पेरणी क्षेत्र (हेक्टर) Net area sown per cultivator (Hectare) (P)	दर लाख लोकसंख्येमागे कारखान्यातील सरासरी दैनिक रोजगार (संख्या) Average daily factory employment per lakh of population (No.) (P)
	एकूण तृणधान्ये Total cereals	एकूण कडधान्ये Total pulses	एकूण अन्नधान्ये Total foodgrains	कापूस (रुई) Cotton (lint)	ऊस Sugarcane					
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक (1)	त्रैवार्षिक सरासरी-Triennial average (1997-98 to 1999-00)					(1999-00)	(2000-01)	(1997-98)	(1997-98)	(1999)
	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	(30)	(31)	(32)
1. आंध्र प्रदेश	2,303	458	1,890	232	77,653	177.6	179.20	42.5	1.2	1,106
2. अरुणाचल प्रदेश	1,108	984	1,103	N.A.	N.A.	193.7	2.44	14.4	0.8	NA
3. आसाम	1,381	550	1,344	75	40,806	152.6	35.21	14.3	0.8	375
4. बिहार	1,592	757	1,507	N.A.	41,695	134.1	98.60	46.6	0.7	N.A.
5. झारखंड	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
6. दिल्ली	802	571	797	N.A.	N.A.	3.0	N.A.	77.2	1.1	1,706
7. गोवा	2,547	865	2,299	N.A.	47,462	101.3	N.A.	21.3	2.5	2,299
8. गुजरात	1,530	672	1,345	335	70,182	80.9	70.76	34.3	2.0	1,739
9. हरियाणा	2,984	1,027	2,820	319	56,972	626.4	151.44	78.6	2.0	N.A.
10. हिमाचल प्रदेश	1,709	414	1,655	340	27,699	222.1	36.58	18.1	0.5	1,447
11. जम्मू व काश्मीर	1,638	671	1,604	0	21,333	127.5	60.00	41.2	N.A.	N.A.
12. कर्नाटक	1,595	382	1,302	265	93,957	189.5	115.28	24.9	1.7	1,859
13. केरळ	1,870	772	1,798	274	78,413	25.0	58.34	14.0	2.2	N.A.
14. मध्य प्रदेश	1,091	700	1,092	152	37,999	260.7	36.85	25.0	1.5	1,027
15. छत्तीसगड	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	0	N.A.	N.A.	N.A.
16. महाराष्ट्र	997	548	883	132	85,661	131.3	75.76	14.5	1.8	1,342
17. मणिपूर	2,299	N.A.	2,673	170	31,333	159.1	106.47	36.2	0.4	N.A.
18. मेघालय	1,450	1,264	1,450	125	11,000	84.8	15.39	21.5	0.5	N.A.
19. मिझोराम	1,701	1,346	1,681	503	4,700	118.9	12.78	8.8	0.6	N.A.
20. नागालॅंड	1,360	785	1,312	234	51,667	157.9	1.53	26.9	0.7	N.A.
21. ओरिसा	1,221	355	1,103	315	56,769	153.3	36.92	26.8	1.3	396
22. पंजाब	3,833	675	3,793	240	62,974	1,045.3	163.35	91.7	2.1	1,870
23. राजस्थान	1,190	520	987	247	47,255	191.6	29.78	29.9	2.1	652
24. सिक्कीम	1,335	904	1,322	N.A.	N.A.	200.2	7.61	11.3	1.0	N.A.
25. तामिळनाडू	2,610	449	2,184	282	1,16,398	143.1	146.84	53.7	1.0	N.A.
26. त्रिपुरा	1,970	566	1,928	214	44,905	156.5	20.17	13.2	0.9	941
27. उत्तर प्रदेश	2,238	874	2,056	99	58,605	261.7	115.69	65.9	0.8	N.A.
28. उत्तरांचल	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
29. पश्चिम बंगाल	2,247	709	2,014	295	74,423	188.6	117.84	27.1	0.9	N.A.
भारत*	1,829	609	1,616	221	69,982	204.9	87.56	38.2	1.3	1,202

* केंद्रशासित प्रदेश धरून/Includes Union Territories.

(P) = अस्थायी/Provisional.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF STATES IN INDIA—contd.

उद्योगातील दरडोई स्थूल उत्पादन (रुपये) Per capita gross output in industries (Rs.) (P)	उद्योगातील दरडोई मूल्यवृद्धी (रुपये) Per capita value added in industries (Rs.) (P)	विजेचा दरडोई घरगुती वापर (कि. व. ता.) Domestic consumption of electricity per capita (kwh.) (P)	विजेचा दरडोई औद्योगिक वापर (कि. व. ता.) Industrial consumption of electricity per capita (kwh.) (P) @	दर लाख लोकसंख्ये- मागे मोटार वाहने (संख्या) Motor vehicles per lakh of population (No.)	दर शंभर चौरस किलो- मीटर क्षेत्रामागे एकूण रस्त्याची लांबी (किलोमीटर) Total road length per hundred sq. km. of area (Km.) **	दर लाख लोकसंख्येमागे रास्त भावाच्या / शिधावाटप दुकानांची संख्या Number of fair price/ ration shops per lakh of population	अनुसूचित वाणिज्यिक बंका Scheduled commercial banks			State
							दर लाख लोकसंख्ये- मागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population (No.)	दरडोई ठेवी (रुपये) Deposits per capita (Rs.)	दरडोई कर्ज (रुपये) Bank credit per capita (Rs.)	
(1999-00)	(1999-00)	(1999-00)	(1999-00)	(31-3-98)	(31-3-97)	(2001)	(31-3- 2001)	(31-3 - 2001)	(31-3 - 2001)	Reference year or date
(33)	(34)	(35)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)	(42)	(1)
7,707	1,128	76.81	78.03	4,166	65	53	6.8	7,178	4,542	Andhra Pradesh
N.A.	N.A.	47.82	4.12	N.A.	17	94	6.3	5,590	964	Arunachal Pradesh
2,969	645	26.20	23.44	1,594	87	123	4.6	3,697	1,197	Assam
823	122	10.54	73.35	1,944	51	57	4.3	3,191	680	Bihar
8,528	2,868	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	31	5.4	5,687	1,616	Jharkhand
13,119	2,077	285.83	166.83	24,011	1,792	22	10.3	76,209	63,168	Delhi
47,659	9,471	182.54	382.81	18,347	225	37	21.3	48,466	11,063	Goa
24,225	3,952	83.83	239.76	8,765	46	29	7.2	10,740	5,309	Gujarat
21,889	3,293	105.93	95.73	6,173	64	39	7.1	9,373	3,904	Haryana
8,856	1,836	89.53	195.10	2,611	54	58	12.8	12,073	2,726	Himachal Pradesh
1,638	157	125.10	38.74	N.A.	10	29	8.1	10,013	3,839	Jammu and Kashmir
8,277	1,668	72.29	94.54	5,513	75	39	9.0	15,528	6,247	Karnataka
7,896	1,162	144.25	110.24	4,820	375	44	10.3	14,198	6,113	Kerala
7,486	991	47.03	81.53	4,925	45	31	5.7	4,832	2,336	Madhya Pradesh
6,321	1,150	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	31	5.0	3,581	1,424	Chhatisgad
19,202	3,635	113.11	207.02	5,448	73	51	6.5	17,936	15,315	Maharashtra
56	6	40.84	4.38	N.A.	49	76	3.4	1,769	687	Manipur
309	35	74.10	32.23	2,330	38	155	7.7	7,128	1,196	Meghalaya
N.A.	N.A.	84.44	1.65	N.A.	23	104	8.7	4,368	1,115	Mizoram
382	39	48.01	12.80	6,656	111	21	3.5	4,456	620	Nagaland
3,280	739	55.35	99.75	2,302	169	68	6.0	4,112	1,705	Orissa
16,011	2,327	161.31	323.18	9,880	128	59	10.4	18,067	7,477	Punjab
5,469	932	53.66	87.54	4,168	38	35	5.9	4,834	2,329	Rajasthan
N.A.	N.A.	95.67	33.78	2,055	26	155	8.7	11,369	1,773	Sikkim
15,523	2,517	96.96	190.83	5,942	159	44	7.7	10,213	9,253	Tamil Nadu
405	91	35.19	12.86	1,372	140	36	5.6	4,827	1,112	Tripura
3,808	647	48.30	34.75	2,409	87	45	4.9	5,112	1,473	Uttar Pradesh
3,788	627	N.A.	NA	N.A.	N.A.	31	9.8	10,971	2,520	Uttaranchal
4,430	743	57.34	75.98	1,926	85	26	5.5	8,497	3,747	West Bengal
8,965	1,549	70.09	108.63	4,166	75	46	6.4	9,242	5,409	India*

(P) — अस्थायी/Provisional.

@ यात नॉनयुटीलीटीच्या स्वनिर्मितीचा समावेश आहे./This includes self generation of non-utilities.

** सार्वजनिक बांधकाम खाते, जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका, नगरपरिषदा, पाटबंधारे विभाग व वन विभाग यांच्याकडील रस्त्यांचा समावेश आहे.

*This includes roads under P.W.D., Z.P., Municipal Corporations, Municipal Councils, Irrigation Department and Forest Department.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००१-०२

ECONOMIC SURVEY OF MAHARASHTRA 2001-02

Economic situation in the country

National Income

1.1 As per the advance estimates, during the current year 2001-02, the growth in Gross Domestic Product (GDP) for the country at constant (1993-94) prices is expected to be 5.4 per cent as against 4.0 per cent achieved in 2000-01. The sectoral growth rates of GDP for the year 2001-02 are estimated to be 5.7 per cent for Primary Sector (Agriculture and allied activities), 3.3 per cent for Secondary Sector and 6.5 per cent for Tertiary Sector (Service Sector). In 2000-01 at current prices, the GDP is estimated at Rs. 18,95,843 crore and the Net National Product (i.e. National Income) at Rs. 16,79,982 crore. The per capita National Income during 2000-01 is estimated at Rs. 16,487.

Monsoon (June - September)

1.2 The year 2001 was another normal monsoon year in terms of both quantum and distribution of rainfall. The countrywide seasonal rainfall was 92 per cent of the long-term average. Out of 35 meteorological sub-divisions in the country, 30 sub-divisions received normal to excess rainfall and remaining 5 meteorological sub-divisions viz. Arunachal Pradesh, Andaman & Nicobar Islands, Assam & Meghalaya, Konkan & Goa and West Madhya Pradesh received deficient rainfall. A special feature of monsoon in this year was that 29 meteorological sub-divisions received spatially well distributed rainfall compared to last seven years.

Agricultural Production

1.3 The foodgrains production in 2001-02 is expected to be 209.2 million tonnes, more by around 13 million tonnes over the previous year's

production of 195.9 million tonnes. The production of oilseeds is expected to be 21 million tonnes, more by 14.1 per cent as compared with the earlier year's production of 18.4 million tonnes. The production of cotton is expected to be 12 million bales, more by 23.7 per cent over the last year production of 9.7 million bales. However, the sugarcane production is likely to drop marginally, to 295 million tonnes during the current year from 299.2 million tonnes in the previous year.

Industrial Production

1.4 During 2001-02, the average of monthly All India Indices of Industrial Production (Base 1993-94 = 100), for the period April-December, 2001, was 163.3. This was higher by just 2.3 per cent than that for the corresponding period of the previous year. For the manufacturing sector, which accounts for a weight of 79 per cent in the Index of Industrial Production, the average index for the period April-December, 2001 increased by 2.4 per cent, which is less than that of corresponding increase of 6.0 per cent registered during the same period of the previous year.

Service Sector

1.5 The service sector, which contributes about 49 per cent of GDP is expected to grow at faster rate of 6.5 per cent in 2001-02 as compared to 4.8 per cent in 2000-01.

Balance of Payments (BOP)

1.6 India's Balance of Payment remained reasonably comfortable in 2000-01. During current financial year 2001-02, for the period April-September, 2001, current account deficit has reduced remarkably to US \$ 938 million as against US \$ 2,865 million during the same period of the previous year. Overall, the current account deficit in 2000-01 narrowed to about

0.5 per cent of GDP as against about 1.1 per cent of GDP in the previous year. This improvement in current account deficit was made possible largely because of the dynamism in export performance, a sustained buoyancy in invisible receipts reflecting sharp increase in software services exports and private transfers and partly due to the subdued non-oil import demand.

Import-Export

1.7 During 2001-02, the exports have shown a marginal growth of 0.6 per cent in April-December, 2001 in American dollar value. The exports during the period April-December, 2001 were estimated at US \$ 32,572 million. During the same period imports estimated at US \$ 38,362 million and were higher by just 0.3 per cent than the corresponding imports of the previous year. The exports in rupee terms during the same period (April-December, 2001), were at Rs. 1,54,445 crore showing a rise of 5.1 per cent over the corresponding exports during the previous year. The imports in rupee terms during April-December, 2001 at Rs. 1,81,753 crore registered a rise of 4.5 per cent over the corresponding imports of the previous year. The estimated trade deficit during this period was Rs. 27,308 crore. In terms of US Dollars, the trade deficit was US \$ 5,790 million. The foreign currency assets with Reserve Bank of India stood at US \$ 46,561 million by the end of January, 2002 as against US \$ 39,554 million by the end of March, 2001. The exchange rate of Rupee against U.S. Dollar on the basis of average for the period April 2001 to January 2002 was Rs. 47.49 per Dollar.

Money Supply

1.8 The year-on-year basis, as on 11th January, 2002, the pace of growth of broad money supply (M-3), which reflects monetary developments was 14.4 per cent, lower than the corresponding growth as on 12th January, 2001 (16.6 per cent). Among the various components of money supply, only currency with public (M-1) registered a higher rate of growth in current year, compared to the corresponding period of the previous year. This rate of expansion in currency with public till January 11, 2002 was 11.3 per cent and was more than that of 9.8 per cent in the corresponding period of the last year.

Price Situation

1.9 During 2001-02, the annual rate of inflation in terms of All-India WPI (52 week average) has declined from 7.1 per cent at the beginning of year to 4.7 per cent for the week ended 19th January, 2002. The point to point annual inflation rate for the first six months of 2001-02 (April to September) remained close to 5 per cent as compared to about 6 per cent during the corresponding period of the previous year. The inflation rate further started declining and for the week ended January 19, 2002 has dipped to a low of 1.3 per cent which is the lowest in over two decades.

1.10 During the current financial year inflation rate based on Consumer Price Index for the Industrial Workers (CPI-IW) increased from 2.3 per cent in April, 2001 to 5.2 per cent in December, 2001. The inflation rate based on average CPI-IW for the period April-December, 2001 was 4.1 per cent which was same as registered during the corresponding period of the earlier year.

Economic Situation in Maharashtra

Gross State Domestic Product

1.11 As per the advance estimates, Gross State Domestic Product (GSDP) of Maharashtra at constant (1993-94) prices is expected to grow at higher rate of 6.0 per cent during 2001-02, as against growth of 2.7 per cent in the last year. The sectoral growth rates of GSDP are expected to be 5.1 per cent in Primary Sector (Agriculture and allied activities), 3.9 per cent in Secondary Sector and 7.6 per cent in Tertiary Sector (Service Sector). The GSDP of Maharashtra in 2000-01 at constant (1993-94) prices is estimated at Rs. 1,67,075 crore as against Rs. 1,62,680 crore in 1999-2000. Thus, the State economy in real terms has registered a growth of 2.7 per cent in 2000-2001 as compared to 10.2 per cent in 1999-2000. At current prices, GSDP in 2000-01 is estimated at Rs. 2,58,272 crore as against Rs. 2,41,410 crore in the previous year, showing an increase of 7.0 per cent during the year.

State Income

1.12 The preliminary estimate of the State Income (i.e. Net State Domestic Product) of Maharashtra at current prices for the year

2000-01 was Rs. 2,27,893 crore and the per capita state income was Rs. 23,726. At constant (1993-94) prices, the State Income in 2000-01 was estimated at Rs. 1,45,734 crore as against Rs. 1,42,217 crore in 1999-2000.

Public Finance

1.13 Maharashtra, the revenue surplus State in 1980's started showing strain in early 90's. The revenue deficit of the State Government increased from Rs. 55 crore in 1990-91 to Rs. 6,224 crore in 2000-01. During the same period, the total Government expenditure has increased by about four times from Rs. 10,772 crore in 1990-91 to Rs. 52,427 crore in 2000-01. The State Government borrowings have soared from Rs. 1,838 crore in 1990-91 to Rs. 9,395 crore at the end of 2000-01. The total debts of the State increased from Rs. 10,724 crore in 1990-91 to Rs. 50,891 crore in 2000-01. The interest burden has increased from 10.1 per cent of total revenue receipts to 18.4 per cent during 2000-01.

Monsoon

1.14 The South-West monsoon arrived in South Konkan on 7th June, 2001 and covered the entire State by 10th June, 2001. Out of the total 351 talukas, 118 (33.6 per cent) talukas received above normal rainfall (i.e. more than 100 per cent of long-term average), 147 (41.9 per cent) talukas received 76 to 100 per cent rainfall, whereas 86 (24.5 per cent) talukas received deficient (less than 75 per cent) rainfall. In these 86 talukas, 29 talukas were from Vidarbha, 24 from Central Maharashtra, 19 from Konkan and 14 from Marathwada. The prolonged dry spell of 15 to 40 days from 19th June in various districts adversely affected the *kharif* crops while due to widespread and satisfactory rains during October in most of the districts, the condition of *rabi* crops was more or less satisfactory.

Agricultural Production

1.15 The foodgrains production in the State is expected to be at 119.2 lakh tonnes in 2001-02, more by about 18 per cent than that in 2000-01. The production of cotton (lint) is expected to be around 4.76 lakh tonnes, more by about 56 per cent than that during the previous year. However, the oilseeds production is expected to decrease by 4 per cent and would be 19.1 lakh tonnes. The sugarcane production is expected to be 365 lakh tonnes, less by 26.3 per cent than that during the previous year.

Livestock Production

1.16 During 2001-02, the milk production in the State is estimated at 59.5 lakh tonnes which is 2.3 per cent more than the estimated production of 58.1 lakh tonnes in 2000-01. The production of eggs (in number) in 2001-02, is estimated at 315 crore showing an increase of 1.6 per cent over the production of 310 crore in 2000-01. The meat production is estimated at 2.15 lakh tonnes in 2001-02 which is more by 1.9 per cent than the production of 2.11 lakh tonnes in 2000-01.

1.17 During the year 2001-02, the average daily collection of milk by the Government and Co-operative Dairies in the State (excluding Brihanmumbai) would be 42.0 lakh litres, higher by 5.2 per cent than that of 40.0 lakh litres during 2000-01.

Fish Production

1.18 The potential of fish catch from Marine area in the State has been estimated at 6.3 lakh tonnes per year. As against this, the production during 2000-01 was 4.03 lakh tonnes, 1.5 per cent more than that in 1999-2000. The estimated inland fish catch in 2000-01 was 1.23 lakh tonnes, 9.0 per cent less than that during 1999-2000. The approximate gross value of Marine & inland fish catch taken together in the State as per current prices during 2000-01 was Rs. 1,050 crore.

Mineral Production

1.19 The potential mineral bearing area of the State is about 58 thousand sq. km. Among the major minerals found in the State, the production of coal during 2000-01 was 28.8 million tonnes, 3.8 per cent more than that during the previous year. During the same period, the production of manganese ore increased by 2.3 per cent to 3.6 lakh tonnes. The value of minerals extracted in the State during 2000-01 was about Rs. 2,143 crore, in which share of coal was about 94 per cent (Rs. 2,018 crore).

Credit By Primary Agricultural Societies

1.20 The primary agricultural credit societies advanced loans of Rs. 3,178 crore during 2000-01. The amount of loans recovered during 2000-01 was Rs. 2,625 crore, which was 62.5 per cent of the amount due for recovery as against 64.0 per cent in the previous year. The loans overdue as on 31st March, 2001 were Rs. 1,575 crore.

Industrial Production

1.21 From the available indications, it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State for the first nine months of the current financial year 2001-02, is expected to register a moderate increase of about 3.2 per cent. The corresponding increase in the entire year of 2000-01 was 6.6 per cent.

Industrial Relations

1.22 The number of work stoppages in factories due to strikes and lockouts during 2001 was 59 and was lower than that of 85 during 2000. However, the number of mandays lost due to work stoppages including continuing work stoppages was 52.31 lakh mandays during 2001 which were higher as compared to 46.04 lakh mandays during 2000.

Maharashtra's Information technology policy

1.23 Citizen facility centres under the name 'SETU' (under the 'SETU' project, 83 oftenly required certificates are issued to the public as per demand) have already been set up in seven districts and the Government has decided to set up such centres in all remaining districts and taluka places in the State.

New Investments

1.24 Of the total investment proposed in the country since liberalisation upto December, 2001, Maharashtra accounted for about 20 per cent share in both investment (Rs. 2,25,282 crore for 10,063 projects) and proposed employment of about 17.87 lakh.

Foreign Direct Investment (FDI)

1.25 Since adoption of liberalisation policy in August 1991, upto October, 2001 under foreign direct investment, 2,473 project with an investment of Rs. 46,402 crore have been approved by the Government of India for setting up industries in the State. Of the proposed total investment under FDI in the country, Maharashtra accounted for about 17 per cent investment.

Exports from Maharashtra

1.26 The exports from Maharashtra consists of engineering, chemicals, wearing apparels, leather and its products, electronics, gems and jewelleryes, etc. The share of the State in total exports from India is estimated about 35 per cent.

Price Situation

1.27 For the first ten months of 2001-02, the price situation in the State was almost similar to that of All-India. However, price rise in the State was comparatively at a lower level than that at All-India. The Consumer Price Index Numbers compiled separately for the urban and rural areas of the State reveal that during April, 2001 to January, 2002 the State experienced a moderate rise in the prices. During this period, the average urban CPI has shown a rise of 3.9 per cent, whereas for the rural area this rate was 1.1 per cent. Thus, the price rise in the State remained moderate for the third year in succession.

Public Distribution System

1.28 Under public distribution system (PDS), the number of authorised ration/fair price shops in the State upto December, 2001 were 48,655 out of which 36,403 are located in rural areas. In addition to Targeted Public Distribution System, the State Government is also implementing Antyodaya Anna Yojana for 10.02 lakh poorest families and providing them 25 kg. of foodgrains per family per month at a low price for wheat Rs. 2 per kg. and for rice Rs. 3 per kg.

Electricity Generation

1.29 During 2001-02, the generation of electricity in the State upto the end of January, 2002 was 53,013 million KWH which was higher by 2.5 per cent than that in the corresponding period of 2000-01. During the current year 2001-02, the peak demand of 11,895 MW was recorded on 12th December, 2001 and was met with 1,072 MW load shedding. The total generation of electricity in the State during 2000-01 was 62,317 million KWH and was lower by 1.6 per cent than that in the previous year. The overall electricity consumption in 2000-01 declined by 3.3 per cent to 47,289 million KWH than that in the previous year. The total generation of wind energy in the State during 2000-01 was 141.4 million KWH, which was higher by 100 million KWH than that of the earlier year. The MSEB suffered very high Transmission and Distribution losses of 34.8 per cent of the total electricity distributed during 2000-01 as compared to 29.4 per cent during 1999-2000. As on 31st March, 2001, the cumulative number of agricultural pumpsets energised stood at 23.28 lakh.

Transport and Communications

1.30 The total road length in the State by the end of March, 2001 was 2.60 lakh km. The total length of railway routes in the State by the end of March, 2001 was 5,459 km., which was 8.7 per cent of the total length of the country (63,028 km.) The total number of motor vehicles on road in the State as on 1st January, 2002 was 71.94 lakh. The number of Post Offices in the State, at the end of March, 2001 was 12,788, of which 11,394 were in rural areas and 1,394 in urban areas. There were 54.58 lakh Telephone Connections in the State as on 31st March, 2001.

Population

1.31 As per population census 2001, Maharashtra State with 9.67 crore population, is the second most populous State in India. During the decade 1991-2001, the population of the State increased by 22.6 per cent, which is less by 3.1 per cent point than that during the last decade. The percentage of urban population in the State was 42.4 per cent and Maharashtra was second most urbanised State among major states of India followed by Tamil Nadu (43.9 per cent). The census 2001 results reveal that the sex ratio in the State is declined from 934 in 1991 to all time low of 922 in 2001. The density of population of the State was 314 persons per square kilometer. The projected population of the State as on 1st March, 2002 is about 9.88 crore. The literacy rate of population aged seven years and above increased from 64.9 per cent in 1991 to 77.3 per cent in 2001. Among the major States in India, Maharashtra ranked second in respect of literacy rate after Kerala (90.9 per cent).

Migration

1.32 The average annual growth rate of Maharashtra during 1991-2001 is 2.26 per cent. However, the natural growth of the population in the State for the period 1991 to 2000 works out to 1.7 per cent per annum indicating about 4 lakh net migrants in the State per year during 1991-2001. From this it appears that migration constitutes about 23 per cent in population growth of the State during 1991-2001.

Poverty

1.33 As per National Sample Survey (NSS) data on 55th round (July 1999-June 2000), about quarter of the population (25.02 per cent) in the

State was below poverty line. The incidence of poverty in urban area (26.81 per cent) of the State was more than that of rural area (23.72 per cent).

Employment

1.34.1 According to factory statistics the average daily factory employment in the State at the end of December, 2000 was 12.30 lakh, almost the same as that in December, 1999.

1.34.2 As per the data collected under Employment Market Information Programme (EMI), the total number of employment as on 31st March, 2001 in both public and private sectors was 36.95 lakh as against 37.60 lakh reported during the previous year.

1.34.3 During 2001-02, employment provided under the Employment Guarantee Scheme (EGS) for the period of April-December, 2001, was 11.16 crore mandays as against 8.84 crore mandays provided during the corresponding period of the previous year. In addition to this, under the Jawahar Gram Samridhi Yojana and Employment Assurance Scheme, employment of 2.10 crore mandays was provided during the current year for the period April to December, 2001.

1.34.4 During 2001-02, from April to December, 2001, the number of persons newly registered in Employment and Self Employment Guidance Centres was 5.24 lakh as compared with 5.60 lakh in the corresponding period of 2000-01. The actual placements effected during 2001-02 from April to December, 2001, were 9 thousand as against 14 thousand placements effected during the corresponding period of the previous year. During the current year, the number of persons on live register of Employment and Self-Employment Guidance Centres as at the end of December, 2001 has increased to 44.20 lakh as compared to 43.49 lakh at the end of December, 2000.

Education

1.35 During the current financial year, there are 66,369 primary, 15,070 secondary and 3,981 higher secondary schools in the State. The number of enrolments in primary, secondary and higher secondary schools in the state during 2001-02 were 120.65 lakh, 81.45 lakh & 14.85 lakh respectively.

Scheduled Commercial Banks

1.36 The total number of banking offices (branches) of Scheduled Commercial Banks in the State as on 30th June, 2001 was 6,294, which accounted for 9.5 per cent of the total banking offices (66,119) in the country. The aggregate deposits of the scheduled commercial banks in the State at the end of June, 2001 were Rs. 1,76,001 crore which were higher by 16.9 per cent than those in the previous year. During the same period gross credits of these banks increased by 11.8 per cent to Rs. 1,43,507 crore. The credit-deposit ratio of the scheduled commercial banks in the State during 2000-01 was 82 per cent. In respect of both bank

deposits and gross bank credits of scheduled commercial banks in the country as on 30th June, 2001, Maharashtra stands first in India.

Small Savings

1.37 During the year 2001-02 up to the end of December 2001, the net collection under the small savings scheme was Rs. 4,178 crore as against Rs.4,122 crore during the corresponding period of the previous year. Under this scheme, during the year 2000-01, the net collection in the State was Rs.6,740 crore which was more than the target of Rs.5,600 crore. Under this scheme during 2000-01, a loan assistance of Rs.4,660 crore was received by the State Government from the Government of India.

Economy of the State

2.1 After a sharp setback in 2000-01, the economy of Maharashtra is on the recovery path in 2001-02. While this is a welcome augury, it is necessary to recognise major challenges of sustaining long-term high growth. Already the State's economy has witnessed wide fluctuations not only in the primary sector but also in the secondary sector. It is only the tertiary sector which is facilitating relatively higher growth rate.

2.2 Indeed, over the long-term period of last seven years (from 1993-94 to 2000-01), Maharashtra's growth rate has been just about 5.5 per cent per annum. This is not much different from the average for all-India. It is imperative, therefore, that the long-term developmental strategy seeks to identify the major stumbling blocks for pushing this growth rate to more respectable level of 7 to 8 per cent per year. It is only through such sustained high growth the economy of Maharashtra will be able to reach the goal of doubling its per capita income in the reasonable time span of the next 12 to 13 years.

2.3 Obviously, this high growth will depend upon more balanced sectoral performance comprising agriculture, manufacturing and a whole range of services activities. In the context of intense liberalisation and globalisation, the industrial sector in recent years has become as vulnerable as agriculture sector has been for the past many decades. At the same time, it cannot be expected that the services sector will remain vibrant unless commodities output both in farms and factories maintain their high growth performance. This, undoubtedly, will be the major challenge for the economy of Maharashtra in the coming decade.

2.4 The State, since its formation in 1960, has secured higher growth vis-a-vis Indian economy almost for the three decades and needs to move at a much faster pace. The Planning

Commission has recently carried out some internal exercise and has made an assessment of the growth rates likely to be achieved by some States during the Tenth Five Year Plan period (2002-07). The Planning Commission's assessment indicates that the average annual growth rate for Maharashtra State would be 7.4 per cent. The compound annual growth rate achieved during 1993-94 to 1999-2000 was 5.6 per cent. This projected growth rate by Planning Commission can be achieved by adopting comprehensive policy package bringing about sectoral, legislative and institutional reforms.

2.5 To promote growth in services sector, Maharashtra is taking series of initiatives like building knowledge corridor between Mumbai and Pune, establishing Special Economic Zones (SEZs) at various places etc. Similarly, during the last few years the State has progressed well with building up its roads infrastructure. Also there are number of innovative proposals which are likely to get off ground like Skybus etc. In the field of IT, Roads and Road Transport the State Government has taken variety of initiatives and consolidated reforming activities which need to be complemented.

2.6 Higher growth is the best antidote for removing mass poverty and unemployment and for generating revenues needed to supply public goods and other vital Government services. It is imperative, therefore, to put back the economy on a higher growth path of the order of 7 to 8 per cent. The State may work as a facilitator to enhance the growth of economy in the State by providing good infrastructural facilities, incentives for establishing industries and making available finance on easy terms.

Public Finance

2.7 Maharashtra, the revenue surplus State in the 1980's started showing strain in early

1990's. The fiscal deficit of the State was budgeted to be around 2.7 per cent of GDP in 2001-02. Of this, primary deficit constitutes only at around 0.5 per cent of GDP with the rest being the interest paid by the State Government. Increased spending on salaries and pensions on account of Fifth Pay Commission, the heavy subsidies in power sector and cotton monopoly procurement scheme are the main reasons for increase in State's fiscal deficit. The guarantees are another constituent on the exchequer. The Government also incurs huge expenditure on State owned corporations, most of which are incurring heavy losses. All these contribute to high fiscal deficit of the State.

2.8 As per the revised estimates for the year 2000-01, the fiscal deficit of the State was around 3.6 per cent of GDP and the State Government in its budget 2001-02 has set target to bring down fiscal deficit to around 2.7 per cent. However, this process of fiscal correction may receive a setback in 2001-02 mainly on account of lower tax collection by the State in first ten months and lower tax devolution from the centre.

2.9 For achieving fiscal health of the State Government, it is important to bring down revenue deficit to zero. The path of fiscal deficit reduction is well known in theory and is difficult to implement in practice. The State Government must preserve with programme of tax reforms to increase tax revenue as well as non-tax revenue. The Government should reduce the expenditure on subsidies through better targeting and should increase revenue by much more systematic application of user charges for Government services. Other important measures to decrease fiscal deficit are to reduce borrowings, curtail non-development expenditure, etc.

2.10 Subsequent to the award of the Eleventh Finance Commission (EFC), Government of India has drawn up a scheme called the State's Fiscal Reform Facility (2000-01 to 2004-05). For this purpose an Incentive Fund of Rs. 10,607 crore has been earmarked over a period of five years to encourage States to implement Monitorable Fiscal Reforms. Additional amounts by way of open market borrowings etc. are allowed if the State concerned has a Structural Adjustment Burden necessitating (i) Voluntary Retirement/Severances Payment for downsizing Public Sector Enterprises(PSE), (ii) Debt swap for bringing down

interest payments. The State Government can initiate to implement such fiscal measures and take full advantage of Central Incentive Fund.

Population

2.11 Census 2001 results reveal that Maharashtra is the second-most populous State in India. Though the difference between crude birth rates and death rates based on Sample Registration Scheme of Registrar General of India are on lower side than that of All-India, the population of the State has increased at higher rate than that of India during the last decade. Though the data of migration from Census 2001 is not yet available, the net in-migration estimate, based on the actual population and natural growth observed from vital indicators, shows that net in-migration of about four lakh persons per year in the State during the last decade has resulted in the high annual growth rate. This means migration constitutes about 23 per cent in growth of the population in the State during the last decade. This is a cause of concern and invites attention of the State Government.

2.12 To contain population growth in the State, the State Government has already taken various policy measures. Some measures such as (i) reduction in neo-natal child mortality rate (children less than one month age) by providing improved health facilities to pregnant women in pre-natal and anti-natal stages (ii) enhance education and counselling activities to raise age at marriage, to promote spacing and other family planning methods among young couples, to project positive image of girls to reduce son preference and to prevent sex selective abortions and (iii) use of electronic media in more imaginative and innovative way for family planning measures etc. may prove more effective than compulsion by law or providing incentives.

2.13 The Census of 2001 has revealed a decline in the sex ratio to the all time low at 922 in Maharashtra. The decline hurts in the context of an improvement in sex ratio at national level and is a cause of concern. Of much greater concern is the steep decline in sex ratio in the State among children aged 0-6 years. It is suspected that in a society with a strong preference for a male child, growing access to sex determination tests has perhaps added sex selective abortions. Neglect of female child resulting in high mortality among girls aged 0-6 may be another cause of decline in the child sex ratio in the State.

Prices and Distribution

2.14 The inflation rate observed for the last three to four years in the country is around 4 to 6 per cent, which can be regarded as normal. In order to keep the inflation rates at acceptable level some items of daily consumption need constant watch and occasional market intervention. A mechanism to know supply shortfalls in advance is essential to contain the inflation. The State Government has to play a balancing role in the market to contain the prices of essential commodities and also to safeguard the interest of farmers.

2.15 The State Government is implementing Government of India's different schemes of public distribution with a view to providing foodgrains to targeted population (BPL families) at very cheap rate, but still some measures to improve present PDS need to be taken by the State Government, like i) keeping fair price shops open in the late evening hours and ii) making institutional arrangements to check continuity in distribution, pilferage and quality of foodgrains provided under PDS. Local authorities such as Gram Panchayats may be involved in such type of arrangements.

Industry

2.16 The industrial (registered manufacturing) growth rate in the State showed wide fluctuations and remained subdued during the recent two years. The slow down of industrial growth in the State is mainly on account of global recession, constraints in infrastructure, lower demands on exports and other segments and attractive incentives provided by other States to establishing new industries. In the context of the globalisation and liberalisation and the strategies followed by other States, there is a need to review current policy on industrial growth and policy of dispersal of industries. Further, to compete in World Trade Organisation (WTO) environment, the State Government needs to create an exclusive WTO Cell to guide the entrepreneurs of the State, particularly the small and medium entrepreneurs and how to conduct their WTO audit and ensure compatibility of their operations within the new realities of WTO.

Agriculture

2.17 The pace of agriculture growth in the State in recent two to three years has been constrained mainly due to inadequate and erratic

rainfall. The yield rates for most of the crops in the State in general are much below the national average. In addition to scanty rainfall, inspite of huge investments in irrigation projects, the area under irrigation in the State has remained practically at the same level about 15-16 per cent.

2.18 To enhance agricultural production in the State, research needs to be focussed on development of high-yielding crop varieties. The agro climatic differences in the State call for crop planning in both commercial as well as food crops, if done effectively may result raising in value addition besides opening avenues for increase in non-agricultural employment in processing industries. Development of power and transport, infrastructure in rural areas will also help in raising the productivity in agriculture and access to national and international markets to the farmers.

Electricity

2.19 The installed capacity, generation of electricity and consumption of electricity in the State has increased substantially in the last four decades. Though since 1961, the State achieved annual capacity addition rate of growth of 7.5 per cent, the supply is short of demand and load shedding has become routine in all districts except Mumbai City and Mumbai Suburban districts. During 2000-01, there was a shortfall of 1,882 MW in peak demand and supply. However, during first 11 months of 2001-02, the gap between peak demand and supply has reduced to 1,072 MW. The wide gap between demand and supply continues to raise questions concerning the sustainability of economic growth in future.

2.20 The Maharashtra State Electricity Board (MSEB) was in heavy financial losses during 2000-01, primarily because of high transmission and distribution losses of about 35 per cent of total distribution and high subsidies given to selected consumers. Excess labour and high outstanding dues may also have contributed to the losses. Agriculture sector consumes 26 per cent of electricity but contributes only 6.9 per cent of MSEB's revenue from sale of electricity. This indicates the quantum of subsidy provided to agriculture sector. Unsatisfactory distribution over a large area, particularly in the remote rural areas, inadequate investments in the transmission system and substantial pilferage of power, etc. may have caused in high transmission and distribution losses to MSEB.

2.21 To improve performance of MSEB, remedy lies in reducing transmission and distribution losses by modernising distribution system, keeping effective vigilance to stop pilferage and metering of all types of consumptions. Other remedies include increasing operational efficiency by right sizing of organisation, reducing subsidies by targeting them towards poor, etc.

2.22 More efforts by the State Government are needed to encourage pollution-free electricity generation from non-conventional energy sources such as wind, tide and sun etc.

Roads

2.23 In the last two decades the total road length in the State increased only by 56 per cent but the number of vehicles on road increased more than eight times. Such tremendous increase in vehicular traffic has resulted in deteriorating quality of roads. Good quality roads save fuel, time and minimize losses due to accidents. Due to strained economy of the State, there are limitations on Government spending in both new road projects and existing maintenance works. The Government is already seeking private participation in development of road work in the State through the Maharashtra State Road Development Corporation. To maintain quality of roads, the State Government may explore the possibility of private participation even for maintenance of major roads.

2.24 The Maharashtra State Road Transport Corporation has incurred heavy losses during the year 2000-01 mainly because of mushrooming of illegal private transport. Excess manpower, operational inefficiencies, aged stock of vehicles, etc. might have also contributed to the losses. To minimize losses of MSRTC, measures such as replacement of old vehicles, reduction in operating expenses, targeting of subsidies etc. are suggested.

Education

2.25 Education is both ends in itself and the means of economic development. As per Population Census 2001, Maharashtra ranks second in literacy rate among the major States in India. The State has achieved considerable progress during last decade in increasing literacy rate for females. The drop out rates in the State have reduced considerably during the last 20 years. Still, the

level of drop out rates is alarmingly high. The Government is implementing various schemes to increase school attendance. Those who believe that poverty is the root cause of less enrolment, irregular attendance and high drop outs advocate provision of mid-day meals and incentives for parents to send their sons and daughters, especially the latter to schools. Foremost reason for high drop out rates, particularly in rural and tribal areas is need of students participation in the economic activities of their households and hence, measures such as rescheduling of timings in the schools in the manner suitable to students to attend classes even after doing their agricultural/domestic works, provision of night schools are needed to reduce the drop out rates.

2.26 During the last four decades, considerable quantitative growth of education has taken place in the State but there is very little information about the quality of education. Hence there is a need of some institutional arrangement to ensure quality of education. Some educationists and NGOs maintain that it is the quality and irregular attendance of the teachers that is to be blamed for poor quality. If so, involvement of Gram Panchayats or local bodies in education could provide the necessary supervision and monitoring of teachers' attendance. This may help in solving these problems to some extent. When funds are scarce, Government may look after only primary education and most of the secondary and tertiary education could be left wholly or partly to the private sector.

Public Health

2.27 During the last few years the share of health sector in total expenditure of the State is declining. During 2000-01, the share of expenditure on public health in total expenditure of the State was only 4.5 per cent, merely at about Rs.172 per person. The expenditure on salaries of health personnel and office expenditure is increasing continuously resulting reduction in expenditure on medicines and other health facilities. This has made an adverse impact on quality of health services provided. The rural/urban comparison of health indicators show that there is a wide gap between health of rural and urban population. There is need to increase budget allocation on health services.

Poverty

2.28 The alleviation of poverty has been central objective of development planning both at Central Government and State Government level. The various employment and poverty programmes which have been in operation over the years have contributed in reducing incidence of poverty in the State. As per 1999-2000 estimates, only quarter of the population in the State was below poverty line. The reduction in poverty would be further accelerated with promotion in employment programmes in both rural and urban areas.

Employment

2.29 During the last 2-3 years, factory employment in the State has remained stagnant. Though there is new registration of factories in the State, addition of employment in new factories is nullified by the factors such as voluntary retirement scheme, closure of some factories etc. This may be an effect of globalisation and may remain continued for some period. With the containment of expansion of the Government and public sector as a whole, growth in organised public sector employment has been low. Higher growth observed in private sector employment has not been adequate to compensate reduction in employment in the public sector.

2.30 The census - 2001 results indicate that proportion of working population in the total population remained stagnant at 43 per cent during the last decade. The Census results also indicate that the dependency on agriculture sector for employment is reducing and at present only about 55 per cent of the population in the State is dependent on agriculture for livelihood.

2.31 Radical reforms in the areas of infrastructure service, agriculture and factor markets are necessary to initiate more employment generation.

Summing Up

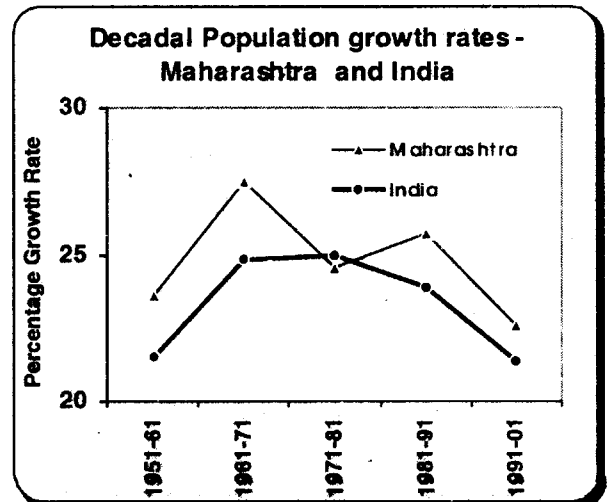
2.32 The worldwide global recession has affected almost all of the economies of the world. World economic growth slow down has affected economy of the Nation and the State. At present the Maharashtra's economy is passing through difficult stage. However, in response to economic reforms initiated by the State, the economy is on path of recovery and expected to grow at faster rate than in 2000-01. The State economy has earlier achieved higher growth rates and has potential to achieve still higher growth rates of the order of 7 to 8 per cent. With continuance of various reforms the Maharashtra State may emerge as a leading economy in the country.

3.1 The Population Census 2001, the 14th decennial census in the series and the 6th since independence was conducted throughout India with reference date as 1st March, 2001. The provisional results of Population Census 2001 are available and are presented in this chapter.

3.2 As per the Population Census 2001, Maharashtra's population is 9.67 crore, which is 9.4 per cent of the total population (102.70 crore) of India. Maharashtra is the second largest State in India in respect of population after Uttar Pradesh. The projected population of the State as on 1st March, 2002 is about 9.88 crore.

3.3 Since formation of the State in 1960, during the last 40 years (1961-2001) the population of the State is multiplied by 2.5 times. During the decade 1991-2001, the population of the State increased by 22.6 per cent. The corresponding growth during the earlier decade was 25.7 per cent. The decadal growth rate in 1991-2001 is less by 3.1 per cent point. The decadal population growth rate of the State during the last six decades has been higher than that for India except for the decade 1971-81. The population growth in the State during 1991-2001 is mostly on account of high population growth in Thane (54.9 per cent), Aurangabad (31.9 per cent) and Pune (30.6 per cent) districts. The average annual exponential growth rate of Maharashtra during 1991-2001 is 2.06 per cent which is higher than that of corresponding growth of India (1.95 per cent). As per the census results four major Southern States viz. Andhra Pradesh (13.86 per cent), Karnataka (17.25 per cent), Kerala (9.42 per cent) and Tamil Nadu (11.19 per cent) have recorded the decennial growth rate below the national average (21.4 per cent).

3.4 In-migration is one of the main reasons for higher population growth rate in the State. Migration figures for 2001 Population Census

are so far not available. However, one can estimate net migration to the State by using difference between actual and natural growth rates of the population in the State. The natural growth of the population in the State considering the difference between Crude Birth Rate (CBR) and Crude Death Rate (CDR) from Sample Registration Scheme (SRS) for the period 1991 to 2000 works out to 1.7 per cent per annum indicating about 4 lakh net migrants in the State per year during 1991-2001. From this it appears that migration constitutes about 23 per cent in population growth of the State during 1991-2001. In other words, for every five persons added to the population during the decade one is due to migration.

3.5 Some of the important features of the population of the State and India as per 2001 Census are given in Table No.3.1.

Population Density

3.6 As per Population Census 2001, the density of population (No. of persons per sq. km.) of the State (314) is almost equal that of India (312). As per 1991 Population Census the density of population in the State was 257.

TABLE No. 3.1
Population statistics as per 2001
Population Census

Item (1)	Maharashtra (2)	India (3)
Population (in crore)		
Total	9.67	102.70
Male	5.03	53.13
Female	4.64	49.57
Decadal percentage growth (1991-2001)	22.6	21.4
Percentage of urban population	42.4	27.8
Sex-ratio (females per 1000 males)	922	933
Area (in lakh Sq.km.)	3.08	32.87
Population Density (population per sq. km.)	314	312
Literacy percentage	77.3	65.4

Urban Population

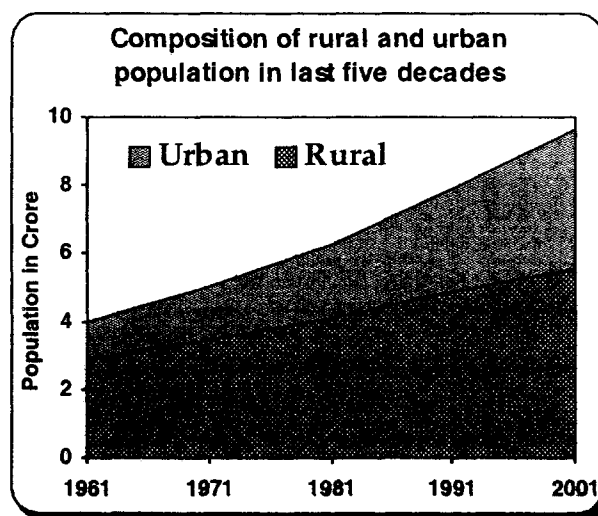
3.7 According to 2001 Population Census, 42.4 per cent (4.10 crore) of the State's population was in urban areas as against 27.8 per cent (28.54 crore) at All-India level. Thus, the proportion of urban population in the State is substantially higher than that for India. The proportion of urban population in the State has increased from 38.7 per cent in 1991 to 42.4 per cent in 2001. In respect of the proportion of urban population, the State stands second amongst the major States after Tamil Nadu (43.9 per cent). Out of the total urban population, about half of the urban population in the State was concentrated in only 7 cities viz. Brihanmumbai, Pune, Nagpur, Thane, Kalyan-Dombivli, Nashik and Pimpri-Chinchwad. Brihanmumbai alone accounted for about one-third of the urban population and 12.3 per cent of the total population of the State. Among the 15 most populous urban agglomerations in the country three are from Maharashtra State, viz. Brihanmumbai (rank 1), Pune (rank 8) and Nagpur (rank 13).

3.8 The distribution of cities and towns in the State according to size class of population for 1991 and 2001 censuses is given in the Table No.3.2.

Rural Population

3.9 As per the Population Census 2001, the rural population (5.57 crore) of the State was 57.6 per cent of the total (9.67 crore) population.

During the decade 1991-2001 the increase in rural population in the State was 15.1 per cent which was less than the corresponding increase (18.0 per cent) for All India. The percentage increase of rural population in the State in 1991-2001 decade was slightly lower than that in the earlier decade 1981-91 (18.6 per cent). During the decade 1991-2001, the total no. of villages (including uninhabited) in the State increased from 43,025 to 43,722.

Sex ratio

3.10 The Census 2001 results revealed that in Maharashtra State sex ratio, females per thousand males declined from 934 in 1991 to the all time low of 922 in 2001. The decline hurts in the context of an improvement at the national level and is a cause of concern.

Sex Ratios (2001)

All India	-	933
Kerala	-	1058
Tamil Nadu	-	986
Andhra Pradesh	-	978
Orissa	-	972
Karnataka	-	964
Maharashtra	-	922

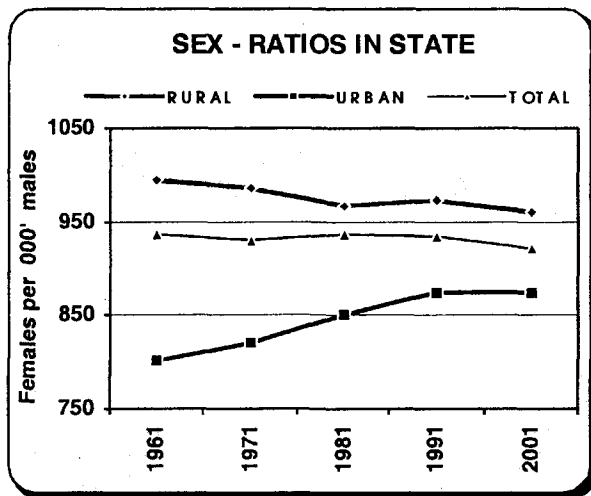
Sex ratio (age-group 0-6 years)

3.11 The Population Census 2001 results reveal that the sex ratio in the State for age-group 0-6 years declined to 917 from 946 in 1991. This is in contrast to Kerala showing an improvement from 958 to 963. At national level

TABLE No. 3.2
Percentage distribution of urban population by size class of cities

Sr No.	Size class of population	Percentage of population by size class			
		1991		2001	
(1)	(2)	No. of cities (3)	Population percentage (4)	No. of cities (5)	Population percentage (6)
1	Class-I : 1 lakh and above				
	a) 10 lakh and above	4	46.3	7	57.0
	b) 5 lakh to 9,99,999	5	10.4	6	7.2
	c) 1 lakh to 4,99,999	24	18.5	27	15.5
2	Class-II : 50,000 to 99,999	30	6.9	44	6.7
3	Class-III : 20,000 to 49,999	114	11.6	134	9.4
4	Class-IV : 10,000 to 19,999	102	5.0	102	3.3
5	Class-V : 5,000 to 9,999	46	1.2	50	0.8
6	Class-VI : less than 5,000	11	0.1	8	0.1
	Total	(336)	100.0	(378)	100.0
			(30541586)		(41019734)

also the sex ratio in the age group 0-6 is higher(927) than that of Maharashtra. It is suspected that in a society with a strong preference for a male child, growing access to sex-test has perhaps added sex selective abortions. Neglect of female child resulting in high mortality among girls aged 0-6 may be another cause of decline in the child sex ratio in the State.

Literacy

3.12 The Census 2001 results indicate that Maharashtra State has registered impressive growth in literacy among major States in India. The literacy rate of population aged seven years and above increased from 64.9 per cent in 1991 to 77.3 per cent in 2001. This rise of 12.4 per cent points was the maximum rise during

the last four decades. Maharashtra has always remained much above the national average. All India literacy rate for the year 2001 was 65.4 per cent.

Literacy rates (2001)

All India	-	65.4
Kerala	-	90.9
Maharashtra	-	77.3
Tamil Nadu	-	73.5
Gujarat	-	69.9
Punjab	-	69.9
Karnataka	-	67.4
Madhya Pradesh	-	64.1
Andhra Pradesh	-	61.1

3.13 Among the major States in India, Maharashtra ranked second in respect of literacy rate after Kerala (90.9 per cent). The literacy rates for males and females in the rural and urban areas for the 1991 and 2001 Census are given in Table No 3.3.

3.14 It is observed that the increase in the female literacy rate in rural areas during the decade is much more pronounced than in the urban areas. Though the State has registered impressive growth in literacy during the decade 1991-2001, about 1.90 crore persons are still illiterate in the State. Of which about 69 per cent are females.

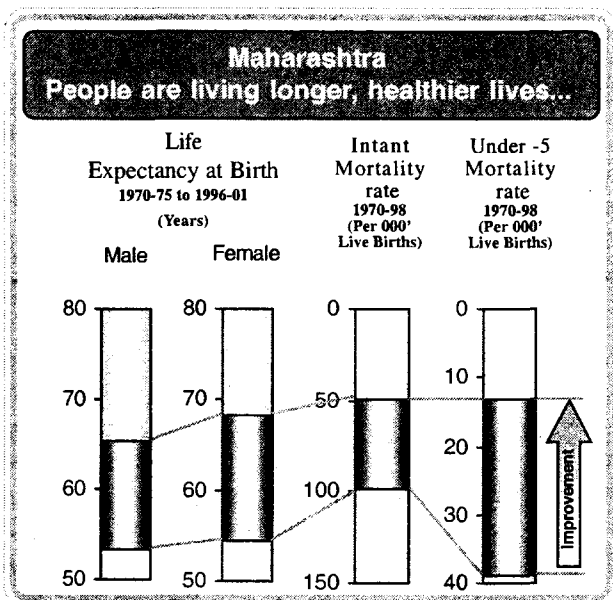
TABLE No. 3.3
Areawise literacy rates in the State

Area (1)	Census - 1991			Census -2001		
	Persons (2)	Males (3)	Females (4)	Persons (5)	Males (6)	Females (7)
Total	64.9	76.6	52.7	77.3	86.3	67.5
Rural	55.5	69.6	40.9	70.8	82.2	59.1
Urban	79.2	86.4	70.9	85.8	91.4	79.3

Birth rate, Death rate and infant Mortality Rate

3.15 The birth rate, death rate and infant mortality rate based on Sample Registration Scheme for the period 1971-1999 are available for different States and India. The birth rate, death rate and infant mortality rate for Maharashtra for the year 1999 (provisional) were 21.1, 7.5 and 48.0 respectively. These rates were less than that for India, which were 26.1, 8.7 and 70.0 respectively. Further, the death rates for males and females were 8.2 and 6.7 respectively. These rates for Maharashtra and India are given in Table No.3 of Part-II.

implementing various family welfare programmes which has resulted in declining in crude birth rate, crude death rate and infant mortality rate. The State Government has also implemented family planning programme effectively in the State. In spite of all these efforts, the population of the State is multiplied, by 2.5 times between 1961 to 2001. As a population control measure, the State Government has declared its population policy in May 2000. The goals set in new population policy are given in table No.3.4.

New Population Policy

3.16 Maharashtra State is always on the fore-front in implementing various national programmes. The State Government is

TABLE No. 3.4
As per new population policy targets to be achieved by 2004 and 2010.

indicator (1)	2004 (2)	2010 (3)
Crude Birth rate *	18	15
Crude Death rate *	6.4	5
Total fertility rate (per 000' females in reproductive age group)	2.1	1.8
Infant mortality rate @	25	15
Neo-natal mortality rate @	20	10

* Crude birth rate and crude death rate are per thousand population.

@ Infant mortality rate and Neo-natal mortality rate are per thousand live births.

Finances of the State Government

4.1 Since the formation, Maharashtra State has been recognised as the leader in economic growth, the preferred destination for private investment, the most industrialised of all the States and financially the soundest. Through the long period of four decades since its formation, Maharashtra has signified maturity and continuity in economic policy. However, in the past few years the State financial position is showing strain.

Overview

4.2 As per the budget estimates, the fiscal deficit of Maharashtra in absolute terms is expected to decline from Rs. 9,404 crore in 2000-01 to Rs. 7,773 crore in 2001-02. Similarly the revenue deficit is also expected to decline

TABLE No. 4.1

Trends in Parameters of Deficit in Maharashtra State Budget

Year	Revenue Deficit	Primary Deficit	Fiscal Deficit
(1)	(2)	(3)	(4)
As per cent of G.S.D.P.			
1980-81	(-) 0.7	2.0	2.6
1990-91	0.1	1.1	2.4
1991-92	0.4	0.7	2.2
1992-93	0.8	1.3	2.7
1993-94	0.1	0.7	2.0
1994-95	(-) 0.2	0.8	2.2
1995-96	0.4	1.3	2.6
1996-97	0.9	1.4	2.8
1997-98	1.3	1.9	3.4
1998-99	1.8	2.1	3.8
1999-00	1.8	2.1	4.1
2000-01(RE)	2.4	1.5	3.6
2001-02(BE)	1.0	0.5	2.7

RE: Revised Estimates, BE: Budget Estimates

from Rs. 6,224 crore to Rs. 2,991 crore. The budget for 2001-02 envisages the fiscal deficit target at 2.7 per cent of the GSDP as against 3.6 per cent in the year 2000-01. The revenue deficit, which shows the excess of current expenditure over current receipts, is expected at 1.0 per cent of GSDP in 2001-02 as against 2.4 per cent in 2000-01. The primary deficit which is defined as a fiscal deficit net of interest payment, is considered as a better indicator of the current fiscal stance. In 2001-02 primary deficit is expected to be at 0.5 per cent (Rs. 1,358 crore) of GSDP as against 1.5 per cent (Rs. 3,819 crore) in 2000-01. The details of Maharashtra State budget 2001-02 are presented in Table No.9 of Part II.

State's Own Tax Revenue

4.3 The major source of tax revenue of the State Government is Sales Tax and its share in total tax revenue was about 52.9 per cent in 1999-2000. During 2001-02, it is expected that share of sales tax in total tax revenue would be 55.1 per cent. The yield from 'Sales Tax' relative to GSDP as well as its share in total own tax revenue has declined over the time. The major factors responsible for the declining trends seem to be the widespread use of tax exemptions. The percentage share of state excise duty, taxes on vehicles and stamps & registration fees to total tax revenue in 1999-2000 was 9.4, 3.6 and 9.8 respectively. These shares are expected to be 7.0, 3.4 and 8.9 per cent respectively in 2001-02. The structure of Tax Revenue is shown in Table No. 6 of Part II.

Non-Tax Revenue

4.4 The non-tax revenue comprises of three components viz (i) Interest receipts (ii) Grants in aid from Central Government and (iii) Other non-tax revenue such as receipts from fees, fines etc. The percentage share of non-tax revenue in

total revenue receipts is expected to be 20 per cent during 2001-02 as against 22.2 per cent during 2000-01. As in the case of own tax revenue, the ratio of non-tax revenue to GSDP is also declining over the last fifteen years. The structure of Non-Tax Revenue is shown in Table No.6 of Part II.

Per Capita State's Own Tax Revenue (In Rs.)		
Sr.No. (1)	State (2)	1999-2000 (3)
1.	Tamil Nadu	1,801
2.	Maharashtra	1,777
3.	Punjab	1,773
4.	Gujarat	1,766
5.	Karnataka	1,586
6.	Andhra Pradesh	1,189
7.	Rajasthan	878
8.	West Bengal	727
9.	Uttar Pradesh	620
10.	Bihar	457

Central Tax Devolution to Maharashtra

4.5 The Central tax devolution to the State, as percentage of GSDP is declining steadily. The tax devolution to the State as percentage to GSDP declined from 1.5 per cent in 1990-91 to 1.0 per cent in 2001-02. Similarly the Central

grants as percentage to GSDP have also declined from 1.2 per cent to 0.7 per cent during 1990-91 to 2001-02. In the case of Income Tax, the share of the State declined from 15.97 per cent of the total in the Second Finance Commission period (1957- 1962) to 6.126 per cent in the Tenth Finance Commission period (1995-2000). In the case of Union Excise Duties also the share declined from 12.17 per cent to 6.126 per cent. For the Eleventh Finance Commission period (2000-05), the share of Maharashtra in Central Devolution has come down to as low as 4.632 per cent. In this way, the State's share in Central Devolution of taxes has been coming down steeply over the years.

Percentage share of Central Tax Devolution to States in their Total Tax Revenue		
Sr.No. (1)	State (2)	1999-2000 (3)
1.	Bihar	58.4
2.	Uttar Pradesh	41.9
3.	West Bengal	34.4
4.	Rajasthan	31.4
5.	Andhra Pradesh	27.2
6.	Tamil Nadu	19.7
7.	Karnataka	18.8
8.	Gujarat	16.7
9.	Punjab	13.8
10.	Maharashtra	13.5

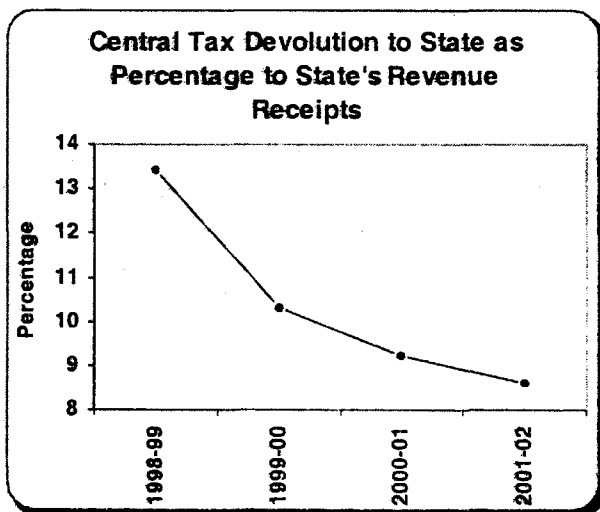
TABLE NO. 4.2

Incomings from the Central Government to Maharashtra

Item (1)	1990-91 (2)	1999-2000 (3)	2000-01 (4)	2001-02 (5)
As percentage to Revenue Receipts				
1. Share in Central Taxes	11.4	10.3	9.2	8.6
2. Central grants	9.1	5.8	6.5	5.8
As percentage of GSDP				
1. Share in Central Taxes	1.5	1.1	1.1	1.0
2. Central grants	1.2	0.6	0.6	0.7

Expenditure

4.6 As per the budget 2001-02, revenue expenditure of the state is expected to be Rs. 36,625 crore as against Rs. 36,495 crore during 2000-01, indicating the marginal increase

of 0.4 per cent. The revenue expenditure in 2001-02 as a percentage of GSDP is 12.5 per cent which is lower by 1.6 percentage points compared to that of 2000-01. The reduction in this ratio is mainly due to efforts taken by Government in reducing the Administration Expenditure (Table No.9 Part II). The expenditure on Interest Payments as percentage share to revenue receipts was 5.4 in 1980-81, increased to 10.1 in 1990-91 and expected to reach at 19.1 in 2001-02. The expenditure on Administrative Services as percentage share to revenue receipts was 10.3 in 1980-81, decreased to 8.3 in 1990-91 and expected to increase slightly at 9.5 in 2001-02. The expenditure on Pensions and Miscellaneous General Services as percentage share to revenue receipts was 2.2 in 1980-81 increased to 3.8 in 1990-91 and expected to increase at 11.6 in 2001-02.

Revenue Receipts and Expenditure

4.7 During the period 1980-81 to 1999-2000 revenue receipts of the state increased by annual average growth rate of 14.2 per cent. During the same period revenue expenditure has also increased annually by 15.5 per cent. This has resulted in increasing the revenue deficit in absolute terms (Table No.9 Part II).

Capital Receipts and Expenditure

4.8 The total capital receipts of the State are budgeted at Rs. 15,824 crore in 2001-02, as against Rs. 22,147 crore in 2000-01 showing a decrease of 28.5 per cent. The percentage share of recovery of loans, other capital receipts and borrowings & other liabilities in total capital receipts in 2001-02 is expected at 1.9, 49.0 and 49.1 respectively as against 11.7, 45.9 and 42.4 in 2000-01. The major source of the capital receipts is borrowings and other liabilities. The capital expenditure in 2001-02 is budgeted at Rs. 12,843 crore, i.e. less by 19.4 per cent as against Rs. 15,931 crore in 2000-01.

The Performance in Capital Formation

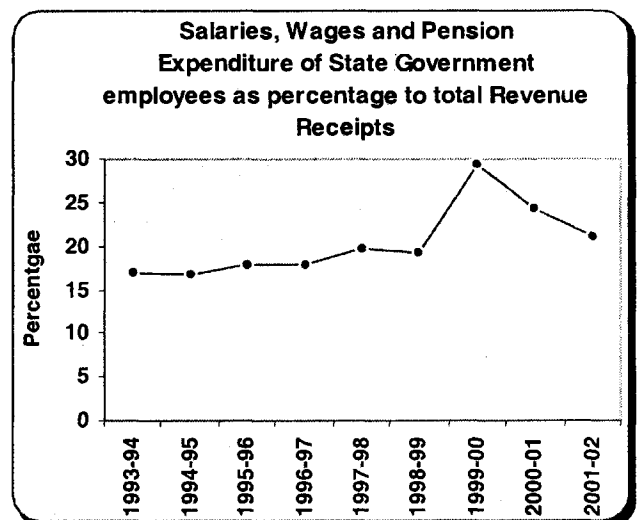
4.9.1 The State government's contribution to direct capital formation i.e. change in stock of goods, work stores, construction of buildings, construction of roads and other constructions, transport outlays, machinery and their renewals and replacements is considered as Gross Capital Formation by State Government. If the figure of gross capital formation is added to the figure of financial assistance for capital formation, the

resultant figure indicates the total gross capital formation out of the budgetary resources. The Capital Formation is financed by capital grants, other capital transfers, loans for capital formation and investment in shares. After the analysis of State Government budget the position of capital formation and its financing, is given in Table No.10 of Part II.

4.9.2 The State's contribution to Gross Capital Formation out of budgetary resources was Rs. 4,034 crore in 1993-94. As per the revised estimates, this contribution has increased upto Rs. 11,234 crore in 2000-01. The gross capital formation out of budgetary resources as per cent of GSDP was 3.6 in 1993-94 increased to 4.3 in 2000-01.

Expenditure on Wages and Salaries

4.10.1 The salary expenditure of the State Government which includes the expenditure on account of wages, salaries and pensions of the State Government employees was Rs. 2,197 crore in 1993-94 increased to Rs. 7,370 crore in 1999-2000. As per the budget 2001-02 this expenditure is expected to be at Rs. 7,091 crore. The percentage share of the salary expenditure to Revenue Receipts was 16.9 in 1993-94 increased to 29.2 per cent in 1999-2000. The sudden jump in salary expenditure in 1999-2000 is due to the payment of arrears regarding Fifth Pay Commission and increase in the rates of dearness allowances to Government employees.

4.10.2 The expenditure on revenue grants (which are given to local bodies, educational institutions and other institutions) which was Rs.3,473 crore in 1993-94 increased to Rs.8,969

crore in 1999-2000 and expected to increase at the level of Rs.11,355 crore in 2001-02. The major part of these grants is incurred on wages and salaries, however, the detailed information on actual salary expenditure is not exactly available and hence this salary related expenditure has not been given separately.

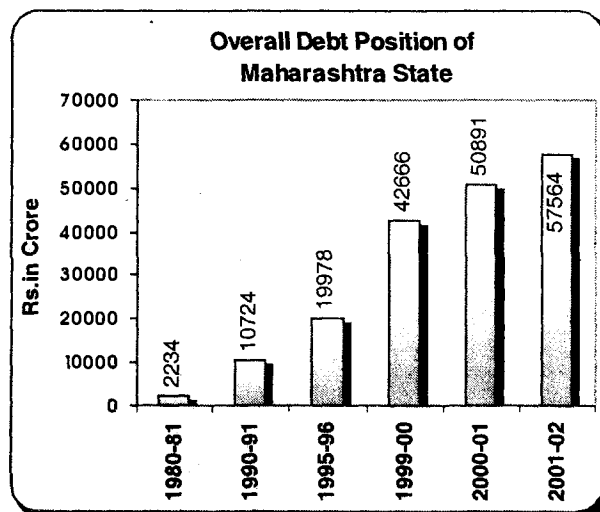
Subsidies

4.11 The subsidy has two major components (i) General Subsidy and (ii) Imputed Irrigation Subsidy. The total expenditure of State Government on subsidy which was Rs.937 crore in 1993-94 increased to Rs.2,243 crore in 1999-2000. The expenditure on General Subsidy which was Rs.211 crore in 1993-94 increased to Rs.607 crore in 1999-2000. The expenditure on Imputed Irrigation Subsidy, which was Rs. 726 crore in 1993-94 increased to Rs. 1636 crore in 1999-2000.

Debt Position

4.12.1 The liabilities of the State Government mainly consist of Internal Debt of the State Government (i.e. market borrowings and loans from financial institutions), loan from Central Government, Public Account transactions relating to Provident Funds and Other Interest Bearing Obligations from Reserve Funds and Civil Deposits.

the increase of 13.1 per cent over the previous year. The total debt, as per cent of GSDP was 12.4 in 1980-81, this percentage has increased to 19.7 in 2000-01. Budget estimates of 2001-02 indicate that this proportion will come down to 19.6 in 2001-02.

Internal Debt of the State Government

4.12.3 The internal debt of the State Government i.e. loans from market borrowings, banks and other financial institutions were Rs. 371 crore in 1980-81, reached to Rs. 1,000

TABLE NO. 4.3

Debt Position of Maharashtra State

(Rs.in crore)

Item	1980-81 (Actuals)	1990-91 (Actuals)	1999-2000 (Actuals)	2000-01 (R/E)	2001-02 (B/E)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1.Public Debt (a + b)	1,867.95	8,824.84	32,497.08	39,129.14	44,615.68
a) Internal debt of the State Govt.	371.40	999.94	5349.23	6,880.95	8,300.23
b) Loans & Advances from Central Govt.	1,496.55	7,824.90	27,147.85	32,248.19	36,315.45
2.Provident Funds etc.	314.93	1,214.72	5,803.26	6,545.39	6,938.44
3.Other Interest bearing obligation - (From Reserve Funds & Civil Deposits)	51.43	684.88	4,366.10	5,216.11	6,009.66
Total Debt (1 + 2 + 3)	2,234.31	10,724.44	42,666.44	50,890.64	57,563.78
Percentage to GSDP	(12.4)	(15.9)	(17.7)	(19.7)	(19.6)

4.12.2 The Overall Debt of the State Government in 1980-81 was Rs. 2,234 crore, increased to Rs. 50,891 crore in 2000-01. In the budget year 2001-02 this debt is expected to increase at the level of Rs. 57,564 crore showing

crore in 1990-91 showing an annual growth rate of 10.4 per cent between 1980-81 and 1990-91. These loans further increased to Rs. 6,881 crore in 2000-01 showing an annual growth rate of 21.3 per cent between 1990-91 and 2000-01.

Budget estimates for the year 2001-02 show that these loans would be Rs. 8,300 crore by the end of 2001-02.

Loans from Central Government

4.12.4 The loans from Central Government which were of Rs. 1,497 crore in 1980-81 increased to Rs. 7,825 crore in 1990-91 showing an annual growth rate of 18.0 per cent. In 2000-01 it increased to Rs. 32,248 crore. During 1990-91 to 2000-01 the loans from Central Government have increased at annual average growth rate of 15.2 per cent. Budget for 2001-02 indicates that at the end of 2001-02 the central loans would be of Rs. 36,315 crore.

Borrowings from Provident Fund

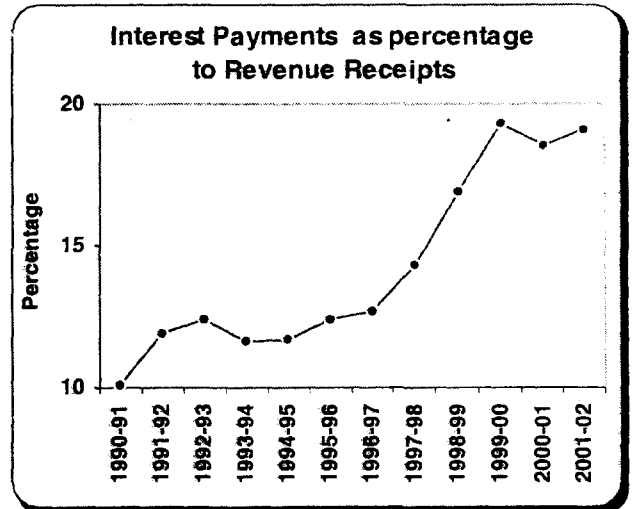
4.12.5 The loans from provident funds in 1980-81 were of Rs. 315 crore. This amount increased to Rs. 1,215 crore in 1990-91. Budget estimates for 2001-02 show that this amount will reach to Rs. 6,938 crore by the end of 2001-02.

Interest Bearing Obligations

4.12.6 The government also takes an interest bearing amount as a loan from Reserve Funds and Civil Deposits. In 1980-81 such loan was Rs. 51 crore, increased to Rs. 5,216 crore in 2000-01 showing an annual average growth rate of 26.0 per cent between 1980-81 and 2000-01. In 2001-02, these loans are expected to be at Rs. 6,010 crore.

Interest Burden

4.13.1 The increasing debt position referred above is bound to have an impact on the interest burden of the State Government.

4.13.2 In 1980-81, the expenditure on interest payments was Rs. 110 crore (i.e. 5.4 per cent of revenue receipts) increased to Rs. 881

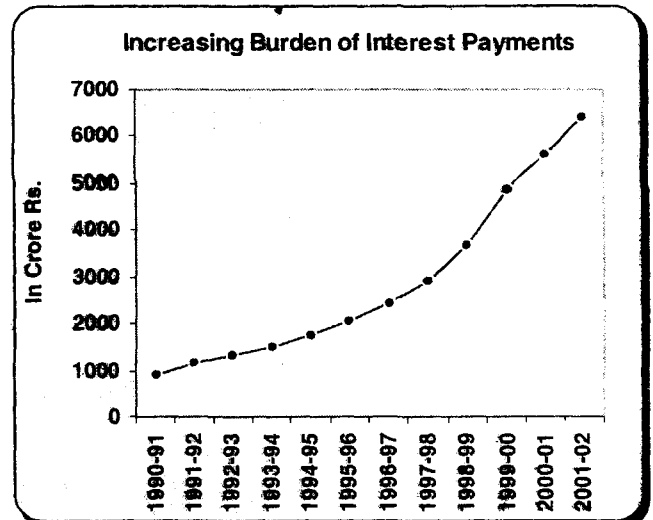

TABLE NO. 4.4

State Government's Burden of Interest Payments

(Rs.in crore)

Item	1980-81 (Actuals)	1990-91 (Actuals)	1999-2000 (Actuals)	2000-01 (R / E)	2001-02 (B / E)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Interest Payments	110.33	880.77	4,883.59	5,584.62	6,414.85
Revenue Receipts	2,038.06	8,699.02	25,269.47	30,270.97	33,634.27
Interest Payments as percentage to -					
a) Revenue Receipts	5.4	10.1	19.3	18.4	19.1
b) GSDP	0.6	1.3	2.0	2.2	2.2

crore in 1990-91 (10.1 per cent). It increased further to Rs. 4,884 crore in 1999-2000 (19.3 per cent of revenue receipts). Revised estimates for the year 2000-01 and budget estimates for 2001-02 indicate that the expenditure on interest payments would remain at the level of 18 to 19 per cent of the revenue receipts. The burden of interest payments as a proportion to revenue receipts has shown an increasing trend from 1990-91 to 2001-02.

4.13.3 If the liabilities and revenue receipts of the State Government increase at the same rate as observed during the last 20 years, the interest payment burden in 2010-11 and 2020-21 would be 33.1 per cent and 61.2 per cent of corresponding revenue receipts respectively.

Performance in the Five Year Plan Scheme

4.14.1 The process of development planning has evolved in Maharashtra over the last 40 years under the guidance and direction provided by the Planning Commission. The Maharashtra State was formed on the 1st May, 1960. The State Government, right from its formation, followed a path of development planning. The planning process in the country started in the year 1951 with its First Five Year Plan. Maharashtra joined this process of social and economic development through planning from Third Five Year Plan onwards. The sectoral distribution of plan expenditure in the State from Third Five Year Plan is given in Table No.11 in Part II of this publication.

4.14.2 The actual expenditure from Third Five Year Plan to Ninth Five Year Plan increased by more than hundred times. The actual expenditure of Rs. 435 crore in Third Five Year Plan increased to Rs. 45,125 crore in Ninth Five Year Plan. Part of this increase is due to change in the price level in successive years. But it also signifies the increased emphasis placed by the State government on process of planning and coverage of more and more aspects of economic and social development with special emphasis on tribal development and removal of regional imbalances upliftments of the weaker sections of society and less developed areas of the State.

4.14.3 The outlay of agriculture and allied services including rural development which was Rs. 134 crore in the Third Plan, increased to

Rs. 6,150 crore in Ninth Five Year Plan. Apart from development efforts in agriculture and allied services the rise in plan expenditure is also due to emphasis laid on rural development and rural employment through programmes like EGS. The Maharashtra State is the pioneer in starting schemes like EGS. In percentage terms, the share of agriculture sector in the third plan was 30.9 per cent while in ninth plan it was 13.6 per cent. The percentage share appears low in ninth plan because of increased emphasis laid on irrigation and power sector in the later plans. The expenditure on irrigation and power development sectors in the third plan was Rs. 159 crore (36.5 per cent of total plan expenditure) and it increased to Rs. 20,319 crore (45 per cent) in the Ninth Five Year Plan.

4.14.4 The percentage share of plan expenditure under the sectors industry & minerals and transport & communications has remained more or less constant.

4.14.5 The 'Other' sector shows a significant rise in terms of absolute expenditure figures from Rs. 90 crore in Third Five Year Plan to Rs.13,362 crore in Ninth Five Year Plan. In percentage terms this increase was from 20.6 per cent to 29.6 per cent. 'Other' sector includes Social and Community services comprising mainly Education, Public health, Urban development, Water supply and Sanitation, Social Welfare and Welfare of Backward Classes. During Ninth plan emphasis was given to Social and community services.

4.14.6 The priorities for the Ninth Five Year Plan were (i) Employment generation, (ii) Containment of population growth, (iii) Universalisation of elementary education (iv) Eradication of illiteracy, (v) Providing safe drinking water, health care (vi) Self-sufficiency in agriculture, strengthening of economic and social infrastructure and (vii) Adequate funding of irrigation and power projects.

4.14.7 The State economy has made rapid progress in various sectors since formation of the State and more especially during the two plan periods of Eighth and Ninth Five Year Plans. However during the last two years percentage of plan expenditure to total expenditure is declining. This is mainly due to strained economy of the State.

Finances of local bodies

4.15 The various types of local bodies functioning in the State by the end of March, 2001 were 27,738 Village Panchayats, 33 Zilla Parishads, 228 Municipal Councils, 15 Municipal Corporations and 7 Cantonment Boards. After March 2001, four Municipal Councils Akola, Bhiwandi-Nizampur, Malegoan and Mira-Bhayandar are converted to Municipal Corporations. At present, 19 Municipal Corporations are functioning in the State. The upgradation of Municipal Council to Municipal Corporation of Ahmednagar and Dhule is in process.

4.16 The total income, including opening balance of all the local bodies together during 2000-01 was Rs.15,695 crore. The total expenditure of all these local bodies during 2000-01 was Rs.14,219 crore. Income and expenditure by types of local bodies for the year 2000-01 is given in table No.4.5.

TABLE NO. 4.5

Income and expenditure of local bodies (by type) during 2000-01

Type of local body	Number	Income		Expenditure	(Rs. in crore)
		Opening balance	Receipts Total		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1. Village Panchayat	27,738	135.51	429.35	564.86	399.31
2. Zilla Parishad	33	396.12	5,774.17*	6,170.29*	5,663.96
3. Municipal Council	228	184.57	1,470.58	1,655.15	1,465.92
4. Municipal Corporation	15	81.56	7,136.77	7,218.33	6,615.47
5. Cantonment Board	7	8.13	77.90	86.03	74.37
Total		805.89	14,888.77	15,694.66	14,219.03

*Revised Estimates

Village Panchayats

4.17.1 The income of all Village Panchayats together according to major sources and broad headwise expenditure for the year 1999-2000 and 2000-01 is given in table No.4.6.

TABLE NO. 4.6
Income and expenditure of Village Panchayats for the years 1999-2000 and 2000-01

Item	1999-2000		2000-01	
	Actuals	Percentage to total receipts/expenditure	Actuals	Percentage to total receipts/expenditure
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Income				
(A) Opening balance	112.20	-	135.51	-
(B) Receipts				
1. Taxes				
i) Taxes on houses & other properties	66.18	16.5	94.64	22.0
ii) Other taxes	65.76	16.3	78.18	18.2
Total taxes (i+ii)	131.94	32.8	172.82	40.2
2. Government grants	149.03	37.0	129.54	30.2
3. Contributions and donations	80.30	19.9	73.93	17.2
4. Other receipts	41.58	10.3	53.06	12.4
Total receipts (B)	402.85	100.0	429.35	100.0
Total Income (A+B)	515.05	-	564.86	-
Expenditure				
1. Administration	63.88	16.8	67.82	17.0
2. Health and Sanitation	125.47	33.0	107.26	26.9
3. Public Works	124.93	32.8	134.27	33.6
4. Public lighting	20.53	5.4	23.52	5.9
5. Education	4.39	1.2	6.00	1.5
6. Welfare of people	26.21	6.9	31.78	8.0
7. Other Expenditure	14.92	3.9	28.66	7.1
Total expenditure (1 to 7)	380.33	100.0	399.31	100.0

4.17.2 The total receipts of all Village Panchayats in the State during 2000-01 were Rs.429 crore registering an increase of 7 per cent over that of the previous year. The average receipts per Village Panchayat during 2000-01 works out to Rs. 1.55 lakh. During 2000-01, the share of total taxes in total receipts of the Village Panchayats has increased to 40 per cent from 33 per cent in the previous year, while the share of Government grants has decreased from 37 per cent to 30 per cent during the same period.

4.17.3 During 2000-01, the total expenditure of all Village Panchayats was Rs. 399.31 crore, which was 5 per cent more as compared to the previous year. The average expenditure per Village Panchayat during 2000-01 was Rs.1.44 lakh. Of the total expenditure of Village Panchayats, 34 per cent expenditure was incurred

on public works and 27 per cent was incurred on health & sanitation. The expenditure on administration was 17 per cent.

Zilla Parishads

4.18.1 According to the 73rd amendment of the Indian Constitution, the State Government took a decision to transfer subjects given in Article 243 (G 4) of schedule 11 of the Constitution to Panchayat Raj Institutions. As per the Government decision, upto the end of December, 2001, 124 schemes of nine administrative departments of the State Government were transferred to Zilla Parishads. Action regarding transfer of remaining subjects to Zilla Parishads is under process and will be completed soon.

4.18.2 The major sourcewise income of Zilla Parishads in the State during 1999-2000 and 2000-01 is given in table No.4.7.

TABLE NO. 4.7

Income of Zilla Parishad during 1999-2000 and 2000-01

Item	1999-2000		2000-01	
	Actuals	Percentage to total receipts	Revised estimates	Percentage to total receipts
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
A) Opening balance	299.91	-	396.12	-
B) Revenue receipts				
1. Self-raised resources	202.73	3.3	142.32	2.5
2. Government grants				
2.1 Statutory Grants				
(a) Purposive	3,295.19	53.8	3,146.40	54.5
(b) Establishment	777.72	12.7	796.57	13.8
(c) Plan	598.45	9.8	445.96	7.7
(d) Other	263.58	4.3	222.77	3.9
Total (2.1)	4,934.94	80.6	4,611.70	79.9
2.2 For agency schemes				
Total (2)	5,250.41	85.7	4,872.49	84.4
Total Revenue receipts (B)(1+2)	5,453.14	89.0	5,014.81	86.9
C) Capital receipts	676.44	11.0	759.36	13.1
D) Total Receipts (B+C)	6,129.58	100.0	5,774.17	100.0
Total Income(A+D)	6,429.49	6,170.29

4.18.3 As per the revised estimates for 2000-01, revenue receipts accounted for 86.9 per cent of the total receipts of Zilla Parishads, whereas capital receipts accounted for 13.1 per cent. Of the total receipts, Government grants accounted for major share of 84.4 per cent and

self-raised resources accounted for only 2.5 per cent. The amount of self raised resources of Zilla Parishad during 2000-01 was Rs.142 crore which is less by 30 per cent than that of Rs. 203 crore during 1999-2000, which is a matter of concern. It is observed that revenue receipts for the year 2000-01 are less by 8 per cent over the previous year.

4.18.4 The major headwise expenditure of Zilla Parishads during 1999-2000 and 2000-01 is given in table No. 4.8.

TABLE NO. 4.8

Expenditure of Zilla Parishad during 1999-2000 and 2000-01

Item	1999-2000		2000-01	
	Actuals	Percentage to total	Revised estimates	Percentage to total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
(A) Revenue Expenditure				
1. General Administration	457.30	7.6	477.65	8.4
2. Agriculture	77.03	1.3	49.10	0.9
3. Animal Husbandry	63.31	1.1	62.07	1.1
4. Forests	8.47	0.1	7.62	0.1
5. Irrigation	162.90	2.7	118.50	2.1
6. Buildings and communications (Public Works)	431.37	7.2	390.52	6.9
7. Community development	145.94	2.4	106.79	1.9
8. Education	2,647.35	44.1	2,629.94	46.4
9. Medical and health services	390.58	6.5	349.25	6.2
10. Public health Engineering	209.26	3.5	170.10	3.0
11. Social welfare	99.47	1.7	97.72	1.7
12. Other Expenditure	597.58	10.0	754.67	13.4
Total(A)	5,290.56	88.2	5,213.93	92.1
(B) Capital Expenditure	710.21	11.8	450.03	7.9
Total Expenditure (A+B)	6,000.77	100.0	5,663.96	100.0

4.18.5 The total revenue expenditure (revised estimates) of Zilla Parishads during 2000-01 was lower by about one per cent over that in 1999-2000. Of the total expenditure during 2000-01, the major share of expenditure was on education (46 per cent). However, the sizeable reduction in capital expenditure (37 per cent) from Rs.710 crore in 1999-2000 to Rs.450 crore in 2000-01, seems to be a cause of concern.

Civic Bodies

4.19.1 The civic bodies comprise Municipal Corporations, Municipal Councils and Cantonment Boards. The number of Municipal Corporations

in the State at the end of 2000-01 was 15. Of the 228 Municipal Councils in the State, 18 were in 'A' class (population more than one lakh), 48 in 'B' class (population more than 40,000 but not more than one lakh) and 162 in 'C' class (population of 40,000 or less). Besides these, there were 7 Cantonment Boards in the State as at the end of 2000-01. The income and expenditure of the civic bodies during 1999-2000 and 2000-01 is given in table No. 4.9.

TABLE NO.4.9

Income and Expenditure of civic bodies for the years 1999-2000 and 2000-01

Item	(Rs. in crore)	
	Year	
	1999-2000 (2)	2000-01 (3)
A) No. of Municipal Corporations	15	15
1. Income		
1.1 Opening Balance	76.52	81.56
1.2 Receipts	6,258.61	7,136.77
Total (1)	6,335.13	7,218.33
2. Expenditure	6,253.57	6,615.47
B) No. of Municipal Councils	228	228
1. Income		
1.1 Opening Balance	158.63	184.57
1.2 Receipts	1,325.07	1,470.58
Total (1)	1,483.70	1,655.15
2. Expenditure	1,299.13	1,465.92
C) No. of Cantonment Boards	7	7
1. Income		
1.1 Opening Balance	10.03	8.13
1.2 Receipts	78.34	77.90
Total (1)	88.37	86.03
2. Expenditure	80.24	74.37

4.19.2 The major sourcewise income and broad headwise expenditure of civic bodies for the year 2000-01 is given in table No.13 of Part II of this publication.

4.19.3 Of the total receipts of Municipal Corporations during 2000-01, 55 per cent were derived through rates, taxes etc. This percentage was 14 for 'A' class, 22 for 'B' class, 20 for 'C' class Municipal Councils and 40 for Cantonment Boards. Of the total receipts, the share of Government grants was 51 per cent for 'A' class Municipal Councils, 50 per cent for 'B' class Municipal Councils, 55 per cent for 'C' class Municipal Councils and 9 per cent for Cantonment Boards. In the case of Municipal Corporations, the Government grants were only 7 per cent of their total receipts.

4.19.4 Of the total expenditure of Municipal Corporations during 2000-01, the major expenditure was on administration (including that on recovery of taxes) (41 per cent), followed by water supply (11 per cent), drainage & sewerage (8 per cent) and construction works (6 per cent). Of the total expenditure during 2000-01 of 'A', 'B' and 'C' class Municipal Councils taken together, 34 per cent was on administration (including that on recovery of taxes), 20 per cent on construction and 8 per cent on water supply. For the Cantonment Boards, of the total expenditure the share of expenditure on administration, construction and public health was 37 per cent, 9 per cent and 4 per cent respectively.

Forecast of GSDP and GDP for 2001-02

5.1 As per the advance estimates based on the available data on agriculture and manufacturing sectors and recent growth trends in other sectors, the economy in the State is on the path of recovery. The Gross State Domestic Product (GSDP) at constant (1993-94) prices is expected to grow faster at the rate of 6.0 per cent during 2001-02. The primary sector is expected to grow at higher rate, as compared to earlier year is mainly due to increase in production of cereals, pulses and cotton. From the available indications the industrial production in the State is expected to register lower growth of 3.2 per cent during 2001-02 as against 6.5 per cent in the previous year. This will result in lower growth of 3.9 per cent in secondary sector. The tertiary sector is expected to grow at higher rate of 7.6 per cent during 2001-02 as against 5.3 per cent observed during last year. According to the advance estimates released by C.S.O., the GDP at national level at constant (1993-94) prices is expected to grow by 5.4 per cent. The growth in the GDP at national level is expected to be 5.3 per cent for primary sector, 3.4 per cent for secondary sector and 6.5 per cent for tertiary sector.

Expected Growth Rates in Gross Domestic Product 2001-02

Sector	Maharashtra India	
	GSDP GDP	
Primary	5.1	5.3
Secondary	3.9	3.4
Tertiary	7.6	6.5
Total	6.0	5.4

Gross State Domestic Product (GSDP)

5.2 The GSDP of Maharashtra in 2000-01 at constant (1993-94) prices registered a meagre growth rate of 2.7 per cent over that of

1999-2000. The corresponding growth during 1999-2000 was 10.2 per cent. As the year 2000-01 was very bad for agriculture, the primary sector registered a fall of 11.8 per cent, while the secondary sector registered a moderate growth of 5.6 per cent. The growth in secondary sector was mainly due to increase in registered manufacturing (6.5 per cent) and construction (10.5 per cent). The growth in tertiary sector was 5.3 per cent. The increase in tertiary sector was mainly due to increase in railways (7.2 per cent), communications (16.6 per cent) and trade, hotel & restaurants (6.7 per cent). Sectoral (broad & detailed) growth rates of GSDP at constant (1993-94) prices are given in Table No. 5.1.

TABLE No. 5.1

Sectoral growth rates of GSDP for Maharashtra at constant (1993-94) prices

Sector	Percentage change over previous year	
	1999-00	2000-01
(1)	(2)	(3)
Primary	2.0	-11.8
1. Agriculture	1.8	-13.5
2. Forestry & Logging	0.9	-3.6
3. Fishing	-4.3	-6.0
4. Mining & Quarrying	9.9	7.8
Secondary	11.4	5.6
1. Manufacturing		
(a) Registered	11.2	6.5
(b) Un-registered	19.7	3.5
2. Construction	8.1	10.5
3. Electricity, Gas & Water Supply	-4.6	-2.2
Tertiary	12.3	5.3
1. Railways	9.0	7.2
2. Transport & Storage	6.2	1.1
3. Communication	10.9	16.6
4. Trade, Hotel and Restaurants	9.0	6.7
5. Banking & Insurance	12.4	4.0
6. Real Estate, Ownership of Dwelling and Business Services	4.6	4.1
7. Public Administration	42.5	-1.6
8. Other Services	14.7	7.1
Total	10.2	2.7

5.3 The preliminary estimate of GSDP of Maharashtra in 2000-01 at constant (1993-94) prices is estimated at Rs. 1,67,075 crore as against Rs. 1,62,680 crore in 1999-2000. At current prices, GSDP in 2000-01 is estimated at Rs. 2,58,272 crore as against Rs. 2,41,410 crore in 1999-2000, showing an increase of 7.0 per cent during the year. The corresponding growth during 1999-2000 was 13.3 per cent.

State Income and Per Capita State Income

5.4 The preliminary estimate of State Income i.e. Net State Domestic Product (NSDP) of Maharashtra at constant (1993-94) prices for 2000-01 was Rs. 1,45,734 crore, showing an increase 2.5 per cent over that of Rs. 1,42,217 crore in 1999-2000. The corresponding increase during 1999-2000 was 10.3 per cent. The State Income for 2000-01 at current prices was Rs. 2,27,893 crore, which was more by 6.9 per cent than that of Rs. 2,13,151 crore for 1999-2000. The corresponding rise during 1999-2000 was 13.2 per cent. During 2000-01, income from primary sector decreased by Rs. 4,503 crore, while income from secondary and tertiary sector increased by Rs. 6,909 crore and Rs. 12,336 crore respectively. This, in turn resulted an increase of Rs. 14,742 crore in State Income during 2000-01.

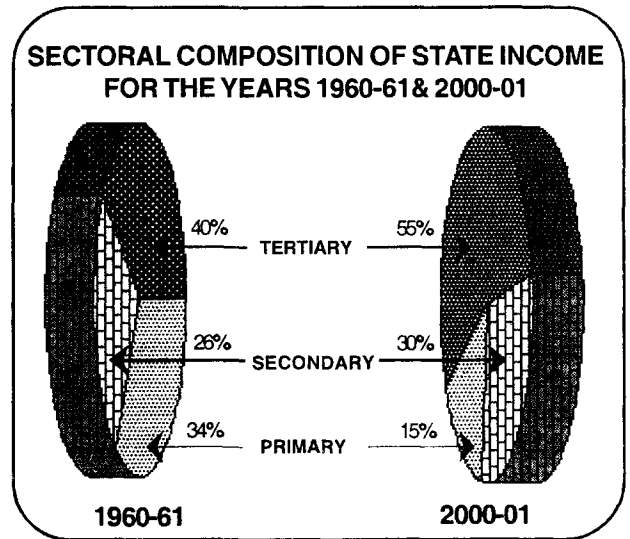
5.5 The *Per Capita* State Income (*Per Capita* NSDP) at constant (1993-94) prices is estimated at Rs. 15,172 for 2000-01 as against Rs. 15,082 for 1999-2000, registering a growth of 0.6 per cent during the year. The *Per Capita* State Income at current prices is estimated at Rs. 23,726 in 2000-01 as against Rs. 22,604 for the previous year, showing an increase of 5.0 per cent during the year.

Sectoral composition of State Income

5.6 The broad sectoral composition of the State Income, at current prices, in 2000-01, indicates that the share of the primary, secondary and tertiary sectors was 14.5 per cent, 30.0 per cent and 55.5 per cent respectively. In 1993-94, the corresponding shares were 21.2 per cent, 31.2 per cent and 47.6 per cent respectively.

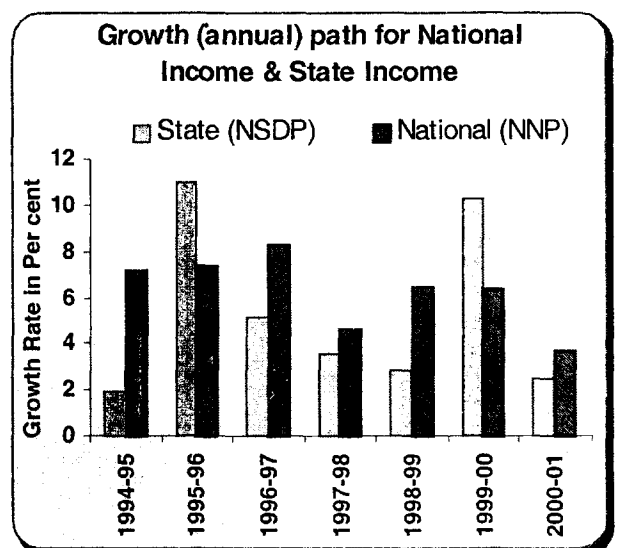
5.7 The sectoral composition of the State Income has undergone considerable changes during 1960-61 to 2000-01. During this period, the share of primary sector has declined from 34.4 per cent to 14.5 per cent, whereas the share of secondary and tertiary sector has increased

from 25.7 per cent to 30.0 per cent and from 39.9 per cent to 55.5 per cent respectively. Sectoral composition of State Income indicates that dependence of State's economy on agriculture is reducing over the years.

Growth Trends

5.8 The average annual growth rate of State Income at constant (1993-94) prices, during the last 7 years period from 1993-94 to 2000-01 was 5.5 per cent. In this period, the average annual growth rate of *per capita* state income was 3.4 per cent. The trend in the growth of State Income is not uniform for all the three sectors. The State has recorded the average annual growth rate of 5.6 per cent for secondary sector and 7.2 per cent in tertiary sector. However, the sluggish growth rate for primary sector (0.4 per cent) has slowed down the over all growth rate to 5.5 per cent.

Inter-state Comparison

5.9 The average annual growth rates of State Income and *Per Capita* State Income during 1993-94 to 1999-2000 and *Per Capita* State Income at current prices for 1999-2000 are given in Table No. 5.2. In terms of *Per Capita* State Income, among the major states in India, Maharashtra State ranked second after Punjab.

TABLE No. 5.2

Annual Growth Rates of State Income and Per Capita State Income at Constant (1993-94) Prices for major States

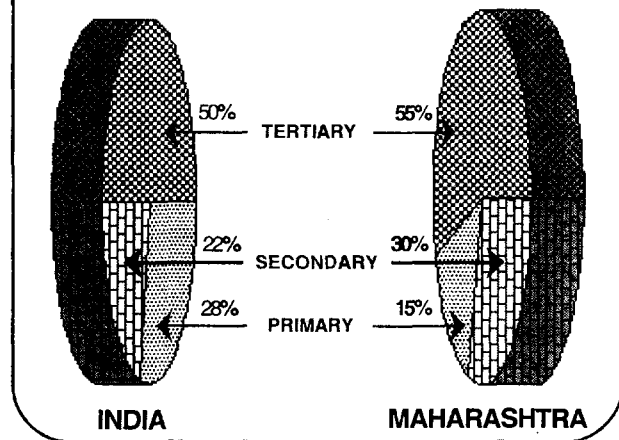
State	Growth rates in per cent for 1993-94 to 1999-2000		Per capita State Income at current prices 1999-2000 (Rs.)
	State Income	Per capita State Income	
(1)	(2)	(3)	(4)
1. Andhra Pradesh	5.0	3.6	14,715
2. Meghalaya	6.4	2.8	11,678
3. Assam	2.0	0.3	9,612
4. Bihar	5.2	3.5	5,540
5. Gujarat	7.3	5.5	18,625
6. Haryana	5.6	3.5	21,114
7. Himachal Pradesh	6.3	3.5	15,012
8. Karnataka	7.4	5.8	16,343
9. Maharashtra	5.6	3.5	22,604
10. Orissa	3.3	2.0	9,162
11. Punjab	4.4	2.4	23,040
12. Tamil Nadu	6.4	5.3	19,141
13. Uttar Pradesh	5.5	3.2	9,765
14. Tripura	8.3	4.5	10,213
15. Rajasthan	7.5	5.3	12,533
All-India	6.6	4.6	15,562

Comparison with National Income

5.10 At current prices the National Income (i.e. Net National Product at factor cost) is estimated at Rs. 16,79,982 crore in 2000-01 as against Rs.15,57,781 crore in 1999-2000 showing an increase of 7.8 per cent. The corresponding increase in the State Income was at 6.9 per cent. In 2000-01 the *Per Capita* National Income at current prices was Rs. 16,487 as against *per capita* State Income of Rs. 23,726. The higher *per capita* State Income is mainly the result of the prominence of registered manufacturing and tertiary sectors in the State.

5.11 The National Income at constant (1993-94) prices in 2000-01 showed an increase of 3.7 per cent over that in 1999-2000. During the same period, the State Income at constant (1993-94) prices increased by 2.5 per cent.

SECTORAL COMPOSITION OF NATIONAL INCOME AND STATE INCOME IN 2000-01 (AT CURRENT PRICES)

5.12 The share in the State Income (at current prices) in 2000-01 pertaining to primary, secondary and tertiary sectors was 14.5 per cent, 30.0 per cent and 55.5 per cent respectively. The corresponding share in National Income was 28.4 per cent, 22.2 per cent and 49.4 per cent respectively.

5.13 The sectorwise details of Gross State Domestic Product, State Income and National Income at current & at constant (1993-94) prices are presented in Table Nos. 14 to 19 of Part II of this publication.

District Domestic Product

5.14 Estimates of domestic product at district level are compiled by the 'income originating approach' which is the method used for calculating the state domestic product. Though the income accruing concept is a better method to work out estimates of district income, it cannot be adopted to workout district income estimate, because economic activity at the district level is open ended and inter-district flows cannot be captured. Therefore district domestic product estimates have all inherent limitations of state domestic product estimates. The availability of districtwise basic data required for estimation of income at the district level is still not satisfactory. The data in respect of primary sector is mostly available, but it is very scanty for other sectors. As such, wherever the basic data is available, the methodology used at the state level has been followed for preparation of estimates at district level. When actual data is not available, proxy indicators are used to allocate State level estimates to districts. Because of the paucity of data, use

of indicators for allocation and various limitations, of estimation procedure, the district domestic products are to be accepted with a margin of error and can be used to have a broad judgement on the level of income in the districts. The district domestic product estimates presented in this publication may be viewed considering these limitations.

Per Capita Net District Domestic Product

5.15 Among the districts, Brihan Mumbai with *Per Capita* Net District Domestic Product at Rs. 48,954 (at current prices) in 2000-01 stood first followed by Raigad (Rs.34,131), Pune (Rs. 31,328), Thane (Rs.28,443) and Nagpur

(Rs.26,217). The lowest *Per Capita* Income was for Gadchiroli district (Rs. 10,746).

5.16 Divisionwise distribution of Net State Domestic Product indicates that Konkan division accounts for 40.78 per cent of total NSDP in the State followed by Pune (21.32 per cent) and Nashik (12.20 per cent). The least contribution was from Amravati division (6.72 per cent). Districtwise Net District Domestic Product, *Per Capita* District Domestic Product for the year 1999-2000 and 2000-01 and Percentage change over previous year are given in Table No. 20 in part II of this publication.

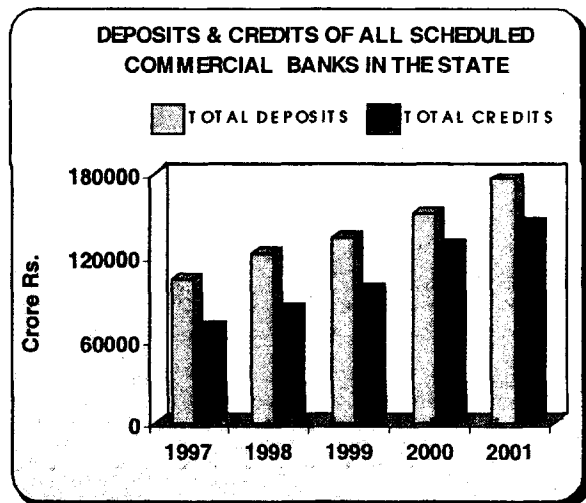
Scheduled Commercial Banks

6.1 The commercial banking sector plays an important role in the mobilisation of deposits and disbursement of credits to various sectors of the economy. Formal financial institutional agencies, especially the Commercial Banks are playing an important role in the development of the State.

6.2 As on 30th June, 2001 total number of banking offices (branches) of scheduled commercial banks in the State was 6,294 which accounted for 9.5 per cent of the total scheduled commercial banking offices (66,119) in the country. The number of banking offices in the State increased by 1.12 per cent over that of the previous year. Of the total scheduled commercial banking offices in the State, 37 per cent were in the rural areas, 17 per cent were in semi-urban (population above 10,000 and less than one lakh) areas and 46 per cent were in the urban areas. Brihanmumbai alone accounted for 50 per cent of the banking offices in urban areas in the State. Of the total banking offices in India, the rural areas, semi-urban areas and the urban areas accounted for 49 per cent, 22 per cent and 29 per cent respectively. The number of scheduled commercial banking offices per lakh population in the State as on 30th June, 2001 was 6.5 which was slightly more than that of All-India (6.4).

6.3 As per position on 30th June, 2001 Maharashtra stands the first in India in respect of both aggregate bank deposits and gross bank credits. Though the State had a share of only 9.5 per cent in the total number of banking offices in India, its share in the aggregate deposits and gross credits was higher at 18 per cent and 26 per cent respectively. The aggregate deposits of the scheduled commercial banks in the State at the end of June, 2001 were Rs.1,76,001 crore

which were higher by 16.9 per cent than those in the previous year. During the same period gross credits increased by 11.8 per cent to Rs.1,43,507 crore. The corresponding increase in aggregate deposits and gross credits at the All-India level was 17.2 per cent and 15.0 per cent respectively.

6.4 Deposits and credits of all Scheduled Commercial Banks ending on 30th June, 2001 in the rural and semi-urban areas taken together for the State were Rs.16,802 crore and Rs.9,167 crore respectively, showing an increase in deposits by 13.6 per cent and increase in credits by 18.1 per cent over the previous year. Corresponding increase in deposits and credits in the country was 16.5 per cent and 14.1 per cent respectively. Even though the rural and semi-urban areas of the State accounted for 54 per cent branches of the scheduled commercial banks in the State, their share in aggregate deposits and gross credits was merely 9.5 per cent and 6.4 per cent respectively.

6.5 Brihanmumbai alone accounted for 23.1 per cent branches of all scheduled commercial

banks in the State and its share in total deposits and credits was as high as 72 per cent and 83 per cent respectively.

6.6 The details of deposits and credits of the scheduled commercial banks in the State from 1971 to 2001 are given in Table No.21 of Part II.

6.7 The *per capita* deposit of these Scheduled Commercial Banks in the State as on 30th June, 2001 was Rs.18,106 which was almost double of that for All-India (Rs.9,394). The *per capita* credit of these banks in the State was Rs. 14,763, which was more than two and half times of All-India per capita (Rs.5,309). The *per capita* deposit and credit for the State excluding Brihanmumbai was merely at Rs.5,677 and Rs.2,775 respectively, about 50 per cent of All-India averages.

6.8 The Credit-Deposit Ratio (CDR) of all the scheduled commercial banks in the State, at the end of June, 2001 was 82 per cent as against 85 per cent in last year. The CDR of all scheduled commercial banks in Brihanmumbai was much higher at 94 per cent at the end of June, 2001. The CDR for rural and semi-urban scheduled commercial banks taken together was 55 per cent as against 52 per cent for the previous year. The CDR of all scheduled commercial banks in the State (82 per cent) was much higher than that for All-India (58 per cent).

6.9 The latest available data on outstanding credits of the scheduled commercial banks in the State in different sectors which pertains to 31st March, 2000 is presented in the table No.6.1.

6.10 The outstanding credits of all scheduled commercial banks in the State as on 31st March, 2000 were Rs. 1,25,206 crore and were higher by 29.6 per cent than that of the previous year. In the total outstanding credits at All India level on 31st March, 2000, Maharashtra had a share of 27 per cent and it was highest amongst all the States. Of the total outstanding credits by the scheduled commercial banks in the State, at the end of March, 2000 manufacturing sector accounted for a sizeable share of 48.8 per cent, followed by trade (18.0 per cent). The agriculture and allied activities accounted for only 3.8 per cent. The artisans, village industries and other small-scale industries which are included in the manufacturing sector accounted for 5.3 per cent of the total outstanding credits.

Table No. 6.1
Sectorwise outstanding credits of scheduled commercial banks in Maharashtra

(Rs. in crore)

Sr. No.	Sector	As on 31st March, 1999		As on 31st March, 2000	
		Out-standing credits	Percentage to total	Out-standing credits	Percentage to total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1.	Agriculture and allied activities	3,977	4.12	4,750	3.79
2.	Mining and quarrying	305	0.32	1,395	1.12
3.	Manufacturing *	50,686	52.46	61,054	48.76
4.	Electricity, Gas and Water Supply	1,302	1.35	1,602	1.28
5.	Construction	1,825	1.89	2,144	1.71
6.	Transport operators	2,012	2.08	2,421	1.94
7.	Professional and other services	2,637	2.72	2,870	2.29
8.	Trade	15,522	16.06	22,496	17.97
9.	Personal loans	6,092	6.30	8,090	6.46
10.	Others	12,267	12.70	18,384	14.68
	Total	96,625	100.00	1,25,206	100.00
	*of which to Artisans, Village Industries and other Small-Scale Industries	5,824	6.02	6,664	5.32

Annual Credit Plan

6.11 With a view to improving annual rural credit delivery system, a scheme viz. Service Area Approach (SAA) has been introduced by Reserve Bank of India. As per SAA Scheme, all credit requirements of the rural population from a cluster of villages are allocated to a unique financial institution. The Commercial Banks, Regional Rural Banks and Co-operative Banks together are expected to achieve the yearly targets of credit disbursement. The targets of credit disbursement are fixed by the respective lead bank in each district. The Bank of Maharashtra is the convenor bank to monitor this scheme in the State. The targets and achievements in respect of credit disbursement under this scheme for the years 2000-01 and 2001-02 are given in the table No.6.2.

6.12 Under the Annual Credit Plan, total credit of Rs.6,214-crore was disbursed during the year 2000-01 in the rural areas of the State. Of this, the share of Agriculture and allied activities was 75 per cent. During the current financial year 2001-02 by the end of September, 2001, credit of Rs.4,066 crore was disbursed. During 2001-02 upto September, 2001, loan was disbursed to 4.86 lakh beneficiaries. Out of that

TABLE NO. 6.2
Credit disbursement in Maharashtra State by Financial Institutions like Commercial Banks, Regional Rural Banks and Co-op. Banks under the Annual Credit plan

(Rs. in crore)

Sr. No.	Sector	2000-01			2001-02		
		Target	Achievement	No. of beneficiaries	Target	Achievement up to September, 2001	No. of beneficiaries
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1.	Agriculture and allied activities	4,447.34	4,677.42 (105)	5,55,918	5,496.37	3,363.90 (61)	4,22,070
2.	Rural Artisans, village & Cottage Industries & SSI	669.48	403.56 (60)	4,463	765.07	175.81 (23)	2,027
3.	Other Sectors	1,115.45	1,132.74 (102)	1,23,939	1,411.77	526.32 (37)	61,948
Total		6,232.27	6,213.73 (99.70)	6,84,320	7,673.21	4,066.03 (53)	4,86,045

Note : Figures in brackets indicate percentages of the achievement to target.

4.22 lakh (87 per cent) beneficiaries were from agriculture and allied activities, followed by 0.62 lakh (13 per cent) from other sectors. During the last year there were 6.84 lakh beneficiaries. The target of credit disbursement proposed under Annual Credit Plan 2002-03 is Rs. 9,131 crore.

Assistance given under Swarnajayanti Gram Swarogjar Yojana (SGSY)

6.13 Swarnajayanti Gram Swarogjar Yojana (SGSY) has been launched from April, 1999 by the Government of India by restructuring IRDP and other self employment programmes. The objective of SGSY is to bring the existing poor families (known as Swarogjaris) above the poverty line within three years by providing them income generating assets through a mix of bank credit and Government subsidy. During 2000-01, under SGSY subsidy of Rs.77.04 crore and credit of Rs.173.77 crore was disbursed to total of 87,998 swarogjaris in the State. The per beneficiary package was of the Rs.28,501. Since inception of the scheme upto March, 2001 total assistance of Rs.469.62 crore (subsidy Rs. 141.81 crore and credit Rs. 327.81 crore) was disbursed to 1,75, 992 swarogjaris. During the year 2001-02 by the end of December, 2001, subsidy of Rs.31.55 crore and credit of Rs. 60.36 crore was disbursed to 32,522 swarogjaris, as against the subsidy of Rs.24.16 crore and credit of Rs.63.12 crore disbursed to 29,212

swarogjaris, during the same period of the previous year.

Joint Stock Companies

6.14 As on 31st December, 2001 the number of Joint Stock Companies in Maharashtra State was 1,27,876 and were higher by 4.07 per cent over the previous year. The increase in the number of Joint Stock Companies at the All-India level during the same period was 3.7 per cent. Of the total Joint Stock Companies in India as at the end of December, 2001, Maharashtra accounted for 21.9 per cent. Out of the total Joint Stock Companies in the State 1,15,686 (22.7 per cent) were private limited companies and 12,190 (16.0 per cent) were public limited companies. The percentage decrease in the number of public limited companies and the percentage increase in the number of private limited companies during the year 2000-01 over last year was 0.9 and 4.6 respectively. The paid-up capital of these companies in the State increased from Rs.55,543 crore as at the end of March, 2000 to Rs.68,881 crore as at the end of March, 2001 registering a growth of 24.0 per cent, which is more than that of the All-India level (10.5 per cent). The paid-up capital at All-India as at the end of December, 2000 and December, 2001 was Rs.3,07,559 crore and Rs. 3,39,802 crore respectively. Of the total paid up capital of Joint Stock Companies in India as at end of December, 2001, Maharashtra accounted for 20.3 per cent.

Small Savings

6.15. Under the Small Savings Scheme, during the year 2000-01, the net collection in the State was Rs.6,740 crore which was more than the target of Rs. 5,600 crore. The net small savings collection during 1999-2000 was Rs.5,403 crore. Under this scheme during 2000-01, a loan assistance of Rs.4,660 crore was received by the State Government from the Government of India. During the year 2001-02 upto the end of December, 2001, the net collection under this scheme was Rs.4,178 crore as against Rs. 4,122 crore during the corresponding period of the previous year.

Lottery

6.16. In order to raise resources for the socio-economic development, the State Government introduced the Scheme of Lottery in the State from 1st March,1969. Under this scheme monthly, weekly and daily draws are being arranged. During 2000-01, the net profit from lottery was Rs.17.02 crore as against Rs.11.93 crore in the year 1999-2000. During 2001-02 upto December, 2001, the net profit from lottery was Rs.5.14 crore as against Rs. 16.27 crore for the same period in the previous year.

Price situation

7.1 The changes in prices influence a wide range of economic activities. The changes in prices over a period of time can be gauged by the statistical method of index number of prices. The price index can be either at the wholesale level or at the retail level. Though conventionally, Wholesale Price Index (WPI) is being used in India to measure the overall rate of inflation in the economy, Consumer Price Index (CPI) is used to measure changes in prices of items of daily consumption.

A. Price situation in India

All-India Wholesale Price Index Number

7.2 The wholesale price index is the most widely used index in business, industry and Government. The annual rate of change in WPI is interpreted as the annual rate of inflation. This is an important indicator of macro-economic stability in the economy. Inflation based on All-India WPI (base year-1993-94) during 1999-2000 was the lowest annual (52 weeks' average) inflation rate (3.3 per cent) in the country since the launching of the economic reforms in 1991. In contrast, the financial year 2000-01 recorded a sharp rise in inflation rate (7.1 per cent). This was mainly due to increase in the administered prices of petroleum products like LPG, kerosene etc. in September, 2000. The inflation rate for the financial year 2001-02 (April, 2001 to January, 2002) remained moderate at 4.0 per cent because of easy availability of foodgrains and fall in the prices of manufactured products due to liberalised trade regime. The monthly inflation rate which hovered around 5.0 per cent during the first half of the year 2001-02 declined continuously and hit a new low of 1.5 per cent in the month of January, 2002. The major groupwise WPI and inflation rates for latest periods are given in Table No.7.1.

TABLE No. 7.1
Major Groupwise All-India Wholesale Price Index
Numbers
(Base Year 1993-94=100)

Year/ Month	Primary articles	Fuel, power light and lubricants	Manu- factured products	All commo- dities	Inflation rate
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Weight	22.02	14.23	63.75	100.00	-
1998-99	156.2	148.5	133.6	140.7	5.94
1999-2000	158.0	162.0	137.2	145.3	3.33
2000-01	162.5	208.1	141.7	155.7	7.13
2000-01*	162.8	205.0	141.2	155.1	7.09
2001-02*	168.7	226.2	144.3	161.3	4.04
April, 2001	165.1	222.7	144.2	159.9	5.41
January, 2002 (P)	166.4	228.7	144.1	161.0	1.51

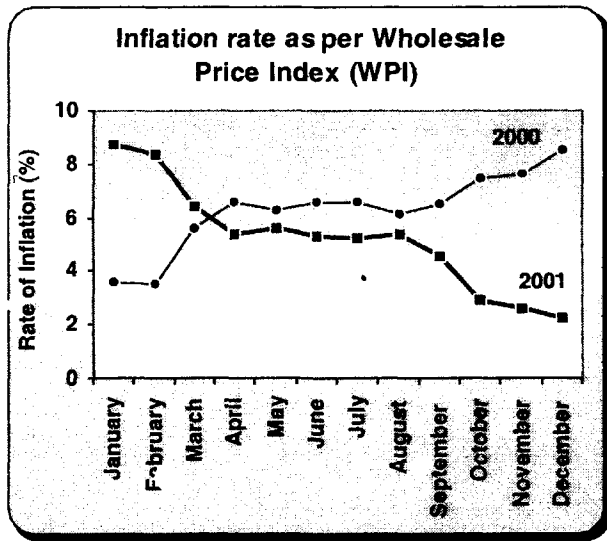
* 10 months' average (April to January) (P) Provisional

7.3 The average index of the major group 'Primary Articles', for the period April, 2001 to January, 2002 registered an increase of 3.6 per cent over the corresponding period of earlier year. This was the combined effect of the increase in the average indices of the groups 'food articles' (3.1 per cent), 'non-food articles' (4.9 per cent) and 'minerals' (5.4 per cent).

7.4 The average index of the major group 'Fuel, power, light and lubricants' for the period April, 2001 to January, 2002 registered an increase of 10.3 per cent. This was mainly due to increase in the average index of the groups 'Mineral oils' (LPG, kerosene etc.) and 'electricity'.

7.5 In the case of major group 'manufactured products' the increase in the average index was moderate during the period April, 2001 to January, 2002 (2.2 per cent). The same during the corresponding period of the earlier year was 3.1 per cent.

7.6 During the current financial year 2001-02 the monthly All-India WPI moved up marginally (0.7 per cent) from 159.9 in April, 2001 to 161.0 in January, 2002.

Consumer Price Index Numbers

7.7 Consumer Price Index Numbers capture the retail price movement of essential commodities for different sections of the consumers. There are at present three CPIs covering different socio-economic groups in the economy.

All-India Consumer Price Index Number for Industrial Workers (CPIIW)

7.8 This index measures monthly movement of retail prices of essential commodities and services in 70 industrially developed centres in the country. Out of these, five centres viz. Mumbai, Pune, Nagpur, Solapur and Nashik are from Maharashtra State. In addition, CPIIW for five centres in the State viz. Jalgaon, Nanded, Aurangabad, Kolhapur and Akola are also compiled by the State Govt. The major groupwise CPI and inflation rates for latest periods are given in Table No.7.2.

7.9 The inflation rate based on CPIIW (base year-1982) remained below five per cent during the financial year 2001-02 (April to December, 2001). The same in the preceding two years i.e.1999-2000 (3.4 per cent) and 2000-01 (3.8 per cent) also remained at a very low level. The inflation rate which was 2.3 per cent at the beginning of the financial year 2001-02 moved up marginally in the subsequent months and reached 5.2 per cent in August, 2001. However, it remained below five per cent level in the next three months (September to November) and again moved up to 5.2 per cent in the month of December, 2001. The

TABLE No. 7.2
Major Groupwise All-India Consumer Price Index Numbers for Industrial Workers.
(Base Year 1982=100)

Year/ Month	Food	Pan, supari tobacco and intoxicants	Fuel and light	Housing	Clothing, bedding, & footwear	Miscell- aneous	General index	Inflation rate
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
Weight	57.00	3.15	6.28	8.67	8.54	16.36	100.00	-
1998-99	445	515	353	389	296	386	414	13.13
1999-2000	446	565	379	437	306	416	428	3.42
2000-01	453	592	454	463	315	442	444	3.82
2000-01*	455	588	448	457	317	439	444	4.12
2001-02*	467	618	475	504	324	460	462	4.05
April, 2001	450	613	471	479	322	453	448	2.28
December, 2001	473	620	483	517	327	471	469	5.16

* 9 months' average (April to December)

comparatively higher inflation rates in August and December than other months in the financial year 2001-02 were mainly due to rise in the indices of the sub-group 'vegetables and fruits' in August and the major group 'housing' in the month of December. The average All-India CPIIW for the period April to December, 2001 was (462), higher by 4.1 per cent than for the corresponding period for the previous year. During the current financial year CPIIW for December, 2001 was 469. This was higher by 5.4 per cent than the index (445) for March, 2001. The Central Government employees' wage compensation is done twice a year based on the movement of this index.

All-India Consumer Price Index Number for Agricultural and Rural Labourers

7.11 Labour Bureau, Simla releases CPI for agricultural and rural labourers (base year-1986-87) as a monthly series for the country and all the States. During 2001-02 (April to December), the respective average consumer price indices of Agricultural Labourers and Rural Labourers recorded a very low increase of less than one per cent each over the corresponding average indices of previous year. The CPI for Agricultural labourers is used for fixation and revision of minimum wages in agriculture sector.

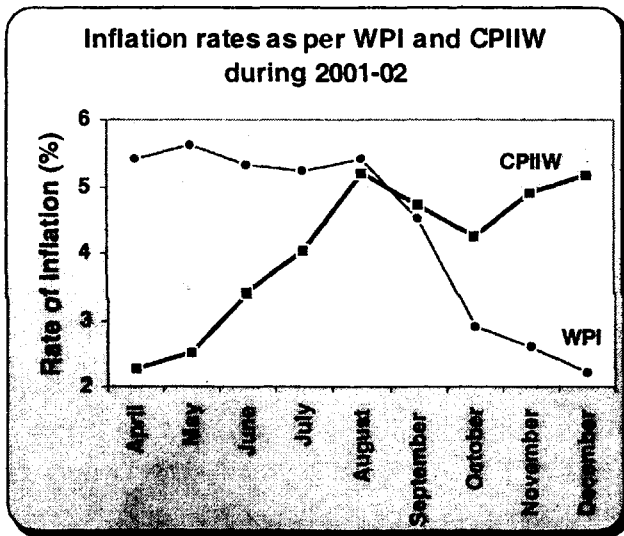
B. Price situation in Maharashtra.

7.12 The price situation in the State is bound to be influenced by the price behaviour in the country as a whole. For assessing the price situation in the State, the Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra collects, on a regular basis, the retail prices of essential commodities and cost of services to consumers from selected centres in the urban and the rural areas. On the basis of these prices, monthly Consumer Price Index Numbers (base year-1982) are compiled separately for the urban and rural areas of the State. From the index thus compiled for the State it is observed that inflation rate in urban and rural areas in the State also remained very low during 2001-02 as at All-India level.

Price Behaviour in Urban Areas of the State

7.13 During 2001-02, the average Urban Consumer Price Index (UCPI) for the period April, 2001 to January, 2002 was higher by 3.9 per cent than the corresponding average for the previous year. The corresponding rise during 2000-01 was 3.4 per cent.

7.14 The UCPI for January, 2002 (456) was higher by 4.6 per cent over that for March, 2001 (436). This increase was mainly due to rise in the prices of items like wheat, groundnut oil, potato and garlic. The major groupwise UCPI and inflation rates for latest periods are given in Table No.7.3.

All-India Consumer Price Index Number for Urban Non-manual Employees

7.10 All-India Consumer Price Index Number for Urban Non-manual Employees (base year-1984-85) is released by Central Statistical Organisation as a monthly series for 59 cities in the country. Out of these, 5 cities viz., Mumbai, Aurangabad, Nagpur, Pune, Solapur are from Maharashtra. This index monitors prices of essential commodities and services in various cities. Banks and Embassy employees are known to use this index for wage compensation. Inflation rate for the year 2001-02 (April to December) as per CPI for urban non-manual employees was 5.3 per cent. The same for the previous year 2000-01 was 5.5 per cent.

TABLE No. 7.3
Groupwise Consumer Price Index Numbers for Urban Maharashtra
 (Base Year 1982=100)

Year/ Month	Food	Pan, supari and tobacco	Fuel, power and light	Clothing, bedding, and footwear	Miscell- aneous	All commodities	Inflation rate
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Weight	54.12	2.02	6.67	5.95	31.24	100.00	----
1998-99	436	531	261	505	394	417	13.64
1999-2000	424	576	273	512	429	424	1.58
2000-01	421	594	380	518	454	438	3.31
2000-01*	423	594	375	517	452	438	3.42
2001-02*	431	609	418	538	479	455	3.93
April, 2001	413	610	414	536	474	443	2.50
January, 2002 (P)	429	609	419	541	486	456	3.96

* 10 months' average (April to January) (P) Provisional

Price Behaviour in Rural Areas of the State

7.15 During 2001-02 the average Rural Consumer Price Index (RCPI) for the period April, 2001 to January, 2002 slightly moved up by 1.1 per cent than the corresponding average for the previous year. However, in the financial year 2000-01 there was a fall of about one per cent in the index over the corresponding period of previous year.

7.16 The RCPI for January, 2002 (442) was higher by 4.6 per cent over that for March, 2001 (422). This was mainly due to increase in the prices of commodities Jowar, potato, gramdal, gur and garlic. The major groupwise RCPI and inflation rates for latest periods are given in Table No.7.4.

Consumer Price Index Numbers for Agricultural and Rural Labourers in Maharashtra

7.17 As per CPI for Agricultural and Rural labourers in Maharashtra released by the Labour Bureau, the average index during the year 2001-02 (April to December) was lower by 1.2 per cent for agricultural labourers than that for

TABLE No. 7.4
Groupwise Consumer Price Index Numbers for Rural Maharashtra
 (Base Year 1982=100)

Year/ Month	Food	Fuel and light	Clothing	Miscell- aneous	All commo- dities	Inflation rate
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Weight	61.66	7.92	7.78	22.64	100.00	----
1998-99	449	328	370	425	428	14.80
1999-2000	445	342	378	468	437	2.07
2000-01	415	405	380	503	431	(-1.22)
2000-01*	418	401	380	501	433	(-0.94)
2001-02*	415	434	383	518	437	1.09
April, 2001	393	425	379	512	422	(-3.14)
January, 2002(P)	421	439	388	519	442	3.23

* 10 months' average (April to January) (P) Provisional

the corresponding period of previous year. In the case of rural labourers also the average index (April to December, 2001) remained lower by 0.8 per cent than the average index of the corresponding period of earlier year.

7.18 The major groupwise WPI, CPIs, and the inflation rates are given in Table Nos. 22 to 29 of Part II of this publication.

Civil supplies

Public Distribution System

7.19 The Public Distribution System (PDS) has been a major instrument for ensuring availability of certain essential commodities at affordable prices. It is an important constituent of the strategy of the anti-poverty programme.

Three Tier Supply Card Scheme

7.20 Generally, it is experienced that the affluent class of families do not purchase foodgrains from PDS. To cater foodgrains to only needy families, the State Government introduced 'Three Tier Card Scheme' from 1st May, 1999. Three types of supply cards are issued to the households depending on their annual income. Yellow supply cards are issued to the families having annual income below Rs. 15,000, saffron supply cards are issued to the families having annual income between Rs. 15,000 to 1 lakh and white supply cards are issued to the families having annual income over Rs. 1 lakh. The supply of foodgrains, edible oil, sugar and pulses have been stopped to the white supply card holders.

7.21 The distribution of rice, wheat, sugar, and kerosene through the Public Distribution System (PDS) was continued during the year 2001-02 in the State. In addition to above commodities iodised salt, tea powder, toilet soap and washing soap are also being distributed in tribal areas under specially subsidised PDS.

7.22 The number of authorised ration/fair price shops in the State increased from 46,756 at the end of December, 2000 to 48,655 at the end of December, 2001. Out of 48,655 ration/fair price shops, 36,403 were in the rural areas and remaining 12,252 were in the urban areas. From October, 2001, the monthly quantum of foodgrains under PDS for saffron cardholders, has been revised and fixed at 10 Kg. per card per month at the rate of Rs. 10 per kg. for rice and Rs. 7.25 per kg. for wheat.

Targeted Public Distribution System

7.23 Under the common minimum needs programme, the Government of India decided to streamline the PDS with the focus on the poor and accordingly has introduced 'Targeted Public Distribution System (TPDS)'. This system is for below poverty line families and is being implemented throughout the State with effect from 1st June, 1997. Under this system, the Government of India has fixed number of BPL families in the State at 65.34 lakh. However, the State Government has decided to give benefits

under this system to all yellow ration cardholders identified in 1997-98 Integrated Rural Development Programme (IRDP) survey having their annual income upto Rs. 15,000 per annum.

7.23.1 Under this system, 20 kg. of foodgrains (wheat and / or rice) per supply card per month was entitled. Since 1st August, 2001, quantum of foodgrains under this system has been increased to 25 kg. per month per card. The retail prices of wheat and rice supplied under this system are revised to Rs. 5 and Rs. 6 per kg. respectively w.e.f. 1st October, 2001.

Antyodaya Anna Yojana

7.24 In order to make the TPDS more focused and target oriented towards the poor, the Government of India has launched the Antyodaya Anna Yojana in December, 2000.

7.24.1 The scheme contemplates identification of poorest among poor families and providing them 25 kg of foodgrains per family per month at low price (for wheat Rs.2 per kg. and for rice Rs.3 per kg). For this scheme, the Government of India has fixed the number of such families in Maharashtra at 10.02 lakh. The scheme is being implemented in the State from May, 2001.

Allotment of Foodgrains

7.25 The Government of India continued to allot rice and wheat to the State Government through the Food Corporation of India (FCI) for distribution under the PDS. During 2000-01, the State received 7.91 lakh tonnes of rice (including 5.22 lakh tonnes under TPDS) and 14.66 lakh tonnes of wheat (including 9.69 lakh tonnes under TPDS).

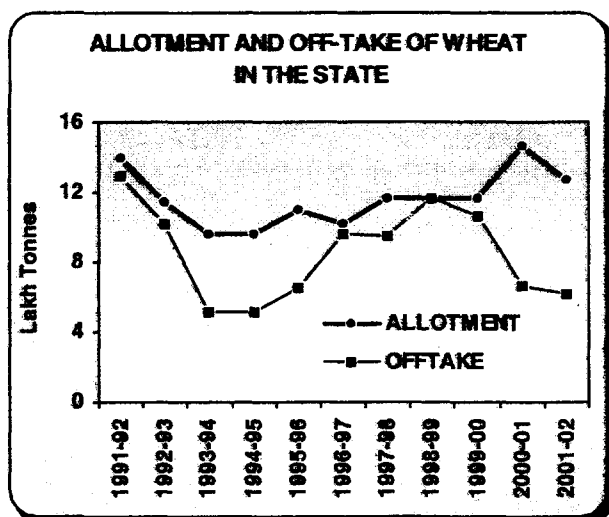
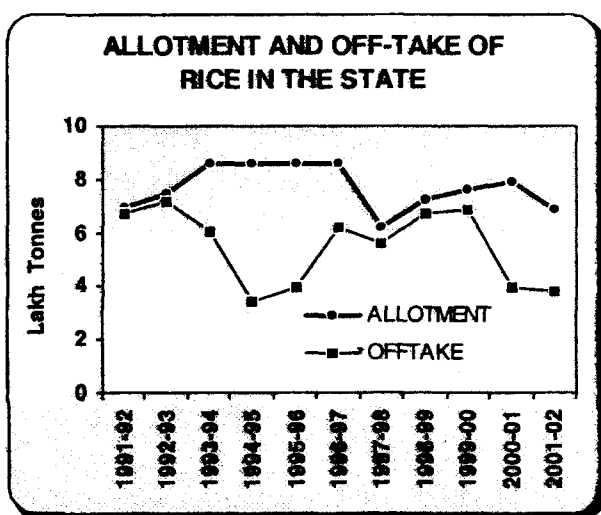
7.25.1 During 2001-02, upto December, 2001 the State received 6.84 lakh tonnes of rice (including 4.16 lakh tonnes under TPDS and 0.67 lakh tonnes under Antyodaya Anna Yojana) and 12.70 lakh tonnes of wheat (including 7.72 lakh tonnes under TPDS and 1.25 lakh tonnes under Antyodaya Anna Yojana).

7.25.2 At present, under Antyodaya Anna Yojana the State Government is receiving 0.08 lakh tonnes of Rice and 0.17 lakh tonnes of wheat per month from Government of India.

Offtake by Fair Price Shops

7.26 During 2000-01, the offtake of rice by Fair Price Shops was 3.94 lakh tonnes (including 3.80 lakh tonnes under TPDS) and that of wheat was 6.64 lakh tonnes (including 6.42 lakh tonnes under TPDS).

7.26.1 Upto December, 2001, offtake of rice by Fair Price Shops in the State was 3.81 lakh tonnes (including 3.15 lakh under TPDS and 0.53 lakh tonnes under Antyodaya Anna Yojana) as against 2.88 lakh tonnes (including 2.76 lakh tonnes under TPDS) for the corresponding period of 2000-01. In the case of wheat, upto December, 2001, it was 6.13 lakh tonnes (including 5.02 lakh tonnes under TPDS and 0.94 lakh tonnes under Antyodaya Anna Yojana) as against 4.84 lakh tonnes (including 4.65 lakh tonnes under TPDS) during the corresponding period of the previous year.

Specially Subsidised Public Distribution Scheme

7.27 Considering to the inadequate purchasing power of tribals, the State Government is implementing a scheme known as 'Specially Subsidised Public Distribution Scheme' for the tribal areas in the State since November, 1992 in 68 talukas of 15 districts. The additional

commodities distributed under this scheme, their quantum per supply card per month and retail selling prices per kg. are shown in Table No. 7.5.

TABLE No. 7.5
Quantum and Prevailing retail selling prices of additional commodities distributed under Specially Subsidised Public Distribution Scheme in ITDP areas.

Commodity (1)	Quantum per supply card per month (in kg.) (2)	Retail selling price per kg. (Rs.) (3)
1. Turdal	1	Not Distributed
2. Gramdal	1	12.00 @
3. Iodised Salt	1	1.65
4. Tea Powder	3 Packets (100 gm. each)	10.50 (per 100 gm.)
5. Toilet Soap	2 Cakes (100 gm each)	3.40 (per cake)
6. Washing Soap	2 Cakes (125 gm. each)	2.40 (per cake)

@ At concessional rate

7.28 The allotment and offtake of other commodities by the fair price shops under ITDP areas during 2000-01 is given in the table No.7.6.

TABLE No. 7.6
The Allotment and Offtake of other commodities under ITDP areas during 2000-01. (in Tonnes)

Commodity (1)	Allotment (2)	Offtake (3)
1. Gramdal*	12,500	12,500
2. Iodised Salt	1,077.1	N.A.
3. Tea Powder	47.75	N.A.
4. Toilet Soap	13.1	N.A.
5. Washing Soap	15.0	N.A.

*For entire State

Door Step Delivery Scheme

7.29 As a part of the PDS, the 'Door Step Delivery Scheme' is being implemented in the tribal areas of the State. Under this scheme, the transportation of commodities from Government godowns to fair price shops is carried out by using Government vehicles at Government cost. At present the scheme covers nearly 5,000 fair price shops using 162 vehicles. In the tribal areas of the State, the scheme is being implemented through the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation and 162 vehicles have been handed over to this agency for the said purpose.

7.29.1 The 'Door Step Delivery' scheme is also being implemented in drought prone areas with effect from 1st April, 1998. Under this scheme, 90 vehicles are deployed and the same have been handed over to the Maharashtra State Co-operative Marketing Federation which is the implementing agency. To enable these agencies to meet the running cost, maintenance, repairs and replacement costs, cost on fuel, salaries of drivers etc., an amount of Rs.12.40 per quintal in ITDP areas, and Rs.10.40 per quintal in DPAP areas is reimbursable.

Controlled (Levy) Sugar

7.30 Since February, 2001, the State receives monthly allocation of 16,792 tonnes of levy sugar for distribution under PDS to BPL families. The quantum of levy sugar to be supplied to BPL Cardholders is 500 grams per head per month. The Government of India has increased the retail price of levy sugar from Rs.13 to Rs.13.25 per kg. with effect from 1st March, 2001.

7.30.1 Apart from the monthly regular allocation of levy sugar during the year 2001, the Government of India has sanctioned additional allotment of 4,507 tonnes of levy sugar as festival quota. This additional sugar was made available for distribution in the month of September, 2001 on the occasion of Ganpati festival at the rate of 200 grams per head. Equal amount of levy sugar is also sanctioned by Government of India in November, 2001 on the occasion of Diwali festival which was distributed 1 kg per BPL family over and above the normal entitlement.

Edible Oil

7.31 As open market prices of palmolein oil lowered drastically during 1999-2000, the offtake of Refined Bleached Deodorised (RBD) palmolein oil distributed through PDS was badly affected. Hence the Government stopped distribution of the RBD palmolein oil to cardholders from January, 2000. However, the State Government have made available imported 10,000 tonnes of RBD Palmolein Oil during the festival season, at subsidised rate of Rs.18 per litre to yellow and saffron colour cardholders for the last year.

Kerosene

7.32 During 1999-2000 upto January, 2000, the State received monthly allocation of 1,68,972 Kilolitres of kerosene from the Government of India. However, the Government of India has decided to reduce the kerosene quota at the rate of 143 litre per year per additional LPG connection

released over and above the normal entitlement of LPG connections. Accordingly, during the period from February, 2000 to March, 2001, the Government of India, has reduced the State's monthly allocation by 14,550 Kilolitres of kerosene and since April, 2001 onwards the State is receiving 1,54,422 Kilolitres of kerosene.

7.32.1 Due to the increase in transportation cost and also in commission of semi-wholesalers and retailers, with effect from October, 2001 retail price of kerosene for Mumbai Rationing Area is revised to Rs. 7.64 per litre and in the rest of the districts it is fixed between Rs.7.53 to Rs.9.50 per litre. The retail price of industrial kerosene in Mumbai rationing area is fixed at Rs. 16.06 per litre.

7.32.2 There are 60,196 kerosene licensees in the State, of which 766 are wholesale licensees.

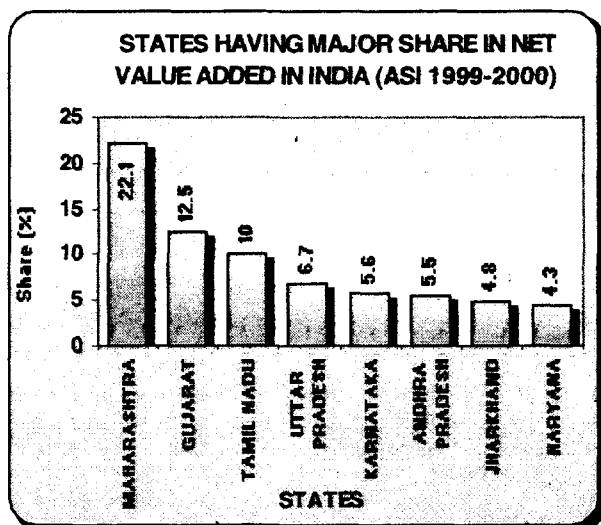
Support Price Scheme

7.33 As in the past, in 2001-02 also the State Government has made arrangements to purchase paddy, Fair Average Quality (FAQ) jowar, bajra and maize under the Support Price Scheme through the Maharashtra State Co-operative Marketing Federation and Maharashtra State Tribal Development Corporation. The support prices for Grade 'A' and common variety of paddy per quintal for 2001-02 season are Rs.560 and Rs.530 respectively. These prices for previous year were Rs.540 and Rs.510 per quintal respectively. During 2001-02 the support price of FAQ jowar, bajra and maize was revised to Rs.485 per quintal. In previous season, these prices were fixed at Rs.445 per quintal. Under this scheme 1,61,934 tonnes of jowar, 31,885 tonnes of paddy 11,829 tonnes bajra and 16,237 tonnes maize was purchased. In the current kharif marketing season upto February, 2002, about 25,391 tonnes of jowar, 6,295 tonnes of bajra, 22,741 tonnes of maize and 1,40,019 tonnes of paddy is procured.

Levy on Rice Millers

7.34 The Maharashtra Rice (Levy on Rice Millers) Order, 1989 (State Order) is issued under Essential Commodities Act, 1955. As per this order, the rice millers are required to pay 30 per cent of the rice milled by them in the form of levy to the Government, except hullers, and to the some extent khavti milling for the cultivators and agricultural labours. During 2001-02 season upto February, 2002 about 16,644 tonnes of levy rice was collected from rice millers.

8.1 Maharashtra has succeeded in achieving high levels of industrialisation and the State has been identified as the country's industrial powerhouse. With less than ten per cent of population of the country, the State accounts for nearly one-fourth of the gross value added by India's industrial sector. Moreover, as per the latest Annual Survey of Industries (ASI) results (1999-2000) the State retained *numero uno* position in the industrial map of the country in terms of value added. The industrial sector in Maharashtra has a crucial role in the rapid and balanced economic development of the State as well. The manufacturing sector which is the major constituent in the industrial sector is largely dealt with in this chapter. The share of this sector in the State Domestic Product is about 25 per cent.

Index Number of Industrial Production (manufacturing) in India.

8.2 The Index number of Industrial Production (IIP), a measure of industrial growth in the country is being published by Central Statistical Organisation for All-India as a monthly series. The industrial growth (as per IIP with base

year 1993-94) in the manufacturing sector, (whose base year weight is about 79 per cent of the total weight) registered a sharp slow down during the first nine months of 2001-02. The growth during this period (April to December, 2001) over the corresponding period of 2000-01 was a mere 2.4 per cent. The same for the entire year of 2000-01 was higher by 5.2 per cent over 1999-2000. The IIP for the month of December, 2001 was 180.5 (provisional) which showed an increase of 1.4 per cent over that for December, 2000.

Industrial scenario of Maharashtra

8.3 It has been observed that nine industry groups, viz. (1) chemicals and chemical products, (2) food products, (3) refined petroleum products, (4) machinery and equipments, (5) textiles, (6) furniture, (7) basic metals, (8) motor vehicles, trailers etc. and (9) other transport equipments contribute substantially to the industrial production of the State and at All-India level. Their contribution together was 80 per cent in the net value added in the manufacturing sector in the State and at All-India level it was 74 per cent in the year 1999-2000. Based on the average index number of industrial production in India in respect of these industry groups, it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State in the first nine months of 2001-02 (April to December) registered only a modest rise of 3.2 per cent than that for the corresponding period of 2000-01. The same for the entire year of 2000-01 was higher by 6.6 per cent than that for previous year.

8.4 The ASI which is the principal source of industrial statistics, covers all factories registered under section 2 m (i) and 2 m (ii) of Factories Act, 1948 and bidi & cigar manufacturing establishments registered under Bidi & Cigar Workers (Condition of Employment) Act, 1966. It also covered electricity undertakings registered under Central Electricity Authority, certain services

like cold storage, water supply, repair of motor vehicles etc. The sampling design and the scope of the ASI have undergone major revision in 1997-98 and again in 1998-99. The public sector units hitherto covered fully under ASI, have been treated on par with other manufacturing units covered under general sampling design of the survey and certain departmental units and all electricity units have been excluded from the scope of the survey. In addition to this, the National Industrial Classification (NIC) of 1998 has been introduced in the survey from 1998-99. The ASI results 1999-2000 revealed that in the registered manufacturing sector in the country, the State contributed 20 per cent in gross value of output and 22 per cent in value added; deployed 17 per cent of fixed capital and 18 per cent of productive capital.

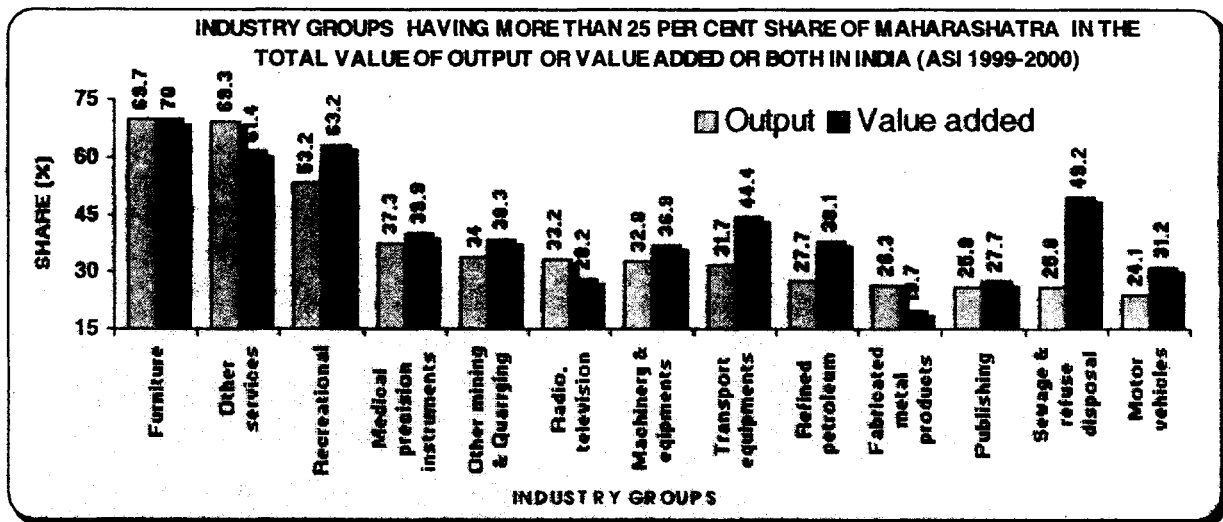
8.5 In the year 1999-2000 out of the total 33 industry divisions at 2 digit level (NIC 98) covered under ASI, in as many as 24 industry divisions Maharashtra was one among the first three leading states in the country in respect of value of output. Of these 24 industry divisions the State occupied first position in 14 industry divisions and these industry divisions were 1) food & beverages, 2) paper and paper products, 3) publishing & printing, 4) refined petroleum products, 5) rubber and plastic products, 6) fabricated metal products (except machinery and equipments), 7) machinery and equipment, 8) electrical machinery and apparatus, 9) radio, television and communication equipment, 10) medical precision and optical instrument, watches and clocks, 11) other transport equipment, 12) manufacture of furniture, 13) recreational, cultural and sporting activities, 14) other service activities. The State had more than one fourth

share in the value of either output or value added or both in the country in respect of 13 industry divisions.

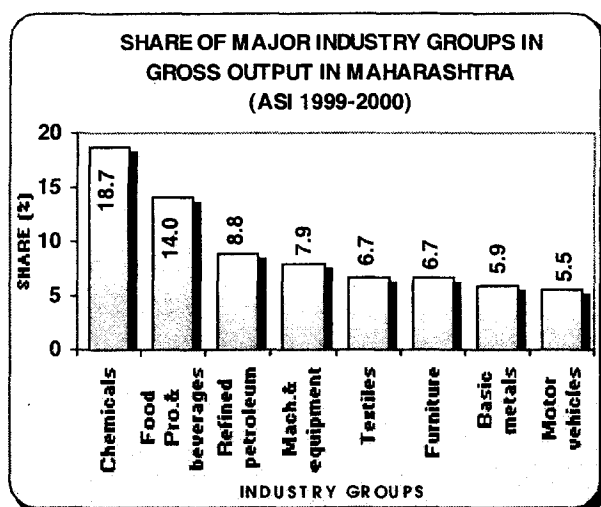
8.6 As per ASI 1999-2000 results, the per capita net value added (Rs.3,635) in the State was 2.3 times that of All-India per capita net value added (Rs.1,549).

8.7 As per ASI results, during 1999-2000 the average investment on fixed capital per registered factory in the State was Rs. 356 lakh. At All-India level, it was Rs.307 lakh. The results also revealed that the per factory production of goods and services at ex-factory price in the State was Rs.935 lakh; and per factory net value added was Rs. 178 lakh. Similarly, per factory employment generation was for 63 persons in the State. At All-India level per factory production of goods and services at ex-factory price was Rs.682 lakh and per factory net value added was Rs.118 lakh. At All-India level per factory employment generation was for 62 persons.

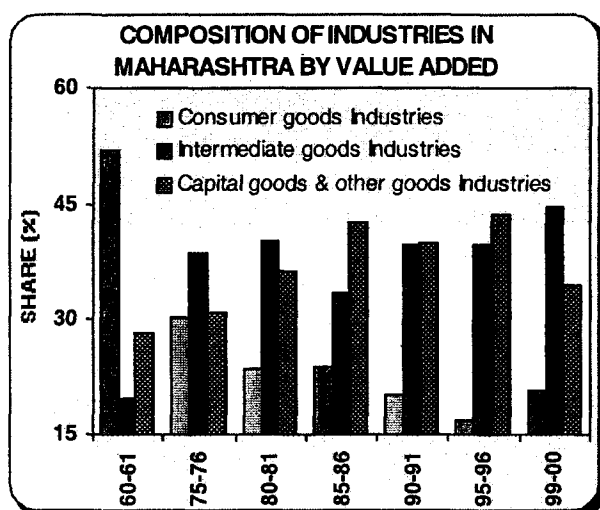
8.8 The industry divisions which contributed together about 75 per cent to the industrial production in the State according to ASI 1999-2000 results were (1) chemicals and chemical products (18.7 per cent), (2) food products (14.0 per cent), (3) refined petroleum products (8.8 per cent), (4) machinery and equipments (7.9 per cent), (5) textiles (6.7 per cent), (6) furniture (6.7 per cent), (7) basic metals (5.9 per cent), (8) motor vehicles, trailers (5.5 per cent). Similarly, from the point of consumption of inputs, the above major industries consumed about 74 per cent of total inputs consumed by all industries in the State. From the investment angle also these industries accounted for 68 per

cent each of fixed capital and productive capital deployed in all industries taken together.

8.9 The composition of organised industrial sector in Maharashtra, as observed from ASI data has undergone considerable change over the decades. In 1960, the consumer goods industries were predominant and the net value added by these industries was then about 52 per cent of the total net value added by all the industries together. The relative importance of consumer goods industries in the State has gradually declined with shift towards the capital goods and intermediate goods industries. The contribution in terms of net value added of consumer goods industries was only 21 per cent in 1999-2000.

8.10 The salient features of industrial sector in the State for 1998-99 and 1999-2000 based on ASI data are shown in Table No.33 of Part II. The net value added by all industries covered under ASI in the State during 1999-2000 was

Rs. 35,344 crore, which was higher by 15 per cent than that in 1998-99.

8.11 To get an idea of the overall performance of industries, certain economic indicators are presented in Table No.8.1. The ratios of labour productivity and output per worker in Maharashtra in the year 1999-2000 was higher than those at All-India level. Moreover, wage rate in the State also showed a decline in the year 1999-2000 over the previous year. These factors indicated a better investment climate in the State.

TABLE NO.8.1
Some Economic Indicators relating to industries.

Indicator	1998-99	1999-2000
(1)	(2)	(3)
1) Labour productivity (Ratio of net value added to wages of workers).		
<i>Maharashtra</i>	5.32	6.12
<i>India</i>	5.54	5.52
2) Output per worker (Rs. in lakh)		
<i>Maharashtra</i>	17.55	21.18
<i>India</i>	11.52	14.29
3) Annual wages per worker (in Rs.)		
<i>Maharashtra</i>	66,920	65,838
<i>India</i>	38,630	44,750

8.12 Broad industry groupwise ratios of economic importance relating to industries in the State are given in Table No. 36 in part II, for the years 1997-98 to 1999-2000. It is seen from the table that capital output ratio which provides a measure of capital required to produce one unit of net value added rose to 2.0 in 1999-2000 from 1.94 in 1998-99 for all industries together in Maharashtra. The level of efficiency measured by the ratio of net value added to gross output declined to 0.19 in 1999-2000 from 0.20 in 1998-99. The decline in efficiency calls for modernisation of the industries in the State.

Industrial pollution

8.13 Though the industries are essential for the economic development of the State, the industrial pollution by way of waste disposals and emissions causes health hazards. The environmentalists, as elsewhere in the country,

are threatening with complaints and PIL to shutdown the polluting (dirty) industries to protect the environment. According to ASI 1997-98 results, 60 per cent of total workforce of factory sector in India was engaged in such polluting industries. These industries contributed 68 per cent of industrial output, 69 per cent of net value added and 37 per cent of gross capital formation. In Maharashtra, as per ASI 1997-98 results, nearly 50 per cent of the factories in the State belonged to the polluting category. These industries contributed about 58 per cent of output and 50 per cent of value added in the manufacturing sector in the State. Nearly 50 per cent of factory workers in the State are employed in such polluting industries. For the above facts, the economy can not afford to shut down these industries on environmental reasons. Neither the present level of environment can tolerate further pollution due to these industries. The only choice, therefore, left is to rigorously pursue the pollution abatement measures in such polluting industries.

Industrial Policy

8.14 Under the Industrial Policy announced in July, 1991, the Government of India has taken a series of initiatives, which broadly relate to dispensing with industrial licensing except for a short list of industries, removal of restrictions on location of industries except in metropolitan regions, liberalisation of foreign equity participation in selected high priority industries, etc. The liberalisation process continued in 2001-02. The following steps have been taken in 2000-01 and over April to December, 2001, to facilitate efficiency in Indian industry :

- (i) Rationalisation of excise duties, (ii) Removal of corporate tax surcharge to boost corporate profitability, (iii) Removal of income tax surcharge to stimulate demand, (iv) Reduction in interest rates, (v) Further opening of FDI, (vi) Implementation of privatisation and (vii) Revision in custom duty applicable to Information Technology (IT) industry.

State Government's Industrial Policy

8.15 The objective of Maharashtra Industrial Policy, 2001 is to further accelerate the flow of investment to industry and infrastructure by promoting Information technology (IT), high-tech, knowledge based and Bio-technology (BT) industries augmenting exports from the industrial units in the State and creating large scale employment opportunities

duly ensuring environmental planning. The approach of the policy is to ensure sustainable industrial growth by introducing structural changes in the wake of national consensus to discontinue sales tax based incentives, development of high-tech and other industries, creating conducive industrial climate in the State besides fiscal incentives thereby giving sharp competitive edge to the State's industry.

8.16 The State has entered into the phase of second-generation economic reforms with the emphasis on structural changes in addition to fiscal incentives for the promotion of industry and balanced regional growth. The new package scheme of incentives contained in this policy is being implemented from 1st April, 2001 and shall remain in operation upto 31st March, 2006. Highlights of Industrial Policy, 2001 are as follows: 1) Under new package scheme of incentives, exemption from payment of electricity duty, exemption from payment of stamp duty and registration fees and refund of octroi/entry tax to all new industrial units in backward areas, 2) Special capital incentives in the form of grant for setting up new Small Scale Industries (SSI) units in backward areas and interest subsidy to new textile, hosiery and knitwear SSI units, 3) Exemption from sales tax to all Khadi & village industries, 4) Minimum sales tax on IT products, 5) Rescheduling of arrears payment of sick SSI units, 6) Establishment of IT/BT units on textile mill lands in Brihanmumbai, 7) Additional FSI for IT units and 8) Establishment of self governing industrial townships at twelve different places in the State.

Maharashtra's Information Technology Policy, 1998

8.17 The State Government declared 'Maharashtra's Information Technology Policy, 1998' on August 15, 1998. The mission statement of this policy is 'Empowerment through connectivity' and the objective is to develop a system having the capacity of 'Anytime, Anyhow and Anywhere connectivity'. The policy includes Maharashtra Government's commitment to strengthen the State's leading position and to make its Information Technology industry globally competitive. To give its efforts proper thrust, the State Government has taken a number of policy initiatives in the areas of Human Resource Development (HRD), Infrastructure, Incentive to the Information Technology industry and computerisation of Citizen-Government interface.

The Government has decided to set up 'Infotech Park' through MIDC at Mumbai, Navi Mumbai, Pune, Aurangabad, Nagpur, Sangli, Solapur, Satara, Kolhapur, Ahmadnagar and Nashik. The e-governance policy of the Government is aimed at providing quality services to citizens, improving internal efficiencies, increasing revenues of the State and finally bringing in greater transparency in the administration. Accordingly, citizen facility centres under the name 'SETU' have already been set up in seven districts and is decided by the Government to set up such centres in all remaining districts and taluka places in the State. Under the 'SETU' project, 83 oftenly required certificates are issued to the public as per demand. The Government has planned computerisation of land records, treasury accounts, tendering work of public works department, working of sales tax department, legal matters of courts, grampanchayat records, etc.

New Investment

8.18 The liberalisation policy adopted by Government of India and favourable steps taken on these behalf by the State Government attracted industrial investments in the State. Since adoption of liberalisation policy in August, 1991, up to December, 2001, total 10,063 projects with an investment of Rs.2,25,282 crore have been registered with Government of India for setting up industries in Maharashtra. About 17.87 lakh employment was expected to be generated under

these projects. Of the total investment proposed, about 49 per cent will be in Konkan region, followed by 20 per cent in Pune region and 10 per cent in Nashik region. Out of these 10,063 projects, 4,328 projects involving an investment of Rs. 61,375 crore have started their production and about 3.84 lakh employment is generated. Remaining projects are at different stages of implementation. The No. of projects registered and implemented in Maharashtra is given in the Table No. 8.2. Out of 10,063 registered projects, only 43 per cent were actually implemented and about 22 per cent employment of the proposed employment was actually generated. Of the total investment proposed in the country since liberalisation up to December, 2001, Maharashtra accounted for about 20 per cent share in both proposed investment and targeted employment.

Foreign Direct Investment

8.19 One of the main characteristic of industrial development after economical liberalisation is participation of Non-Resident Indians (NRIs)/Foreign Direct Investors. Since adoption of liberalisation policy (August, 1991), upto October, 2001 under Foreign Direct Investment (FDI), 2,473 projects with an investment of Rs.46,402 crore have been approved by the Government of India for setting up industries in the State. Of these approved

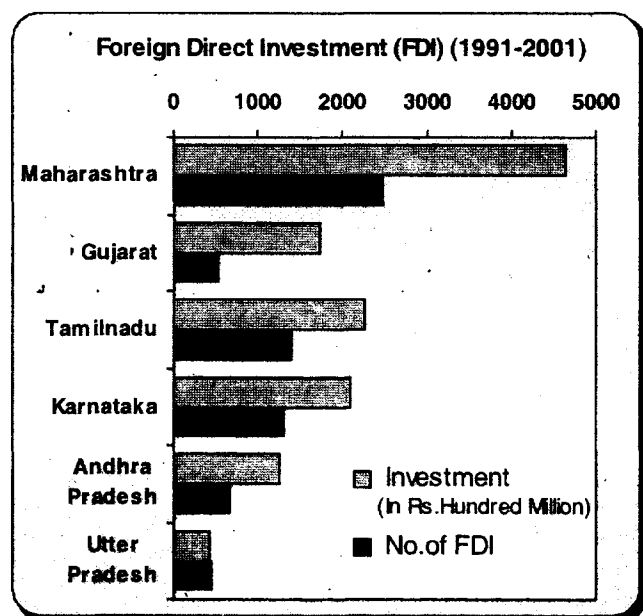
TABLE No. 8.2
Number of Projects registered and implemented in Maharashtra

Year	Projects registered			Projects implemented		
	No.	Investment (in Rs.crore)	Targeted employment (in '000')	No.	Investment (in Rs.crore)	Employment generated (in '000')
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
*1991-92	778	20,673	150.53	431	11,535	59.18
1992-93	994	21,172	178.28	557	8,413	64.34
1993-94	1,480	18,092	229.65	822	9,454	70.43
1994-95	979	19,654	160.34	531	9,592	46.48
1995-96	1,077	20,780	210.35	592	10,192	41.07
1996-97	812	16,568	129.82	439	3,535	26.50
1997-98	576	6,947	84.54	312	2,988	25.66
1998-99	1,303	42,468	291.51	359	2,896	33.30
1999-2000	841	37,789	150.46	186	1,743	12.13
2000-01	724	15,114	120.17	88	1,006	5.08
**2001-02	499	6,025	81.13	11	21	0.22
Total	10,063	2,25,282	1,786.78	4,328	61,375	384.39

* From August, 1991

** Upto December, 2001

projects, 827 (33 per cent) projects with an investment of Rs. 17,024 crore (37 per cent) have already been commissioned by January, 2002. Of the total proposed investment in the country under FDI since liberalisation, Maharashtra accounted for about 17 per cent share in the investment.

Industrial Licences

8.20 The Government of India issued 7 letters of intent, 70 permissions to establish hundred per cent export oriented units and 4 industrial licences for establishing industries in the State during April to December, 2001. The letters of intent and the permissions to hundred per cent export oriented units issued during April to December, 2001 were mainly for textile (18), electrical machinery (10), and engineering (4). These are mainly from Brihanmumbai (Mumbai city and Mumbai Suburban), Thane, Nashik, Pune and Nagpur districts. During the same period, the Government of India has also received 467 industrial entrepreneurs memorandums for setting up industrial units in the State. The major types of industries among them are Organic chemicals (153), Electrical machinery (44), Textile (41), Information Technology (30), Iron and Steel (22), Engineering (13), and Plastics (4).

Package Scheme of Incentives

8.21 The State Government is offering incentives to industries under Package Scheme of Incentives since 1964. The aim of this scheme is

development of industries in backward areas of the State. The scheme is amended from time to time. The new package scheme of incentives is being implemented from 1st April, 2001 and shall remain in operation for a period of five years. The industries that were eligible under package scheme of incentives 1993, are also eligible under new scheme. In addition to these, new units of IT, BT, nonconventional energy, units generating electricity from bio-gas, municipal waste, etc. and new conventional energy units are also eligible under this scheme. During 2000-01, an amount of Rs. 160 lakh was made available for disbursement as interest free sales tax loan. During 2001-02, upto November, 2001, an amount of Rs. 200 lakh was made available for disbursement as interest free sales tax loan and Rs. 222.96 crore as subsidy amount by the State Government. This scheme is implemented through SICOM Ltd. and through District Industries Centres.

Development in Small Scale Industries (SSI) Sector

8.22 The SSI sector is a vital segment of the economy, contributing substantially in the form of production, employment and export. This sector creates large employment opportunities in low capital cost. For speedy growth of SSI sector in the State, the Government has already brought about simplifications in the SSI registration procedures. The investment limit for SSI units has been reduced from Rs. 3 crore to Rs. 1 crore. For tiny sector, this limit has been increased from Rs. 5 lakh to Rs. 25 lakh. For small-scale service and business enterprises sector, the investment limit has been increased upto Rs. 10 lakh. The composite term loan limit for SSI Units has been increased upto Rs. 25 lakh. The investment limit for SSI units in the category of hand tools and hosiery has been enhanced upto Rs. 5 crore. The total number of small-scale units registered in the State as on 31st December, 2001 was 3,32,786. The total capital investment and employment therein at the time of registration was Rs. 41,197 crore and 32.54 lakh respectively.

Exports from Maharashtra

8.23 The State Government emphasised the role of exports in promotion of industrial growth and allround development of the State. The

main products exported from the State are engineering, chemicals, wearing apparels, leather and its products, electronics, gems and jewellerys, etc. The total export from the State during 2000-01 was Rs. 50,627 crore. The share of the State in the total export from India is estimated about 35 per cent.

Co-operative Industrial Estates

8.24 The main objective of the scheme of establishing co-operative industrial estates is to relocate industries concentrated in urban areas to rural areas and thereby generates more employment opportunities in rural areas. The State Government has undertaken a programme of developing industrial estates on area other than MIDC areas on co-operative basis. The government gives 20 per cent of the total cost of project for establishing co-operative industrial estate as a capital share and make available 60 per cent amount of the total cost as a loan from LIC/MSFC/Nationalised banks or financial institutions on Government guarantees. There were 134 co-operative industrial estates upto February, 2002 registered in the State. Of these, 93 are working, 6 have gone into liquidation and the remaining 35 are yet to be started. So far financial assistance is given to 91 such estates. By the end of February, 2002, total 8,443 sheds were constructed and 6,950 units had started production. The contribution of State Government in total share capital of these estates was Rs. 10.47 crore. The necessary land required for co-operative industrial estates is acquired using Maharashtra Industrial Development Act. The programme of mini-industrial areas is also proposed to be executed through co-operative industrial movement. The policy envisages MIDC's help to co-operative estates in the form of technical inputs like preparation of schematic layout, advise on water sources, etc.

Rehabilitation of sick industries

8.25 Board for Industrial and Financial Reconstruction (BIFR) was set up in May, 1987 to tackle the problem of industrial sickness. Since inception upto February, 2002, the board has received 620 references under the sick industrial companies (Special Provision) Act, 1985. Of which, 119 cases were sanctioned for rehabilitation while 68 were recommended to be wound up.

Assistance to industries

8.26 The State Government has continued the policy of promoting industrial growth

and dispersal of industries to the underdeveloped areas in the State through creation of necessary infrastructure and providing financial incentives. The State Government fulfill its objectives through institutions such as Maharashtra State Financial Corporation (MSFC), Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC), Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC), etc. In addition to the above State level organisations, central financing agencies such as Industrial Development Bank of India (IDBI), ICICI ltd., etc. also extend financial assistance to the industries in the State. The details of assistance rendered by all these agencies to the industries in the State are presented in brief in the following paragraphs.

(a) State Level Institutions

(i) Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC)

8.27 To promote rapid orderly growth and development of industries in the State, the MIDC provides all sorts of helps to the entrepreneurs. The MIDC supplies developed plots with necessary infrastructural facilities like internal roads, water, electricity and other internal services to entrepreneurs in the industrial areas. The State Government is implementing following important programmes through MIDC: (1) Establishment of 62 Growth Centres covering entire State, (2) Establishment of Mini-Industrial Areas to cover all the talukas in the State, (3) Establishment of 5 Central Government Growth Centres and (4) Setting-up of 'Five Starred' Industrial Areas at 10 centres as declared in the 'Industry, Trade and Commerce Policy, 1995' of the State.

8.28 The MIDC has constructed sheds in selected industrial areas. By the end of March, 2001, development of 260 industrial areas was allotted to MIDC; out of which 97 were large, 67 were growth centres (62 of the State Government and 5 of the Central Government) and 96 were mini-industrial areas. As on 31st March, 2001, the total planned area of the MIDC was about 87,246 hectares, of which about 52,173 hectares (63 per cent) area was in its possession. The total area of allotted plots was 17.8 thousand hectares. The total water supply capacity of MIDC was about 1,941 million litres per day. The performance of MIDC in 1999-2000 and 2000-01 is given in Table No.8.3.

TABLE No.8.3
Performance of Maharashtra Industrial
Development Corporation

Item	1999-2000	2000-01	Cumulative as at the end of 2000-01
(1)	(2)	(3)	(4)
Plots carved out	1,198	1,131	50,881
Plots allotted	906	694	42,383
Sheds constructed	84	60	4,035
Sheds allotted	22	18	3,686
Units in production	913	534	22,777
Units under construction	280	-	3,179
Total investment in units (Rs. in crore)	2,890	-	17,350

**(ii) Maharashtra Small Scale Industries
Development Corporation (MSSIDC)**

8.29 The MSSIDC was set up in the year 1962 with the objective of assisting the development of small scale industries. The main activities of MSSIDC are : (i) procurement and distribution of raw materials required by small scale industries, (ii) providing assistance in marketing their products and making available facilities for warehousing and handling of material to them, (iii) assisting small scale industries in import and export, (iv) helping handicraft artisans and (v) organising exhibitions. The total turnover of the MSSIDC was Rs. 138 crore in the year 2000-01 as compared to Rs.206 crore in the year 1999-2000. The total turnover during April to December, 2001 was Rs. 62 crore, of which Rs. 17 crore was from procurement and sale of raw

materials and Rs. 45 crore related to marketing of products of small scale industrial units.

**(iii) Maharashtra State Khadi and Village
Industries Board (MSKVIB)**

8.30 The MSKVIB was incorporated in the year 1962 under the Bombay Khadi and Village Industries Act, 1960. The main functions of the Board are to organise, develop and expand activities of Khadi and Village Industries (KVI) in the State. The Board provides financial assistance to individuals, registered institutions and co-operatives. It also provides technical guidance and training to individual beneficiaries and makes arrangement in marketing of products of village industries, etc.

8.31 Details of financial assistance made available to KVI sector in the State during 1999-2000, 2000-01 and 2001-02 (expected) are given in Table No.8.4.

8.32 Presently, 116 categories of industry are in the purview of the KVI sector. During 2000-01, employment opportunities to 3.54 lakh artisans were provided under Artisan Employment Guarantee Scheme, as against opportunities provided to 3.51 lakh artisans during 1999-2000 in the State. It is expected that during 2001-02, employment opportunities to about 3.69 lakh artisans will be provided.

8.33 The Board is also implementing a special scheme of bee-keeping in the Western Ghat Region of the State. The board had distributed 23,229 bee-boxes till the end of 2000-01. The honey produced from these bee-boxes was of worth Rs. 12.33 lakh.

TABLE No.8.4
Financial assistance made available to KVI Sector in the State
(Loans and Grants) (Rs. in lakh)

Agency	1999-2000			2000-01			2001-02 (Expected)		
	Loans (2)	Grants (3)	Total (4)	Loans (5)	Grants (6)	Total (7)	Loans (8)	Grants (9)	Total (10)
Khadi & Village Industries Commission	530	—	530	126	—	126	301	—	301
Nationalised Banks, Co-op.Banks and other financial institutions	573	—	573	2,985	—	2,985	8,217	—	8,217
State Government	—	1,186	1,186	—	1,276	1,276	—	1,525	1,525
Total	1,103	1,186	2,289	3,111	1,276	4,387	8,518	1,525	10,043

8.34 The physical achievements for entire KVI sector under all programmes of the Board are given in Table No.8.5.

TABLE No.8.5
**Achievements of the programmes
implemented by MSKVIB.**

Year	Value of production in assisted units (Rs. in crore)	Employment provided (Artisans in lakh)
(1)	(2)	(3)
1999-2000	949.63	4.86
2000-01	1,036.33	4.85
2001-02 (Estimated)	1,118.50	5.06

(iv) Maharashtra State Textile Corporation (MSTC)

8.35 The MSTC was incorporated in the State in the year 1966. Presently, it manages seven textile mills in the State. In 2000-01, the labour complement of the MSTC group of mills taken together was about 9,500. These mills together had 1.65 lakh spindles and 2.8 thousand looms. The turnover of MSTC group of mills together during the year 2000-01 was Rs. 108 crore as compared to Rs. 116 crore during 1999-2000. Its production value (provisional) during April to October, 2001 was Rs. 47 crore as against Rs. 68 crore for the corresponding period of the previous year.

(b) State Level and Central Level Financial Institutions

8.36 The Central as well as State level financial institutions provide financial assistance to the industries in Maharashtra. During the year 2000-01, these institutions sanctioned Rs. 31,138 crore, whereas disbursed Rs. 19,136 crore to the industries in Maharashtra. The share of

Maharashtra State in both sanction and disbursement by these institutions at all India level was 26.4 per cent and 26.3 per cent respectively. The sizeable share of finance was provided by ICICI ltd., Industrial Development Bank of India, Life Insurance Corporation of India and Small Industries Development Bank of India. The details of financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions to the industries in Maharashtra are given in Table No.37 of part II.

Minerals

8.37 The potential mineral bearing area in the State is about 58 thousand sq.km. (i.e. about 19 per cent of the total geographical area of the State) which is mainly concentrated in the districts of Bhandara, Chandrapur, Gadchiroli, Nagpur, Yavatmal, Kolhapur, Satara, Raigad, Ratnagiri, Sindhudurg and Thane.

8.38 The major minerals found in the State according to their production are coal, limestone, bauxite, manganese ore, silica sand and laterite. The production of coal increased by 3.8 per cent from 2.77 crore tonnes in 1999-2000 to 2.88 crore tonnes in 2000-01. The production of manganese ore increased by 2.3 per cent from 3.5 lakh tonnes in 1999-2000 to 3.6 lakh tonnes in 2000-01. However, the production of laterite decreased by 67.2 per cent from 2.56 lakh tonnes in 1999-2000 to 0.84 lakh tonnes in 2000-01. The production of major minerals alongwith their values are given in Table No. 38 of Part-II.

8.39 The value of minerals extracted in the State increased by nearly three per cent from Rs. 2,076 crore in 1999-2000 to Rs. 2,143 crore in 2000-01. The value of coal extracted during 2000-01 was nearly 94 per cent (Rs.2,018 crore) of the total value of minerals extracted during the same period.

Position of Maharashtra

9.1 Agriculture and allied activities are important in the State economy as about 65 per cent of the population in the State is dependent on agriculture for livelihood. Geographical area of Maharashtra State is 3.08 lakh sq.km., out of which the net area under agriculture is about 1.77 lakh sq.km., i.e. 57.5 per cent. This proportion at the national level is less at 43.4 per cent. However, the proportion of gross irrigated area to gross cropped area at national level is 38.7 per cent, while in Maharashtra State it is only 16.4 per cent. Thus 83.6 per cent of the area under agriculture in the State is directly dependent on monsoon. Nearly one-third area of the State falls under rain-shadow region where the rains are scanty and erratic. Also the soil, topography and climate in Maharashtra are not much favourable to agriculture. As a result, the per hectare crop yield in Maharashtra is in general lower than that at the national level.

Agricultural Season 2001-02 in the State

9.2 The South-West monsoon arrived on time i.e. on 7th June, 2001 in South Konkan and spread all over the State by 10th June. In the month of June, the rains received were more than the average in about 23 districts and less than the average in the remaining 10 districts out of the total 33 districts (excluding Mumbai City and Mumbai Suburban districts). With these rains, sowing of *kharif* crops was started in many parts of the State. From 19th to 30th June, the State experienced a dry spell due to which sowing and germination of *kharif* crops was hampered. In the first week of July, some parts of the State received light to medium rains due to which sowing restarted to some extent, except about one-third districts due to insufficient or no rains. In the month of July, 15 districts received rains less than 50 per cent of the average rainfall, 14 districts received 50 to 75 per cent of the average rainfall and only four districts

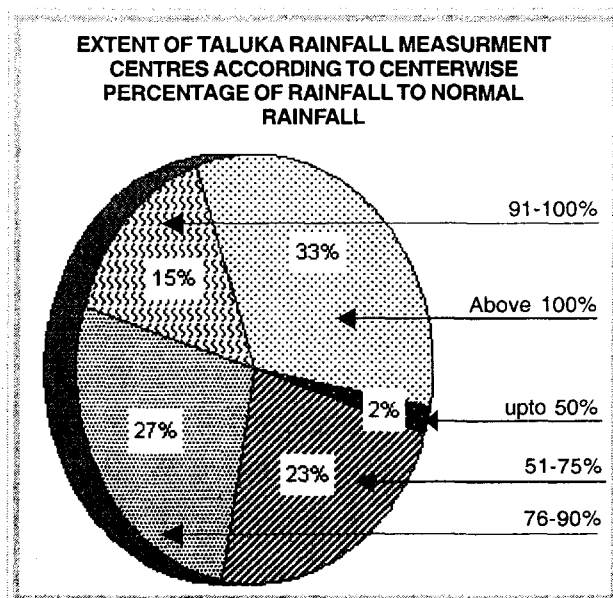
received rains more than 75 per cent of the average. There was a prolonged dry spell of 40 to 50 days in 3 districts and 15 to 40 days in 17 districts resulting in reduction of *kharif* sown area by 10 per cent and hampering the growth of crops on light and medium soils. In the first fortnight of August, most parts of the State received widely spread good rains which improved crop condition. However, intensity of rains was low in the second fortnight. During September, 16 districts received rainfall less than 50 per cent of the average, 9 districts received rainfall 50 to 75 per cent of the average, 5 districts received it more than 75 per cent upto 100 per cent of the average and 3 districts received more than average rainfall. During October, the State received widespread and satisfactory rains in most of the districts in the State. In some parts, grain quality of some *kharif* crops was affected due to heavy rains. The monsoon withdrew from the State on 15th October. During second fortnight of November and first week of December, light to medium non-seasonal rains were received. Sowing of *rabi* crops was completed in 99 per cent area and the growth and condition of *rabi* crops was more or less satisfactory. The data on rainfall received in 351 taluka rainfall measurement centres in the State as percentage to the normal long-term average monsoon rainfall in the respective centres, for the season 2001-02, are presented in the Table No.9.1.

TABLE No. 9.1

Classification of talukas according to the percentage of rainfall received during monsoon 2001-02

Sr. No. (1)	Percentage of rainfall received to the normal rainfall (2)	Number of talukas (3)
1	Upto 50	6 (1.7 %)
2	51 - 75	80 (22.8%)
3	76 - 90	95 (27.1%)
4	91 - 100	52 (14.8%)
5	Above 100	118 (33.6%)
Total		351 (100.0%)

9.3 Considering the extent of rainfall as percentage to the normal rainfall in the season, 86 talukas received rainfall less than 75 per cent of the normal rainfall. Of these 86 talukas, 29 talukas were from Vidarbha region, 24 were from Central Maharashtra, 19 were from Konkan and 14 were from Marathwada region.

9.4 The classification of 351 talukas according to the quantity of rainfall received is given in the Table No. 9.2 .

TABLE No. 9.2

Classification of talukas according to the quantity of rainfall received

Sr. No.	Rainfall during season (in mm)	Number of talukas
(1)	(2)	(3)
1	Upto 250	0 (0.0%)
2	251-500	37 (10.5%)
3	501-750	151 (43.0%)
4	751-1,000	65 (18.5%)
5	1,001-2,000	56 (16.0%)
6	2,001-5,000	42 (12.0%)
Total		351 (100.0%)

9.5 It is seen from the table that 37 talukas received scanty rainfall less than 500 mm (20 inches) in the season and 151 talukas received moderate rainfall of 501-750 mm (20-30 inches).

Agricultural Production in 2001-02

9.6 According to the preliminary forecast, the total foodgrains production in the State during

2001-02 is expected to be 119.2 lakh tonnes, more by 17.8 per cent than the production of 101.2 lakh tonnes during the previous year 2000-01. This increase may be seen in the light of the low production during 2000-01. The production of cereals (kharif + rabi) during 2001-02 is expected to be at 101.0 lakh tonnes, more by 19.7 per cent than that during 2000-01. The production of pulses (kharif + rabi) during 2001-02 is expected to be at 17.1 lakh tonnes, more by 4.6 per cent than that during the previous year. The kharif foodgrains production in 2001-02 is expected to be at 74.9 lakh tonnes as against 70.7 lakh tonnes during the earlier year, showing an increase of 5.9 per cent. A steep increase by 45.3 per cent is expected in rabi foodgrains production (including summer rice) from 30.5 lakh tonnes in 2000-01 to 44.4 lakh tonnes in 2001-02. During 2001-02, oilseeds production (kharif + rabi) is expected to be at 19.1 lakh tonnes, less by 4.0 per cent than that of 19.9 lakh tonnes during 2000-01. A very steep increase by 55.6 per cent in the production of cotton (lint) is expected 4.76 lakh tonnes in 2001-02 from 3.06 lakh tonnes in 2000-01. The production of sugarcane in 2001-02 is expected at 365 lakh tonnes, less by 26.3 per cent than the production of 496 lakh tonnes during 2000-01. The details about the area and production under principal *kharif* and *rabi* crops for 2001-02 are given as follows.

Kharif Crops

9.7 During 2001-02, the status as regards the area under *kharif* crops and the production thereof was as follows.

Kharif cereals

9.7.1 During 2001-02, the area under *kharif* cereals was 50.3 lakh hectares which was less by 13.2 per cent than that in the previous year. However, the production of cereals during 2001-02 is expected to be more by 8.7 per cent at 63.3 lakh tonnes than that of 58.2 lakh tonnes during the previous year. The area under rice during 2001-02 was 14.7 lakh hectares, less by 1.4 per cent than that in the earlier year, but the production thereof is expected to be much at 25.9 lakh tonnes, more by 37.8 per cent than that in the earlier year. The area under *kharif* jowar was 16.9 lakh hectares, less by 11.7 per cent than that in the earlier year, and the production thereof is expected to be less by 13.0 per cent at 20.9 lakh tonnes than that in the previous year.

In the case of Bajri, the cropped area (13.3 lakh hectares) was less by 26.3 per cent and the production is expected to be at 9.77 lakh tonnes, less by 10.1 per cent than that in the earlier year.

Kharif pulses

9.7.2 The area under *kharif* pulses in the State in 2001-02 was 24.6 lakh hectares, less by 11.5 per cent than that in the earlier year, and the production is expected to be only 11.6 lakh tonnes, less by 6.9 per cent than that in the earlier year. Out of the *kharif* pulses, the area under tur in 2001-02 at 9.91 lakh hectares was less by 9.6 per cent, and the production is expected to be 5.65 lakh tonnes, less by 14.4 per cent.

Kharif oilseeds

9.7.3 The area under *kharif* oilseeds during 2001-02 was 16.1 lakh hectares, less by 15.1 per cent than that in the previous year and the production is expected to be less at 16.9 lakh tonnes, less by 3.2 per cent than that in the

previous year. In the case of *kharif* groundnut, the area under the crop during 2001-02 at 3.29 lakh hectares was less by 18.6 per cent than that in the previous year, and the production is expected to be at 3.08 lakh tonnes, less by 14.7 per cent.

Cotton

9.7.4 The area under cotton during 2001-02 was 30.1 lakh hectares, less by 2.2 per cent than that in the previous year, however the cotton (lint) production is expected to be at 4.76 lakh tonnes, more by 55.6 per cent.

Sugarcane

9.7.5 The area under sugarcane during the year 2001-02 was 5.34 lakh hectares, less by 10.3 per cent than that in the previous year, while its production is expected to be 365 lakh tonnes, less by 26.3 per cent than that in the previous year.

9.7.6 The area and production of principal Kharif crops in the State are given in Table No. 9.3.

TABLE No. 9.3
Area and production of principal kharif crops in Maharashtra State

(Area in thousand hectares)
(Production in thousand tonnes)

Crop	Area			Production		
	2000-01 (Final forecast)	2001-02 (Tentative)	Percentage increase(+)/ decrease (-) over 2000-01	2000-01 (Final forecast)	2001-02 (Tentative)	Percentage increase(+)/ decrease (-) over 2000-01
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Rice	1,486	1,465	(-) 1.4	1,879	2,590	37.8
Bajri	1,800	1,326	(-) 26.3	1,087	977	(-) 10.1
<i>Kharif</i> jowar ...	1,910	1,686	(-) 11.7	2,399	2,087	(-) 13.0
Other <i>kharif</i> cereals	593	549	(-) 7.4	456	671	47.1
Total <i>kharif</i> cereals	5,789	5,026	(-) 13.2	5,821	6,325	8.7
Tur	1,096	991	(-) 9.6	660	565	(-) 14.4
Other <i>kharif</i> pulses	1,683	1,469	(-) 12.7	588	597	(-) 1.5
Total <i>kharif</i> pulses	2,779	2,460	(-) 11.5	1,248	1,162	(-) 6.9
Total <i>kharif</i> foodgrains	8,568	7,486	(-) 12.6	7,069	7,487	5.9
Groundnut (Pods)	404	329	(-) 18.6	361	308	(-) 14.7
Other oilseeds ...	1,489	1,278	(-) 14.2	1,380	1,378	(-) 0.1
Total <i>kharif</i> oilseeds	1,893	1,607	(-) 15.1	1,741	1,686	(-) 3.2
Cotton (Lint) ...	3,077	3,008	(-) 2.2	306	476	55.6
Sugarcane ...	595(H)	534(H)	(-) 10.3	49,569	36,547	(-) 26.3
Total ...	14,133	12,635	(-) 10.6	—	—	—

H - Harvested Area

Rabi crops

9.8. The area under *rabi* foodgrains (including summer rice) in 2001-02 was 54.4 lakh hectares, more by 13.2 per cent than that in the previous year. In 2001-02, the area under wheat is expected to be more by 2.7 per cent than the area during the previous year, while that of *rabi* jowar is expected to be more by 13.3 per cent than the area during the previous year. In the case of *rabi* pulses also, the area is expected to be more by 21.2 per cent than that in the earlier year. As per tentative forecast, the production of *rabi* foodgrains (including summer rice) in 2001-02 is expected to be about 44.4 lakh tonnes, more by 45.3 per cent than the production of 30.5 lakh tonnes in 2000-01. During 2001-02, the production is tentatively expected to be more in the case of *rabi* jowar by 59.8 per cent, wheat by 20.1 per cent, *rabi* pulses by 41.6 per cent, while it is expected to be less in the case of *rabi* oilseeds by 9.8 per cent than the corresponding production during the previous year. The area and production of principal *rabi* crops in the State is given in Table No. 9.4.

Index Numbers of Agricultural Production

9.9 The index number of agricultural production in Maharashtra (Base: Triennial average 1979-82=100) for 2000-01 was 123.9, which was much lower by 23.7 per cent than that for 1999-2000 at 162.4. The decrease is seen in all the groups of crops, especially in pulses and fibres by 41.8 per cent each and in cereals by 19.7 per cent which counts more due to its weight. The growth rate of the agricultural production for the period 1982-83 to 2000-01 is less than 1.0. The advance estimates of agricultural production in 2001-02 indicate that the index number of foodgrains production is expected to be about 122.0 in this year which shows an increase of about 22.4 per cent as compared to 99.7 in 2000-01. The Table No. 9.5 gives index numbers of agricultural production for various groups of crops. The index numbers of agricultural production of principal crops in the State are given in Table No.43 of Part-II. Graph No. 10 indicates that the rate of growth in agricultural production in the State is in general less than the growth at All-India level.

TABLE No. 9.4
Area and production of principal rabi crops in Maharashtra State
(Area in thousand hectares)
(Production in thousand tonnes)

Crop	Area			Production		
	2000-01 (Final forecast)	2001-02 (Tentative)	Percentage increase(+)/ decrease (-) over 2000-01	2000-01 (Final forecast)	2001-02 (Tentative)	Percentage increase(+)/ decrease (-) over 2000-01
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
<i>Rabi</i> jowar	3,184	3,606	13.3	1,589	2,540	59.8
Wheat	754	774	2.7	948	1,139	20.1
Other <i>rabi</i> cereals	64	67	4.7	75	91	21.3
Total <i>rabi</i> cereals	4,002	4,447	11.1	2,612	3,770	44.3
Gram	676	833	23.2	351	498	41.9
Other <i>rabi</i> pulses	102	110	7.8	38	53	39.5
Total <i>rabi</i> pulses	778	943	21.2	389	551	41.6
Total <i>rabi</i> foodgrains	4,780	5,390	12.8	3,001	4,321	44.0
Summer rice	25	47*	88.0	51	115*	125.5
Oilseeds (<i>rabi</i>)	570	576	1.1	244	220	(-) 9.8
Total	5,375	6,013	11.9	—	—	—

* Target

TABLE No. 9.5
Index numbers of agricultural production by groups of crops
 (Base : Triennial average 1979-82=100)

Group of crops	Year							
	Weight	1982-83	1987-88	1992-93	1997-98	1998-99	1999-2000	2000-01
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
Cereals	42.22	88.5	103.3	131.3	90.4	114.0	114.6	92.0
Pulses	10.44	99.2	139.3	180.3	115.6	225.9	225.1	130.9
Total foodgrains	52.66	90.6	110.4	141.1	95.4	136.2	136.5	99.7
Oilseeds	9.16	73.3	133.4	121.0	99.6	122.5	111.8	94.1
Fibres	9.93	110.1	102.7	129.3	119.9	179.0	211.8	123.2
Miscellaneous	28.25	113.3	102.8	127.4	153.1	186.6	209.7	178.7
Total non-foodgrains	47.34	104.9	108.7	126.6	135.7	172.7	191.2	150.7
All groups	100.00	97.4	109.6	134.2	114.5	153.4	162.4	123.9

The fluctuations indicate that agricultural production in Maharashtra is highly uncertain.

Horticulture Development

9.10 Fruit crops have a very high return per hectare as compared to the conventional crops. Upto 1990-91, the area under fruit crops in the State was 2.42 lakh hectares. The State Government has been implementing a programme to promote horticulture development by establishing nurseries to supply genuine plants of various fruit crops to farmers and granting subsidy to encourage them to grow selected fruit crops. Since 1990-91, horticulture development

is linked with the Employment Guarantee Scheme (EGS) under which nearly one lakh hectares area is covered under fruit crops every year. Accordingly, during 2001-02, 0.36 lakh hectares of land was brought under fruit crops upto 15th November, 2001 benefitting 0.48 lakh farmers. Upto 15th November, 2001 under this programme, the total area brought under horticulture was 10.06 lakh hectares and 13.36 lakh farmers were benefitted.

9.11 By the end of March, 2001, the total area under all horticulture crops including EGS linked scheme in the State was 12.45 lakh hectares and the share therein of main horticulture crops was as follows. Mango : 4.04

TABLE No. 9.6
Area and production of some main horticultural crops in the State
 (Area in 00'hectares, Production in 00' Tonnes)

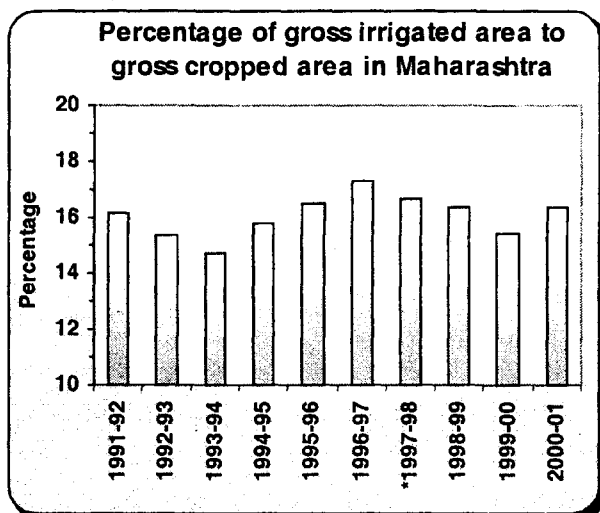
Sr. No.	Name of Fruit Crop	Item	1990-91	1995-96	1996-97	1997-98	1998-99	1999-2000	2000-01
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1.	Banana	Area	290	385	478	532	587	613	721
		Prod.	16,040	22,168	26,627	31,299	34,380	36,780	43,305
2.	Orange	Area	300	534	865	1,007	1,229	1,411	1,322
		Prod.	2,290	5,578	12,047	10,778	12,953	13,233	10,776
3.	Grapes	Area	150	275	274	244	262	298	298
		Prod.	2,450	6,784	7,509	5,528	6,635	7,792	7,790
4.	Mango	Area	200	639	400	551	562	376	404
		Prod.	630	8,435	5,279	7,274	1,876	5,005	5,005
5.	Cashew nut	Area	150	199	306	314	677	1,305	1,384
		Prod.	112	161	320	119	756	955	1,015

lakh hectares, Cashew nut : 1.38 lakh hectares, Orange: 1.32 lakh hectares, Pomegranate: 0.75 lakh hectares, Sweet orange : 0.73 lakh hectares, Banana : 0.72 lakh hectares and Grapes : 0.30 lakh hectares etc.

9.12. Conventional grain crops yeild only Rs. 4 thousand to Rs. 12 thousand per hectare. As against this, the yeild values per hectare for some main fruit crops, based on the data of 1999-2000, were as follows. Grapes : Rs. 2.36 lakh, Sweet orange : Rs. 2.15 lakh, Banana Rs.1.20 lakh, Mango : Rs. 1.02 lakh. The additional area under fruit crops is expected to add substantially to the gross value of production from agriculture in the State. The area under some main horticultural crops and the production thereof since 1990-91 are given in Table No. 9.6.

Irrigation

9.13. The net area irrigated in the State in 2000-01 was 29.6 lakh hectares and was more by 15.2 per cent than that in the earlier year. Of the net irrigated area of 29.6 lakh hectares, the area irrigated under wells was 19.1 lakh hectares. The gross irrigated area in 2000-01 was 36.5 lakh hectares and was more by 8.1 per cent than that of 33.7 lakh hectares in 1999-2000. The percentage of gross irrigated area to gross cropped area in 2000-01 was 16.4. This percentage was 15.2 in 1990-91 and has not shown much progress during last 10 years. The area irrigated by various sources in the State is given in Table No.42 of Part-II.

Irrigation Projects

9.14. The Maharashtra Water and Irrigation Commission in their report of 1999 have estimated

the ultimate irrigation potential of the State through both surface and ground water resources as 126 lakh hectares. The share of surface storages is around 85 lakh hectares. A number of major, medium and minor irrigation projects have been taken up by the State Government to tap the maximum possible area under irrigation. The details of the number of various irrigation projects in the State and the irrigation potential created therefrom are given in the Table No.9.7 elsewhere.

9.15. The irrigation potential created in the State by the end of June, 2001 through all the types of irrigation projects taken together was 49.02 lakh hectares. The share of major, medium, minor (State sector) and minor (Local sector) irrigation projects in the total irrigation potential created was 45.9 per cent, 12.7 per cent, 19.2 per cent and 22.2 per cent respectively. The additional irrigation potential created during 2000-01 was 1.33 lakh hectares showing an increase of 2.8 per cent over the cumulative achievement upto the end of June,2000. The actual utilisation of irrigation potential in 2000-01 was 16.54 lakh hectares (34.7 per cent) as against the potential of 47.69 lakh hectares created upto the end of June, 2000.

Reforms in Irrigation Sector

Formation of Co-operative Water Users Associations

9.16 The State Government has taken policy decision on 23rd July, 2001 for formation of Co-operative Water Users Associations (WUAs) and handing over the irrigation management to WUAs within a span of three years on all irrigation projects. The policy seeks i) to reduce the gap between irrigation potential created and actual area irrigated, ii) to increase water use efficiency of irrigation management, iii) to restrict expenditure on maintenance and repairs of irrigation system and iv) to recover Government water charges effectively. By the end of September, 2001, in all 273 WUAs were in full operation with operational area of about 98 thousand hectares. In addition, in respect of 74 WUAs, memorandum of understanding was completed (area 25 thousand hectares) and 258 WUAs were registered (area 91 thousand hectares). In the case of 217 WUAs (area 68 thousand hectares), proposals are under consideration.

TABLE No. 9.7

Number of irrigation projects in the State and the irrigation potential created therefrom

Sr. No.	Item (2)	Irrigation Projects							Total (6) (3+4+5E)
		Major (3)	Medium (4)	State Sector (Minor) (5A)	Local Sector (Minor)				
					K.T. Weirs (5B)	Lift Irrigation (5C)	Others (5D)	Total (5E)	
1.	No. of projects completed upto 30.6.2001	31	165	2,175	10,202	2,900	34,559	49,836	-
2.	No. of projects ongoing upto 30.6.2001	21	40	245	2,579	128	3,260	6,212	-
3.	Irrigation potential created upto 30.6.2001 by the projects at Sr. No. 1 & 2 (lakh ha.)	22.50 *	6.24 *	9.41 *	2.80	0.35	7.72	20.28	49.02
4.	Irrigation potential created upto 30.6.2000 by the projects at Sr.No. 1 & 2 (lakh ha.)	22.13	6.00	8.93	2.78	0.34	7.51	19.56	47.69
5.	Actual utilisation of irrigation potential during 2000-01 (from Sr.No.4 above) (lakh ha.)	8.72	1.83	2.43	0.98	0.14	2.44	5.99	16.54
6.	Area under irrigation on wells in command area in addition to Sr.No.5 (lakh ha.)	3.29	0.68	0.69	-	-	-	0.69	4.66

* Provisional

Irrigation Development Corporations

9.17 In order to accelerate the completion of the irrigation projects in the State, the Government has established following five Irrigation Development Corporations in the State viz. i) Maharashtra Krishna Valley Development Corporation, ii) Godavari- Marathwada Irrigation Development Corporation, iii) Vidarbha Irrigation Development Corporation, iv) Tapi Irrigation Development Corporation and v) Konkan Irrigation Development Corporation. For completion of the projects under the area of respective Corporations, these Corporations have raised funds of Rs. 8,289 crore through open market upto March, 2001. During 2001-02, it is planned to raise funds of Rs. 1,935 crore. The details of these Corporations are given in the following Table No.9.8.

Integrated Watershed Development Programme

9.18 As the agricultural production in the State is mainly based on rainfed farming, works of soil-conservation are being carried out on a large scale in the State. With a view to increasing the production from dry land farming, maintaining continuity in the same and preventing deterioration of natural resources, watershed-based soil and water conservation works are being implemented in the State since 1983. Various programmes are reframed and are being implemented under Integrated Watershed Development Programme. According to the norms laid down under the programme, in all 14,165 villages in the State are selected and in 9,797 of these villages, works are actually being undertaken in 20,460 watersheds. The expenditure incurred on the programme during 2000-01 was Rs. 144 crore. It is proposed to

TABLE No. 9.8

Details of various Irrigation Development Corporations established by the State Government

Sr. No.	Name of Corporation with the month of establishment	Number of Irrigation projects incorporated	Total funds required (crore Rs.)	Govt.'s share capital i) Total ii) Upto 2000-01\$ iii) Interest on debentures upto 2000-01\$\$ (crore Rs.)	Funds to be raised through debentures (crore Rs.)	Funds raised through debentures upto 2000-01 (crore Rs.)	Funds to be raised during 2001-02 (crore Rs.)	Targeted irrigation potential (lakh hectares)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
1.	Maharashtra Krishna Valley Development Corporation (January, 1996)	23 * 50** 324@ 12+	9,564	3,500 1,295 1,234	8,160	4,973	745	10.85
2.	Vidarbha Irrigation Development Corporation (March, 1997)	14 * 28** 55@	7,630	2,245 253 280	5,901	1,219	445	11.00
3.	Tapi Irrigation Development Corporation (March, 1997)	8 * 37** 115@ 10+	5,197	1,400 63 99	3,275	748	300	5.23
4.	Konkan Irrigation Development Corporation (December, 1997)	2 * 11** 44@	2,959	273 48 43	617	273	75	1.09
5.	Godavari-Marathwada irrigation Development Corporation (August, 1998)	13 * 24** 237@	3,266	1,300 209 85	2,600	1,076	370	5.61

* Major, ** Medium, @ Minor, +Lift Irrigation Schemes \$ Share capital paid upto the end of 2000-01

\$\$ This amount has been paid by Government to concerned Corporations.

incur Rs. 250 crore during 2001-02, of which Rs. 160.2 crore were incurred upto January, 2002 as against Rs.69.9 crore incurred during the corresponding period in 2000-01. The cumulative expenditure incurred on this programme since its inception in 1992 till the end of January, 2002 was Rs. 2,170 crore.

Improved seeds

9.19. Among the various measures being taken for enhancing the agricultural production in the State, distribution of hybrid and improved certified/quality seeds of various crops is important one. In Maharashtra, both public and private sectors play a significant role in distribution of such seeds. Seed replacement programme is implemented to a large extent in Maharashtra State in respect of most of the crops. The total

seed distribution during *kharif* 2000 was 7.4 lakh quintals and during *rabi* 2000 it was 2.6 lakh quintals. The seed distribution of some important crops is given in Table No. 9.9. It is estimated that the certified/quality seeds to the extent of 3.8 lakh quintals and 3.2 lakh quintals have been distributed through public and private sectors respectively in the *kharif* 2001 season. During 2001-02, seeds of 205 varieties of 28 crops were made available to the farmers.

Chemical Fertilizers and Pesticides

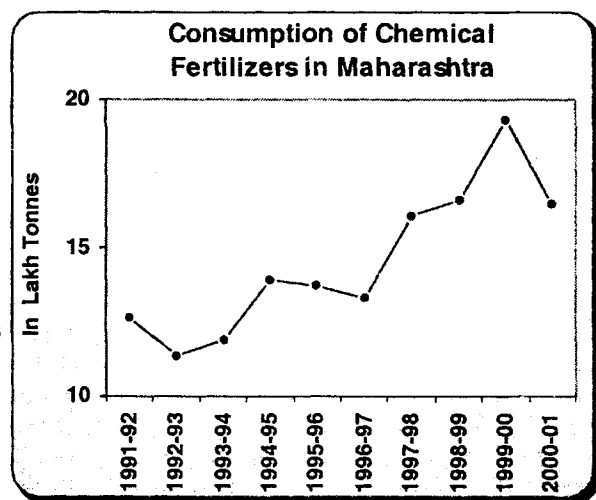
9.20 The fertilizer consumption in the State during 2001-02 is expected to be 17.4 lakh tonnes, more by 5.9 per cent than that of 16.5 lakh tonnes during the earlier year. During 2000-01, distribution of fertilizers to the farmers was made through 29,234 fertilizer distributi outlets in the

TABLE No. 9.9
Certified/Quality seed distribution of some important crops in Maharashtra

(In Quintals)

Sr. No.	Name of Crop	1990-91	1998-99	1999-2000	2000-01
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Kharif					
1.	Soyabean	5,281	2,60,987	2,40,573	2,82,012
2.	Hybrid Jowar	1,48,446	1,35,562	1,33,675	1,29,010
3.	Paddy	14,012	1,16,670	72,902	75,474
4.	Hybrid Cotton	18,973	49,592	49,752	45,350
5.	Hybrid Bajri	8,432	30,929	30,904	33,682
Rabi					
1.	Wheat	83,764	3,16,074	2,47,486	2,05,861
2.	Gram	23,316	41,202	38,698	26,788
3.	Jowar	16,880	17,334	28,662	24,269

State, of which 4,040 outlets were in the co-operative sector, 218 were in public sector and 24,976 were in private sector. During 2000-01, about 3,209 tonnes technical grade pesticides were used in the State. During kharif 2001, due to long dry spell, consumption of pesticides was at lower level of 1,725 tonnes, less by 20.9 per cent than the consumption of 2,180 tonnes during kharif 2000. During 2001-02, the total utilisation of technical grade pesticides in the State is estimated to be at 3,135 tonnes.

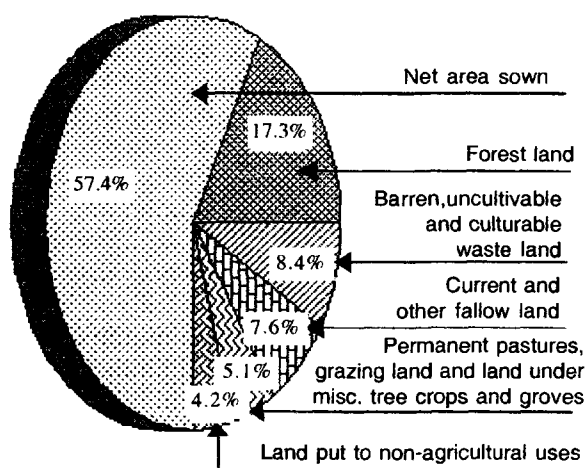

Land utilisation

9.21 As per the land utilisation statistics of 2000-01, the net area sown (176.4 lakh hectares) accounted for major portion i.e. 57.4 per cent of the geographical area of the State, followed by forest land (17.3 per cent), barren, uncultivable & culturable waste land (8.4 per cent), current & other fallow land (7.6 per cent) and permanent

pastures, grazing land & land under miscellaneous tree crops & groves (5.1 per cent). The remaining 4.2 per cent area was accounted by land put to non-agricultural uses. Net area sown decreased to 176.4 lakh hectares in 2000-01 from the last peak level of 185.6 lakh hectares in 1990-91. The land utilisation statistics of Maharashtra are given in Table No.40 of Part-II.

Land Utilisation in Maharashtra (2000-01)

New Crop Insurance Scheme

9.22 As per the guiding principles laid down by the Government of India, a comprehensive Crop Insurance Scheme was in force in Maharashtra since 1985-86. This scheme has been modified and the Government of India has introduced New Crop Insurance Scheme under the name 'National Agricultural Insurance Scheme' (NAIS). The new scheme is being implemented in the State since Rabi 1999-2000. The main features of the new scheme are as follows.

- The scheme is compulsory for crop loanee farmers, whereas it is optional for non-loanee farmers.
- The limit of sum insured has been removed.
- The sum insured is linked with the threshold based on last 3 to 5 years' average yield and Minimum Support Price (M.S.P.).
- Maximum amount of sum insured can be 1.5 times average yield multiplied by M.S.P.

- v) Flat rate or the actuarial rate of premium, whichever is less, is applicable.
- vi) Subsidy of 40 per cent of the premium is admissible to the small and marginal farmers.
- vii) The scheme is to be implemented with revenue circle as unit for all the agricultural crops except the crops for which revenue circle level yield data are not available.
- viii) The scheme is restricted from sowing to harvesting of the crop.

9.23. In the scheme implemented earlier, 10 *kharif* crops, viz. paddy, jowar, bajri, tur, groundnut, sunflower, nigerseed, sesamum, soyabean & ragi and 7 *rabi* crops, viz. jowar, wheat, gram, safflower, sunflower, summer groundnut & summer paddy were included. In addition to all these crops, some more crops have been introduced in the new scheme viz. sugarcane, onion, maize, moong, udid and cotton. Horticultural crops will be included during the next 3 years subject to the availability of data relating to the average yield and sufficient area under horticultural crops in the State. The Government of India, General Insurance Corporation of India, Lead Banks and the State Government are main co-ordinators in implementing the National Agricultural Insurance Scheme (NAIS).

9.24 Particulars of the implementation of NAIS since its inception in Rabi 1999 are given in Table No. 9.10.

TABLE No.9.10

Particulars of the implementation of National Agricultural Insurance Scheme (NAIS)

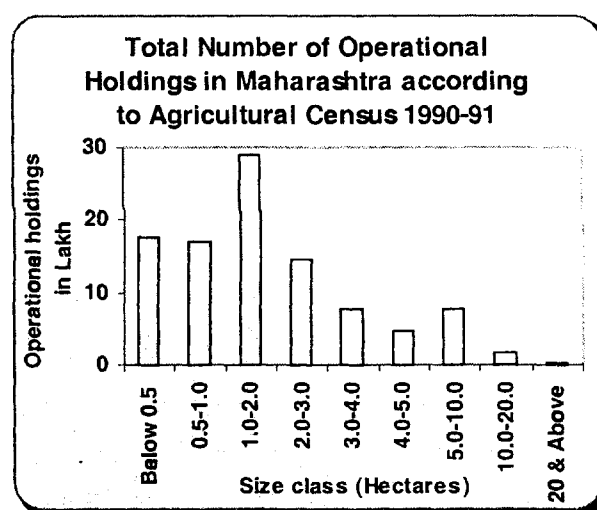
Season	No. of farmers covered (In lakh)	Total amount of sum insured (crore Rs.)	Amount of premium collected (crore Rs.)	Compensation paid (crore Rs.)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Rabi 1999-2000*	1.21	129	1.38	5.08*
Kharif 2000-01	25.34	1,782	43.89	102.43
Rabi 2000-01	4.21	464	5.12	14.84
Kharif 2001-02	24.71	1,541	63.80	N.A.

* Includes compensation of Rs. 4.35 crore be paid to sugarcane cultivators, notified in rabi 1999-2000.

Operational Holdings

9.25 The results of Agricultural Census 1995-96 are not available so far. According to

the results of the Agricultural Census held in Maharashtra during 1990-91, there were 94.7 lakh operational holdings in the State showing an increase of 16.9 per cent during the five years' period from the preceding census held in 1985-86. However, the total area of the operational holdings which was 213.5 lakh hectares in 1985-86 had decreased by 2.0 per cent to 209.3 lakh hectares in 1990-91. The average size of holding decreased from 2.64 hectares in 1985-86 to 2.21 hectares in 1990-91. Two decades prior to that, in the census carried out in 1970-71, the average size of holding was 4.28 hectares, which was almost twice as that in 1990-91. Table No.39 of Part-II presents the data about the number, area and average size of operational holdings as per the Agricultural Censuses conducted in 1970-71, 1980-81, 1985-86 and 1990-91 in the State.

Agricultural Finance

9.26 The financial institutions associated with direct agricultural finance in the State are Primary Agricultural Credit Societies (PACS) extending short-term crop loans and medium term loans to their members, Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank extending long-term loans to cultivators, Commercial and Regional Rural Banks extending short-term and long-term credits to cultivators and the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) refinancing the credit institutions which extend credit for the development of the agriculture sector.

9.27 The number of PACS at the end of 2000-01 was 20,551 with a membership of 102 lakh, covering about the same number of the agricultural land holders in the State. In

2000-01, the amount of loans advanced to cultivators by these PACS was Rs.3,178 crore, of which Rs. 1,100 crore i.e. 34.6 per cent were given to small and marginal farmers.

9.28 During 2000-01, the Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank it advanced loans of Rs.9.48 crore as against Rs.6.09 crore advanced in the previous year. During 2001-02, upto the end of December, 2001, it advanced loans of Rs.0.07 crore as against Rs.8.99 crore advanced during the corresponding period of the previous year.

9.29 The disbursement of direct finance to agriculture and allied activities in the State in 1999-2000 by public sector banks was Rs.1,508 crore which was more by 22.2 per cent than that of Rs. 1,234 crore disbursed in 1998-99. Out of the total disbursements in 1999-2000, agriculture proper accounted for Rs.1,317 crore (87 per cent). The rest of the disbursements (Rs. 191 crore) were to allied agricultural activities like dairy, poultry farming, fisheries etc. Of the term-lending of Rs.379 crore to agriculture sector, 35.6 per cent was for purchase of tractors, agricultural implements & machinery and 25.3 per cent was for irrigation schemes. The outstanding amount of these banks against the loans advanced to agriculture and allied activities in the State as on the last Friday of June, 2000 stood at Rs.2,919 crore in 10.7 lakh accounts. Out of the total amount outstanding, the share of agriculture proper was Rs.2,256 crore (77.3 per cent). Nearly 48.2 per cent of this outstanding amount was of term-loans. Of the total outstanding amount of Rs.2,256 crore on agriculture proper, Rs.431 crore (19.1 per cent) were in 2.14 lakh accounts with holding size upto 1 hectare and Rs.596 crore (26.4 per cent) were in 2.46 lakh accounts with holding size of 1 to 2 hectares.

9.30 The private sector banks also have advanced loans for agriculture and allied activities to the extent of Rs. 82 crore in the State during 1999-2000. The outstanding amount of these banks against the loans extended to agriculture and allied activities at the end of June, 2000 was Rs.187 crore.

NABARD

9.31 The National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD), the apex bank in the country for supporting and promoting agricultural and rural development, performed

the following important role in the State during the year 2000-01.

Credit Limits

9.31.1 During 2000-01, short term credit limit sanctioned by NABARD for supporting Seasonal Agricultural Operations (SAO) by the Co-operative Banks and Regional Rural Banks (RRBs) in the State aggregated to Rs.341 crore as compared to Rs.248 crore during the previous year. The maximum level of credit outstanding reached to Rs. 210 crore, i.e. 61 per cent of the credit limit sanctioned. In addition, NABARD had sanctioned Rs.9.10 crore to RRBs for activities other than Seasonal Agricultural Operations (OSAO) in the State against which the maximum outstanding reached was Rs. 7.71 crore.

9.31.2 The number of schemes sanctioned by the NABARD in the State during 2000-01 was 31 as against 32 schemes during 1999-2000. A refinance assistance of Rs 616 crore was disbursed by NABARD to various credit agencies in the State under investment credit during 2000-01, which was more by 24 per cent than that in the previous year. The State was the third largest recipient of refinance from NABARD in the year 2000-01 and its share was 10 per cent in the country. The first largest recipient was Uttar Pradesh with 15.04 per cent share and Andhra Pradesh was the second largest recipient with 10.02 per cent share. As on 31st March, 2001, the cumulative disbursement in the State reached a level of Rs. 5,146 crore.

Rural Infrastructure Development

9.31.3 During 2000-01, NABARD sanctioned Rs.439 crore financial assistance to the government for 1,159 rural projects in the State under 'VI Tranche' of Rural Infrastructure Development Fund (RIDF) taking the cumulative sanctioned assistance to Rs.1,764 crore under all the Tranches of RIDF for 4,554 rural projects comprising of 264 medium and minor irrigation projects, 810 rural bridges and 3,840 rural roads. The disbursement against the sanctions during 2000-01 was Rs.422 crore making the aggregate disbursement to a level of Rs.1,071 crore as on 31st March, 2001. During 2001-02 upto December, 2001, NABARD disbursed financial assistance of Rs. 27.32 crore to the State Government making the aggregate disbursement to a level of Rs. 1,099 crore.

Land Reforms in Maharashtra

9.32 The policy of reforming the agrarian system is continued. As a result of the implementation of the tenancy laws came in force in Maharashtra between 1957 to 1965, the right of ownership was conferred on about 14.92 lakh tenants in respect of 17.36 lakh hectares of land by the end of March, 2001.

9.33 Every land holder in the State has to keep proper documents about the record of his land and keep these updated. For this purpose Khate-Pustika is provided to every land holder. Out of the 92.59 lakh land holders, 73.11 lakh land holders had been issued Khate-Pustikas upto 31st March, 1998. It is expected to issue one lakh Khate-Pustikas in 2001-02. The State Government has introduced the scheme for distribution of up-to-date village form No. 7/12 every year to the land holders from 4th May, 1999. Also the Government has started the scheme for distribution of the village form No.7/12 by post from 3rd January, 2002. Thus the Government has taken sufficient care to make available to the land holders the up-to-date records of their lands.

9.34 The ceilings on maximum limits of agricultural holdings were first imposed on 26th January, 1962 in the State. The ceilings then prescribed were revised and lowered with effect from 2nd October, 1975. Under this Act, by the end of December, 2001, 2.99 lakh hectares of land was declared surplus. Of this surplus land, 34.5 thousand hectares of land has been granted to the State-owned Maharashtra State Farming Corporation Ltd. and 2.60 lakh hectares of land has been allotted to 1.40 lakh landless persons and 75 co-operative farming societies. Rest of the land has not been distributed so far as it is mainly involved in various litigations or is found to be uncultivable. Backward class landless persons are given preference while allotting land and out of the 2.60 lakh hectares allotted so far, 1.06 lakh hectares have been allotted to 71,570 backward class landless persons by December, 2001.

9.35 Under the scheme for granting financial assistance to the allottees of surplus land, the allottees are given financial assistance at the rate of Rs. 2,500 per hectare for developing land or for other capital expenditure. Since the inception of the scheme (1975-76) till the end of March, 1998, 1.37 lakh allottees were covered under the

scheme involving financial assistance of about Rs.19.14 crore. Government of India has stopped its 50 per cent share on the scheme. Therefore this scheme has not remained as centrally sponsored scheme. The State Government has taken decision to continue this scheme as a State Sector Scheme from 2000-01. In the annual plan 2001-02, a provision of Rs.11.28 lakh has been made under this scheme, out of which Rs.1.72 lakh are proposed for the tribal beneficiaries and the rest Rs.9.56 lakh are proposed for the general scheme.

Agriculture Policy

9.36.1 The State Government announced its agriculture policy in 1997-98 which aims at development of the agriculture sector on a sustainable basis by using the available resources economically, efficiently, effectively and in an environmentally sound manner with a view to increase farmers' income and production. Keeping the farmer at the focal point, the policy aims to promote agricultural development on commercial and industrial lines to achieve primacy in the agriculture sector. The policy also aims to strengthen the competitive resolve of the farmers in the light of emerging global scenario with a view to taking full advantage of the emerging opportunities.

9.36.2 The State Government has sanctioned the Agro-Industries Incentive Scheme which comprises the following main features. (i) The agro-industries include the industries based on agriculture, horticulture, floriculture etc. and also those based on activities allied to agriculture, (ii) The facilities which are being given to the entrepreneurs to promote their enterprises and also for dispersal of the industries throughout the State, are also made applicable to the agro-industries covered under this new scheme, (iii) In order to facilitate preservation and transport of fruits, flowers and vegetables, within country and abroad, a scheme is introduced to give assistance for establishment of cold chain which comprises pre-cooling centres, cold storages and transport with refrigeration facility. (iv) To promote institutions to establish Agro-marketing and Exports Information Service Centres for making available professional information to the cultivators, as and when required, regarding the market rates of exportable agricultural produce, and (v) To give assistance to the institutes establishing Quality Control Laboratories with facilities of international standards in order that

quality of agricultural produce, fruits and vegetables be according to the demand.

Forests

9.37 The area under forests in the State as at the end of 2000-01 was 61.9 thousand sq.km.(inclusive of 0.56 thousand sq.km. of private forest area acquired by the Forest Department), which accounted for 20.1 per cent of the geographical area of the State. Of this, 55.9 thousand sq.km. area was managed by the Forest Department, 2.4 thousand sq.km. by the Revenue Department and 3.3 thousand sq.km by the Forest Development Corporation of Maharashtra (FDCM). As per the seventh assessment of forest cover (1999) based on visual interpretation of Landsat Imagery, 57.0 per cent of the total forest area was under dense forest cover, 42.8 per cent (classified as open forest) was with comparatively less dense cover due to degradation and 0.2 per cent had mangrove forest cover. During 2000-01, about 66 thousand hectares of forest lands as well as village community lands were covered under various afforestation programmes by the Forest Department & FDCM.

Forest Produce

9.38 The Government has restricted clear felling of the trees in the forest areas in order to maintain ecological balance. As a result, the felling of trees is done only on limited scale. The expected production of timber in 2001-02 is about 1.21 lakh cubic meters valued at Rs. 67.0 crore as compared with the production of 1.67 lakh cubic meters in 2000-01 valued at Rs. 84.7 crore. The expected production of firewood in 2001-02 is 4.17 lakh cubic meters valued at Rs. 13.3 crore as compared with 2.48 lakh cubic meters produced in 2000-01 valued at Rs. 13.7 crore. The estimated value of minor forest produce in 2001-02 is Rs. 66.8 crore in which tendu leaves and bamboo account for Rs. 38.8 crore and Rs. 26.4 crore respectively. In the estimated value of Rs. 66.3 crore of the minor forest produce in 2000-01, tendu leaves and bamboo accounted respectively for Rs. 46.1 crore and Rs. 18.7 crore.

Social forestry

9.39 With a view to maintaining ecological balance through plantation of trees on community land and encouraging tree plantation on private land, several plantation programmes have been undertaken in the State. During 2000-01, in addition to the plantation carried out by the

Forest Department and FDCM, the Social Forestry Department carried out plantation on community land of about 3.03 thousand hectares area and supplied 6.92 crore plants for plantation on private land. During 2001-02 upto December, 2001, plantation was carried on an area of about 3.60 thousand hectares of community land and 4.88 crore plants were supplied for plantation on private land.

Sericulture

9.40 Taking into consideration the capacity of sericulture activity to generate employment in a large number in rural areas and to uplift the economic condition of the cultivators, the State Government is implementing Sericulture Development Programme. The performance regarding the production of silk, benefit given to cultivators and employment generation during 2000-01 and 2001-02 upto the end of December, 2001 is given in Table No. 9.11.

TABLE No.9.11

Performance under Sericulture activity

Sr. No.	Item	Mulberry		Tasar	
		2000-01	2001-02 (up to 31st Dec.)	2000-01	2001-02 (up to 31st Dec.)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1.	Area under plantation (hectares)	2,090	2,780	1,100	1,100
2.	Production of silk (Kg.)	8,436	10,132	404	292
3.	Cost of silk produce (Lakh Rs.)	97.01	116.52	6.86	4.96
4.	Amount paid to cultivators by purchasing cocoons (Lakh Rs.)	206	224	13.50	9.30
5.	Employment generated (Number of persons)	26,000	34,750	5,000	5,000

Animal Husbandry

9.41 Amongst the allied activities related to agriculture, animal husbandry is another important sector. As per the Livestock Census of 1997, the total livestock population in Maharashtra was about 3.98 crore. As per the earlier Livestock Census of 1992, the total livestock was 3.64 crore. Thus in the five years, there was an increase of 9.3 per cent in the livestock population of the State. In the total livestock population as per the Livestock Census 1997, cattle accounted for 1.79 crore (45.1 per cent) followed by sheep & goats 1.47 crore (37.0 per cent) and buffaloes 0.65 crore (16.3 per

cent). The total poultry population in 1997 was 3.50 crore, showing an increase of 8.7 per cent in five years. The information about the livestock and poultry in the State as per livestock censuses is given in Table No.44 of Part-II.

9.42 According to the 1992 Livestock Census, total livestock population in India was 47.0 crore. The share of Maharashtra in India was 7.7 per cent. The results of the Livestock Census of 1997 at All-India level are not available so far.

9.43 The main livestock products are milk, eggs, meat and wool. The estimated total milk production in the State in 2000-01 was 5,850 thousand tonnes. This was 2.5 per cent more than the estimated production of 5,706 thousand tonnes in 1999-2000. During 2000-01, *per capita* daily availability of milk was 166 gms. In the last three decades, the programme of breeding of hybrid cows through artificial insemination implemented in Maharashtra State on a large scale has resulted in increase in the milk production from cows. The estimated milk production from cows in the State in the year 2000-01 was 2,818 thousand tonnes of which the share of milk production from hybrid cows was 61 per cent (1,705 thousand tonnes). The eggs production, in number, in 2000-01 was estimated at 310 crore, showing an increase of 2.0 per cent over the production of 304 crore in 1999-2000. The meat production in 2000-01 was estimated at 211 thousand tonnes, which was more by 1.9 per cent than the production of 207 thousand tonnes in the year 1999-2000. The estimated wool production in 2000-01 was 16.28 lakh kg. which was slightly more (1.1 per cent) than that of 16.10 lakh kg. during 1999-2000. The approximate gross value of livestock products as per the current prices during 2000-01 was Rs. 12,331 crore which was about 41.6 per cent of the total gross value from agriculture sector.

9.44 As per preliminary forecast, during 2001-02, the production of milk, eggs, meat and wool would be 5,945 thousand tonnes, 315 crore eggs, 215 thousand tonnes and 16.40 lakh kg. respectively.

9.45 As on 31st March, 2001, there were in all 31 veterinary poly-clinics, 1,353 veterinary dispensaries, 2,006 primary veterinary aid centres and 61 mobile veterinary clinics in the State under the State and local sectors. Under the Artificial Insemination (AI) programme, there

were 29 District AI centres, 49 regional AI centres with 670 sub-centres thereunder and 48 key village centres with 468 sub-centres thereunder, functioning in the State sector. In addition, under the local sector, there were 3,259 AI sub-centres. For the production of frozen semen, there were three laboratories in the State. The number of (fresh) artificial inseminations performed during 2000-01 was 3.23 lakh under exotic and 8.52 lakh under crossbreed category, as against 3.67 lakh exotic and 9.03 lakh crossbreed during the earlier year. The number of crossbreed calves born during 2000-01 was 4.45 lakh as against 4.46 lakh during 1999-2000.

Poultry Development

9.46 The population of improved poultry birds has increased notably in the recent years. Implementation of poultry development is done mainly through 4 central hatcheries, 16 intensive poultry development blocks and 2 poultry extension centres. The number of birds supplied during 2000-01 by these units was 10.83 lakh as against 10.40 lakh in 1999-2000 .

9.47 The scheme of establishing poultry co-operative societies on co-operative basis with financial assistance from the National Co-operative Development Corporation, New Delhi is implemented in the State since 1985-86. During the period from 1985-86 to 2000-01, in all 73 such projects of co-operative poultry societies were sanctioned by the Government and 47 out of them are functioning at present.

Milk collection through Government and Co-operative Dairies

9.48 During 2001-02, the number of milk processing plants in the State was 61. The aggregate processing capacity of all these plants was 67.3 lakh litres per day. Besides these processing plants, there were 115 Government/co-operative milk chilling centres in operation in the State in 2001-02 and their aggregate capacity was 21.1 lakh litres per day.

9.49 The average daily collection of milk by the Government and co-operative dairies taken together in the State (excluding Brihanmumbai) during 2001-02 would be 42.0 lakh litres, which is more by 5.2 per cent than the average daily collection of 40.0 lakh litres during the year 2000-01.

Fisheries

9.50 Maharashtra has a coastal line of about 720 km., rivers of about 3.2 thousand km. and canals of about 12.8 thousand km. length. The area suitable for exploitation of marine fish is 1.12 lakh sq.km., for inland fisheries it is 3.20 thousand sq.km. (i.e. 3.20 lakh hectares) and for brackish water fisheries it is 18.6 thousand hectares (government land 10 thousand hectares and private land 8.6 thousand hectares). Though the territorial water area of Maharashtra is 1.32 lakh sq.km., the continental shelf extends upto 180 meters having area of only 1.12 lakh sq.km. Out of this area, fishing takes place only upto 72 meters in depth i.e. 30 to 40 fathoms. The potential of fish catch from marine area has been estimated at 6.3 lakh tonnes per year. As against this, the production during 2000-01 was 4.03 lakh tonnes. The Government is now planning to introduce intermediate fishing crafts to tap the resources in the exclusive economic zone i.e. upto 200 meters depth. If it is materialised, the fish production may reach the optimum capacity (6.3 lakh tonnes). For intermediate fishing, so far 625 medium sized boats have been financed.

9.51 The number of boats used in the State for marine fishing was 19,570 in 1999-2000

which has increased to 20,240 in 2000-01. Of these, 10,500 (52 per cent) were mechanised boats. There were 184 landing centres in the State along the coastline. The estimated marine fish catch in 2000-01 was 4.03 lakh tonnes, 1.5 per cent more than that in 1999-2000. Out of this fish, 2.62 lakh tonnes were used in fresh form, 0.12 lakh tonnes were sent for salting and 1.29 lakh tonnes were sundried. In 2000-01, fish to the tune of 1.18 lakh tonnes valued at Rs. 892 crore was exported. In marine area, construction of 6 jetties is in progress and that of 7 ports and 26 jetties is proposed.

9.52 The estimated inland fish catch in 2000-01 was 1.23 lakh tonnes, 9.0 per cent less than that in 1999-2000. Efforts are being made to exploit the potential of inland fishing to as large extent as possible. The approximate gross value of the marine and inland fish catch taken together in the State as per current prices during 2000-01 was Rs. 1,050 crore.

9.53 Under the fish seed production programme, during 2000-01, there were 70 fish seed production/rearing farms in the State and the number of seeds produced in the State was 20.66 crore.

10.1 The planners of the country consider co-operation as an instrument of economic development of the disadvantaged particularly in the rural areas. The features of co-operatives like non-exploitativeness, voluntary membership, principle of one person one vote, decentralised decision making and self-imposed curbs on profit have eminently qualified it as an important instrument of development. The continuous, strategic and planned efforts for the healthy growth of this movement in the country have resulted in spectacular progress of co-operative movement in the recent years. However, for becoming a vital force in shaping the future of the country, it has to become a movement of masses - motivated and animated by the true spirit of co-operative.

Co-operative Movement in Maharashtra

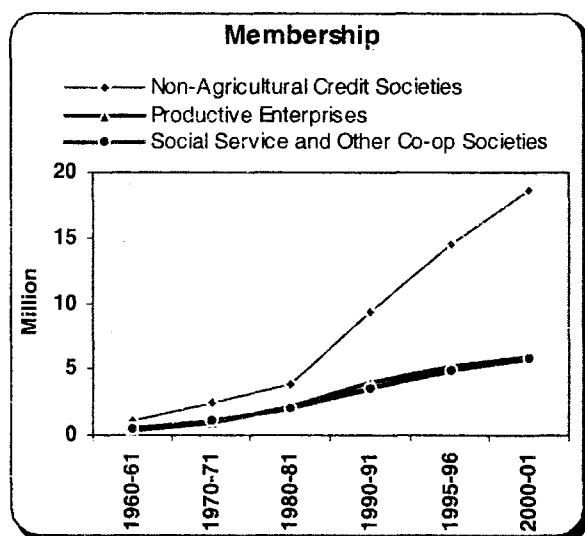
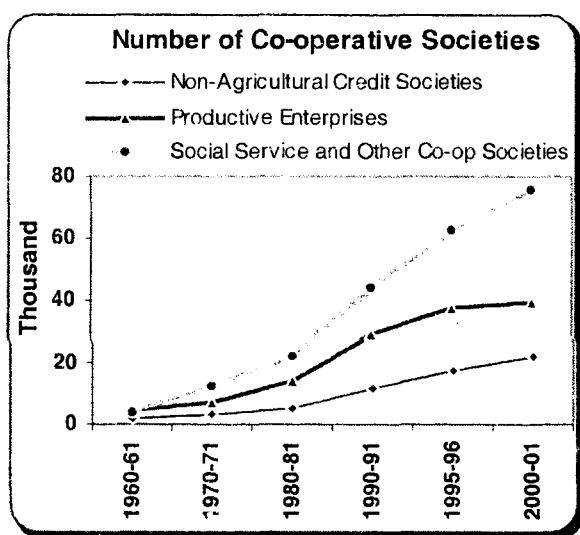
10.2 The co-operative movement in Maharashtra has played a vital and dominant role in the social and economic development of the State, particularly in the rural areas. Initially, this movement was confined mainly to the field of agricultural credit. Later on it rapidly spread to other fields like agro-processing, agro-marketing, rural industries, consumer stores, social services etc.. This has resulted in a considerable beneficial impact in raising the standard of living of the rural people.

10.3 The progress of various types of co-operative societies since 1961 is given in the Table No.10.1.

TABLE No. 10.1
Progress of co-operative movement in Maharashtra

Sr. No.	Type of co-operative society	Number as on				
		30th June			31st March	
		1961 (3)	1981 (4)	1991 (5)	2000 (6)	2001 (7)
(1)	(2)					
1.	Apex and Central-Agricultural and non-agricultural credit institutions	39	31	34	34	34
2.	Primary agricultural credit societies	21,400	18,577	19,565	20,529	20,551
3.	Non-agricultural credit societies	1,630	5,474	11,291	21,055	22,014
4.	Marketing societies	344	423	931	1,059	1,115
5.	Productive enterprises (sugar factories, rice mills, dairy societies etc.)	4,306	14,327	28,954	38,513	39,070
6.	Social service and other co-operative societies (consumer stores, housing etc.)	3,846	21,915	43,845	71,555	75,232
Total Societies		31,565	60,747	1,04,620	1,52,745	1,58,016

10.4 During the span of last forty years (1961-2001), the number of co-operative societies in the State increased by more than four times. This was mainly due to substantial growth in the number of co-operative societies in social services, non-agricultural credit societies and productive enterprises. The membership of co-operative societies increased nearly by 9 times. The membership of these societies in the State in the year 1960-61 was 41.9 lakh, whereas the membership of these societies as on 31st March, 2001 was 427 lakh. The total working capital of these societies during 1960-61 was Rs.291 crore, which increased considerably by 335 times to Rs.97,932 crore as on 31st March, 2001.

10.5 The details regarding the membership, working capital, advances, outstanding loans and turnover of the co-operative societies in Maharashtra State are presented in Table No.45 of Part II of this publication.

10.6 Some important characteristics of co-operative societies of all types taken together in the State for 1999-2000 and 2000-01 are given in the Table No.10.2.

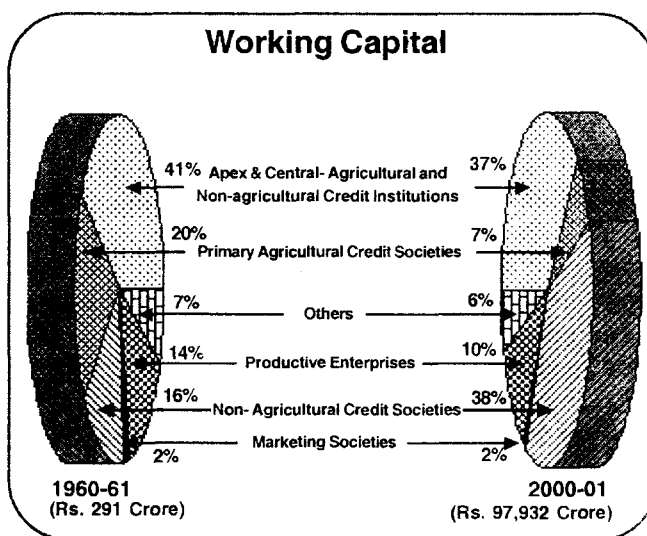
TABLE No. 10.2

Important characteristics of co-operative societies in the State

(Rs. in crore)

Item (1)	Ending March		Percentage change (4)
	2000 (2)	2001* (3)	
1. Number of societies	1,52,745	1,58,016	3.5
2. Number of members (in lakh)	413	427	3.4
3. Paid-up share capital	5,967	6,064	1.6
4. Contribution of State Government	992	1,000	0.8
5. Deposits	63,757	65,178	2.2
6. Working capital	92,646	97,932	5.7
7. Advances (Gross)	59,332	58,229	(-)1.9
8. Advances (Net)	27,602	31,044	12.5
9. Societies in profit			
i) Number	50,849	52,383	3.0
ii) Profit	1,119	1,026	(-)8.3
10. Societies in loss			
i) Number	40,625	41,627	2.5
ii) Loss	1,375	1,458	6.0
11. Number of societies with no profit no loss	8,850	9,348	5.6
12. Number of societies for whom position of profit or loss is not available	52,421	54,658	4.3

* Provisional

10.7 The number of co-operative societies of all types taken together in the State as on 31st March, 2001 was 1,58,016, which was higher by 3.5 per cent than the previous year. The paid-up share capital of these societies as on 31st March, 2001 increased by 1.6 per cent to Rs.6,064 crore

from Rs. 5,967 crore as on 31st March, 2000. The contribution of the State Government in the total paid up share capital was Rs.1,000 crore (16.5 per cent). The deposits and working capital of all these societies were Rs. 49,468 crore and Rs. 97,932 crore respectively and were higher by 6.7 per cent and 5.7 per cent than that of the previous year. The amount of net loans advanced by these credit co-operative societies was Rs.31,044 crore and was higher by 12.5 per cent than that of the previous year.

Apex and Central Credit Institutions

10.8 The 34 Apex and Central Credit Institutions in the State includes Maharashtra State Co-operative Bank, Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank, Solapur Industrial Co-operative Bank, Maharashtra State Housing Finance Corporation and 30 District Central Co-operative Banks. The working capital of these Apex and Central Credit Institutions together as on 31st March, 2001 was Rs.36,179 crore, which was higher by 5.7 per cent than that of the previous year and it was 36.9 per cent of the total working capital of all types of co-operative societies taken together. The loans advanced together by these 34 institutions as on 31st March, 2001 were Rs. 27,228 crore. Out of the total loans advanced by the all types of co-operative societies together, 46.8 per cent loans were advanced by Apex and Central Credit Institutions. The loans outstanding of these institutions were Rs. 23,206 crore, which were higher by 21.8 per cent than the previous year. The total employment in these institutions as at the end of March, 2000 was 35,368.

10.8.1 The deposits of the Maharashtra State Co-operative Bank as on 31st March, 2001 were Rs.9,136 crore, which were higher by 12.8 per cent than those of Rs.8,100 crore as on 31st March, 2000. Its working capital was Rs.13,166 crore and the loans advanced (gross) by the bank were Rs.8,466 crore. The loans outstanding of the bank were Rs. 8,345 crore, which were higher by 23.8 per cent than the previous year. The loans overdue were Rs.679 crore and the percentage of overdue to outstandings was 8.1, which was higher than that of the previous year (6.6 per cent).

10.8.2 The deposits of the 30 District Central Co-operative Banks (DCCBs) were Rs.17,863 crore as on 31st March, 2001, which were higher by 15.5 per cent than those of Rs. 15,466 crore as on 31st March of the previous year. The working capital of these banks increased by 17.2 per cent to Rs.24,278 crore, as against Rs.20,720 crore as

on 31st March, 2000. The loans outstanding of these banks were Rs.13,589 crore which were higher by 19.9 per cent than those of the previous year. The amount of loans due for the recovery as on 30 June, 2000 and 30 June, 2001 was Rs.3,720 crore and Rs.4,256 crore respectively. The agricultural loans recovered during the year ending 30 June, 2001 were Rs.2,527 crore, which were less by 1 per cent than those in the previous year. The extent of recovery to the amount due for recovery was 59.4 per cent in 2000-01, as against 60.4 per cent in 1999-2000. As on 31st March, 2001 the loans overdue were Rs.2,490 crore and the percentage of overdues to the outstandings was 18.3 as against 20.5 in the earlier year.

10.8.3 During the year 2000-01, the Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank floated debentures of Rs.21.15 crore. The long-term loans disbursed by the bank during the year 2000-01 were Rs.9.48 crore. The overdues of the bank as on 31st March, 2000 were Rs. 333 crore which increased to Rs.403 crore as on 31st March, 2001. The long-term loans disbursed by the bank during the year 1999-2000 were Rs.6.09 crore. During the period April to October, 2001, the bank disbursed long-term loans of Rs.0.07 crore as against Rs. 8.99 crore disbursed during the corresponding period of the previous year.

10.8.4 Solapur District Industrial Co-operative Bank and Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation are the two non-agricultural credit apex institutions in the State.

10.8.5 The membership of Solapur District Industrial Co-operative Bank as on 31st March, 2001 was about two thousand. The deposits of the bank were Rs. 44.6 crore and its working capital was Rs. 65 crore. During 2000-01, as compared to the previous year, the deposits of the bank increased by 2.5 per cent and the working capital increased by 2.0 per cent. The amount of loans advanced by the bank during 2000-01 was Rs. 33.6 crore, which was higher by 1.0 per cent as compared to Rs. 33 crore loans advanced during 1999-2000.

10.8.6 As on 31st March, 2001 the membership of Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation was 12,322. The deposits of the Corporation were Rs. 6.2 crore, which showed decline of 69 per cent over that of the deposits as on 31st March, 2000. Its working capital was Rs. 458 crore, which was slightly higher than that of Rs.453 crore in the previous year. The amount of loans advanced declined by 35 per cent to Rs.1.95 crore as against Rs.2.99 crore loans advanced during 1999-2000.

Primary Agricultural Credit Societies (PACS)

10.9 Primary Agricultural Credit Societies (PACS) are grassroot level co-operative credit institutions playing a pivotal role in the disbursement of short-term rural credit. The high level of overdues and resource mobilisation continued to be major reasons of weaknesses of PACS.

10.9.1 As on 31st March, 2001 there were 20,551 Primary Agricultural Credit Societies and their membership was 102.05 lakh. These societies include Farmers Service Societies (21), Adivasi Co-operative Societies (984) and Grain Banks (28). Their working capital increased by 13.1 per cent to Rs. 6,509 crore as at the end of 2000-01 from Rs. 5,753 crore at the end of the previous year. These societies advanced loans of Rs. 3,178 crore during 2000-01, which were higher by 4.9 per cent than those of Rs.3,027 crore during 1999-2000. The loans outstanding as on 31st March, 2001 in respect of all PACS were Rs.4,757 crore, which were higher by 13.8 per cent than those of Rs.4,181 crore at the end of previous year. The loans due for recovery of PACS as on 31st March, 2001 were Rs. 4,200 crore as against Rs. 3,638 crore as on 31st March, 2000. The loans recovered during 2000-01 by the PACS were Rs.2,625 crore, which were higher by 12.7 per cent than those in 1999-2000. The percentage of loans recovered by the PACS to the loans due for recovery was 62.5 and was less than that of 64.0 per cent in the previous year. The loans overdue as on 31st March, 2001 were Rs.1,575 crore. The proportion of overdues to outstandings was 33.1 per cent as on 31st March, 2001, which was less than that of 34.3 per cent in the previous year. As on 31st March, 2001, out of the total loans overdue 55.0 per cent loans were overdue for less than two years. The total employment in PACS as at the end of March, 2000 was 28,997.

10.9.2 The details regarding the loans given to small and marginal farmers by PACS during 2000-01 are given in Table No.10.3.

Table No.10.3
Details of loans given by PACS during 2000-01

Item (1)	Type of Member		
	Marginal Farmers (2)	Small Farmers (3)	All Members (4)
1. Loans advanced (crore Rs.)	581	519	3,178
2. Percentage share in loans advanced	18.3	16.3	100.0
3. Loans outstanding (crore Rs.)	831	857	4,757
4. Percentage share in loans outstanding	17.5	18.0	100.0
5. Per Loanee member (Rs.)			
i) Loans advanced	6,791	6,432	9,736
ii) Loans outstandings	9,715	10,607	14,575

Non-Agricultural Credit Societies

10.10 The number of primary non-agricultural credit societies in the State as on 31st March, 2001 was 21,055 with the total membership of 186 lakh, which was more by 5.2 per cent than the previous year. The non-agricultural credit societies members constitutes 43.5 per cent in the total membership of all types of co-operative societies. The deposits of these societies as on 31st March, 2001 were Rs. 38,202 crore, which were higher by 10.7 per cent than those in the previous year. The working capital of these societies as on the 31st March, 2001 was Rs.38,040 crore which was 38.8 per cent of the working capital of all types of co-operative societies taken together. During 2000-01 the loans advanced by these credit societies increased by 13.6 per cent to Rs.27,522 crore over the previous year. The loans outstandings of these societies as on 31st March, 2001 were Rs.21,037 crore, which were almost higher by 1.0 per cent than those of Rs.20,829 crore in the previous year. The loans overdues of these societies as on 31st March, 2001 were Rs.1,651 crore as against Rs.1,634 crore in the previous year.

Co-operative Marketing

10.11 The basic objective of the co-operative marketing is to prevent exploitation of agriculturists by traders and to enable the cultivators to have better returns of their produce by making arrangements for purchase and sale of their produce and also to benefit consumers to avail quality goods at reasonable prices. With these objective in view, financial assistance in the form of share capital and loan is provided by the State Government to co-operative marketing societies. In recent years marketing of agricultural produce has registered an impressive growth.

10.11.1 The number of co-operative marketing societies including District/Central Marketing Societies and Marketing Federation, as at the end of March, 2001 was 1,115 with a membership of 8.32 lakh and working capital of Rs.1,489 crore. The turnover of these societies was Rs. 5,171 crore in 2000-01, as compared with Rs.5,222 crore in 1999-2000.

10.11.2 The Maharashtra State Co-operative Marketing Federation had a working capital of Rs.34 crore as on 31st March, 2001. Its total turnover in 2000-01 was Rs. 449 crore, out of which agricultural requisites accounted for 52 per cent.

10.11.3 The Maharashtra State Co-operative Cotton Growers Marketing Federation had a working capital of Rs. 1,171 crore as on 31st March, 2001. Its total turnover during 2000-01 was Rs.4,059 crore approximately as against Rs.3,574 crore in the year 1999-2000.

Monopoly Procurement of Cotton

10.12 The duration of the Maharashtra Raw Cotton (Procurement, Processing and Marketing) Act, 1971 has been extended by five years upto 30th June, 2006. The Government has taken a decision to purchase cotton through Maharashtra State Co-operative Cotton Growers' Marketing Federation in four grades viz. FAQ (Fair Average Quality), Fair, Fadtar and Kawadi for each variety of cotton during 2001-02 season as in the earlier season. The varietywise and gradewise per quintal purchase price (Guaranteed Price + advance additional price) of raw cotton as declared by the State Government for the season 2001-02 ranged from Rs.2,000 to 2,355 for F.A.Q. grade, Rs.1,675 to 2,030 for Fair grade, Rs.1,390 to 1,565 for Fadtar grade and Rs.1,000 for Kawadi grade. For the season 2001-02 the procurement of kapas was started from 12th July, 2001 in Western Maharashtra (Phaltan zone) and from 7th November, 2001 in the main cotton producing track viz. Vidarbha, Marathwada and Khandesh. For the season 2001-02, the procurement of cotton upto 25th February, 2002 was 136.87 lakh quintals valued at Rs.2,863 crore.

10.12.1 During 2000-01, under this scheme 74.55 lakh quintals of kapas valued at Rs.1,560 crore was procured, as against 175.98 lakh quintals of kapas procured valued at Rs.3,617 crore in 1999-2000. The cotton procured during 2000-01 was processed and 15.30 lakh bales were pressed and 48.46 lakh quintals of cotton seed was obtained. Of the 15.30 lakh bales pressed, 14.21 lakh bales valued at Rs.1,098 crore were contracted for sale upto 25th February, 2002. About Rs.60 crore are expected from sale of the remaining bales. The cotton seed of 47.74 lakh quintals was sold at Rs.374 crore. The average selling price per bale for 2000-01 works

out to Rs.7,300 (approx.) and the average selling price of cotton seed per quintal works out to Rs.784.

10.12.2 The Final Accounts for the season 2000-01 are yet to be finalised. However, the deficit is expected to be around Rs.600 crore. During the 1999-2000 season, a deficit of Rs.773 crore was incurred under the scheme.

Productive Enterprises

10.13 The processing of agricultural produce has a strategic place in rural economy. Co-operative processing helps farmers for getting better returns and to create non-exploitative industrial environment in the rural agro-industry.

10.13.1 The number of co-operative societies engaged in productive activities as on 31st March, 2001 was 39,070. As on 31st March, 2001 the membership of all these societies was 59.63 lakh and their working capital was Rs.9,943 crore. Out of these, 797 co-operative societies were independent processing societies. Of these 797 societies, the number of registered co-operative sugar factories as on 31st March, 2001 in the State was 143, of which 137 were in production during 2000-01. During the year 2000-01, 137 sugar factories crushed 576 lakh Metric tonnes of sugarcane.

10.13.2 The number of other independent registered co-operative societies engaged in productive activities as on 31st March, 2001 was 654, of which 547 were in production during the year 2000-01. The membership of these societies together was 4.58 lakh and the total paid up share capital was Rs. 35.4 crore. The Government's share in this paid-up share capital was Rs. 7.03 crore (19.9 per cent). The working capital of these societies together was Rs. 196 crore.

10.13.3 The details of independent co-operative societies engaged in productive activities are given in the Table No.10.4.

TABLE No. 10.4
Independent processing co-operative societies

Sr. No.	Type of Society	Total number of societies		Number of societies in production		Quantity processed+ (in thousand tonnes)	
		1999-2000	2000-01	1999-2000	2000-01*	1999-2000	2000-01*
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	Sugar factories	133	143	123	137	55700	57641
2	Cotton ginning and pressing societies	279	289	248	260	470	501
3	Rice mills	93	91	88	87	110	112
4	Oil mills	23	22	12	12	22	24
5	Others	231	252	182	188	62	68
Total		759	797	653	684

+ Quantity processed pertains to sugarcane, raw cotton, paddy, oil seeds.

* Provisional.

10.13.4 The quantity of kapas processed by 260 cotton ginning and pressing societies in the year 2000-01 was 5 lakh tonnes, which was higher by 6.0 per cent than that in the previous year. The quantity of paddy processed by the 87 rice mills was 1.12 lakh tonnes which was more by 1.8 per cent than that in the previous year.

10.13.5 The number of co-operative spinning mills in the State, as on 31st March, 2000 was 233. The membership of these co-operative spinning mills was 6.96 lakh. The paid-up share capital of these mills was Rs. 449 crore of which Rs. 371 crore was of State Government. The share of the State Government in total paid-up share capital was 82.5 per cent. The working capital of these mills was Rs. 1,437 crore. As on 31st March, 2001 the number of co-operative spinning mills in the State were 228, out of which only 46 mills having 29 lakh spindles were in production and produced yarn worth Rs.575 crore during the year 2000-01.

10.13.6 As at the end of 2000-01 there were 718 co-operative handloom societies and 1,056 co-operative powerloom societies in the State. These societies had 19 thousand handlooms and 21 thousand powerlooms respectively in working condition. The handloom co-operative societies produced cloth worth of Rs.96 crore during 2000-01 as against Rs.95 crore during the year 1999-2000. During 2000-01 the powerloom co-operative societies produced cloth worth of Rs.297 crore, as against Rs.290 crore in the previous year.

10.13.7 There were 22,035 primary co-operative dairy societies and 69 dairy unions with membership of 14.45 lakh and 43,850 respectively in 2000-01. These dairy societies and dairy unions had working capital of Rs. 372 crore and Rs. 738 crore respectively. In 2000-01, the total value of sale of milk and milk products together of the dairy societies was Rs.1,152 crore and that of the dairy unions was Rs.1,059 crore. The same was Rs. 1,084 crore and Rs.1,331 crore respectively in the year 1999-2000.

10.13.8 In 2000-01, there were 2,520 primary fisheries co-operative societies, 33 fisheries unions and one fisheries federation. All these societies had membership of 2.37 lakh. They had working capital of Rs.79 crore and they sold fish and fish products worth Rs.98 crore as against the sale of Rs.112 crore in 1999-2000.

Social Service and Other Co-operative Societies

10.14 Besides an apex consumers' federation, there were 145 wholesale consumers stores and 3,434 primary consumers stores in the State by the end of March, 2001. The amount of loss incurred by the apex consumer federation by the end of March, 2001 was Rs.97.4 lakh as against loss of Rs.29.8 lakh as on 31st March, 2000. The total sales of all these consumers stores was Rs.914 crore during the year 2000-01 as against Rs.905 crore in the previous year. The sale of the apex consumers federation during 2000-01 was Rs.23 crore as against Rs.22 crore in 1999-2000.

10.14.1 As on 31st March, 2001 there were 54,110 co-operative housing societies in the State with a membership of 18.33 lakh. The progressive number of tenements as on 31st December, 2001 for which loans were sanctioned by the Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation was 2.16 lakh. The tenements completed up to 31st March, 2001 were about 1.12 lakh. The total employment in these societies as at the end of March, 2000 was 40,133.

10.14.2 There were 8,127 labour contract societies in the State, with 5.2 lakh members as at the end of 2000-01. These societies executed work of Rs.410 crore during 2000-01, as against Rs.400 crore during the previous year. The total employment in these societies as at the end of March, 2000 was 77,432.

10.14.3 There were 288 forest labour societies in the State with membership of 71 thousand as at the end of 2000-01. These societies sold wood and other forest products worth Rs.39 crore during 2000-01.

11.1 The economic reforms launched in 1991 have resulted shift in the Government's role from 'service provider' to 'facilitator and regulator' of services. This has in turn resulted in development in the infrastructure services by way of liberalizing the rules and procedures to enhance the private sector participation. The development in infrastructure leads to sustainable economic growth in all sectors of the economy. The performance of various infrastructure facilities in the State is given below.

Energy

Electricity

11.2 Electricity is the most important constituent of the infrastructure. The degree of economic growth is highly correlated with consumption of electricity. Since Maharashtra is highly industrialised and urbanised State in the country, the demand for electricity in the State is very high.

Installed Capacity

11.3 The installed capacity of electricity generation in Maharashtra as on 31st March, 2001 was 12,959 MW, which was higher by 670 MW than that for the earlier year. During 2000-01 Hydro project Koyna Stage IV-250 MW and Thermal project at Khaparkheda unit 3 and 4 (210 MW each) - 420 MW were installed. The installed capacity of electricity generation in the State has increased annually at the rate of 7.5 per cent (compounded) during last 40 years from 1960-61 to 2000-01. In addition to above installed capacity, the State's share in the installed capacity of the National Thermal Power Corporation (NTPC) and the Nuclear Power Corporation (NPC) was 1,725 MW and 137 MW respectively. Additional share of 323 MW from NTPC/NPC which was unallocated share and surplus from Goa was made available to the

State. Thus the total installed capacity of electricity generation available to the State as on 31st March, 2001 was 15,144 MW. The Table No. 11.1 gives the details of available installed capacity by type of electricity generation in the State for the years 1999-2000 and 2000-01.

TABLE No. 11.1
Installed Capacity of Electricity Generation
Available to Maharashtra State
by the type of Electricity Generation

Type of generation (1)	As on 31st March	
	2000 (2)	2001 (3)
(A) In the State		
i) Thermal	7,655	8,075
ii) Hydro	2,624	2,874
iii) Natural Gas	1,820	1,820
iv) Nuclear (Maharashtra's Share)	190	190
Total (A)	12,289	12,959
(B) State's share in NTPC/NPC	1,543	2,185
Total (A+B)	13,832	15,144

11.4 Of the total installed capacity of 12,959 MW in the State as on 31st March, 2001, the thermal capacity accounted for 62.3 per cent, followed by hydro 22.2 per cent, natural gas 14.0 per cent and nuclear (Maharashtra State's share) 1.5 per cent. The derated capacity of all electricity generation plants in the State as on 31st March, 2001 was 12,900 MW.

11.5 During 2001-02 as on 31st October, 2001 the installed capacity of electricity generation in the State was 12,971 MW which was higher by 12 MW as compared to that on 31st March, 2001.

Generation of Electricity

11.6 Though the installed capacity of electricity generation has recorded a growth of 5.4 per cent in 2000-01 over 1999-2000, the total generation of electricity (including co-generation) at 62,317 million Kilo Watt Hours (KWH) during 2000-01 recorded a decrease of 1.6 per cent. Thermal and nuclear generation grew by about 3.8 per cent and 12.6 per cent respectively while generation by hydro and natural gas plant decreased by 12.4 per cent and 24.1 per cent respectively. Thermal electricity generation accounted for 79 per cent of the total generation of electricity in the State. The details of electricity generated in the State during 1999-2000 and 2000-01 are given in Table No.11.2.

TABLE No. 11.2
Generation of Electricity in
Maharashtra State
(million KWH)

Type of generation (1)	1999-2000 (2)	2000-01 (3)	Percentage change over 1999-2000 (4)
1. Thermal	47,592	49,377	3.75
2. Hydro	5,584	4,889	(-)12.45
3. Natural Gas	9,149	6,943	(-)24.11
4. Nuclear (Maharashtra's Share)	974	1,097	12.63
5. Others	13	11	(-)15.38
Total	63,312	62,317	(-)1.57

11.7 In addition to above during 2000-01, the State received 11,286 million KWH power from NTPC and 1,377 million KWH power from NPC.

11.8 During 2001-02 upto the end of January, 2002 the generation of electricity in the State was 53,013 million KWH, which was higher by 2.5 per cent than that in the corresponding period of 2000-01 (51,726 million KWH). The electricity received by the State during 2001-02 upto January, 2002 from NTPC, NPC and BHEP (Dodson) was 9,520 million KWH, 1,574 million KWH and 24 million KWH respectively. The electricity received by the state during 2000-01 upto January, 2001 from NTPC and NPC was

9,225 million KWH and 1,044 million KWH respectively.

Consumption of Electricity

11.9 The total consumption of electricity in the State (excluding electricity sold to other states) during 2000-01 was 47,289 million KWH, less by 3.3 per cent compared to 48,904 million KWH during 1999-2000. The consumption of electricity in the State has gone down because of decrease in consumption by industries 6 per cent, agriculture 7 per cent and public water works 27 per cent. However, commercial, domestic and public lighting have registered an increase in consumption during 2000-01 over 1999-2000. The industrial sector (38.8 per cent) was the largest consumer of the electricity in the State, followed by domestic (23.6 per cent) and agriculture sector (21.0 per cent). These three sectors account for 83.4 per cent of the total electricity consumption in the State. The Table No.11.3 gives the details of consumption of electricity in Maharashtra during 1999-2000 and 2000-01.

TABLE No. 11.3
Consumption of Electricity in
Maharashtra State
(million KWH)

Type of consumption (1)	1999-2000 (2)	2000-01 (3)	Percentage change over 1999-2000 (4)
1. Domestic	10,666	11,172	4.74
2. Commercial	3,908	4,105	5.04
3. Industrial	19,522	18,363	(-)5.94
4. Agriculture	10,668	9,940	(-)6.82
5. Public Lighting	539	551	2.23
6. Railways	1,598	1,581	(-)1.06
7. Public Water Works	1,650	1,199	(-)27.33
8. Miscellaneous	353	378	7.08
Total	48,904	47,289	(-)3.30

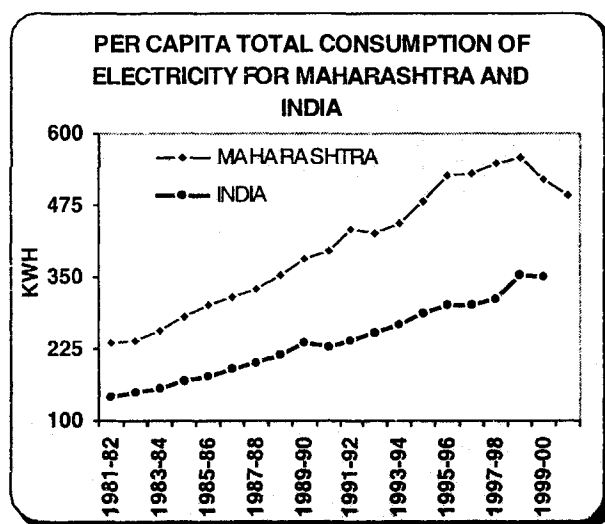
Note: Consumption indicated in the table is exclusive of electricity sold to other states.

Peak Demand

11.10 During 2000-01, the peak demand of 12,283 MW electricity was met on 21st November, 2000 with load shedding of 1,822 MW. During the current year 2001-02 the peak demand of

11,895 MW was met on 12th December, 2001 with load shedding of 1,072 MW.

11.11 During 2000-01, the *per capita* total, industrial and domestic consumption of electricity in Maharashtra was 492.3 KWH, 191.2 KWH and 116.3 KWH respectively. As per the latest available data the corresponding figures for All-India for 1999-2000 were 356.4 KWH, 108.6 KWH and 70.1 KWH respectively.

Sale of Electricity to other States

11.12 During 2000-01, Maharashtra sold 175.8 million KWH of electricity to other states, of which 101.2 million KWH of electricity was sold to Karnataka, 50.1 million KWH to Gujarat State Electricity Board, 23.8 million KWH to Andhra Pradesh and 0.7 million KWH to Madhya Pradesh.

Maharashtra State Electricity Board (MSEB)

11.13 MSEB, the State owned undertaking plays an important role in the generation and distribution of electricity in the State. Of the total installed capacity (12,959 MW) as on 31st March, 2001 in the State the MSEB accounted for 75 per cent. The electricity generated by MSEB during 2000-01 was 45,930 million KWH, which was about 74 per cent of the total generation of electricity in the State.

11.13.1 The categorywise percentage share in consumption and revenue received by MSEB from sale of electricity during 2000-01 is shown in Table No.11.4.

11.13.2 Out of the total consumption of electricity distributed by MSEB in 2000-01, the industrial sector accounted for 43.0 per cent and

has contributed 52.5 per cent in total revenue received by MSEB. Though the agricultural sector accounted for 26.4 per cent of electricity consumption, it has contributed only 6.9 per cent in the revenue receipts of MSEB.

TABLE No. 11.4

Categorywise percentage share in consumption and revenue received by MSEB from sale of electricity for the year 2000-01

Type of consumption (1)	Percentage share in consumption (2)	Percentage share in revenue (3)
1. Domestic	18.75	12.95
2. Commercial	4.09	5.80
3. Industrial	43.01	52.45
4. Railways	2.44	2.94
5. Public Lighting	1.28	0.97
6. Agriculture	26.39	6.92
7. Public Water Works	3.24	3.39
8. Miscellaneous	0.80	14.58
Total	100.00 (36,008 M.KWH)	100.00 (Rs.11,888 Crore)

Plant Load Factor (PLF)

11.13.3 The PLF is an important indicator of operational efficiency in thermal power plant. The average PLF of the MSEB's Thermal plants increased from 71.8 per cent in 1999-2000 to 72.8 per cent in 2000-01. The average PLF for All India was 69.0 per cent during 2000-01.

Transmission And Distribution Losses

11.13.4 The MSEB suffered very high Transmission and Distribution losses of 34.8 per cent (provisional) of the total electricity distributed during 2000-01 as compared to 29.4 per cent during 1999-2000. The losses are extremely high when compared with international average (less than 10 per cent) for the developed countries in the world. The high T and D losses may be due to sparsely distributed loads over a large area, particularly in the remote rural areas, inadequate investment in the transmission system and substantial pilferage of power etc.

11.13.5 With the objective of improving and maintaining the performance, MSEB is pursuing a program of renovation, modernisation and augmentation of various old power stations.

11.13.6 The financial statistics of the MSEB for the year 1999-2000 and 2000-01 are presented in Table No. 11.5.

TABLE No. 11.5

Financial Statistics of the MSEB
(Rs.in crore)

Item	1999-2000	2000-01(P)
(1)	(2)	(3)
1.a. Revenue Receipts	11,131.19	12,260.95
b. Subsidy from State Government	2,084.19	(-373.25)
Total receipts (a+b)	13,215.38	11,887.70
2.a Expenditure	12,848.81	14,003.47
b. less : Expenses capitalized		
(i) Interest and finance charges	237.88	161.64
(ii) Other expenses	252.40	205.79
Total (i+ii)	490.28	367.43
c. Other Expenditure	173.85	233.65
Total expenditure(a-b+c)	12,532.38	13,869.69
3.a. Profit before tax	683.00	(-1,981.99)
b. Prior period charges	279.89	(-859.52)
Surplus/ Deficit (-)	403.11	(-2,841.51)

P: Provisional

11.13.7 The MSEB received total revenue (excluding subsidy) of Rs.12,261 crore during 2000-01, which was 10.1 per cent higher than that of the previous year. The total expenditure during 2000-01 was Rs.14,729 crore which was higher by 15 per cent than that of the previous year. The profit before tax has decreased from Rs. 683 crore during 1999-2000 to the deficit of Rs. 1,982 crore during 2000-01.

Rural Electrification

11.14 In order to stimulate the growth of small-scale industries and promote a more balanced and diversified economy, rapid rural electrification was found necessary and was pursued vigorously at State level. Maharashtra State has achieved 100 per cent village electrification by the end of March, 1989. All Harijan Basties (33,711) feasible for electrification in the State have been electrified by 31st March, 1998. During 2000-01, 85 wadis were electrified, bringing the total number of wadis electrified to 37,226.

11.15 During 2000-01, 50,502 agricultural pumps were energised, bringing the total number of agricultural pumps energised in the State to 23.28 lakh by the end of March, 2001. The number of pending applications for energisation of pump sets as on 31st March, 2001 was 3.55 lakh as compared with 3.29 lakh as on 31st March, 2000.

Privatisation of Electricity Generation

11.16 In keeping with the policy decision taken by the Government of India in respect of infrastructure development, the State Government has taken active lead to involve private sector participation in the power sector. The projects under Private Sector Power Participation which are at various stages of negotiations/finalisation are as under.

(1) Dabhol Power Project (Dist. Ratnagiri) Phase - II :- The construction work of phase II was nearly completed and various tests were started for commissioning of phase II. However occurrence of dispute in purchase of power from DPC, the MSEB has stopped the purchase of power from phase I of DPC from 29th May, 2001 and DPC has stopped construction work of phase II.

(2) Patalganga Project (Dist. Raigad):- For this Naptha based (447 MW) project the power purchase agreement has been signed. However MSEB has decided to put the Patalganga Project on hold for the present.

(3) Bhadravati Project (Dist. Chandrapur) Coal based (2 x 541 MW) :- Power purchase agreement has been signed between MSEB and M/S. Central Indian Power Co.(CIPCO). However MSEB has decided to put the Bhadravati project on hold for the present.

Captive Power Generation

11.17 The Captive Power Plant means the generation plant set up by an industrial unit for supplying power primarily for its own consumption. A threshold level has been prescribed for the industry's own consumption from the captive units and capacity in excess of its level is permitted for sale into the grid. In accordance with this policy, the MSEB has granted permission and given 'No Objection Certificate' to 89 projects based on conventional energy generation, for total capacity of 1,818 MW. Out of these projects, the total generation capacity so far commissioned is 646

MW. In addition to above MSEB has issued 'No Objection Certificate' to 30 projects based on captive co-generation, for total capacity of 246 MW.

Non-Conventional Energy Sources

11.18 The development of non-conventional and renewable sources of energy has been given high priority by the Government of India and is a part of the 20-Point Programme. The programmes covered under non-conventional sources of energy are implemented by the Maharashtra Energy Development Agency (MEDA). The Ministry of Non-conventional Energy Sources, Government of India provides the financial assistance depending upon the projects and schemes.

11.18.1 MEDA has taken up in right earnest the schemes of energy conservation in the industrial sector. The schemes envisage a saving in the use of energy without any additional investment in the production/manufacturing machinery.

Co-generation of Electricity By Co-operative Sugar Factories

11.18.2 In Maharashtra eight sugar factories of which six are bagasse based and two based on bio-gas plants have already started co-generation and have fed 78.5 million KWH to MSEB grid till the end of September, 2001. There are 120 sugar mills in Maharashtra having potential of 1000 MW of power generation. The projects of 22 sugar factories having 452 MW capacity are in pipeline.

11.18.3 MSEB has signed power purchase agreement for purchasing power from following sugar / paper mills. Shri. Datta Sahakari Sakhar Karkhana Ltd. (Dist.:Kolhapur)-48 MW, Dr.V.K.Patil Sahakari Sakhar Karkhana Ltd. (Dist.: Ahemednagar)-35 MW, Vasantdada Sahakari Sakhar Karkhana Ltd. (Dist.:Sangli)-12.5 MW and K-Pulp and Paper Mills Ltd. Bargaon (Dist.:Satara)-6 MW.

Wind Energy

11.18.4 Ministry of Non-conventional Energy has declared 27 sites all over Maharashtra having wind speed above 18 Kilometers Per Hour (KMPH) for wind power generation. The total potential of wind energy from these sites is around 2,000 MW. The total installed capacity of Maharashtra as on 31st March, 2001 was 186 MW which includes 6.53 MW demonstration wind

power project installed by MEDA and MSEB. The total generation of wind energy in the State during 2000-01 was 141.4 million KWH which was higher by 100 million KWH than that of the earlier year. As on 31st March, 2001 Maharashtra was at the top in the country with total installation of 186 MW by MEDA and private sector. The projects of 256 MW capacity are in pipeline.

Energy Conservation Programme

11.18.5 Under this programme energy audits of various industrial establishments are undertaken to identify inefficient use of energy and to suggest ways and means to save energy without affecting efficiency. During 2000-01, 51 audits have been conducted successfully with the help of experts and the implementation of suggestions made in the energy audit report has resulted in energy savings of Rs. 90 Lakh in the post audit period.

11.18.6 The performance in respect of the other important schemes implemented by MEDA is as shown in Table No.11.6.

TABLE No. 11.6

Performance in respect of other important schemes implemented by MEDA

Item	During 2000-2001	Since inception upto the end of March, 2001
(1)	(2)	(3)
(1) Solar Thermal Programme		
(a) Solar cookers sold (no.)	4,680	47,630
(b) Total capacity of Solar systems (lakh litres per day)	4.00	45.21
(c) Solar desalination systems installed (no.)	-	954
(d) Solar Photovoltaic lanterns installed (no.)	1,500	7,108
(e) Solar Photovoltaic battery chargers distributed (no.)	5	315
(f) Solar Photovoltaic sprayers supplied (no.)	-	179
(2) Bio-gas Programme		
(a) Community bio-gas plants installed (no.)	-	72
(b) Institutional bio-gas plants installed (no.)	8	26
(c) Nightsoil based bio-gas plants installed (no.)	25	298
(3) Bio-mass Gasifier Programme		
(a) Improved crematoria installed (no.)	92	712
(b) Gasifier units installed (no.)	1	312

Transport and Communications

11.19 The transport sector covers roads, road transport, motor vehicles, railways, ports and civil aviation and the communications sector covers posts and telecommunications.

Roads

11.20 The total road length in the State by the end of March, 2001 was 2.60 lakh km. This total road length was maintained by various agencies viz. Public Works Department (PWD), Zilla Parishad (ZP), Municipal Corporations/Councils etc. The total road length maintained by the PWD and Zilla Parishads together at the end of March, 2001 was 2.17 lakh km. The classification of this road length according to the category of road is presented in the Table No.11.7.

TABLE No. 11.7

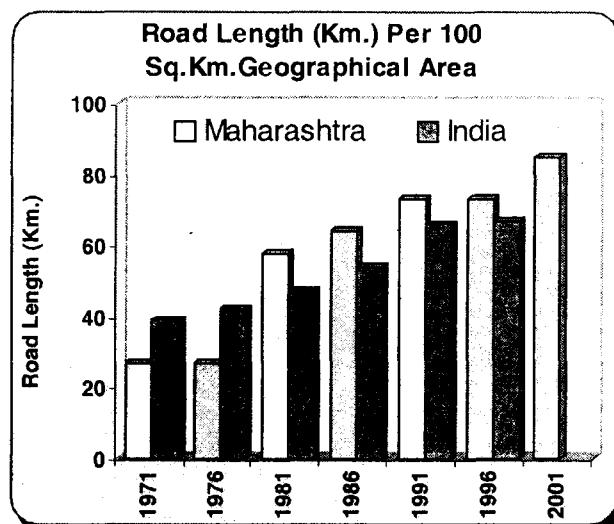
Road length maintained by the Public Works Department and Zilla Parishads by category of road as on 31st March, 2001

Category of road (1)	Road length (in km.) (2)	Percentage to total (3)
National Highway	3,710	1.7
State Highway	32,586	15.0
Major District road	45,543	21.0
Other District road	43,511	20.1
Village road	91,618	42.2
Total	2,16,968	100.0

11.21 The road length maintained by PWD and Zilla Parishads together registered an increase of 1.41 per cent at the end of March, 2001 over the previous year. At the end of Marh,2001, National Highways, State Highways, and Major District Roads respectively accounted for 1.7 per cent, 15.0 per cent and 21.0 per cent total road length maintained by PWD and Zilla Parishad. The proportion under road length of Other District roads and Village roads was 62.28 per cent. The proportion of surfaced and un-surfaced road length maintained by PWD and Zilla Parishads together was 82.5 per cent and 17.5 per cent respectively.

11.22 At the end of March, 2001, the road length per 100 sq.km. of geographical area in the State was 84 km. and it was 269 km. per lakh of population.

11.23 At the end of March, 2001, out of the total 40,412 inhabited villages (as per the Census 1991) in the State, 36,275 villages were connected by all-weather roads while 2,654 villages were connected by fair-weather roads.

Maharashtra State Road Development Corporation (MSRDC)

11.24 To overcome the inadequacy of funds for road development by way of enhancing the private sector participation, Maharashtra State Road Development Corporation Limited (MSRDC) was established. The major projects undertaken on 'Build, Operate and Transfer' (BOT) basis by MSRDC are enlisted in the Table No.11.8.

11.25 In addition, ten road projects shown in the TableNo.11.8, twelve more road development projects have been proposed by the MSRDC for which preliminary works are in progress.

Motor vehicles

11.26 'Motor transport' is primarily the responsibility of the State. The number of motor vehicles on road in the State as on 1st January, 2002 was 71.94 lakh which showed an increase of 8.9 per cent over the last year. Of these vehicles, Brihanmumbai alone accounted for 14.8 per cent. Of the total number of vehicles on road as on 1st January, 2002, 67.5 per cent were two wheelers (motor

TABLE No. 11.8

List of major projects undertaken by MSRDC

Name of the project (1)	Project cost in Rs. crore (2)	Status at the end of Dec.2001 (3)
1. Mumbai-Pune New Express Highway	1,630	Out of 95 km., work of 85 km. road is completed & remaining work is in progress.
2. Flyovers in Mumbai	1,677	Out of 50, work of 33 flyovers is completed and are opened for traffic. Work of 5 flyovers is in progress.
3. Railway Over Bridges	195	Out of 21 railway over bridges completed, 15 overbridges are opened for traffic.
4. Improvement of Nagpur-Aurangabad-Sinnar-Ghoti Road of National Highway Standards	653	11 Sections' Works are already commenced.
5. Integrated Road Improvement in Nagpur City	350	Improvement works are in progress
6. Integrated Road Improvement in Aurangabad City	168	Preliminary work is in progress.
7. Integrated Road Improvement in Pune City	260	Preliminary work is in progress
8. Flyover at Shivaji Chowk Latur and Improvement to Ring Road in Latur city.	24	Works in progress
9. Bandra-Worli Sea Link Project	650	Work in progress.
10. Widening of Thane-Ghodbunder Road	87	Work in progress.

cycles, scooters, mopeds), 13.5 per cent were light motor vehicles (motor cars, jeeps, station wagons), 8.1 per cent were public passenger vehicles (taxies, auto rickshaws, stage carriages, contract carriages, school buses, ambulances and private service vehicles), 8.3 per cent were goods vehicles (trucks, lorries, tankers, delivery vans and trailers), 2.5 per cent were tractors and remaining other types of vehicles were 0.1 per cent. The details of motor vehicles on road as on 1st January for selected years in the State are given in the Table No. 48 of Part-II of this publication.

11.27 The comparison of motor vehicles on road in the State and in India as on 31st March, 1998 is shown in Table No. 11.9. The number of motor vehicles on road as on 31st March, 2001 was 67.59 lakh and the number of motor vehicles per lakh of population was 6,982 in the State.

11.28 The number of valid motor driving licenses in the State was 110.20 lakh at the end of March, 2001 as against 102.91 lakh upto the end of March, 2000. There were 1,109 approved

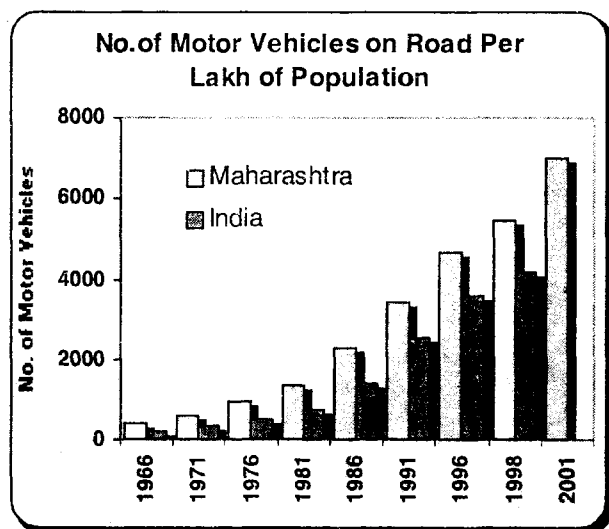
Pollution Under Control (PUC) centers at the end of March, 2001.

TABLE No. 11.9
**Comparison of Motor Vehicles with India
as on 31st March, 1998**

Item 1	Maharashtra 2	India 3
No. of motor vehicles on roads (In lakh)	50.40	409.39
No. of vehicles per lakh population	5,448	4,166
Percentage of motor vehicles to total vehicles in India	12.3	-

11.29 The revenue receipts of the State from taxation on motor vehicles were Rs. 873 crore during 2000-01 as against Rs. 987 crore during 1999-2000.

11.30 Out of the total revenue during 2000-01, 82.3 per cent and 9.8 per cent were from BMV Tax and Passenger Tax respectively. The total collection from border check posts, flying squad, clandestine, PUC and overloading goods was Rs. 84.55 crore during 2000-01.

Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC)

11.31 The operational statistics of the MSRTC for 1999-2000 and 2000-01 are shown in the Table No.11.10.

11.32 The total traffic receipts during the year 2000-01 were Rs.2,481 crore registering an increase of 12.9 per cent over the previous year. During 2000-01, Rs.15.58 lakh were

received per bus as traffic realization as against Rs. 14.28 lakh during 1999-2000. During 2000-01, the average seat capacity utilization of buses on road decreased by 3.8 per cent points to 59.75. The average number of passengers carried per day during 2000-01 was 65.11 lakh, which was lower by 6.9 per cent than the previous year.

11.33 At the end of March, 2001, only 1.79 per cent of the rural population belonging to 4.29 per cent of villages in the State had to walk more than five km. in order to reach the nearest bus stop. Concessions in bus-fair for travel in MSRTC buses are given to students, senior citizens (above 65 years), cancer patients, freedom fighters, etc. During the year 2000-01 a loss of Rs.167 crore was incurred due to the low paying trips operated for provision of services to the population in remote areas. Such trips incurred a loss of Rs.111 crore during the year 1999-2000.

11.34 The financial statistics of MSRTC are given in the Table No.11.11.

11.35 The MSRTC received revenue of Rs.2,532 crore during 2000-01, which was 13.1 per cent higher than the previous year. However, the operating expenses increased by 11.9 per cent. The profit before taxes increased from Rs.209 crore during 1999-2000 to Rs.269 crore during 2000-01. The losses incurred by the MSRTC decreased from Rs.131 crore during 1999-2000 to Rs.100 crore during 2000-01.

TABLE No. 11.10

Operational statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation

Item	Unit	Year		Percentage change over 1999-2000
		1999-2000	2000-01	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1. Routes operated at the end of the year	Number	20,170	19679	(-) 2.4
2. Route length at the end of the year	Lakh km.	13.50	13.57	0.5
3. Average effective kms. operated per day	Lakh	47.51	49.16	3.5
4. Average number of passengers carried per day	Lakh	69.94	65.11	(-)6.9
5. Average number of buses owned by the Corporation	Number	16,741	16,916	1.1
6. Average number of buses on road per day	Number	15,389	15,920	3.5
7. Average fleet utilisation	Per cent	91.92	94.11	2.2*
8. Average seat capacity utilisation of buses on road	Per cent	63.55	59.75	(-)3.8*
9. Total traffic receipts during the year	Crore Rs.	2,197.94	2480.61	12.9

* Figures are in points

TABLE No. 11.11
**Financial Statistics of the Maharashtra
 State Road Transport Corporation**
 (Rs. crore)

Sr.No.	Item	1999-2000	2000-01
(1)	(2)	(3)	(4)
1	Total Receipts	2,239.15	2531.86
2	Total Expenses	2,030.33	2263.30
	(excluding taxes) of which		
	(i) Operating expenses	1,986.61	2223.37
	(ii) Non-operating expenses	43.72	39.93
3	Profit before taxes (1 - 2)	208.82	268.56
4	Total Taxes of which	339.99	368.69
	(i) Passenger Tax	330.57	359.06
	(ii) Motor Vehicle & Other taxes	9.42	9.63
5	Total Expenses (2 + 4)	2,370.32	2631.99
6	Net profit(+)/loss(-) (1 - 5)	(-131.17)	(-100.13)

City transport

11.36 Public transport facility is available in 34 cities in the State. Of these 34 cities, MSRTC provides local transport facility in 28 cities and in the remaining six cities respective Municipal Corporations are providing such facilities. These city transport service providers together held on an average 4,913 city buses during the year 2000-01, out of which 3,432 (69.9 per cent) were owned by BEST alone in Brihanmumbai. These city transport service providers on an average operated 9.52 lakh km. per day and carried 49.38 lakh passengers per day during 2000-01. All these city transport service providers continued to incur losses, which amounted to Rs. 197 crore during 2000-01.

Railways

11.37 The total length of railway routes in the State by the end of March, 2001 was 5,459 km. This was 8.7 per cent of the total length in the country (63,028 km.). The railway routes are classified as broad gauge (1676 mm.), meter gauge (1000 mm.) and narrow gauge (762 mm. and 610 mm.). Out of the total railway route length in the State, 77.0 per cent was covered under broad gauge, 9.2 per cent under meter gauge and remaining 13.8 per cent under

narrow gauge. Corresponding percentages for All-India were 71.0 per cent, 23.8 per cent, and 5.2 per cent respectively. The railway route length per 1000 sq.km. of geographical area as on 31st March, 2001 was 18 km. in the State as against 19 km. in the country. At the end of March, 2001, the proportion of electrification of the railway route length in the State was 35.4 per cent as against 23.6 per cent for the country as a whole and the proportion of railway route length with double line in the State was 30.6 per cent while it was 24.3 per cent at the All-India level. The list of railway routes under construction in the State is given in the Table No.11.12.

TABLE No. 11.12
**Railway routes under construction in
 Maharashtra State**
 Position as on 31st March, 2001

Name of the route	Length in km.	Estimated cost in Rs.crore
(1)	(2)	(3)
New line		
Amravati-Narkhed	138	175.3
Ahmednagar-Beed-Parlivaijnath	250	353.1
Panvel-Karjat	28	106.9
Baramati-Lonand	54	75.0
Puntamba-Shirdi	17	30.2
Gauge conversion		
Miraj-Latur	359	329.0
Doubling		
Daund-Bhigwan	28	45.5
Divva-Panvel	26	63.0
Panvel-Roha	75	4.1
(Land acquisition)		
Divva-Kalyan (5th & 6th line)	11	49.0
Panvel-Jasai-JNPT (Uran)	29	48.0

11.38 Apart from the work listed in the above table the works of doubling railways between Divva-Vasai Road and Sewagram-Chitoda were completed. The status of ongoing works of railways in the State is given below.

11.38.1 The conversion work of narrow gauge into broad gauge in Miraj-Latur section is being done in phases. In the first phase, gauge conversion work from Kurduwadi to Pandharpur (52 km.) has been completed and commissioned in March 2001. In phase-II, the

earthwork and bridges work from Latur Road to Latur (33 km.) are nearing completion. In order to expedite the work, additional fund of sum of Rs.30 crore are provided and the second phase of project is likely to be completed by the end of June,2002. Works of Phase-III from Kurduwadi-Latur (152 km.) has been taken up and 29 out of 173 minor bridges and 5 out of 8 major bridges have been completed. Miraj-Pandharpur (137 km) phase IV work will be taken up as the last phase of the project.

11.38.2 The construction work of new broad gauge line from Amravati to Narkhed is in progress and 70 per cent of the land has already been acquired. About 40 per cent earthwork has been completed. The works of 28 minor bridges and 8 major bridges have been completed. Building work of Amaravati railway station is nearing completion.

11.38.3 The work of doubling of railway line in Daund-Bhigwan section is in progress where earth work and bridges work have been completed and linking is in progress and expected to be completed during 2001-02.

11.38.4 The final location survey for new line Ahmednagar-Beed-Parlivaijanath is in progress. The work of construction of railway station building at Beed is in progress.

11.38.5 The work of doubling of railway line in Panvel-Roha section, land acquisition is in progress and likely to be acquired shortly.

11.38.6 In order to decongest Mumbai and to develop Navi Mumbai following works are in progress:- (1) Thane-Turbhe-Nerul-Vashi railway line (22.6 km.) costing Rs.403.39 crore, (2) 5th and 6th line between Kurla and Bhandup (10.0 km.) costing Rs.95.00 crore, (3) 5th and 6th line between Bhandup and Thane (8.0 km.) costing Rs.56.79 crore, (4) Borivali-Virar quadrupling (25.84 km.) costing Rs.401.70 crore, (5) 5th line between Santacruz and Borivali (16.37 km.) costing Rs.82.42 crore, (6) Double line between Belapur/Nerul-Seawood and Uran (27.0 km.) costing Rs.495.44 crore (7) Automatic block signaling of Virar-Dahanu Road costing Rs.27.19 crore and (8) Development of facilities for introduction of the MEMU services in Virar-Dahanu Road section and provision of

terminal facilities at Dahanu Road costing Rs.29.09 crore.

Ports

11.39 The State has 720 km. of coastline. Along this coastline, there are two major ports and 48 notified minor ports. The Mumbai Port Trust is handling passenger as well as cargo traffic at the Mumbai Port. The Jawaharlal Nehru Port Trust is handling cargo traffic at the Nhava-Sheva Port. In order to develop multi-user port facilities capable of handling all types of cargo like bulk and break bulk, petroleum and chemical containers, the State Government decided to develop the 48 minor ports through private sector participation on the principle of 'Build, Own, Operate and Transfer (BOOT)' basis. For this, Maharashtra Maritime Board was established in 1996, which has been designated to act as Nodal Agency for acquisition of land development of approach road, supply of water etc. The board has selected 7 minor ports for development in the first phase and Techno-Economic Feasibility study has been carried out for 7 selected sites. As a first step towards development of port infrastructure the Port Rewas-Aware (Dist. Raigad) is being developed as a multipurpose port and Port Dighi is being developed as chemical/liquid terminal. Finalisation of agreement with both the port developers is under process.

11.40 The Mumbai Port Trust handled 244 lakh tonnes cargo comprising of 88 lakh tonnes of coastal and 156 lakh tonnes of overseas cargo during 2000-01. In the previous year the cargo handled was 276 lakh tonnes comprising of 71 lakh tonnes of coastal and 205 lakh tonnes of overseas cargo. Out of the total cargo handled in 2000-01, 151 lakh tonnes related to imports and 93 lakh tonnes to exports. During 2000-01, the passenger traffic at the Mumbai Port was 20.9 thousand of which 8.3 thousand were coastal and 12.6 thousand were overseas passengers. The cargo handled during 2001-02, upto the end of October 2001 was 110 lakh tonnes imports and 49 lakh tonnes exports. During the same period the passenger traffic at the port was 2.1 thousand overseas passengers and there was no coastal passenger traffic.

11.41 Jawaharlal Nehru Port Trust handled 186 lakh tonnes of cargo during 2000-01 as against 150 lakh tonnes of cargo in the previous year. During the current year upto the end of October 2001, 131 lakh tonnes cargo was handled registering a growth of 25 per cent as against 105 lakh tonnes of cargo handled during the corresponding period of the previous year.

11.42 The 48 minor ports together handled 131.54 lakh passenger traffic during 2000-01, of which 112.02 lakh was by mechanized vessels and 19.52 lakh by non-mechanized vessels. The passenger traffic handled by these ports during the current year upto the end of September, 2001 was 57.60 lakh as against 59.01 lakh during the corresponding period of the previous year.

11.43 The 48 minor ports handled 60.40 lakh tonnes of cargo during 2000-01 as against 59.01 lakh tonnes during the previous year. Out of the total cargo handled in the current year 56.49 lakh tonnes pertained to imports and 3.91 lakh tonnes pertained to exports. There was remarkable increase of 62 per cent in export cargo handling during 2000-01. These minor ports handled 15.36 lakh tonnes of cargo during the current year upto the end of September, 2001 as against 21.50 lakh tonnes during the corresponding period of the last year.

Communications

11.44 At the end of March, 2001, the number of Post Offices in the rural areas of

the State was 11,394 and in the urban areas it was 1,394. Of these, 2,778 post offices in the rural areas and 699 post offices in the urban areas were having telegraph facility. At the end of March, 2001, there were 282 and 292 telegram offices in rural and urban area respectively. At the end of December, 2001, the number of letter boxes in the rural areas was 42,053 and it was 9,502 in the urban areas. At the end of December, 2001, there were 8,384 postmen in the urban areas and 1,037 postmen excluding the delivery agents in the rural areas.

11.45 A public sector company 'Bharat Sanchar Nigam Ltd.' (BSNL) has been formed from October, 2000 to provide telecom services. There were 54.58 lakh telephone connections in the State as on 31st March, 2001 showing an increase of 15.0 per cent over that of the previous year. Out of the total 54.58 lakh telephone connections, only 16.2 per cent were in the rural areas and 83.8 per cent were in the urban areas. The number of telephone connections per lakh of populations at the end of March, 2001 in the State was 5,639. Out of the 54.58 lakh telephone connections, 24.81 lakh (45.5 per cent) were managed by the Mahanagar Telephone Nigam Ltd. (MTNL). The number of telephone connections in Mumbai was increased by 2.8 per cent as compared to the previous year. At the end of March, 2001, PCOs under MTNL and BSNL were 87,808 and 32,017 respectively & PCOs with STD and ISD facility were 20,538 and 49,321 respectively.

Poverty

12.1 According to the latest large sample survey data on consumer expenditure made available by the National Sample Survey Organisation (NSSO) from its 55th round survey (July, 1999-June, 2000), the poverty ratio on a 30 day recall basis is estimated at 25.02 per cent in the State, which is lower than that of all India level (26.10 per cent). The poverty estimated for rural and urban areas of the State was 23.72 per cent and 26.81 per cent respectively.

12.2 The incidence of poverty expressed as percentage of people living below poverty line has shown a steady decline from 53.24 per cent in 1973-74 to 36.86 per cent in 1993-94 and further to 25.02 per cent in 1999-2000. The poverty reduction rate for rural areas in the State was higher than that of urban areas. The incidence of poverty in rural areas of the State reduced from 57.71 per cent in 1973-74 to 23.72 per cent in 1999-2000. During the same period, in urban areas of the State it reduced from 43.87 per cent to 26.81 per cent. At present incidence of poverty is higher in urban areas than that in rural areas of the State. The incidence of poverty in the State based on NSS Central Sample Survey results for various years is given in table no.12.1

TABLE No.12.1
Incidence of poverty in Maharashtra
(per cent)

Area	1973-74	1993-94	1999-2000
1	2	3	4
Rural	57.71	37.93	23.72
Urban	43.87	35.15	26.81
Total	53.24	36.36	25.02

Employment

12.3 The decennial population census provides an inventory of human resources of the country. The information regarding the composition of the workforce is available from census. The preliminary results of the latest Population Census 2001, pertaining to the workforce in the State, are now available and the same are presented below.

Definition of Main & Marginal Workers

12.4 In the Census the workers are classified into two broad categories viz. (1) Main workers i.e. those who worked for a major period of the year (i.e. 6 months or more) and (2) Marginal workers i.e. those who worked for less than 6 months in a year.

Workers as per 2001 Population Census

12.5 As per the Population Census 2001, the proportion of workers (main and marginal) in the total population of the State was 43.5 per cent which was higher by merely 0.5 per cent than that in 1991. The higher proportion of non-workers (about 57.0 per cent) in the total population is an indication of large number of dependents. The proportion of workers in the State was substantially higher in the rural areas (50.4 per cent) than that in the urban areas (34.0 per cent).

Male workers

12.6 The proportion of male workers to the male population in the State marginally increased from 52.2 per cent in 1991 to 53.5 per cent in 2001. This proportion in the rural areas (54.2 per cent) of the State was higher than that in the urban areas (52.6 per cent). The proportion of male workers to total workers in the State increased to 64.0 per cent in 2001 from 62.8 per cent in 1991.

Female workers

12.7 Unlike the increase observed in the proportion of male workers, the proportion of female workers to the female population in the State decreased marginally from 33.1 per cent in 1991 to 32.6 per cent in 2001. This proportion in the rural areas of the State was 46.5 per cent which was significantly higher than the proportion in the urban areas (12.7 per cent). The proportion of female workers to total workers in the State declined to 36.0 per cent in 2001 from 37.2 per cent in 1991.

Composition of Workers

12.8 The composition of workers in 2001 indicates that the proportion of main workers to total population in the State decreased from 39.3 per cent in 1991 to 36.8 per cent in 2001. However, the proportion of marginal workers to total population which was 3.7 per cent in 1991, increased substantially (6.7 per cent) in 2001. This indicates that a portion of main workers have become marginal workers over the decade.

12.9 Population Census 2001 revealed that the incidence of marginal workers among the males was lower as compared with the females. Only 4.9 per cent of the males in the State were marginal workers, while 8.6 per cent of the females were marginal workers. The incidence of marginal workers was comparatively higher in the rural areas (9.7 per cent) than that in the

urban areas (2.6 per cent). This may be due to the fact that in the rural areas the female workers are engaged more in seasonal work.

12.10 The percentage distribution of workers (main plus marginal) as per 1991 and 2001 censuses according to broad economic classification (4 categories) is presented in the Table No.12.2.

12.11 The proportion of cultivators in the State declined from 34.0 per cent in 1991 to 28.6 per cent in 2001. The proportion of agricultural labourers also declined from 28.1 per cent to 26.9 per cent in the same period in the State. In the rural areas of the State even though the proportion of cultivators declined to 41.7 per cent in 2001 from 46.7 per cent in 1991, the same in the case of agricultural labourers showed a marginal increase in 2001 (38.4 per cent) over 1991 (37.4 per cent). The proportion of workers in the household industry also showed significant increase from 1.7 per cent in 1991 to 2.5 per cent in 2001.

Factory Employment

12.12 The factory employment covers the employment in the factories registered under sections 2m(i), 2m(ii) and section 85 of the Factories Act, 1948. The latest available data on factory employment at All-India level, which pertain to the year 1999, indicate that, Maharashtra State continued to occupy the first position in respect of the average daily factory employment amongst all the States in the country.

TABLE No.12.2
Percentage distribution of workers (main plus marginal) as per 1991 and 2001 censuses according to economic classification (four categories)

Class of Workers (1)	Rural		Urban		Total	
	1991 (2)	2001 (3)	1991 (4)	2001 (5)	1991 (6)	2001 (7)
1. Cultivators	46.72	41.69	3.17	2.11	34.04	28.56
2. Agricultural labourers	37.42	38.39	5.48	3.59	28.11	26.85
3. Household industry (relates to production, processing, servicing, repairing or making & selling of goods)	1.46	2.09	2.10	3.29	1.65	2.49
4. Other classes	14.40	17.83	89.25	91.01	36.20	42.10
Total	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
Total workers (000)	(24,033)	(28,107)	(9,877)	(13,947)	(33,910)	(42,053)

12.13 The latest available data on factory employment for Maharashtra are for the year 2000. The average daily factory employment in 2000 (12.3 lakh) remained more or less the same as that in 1999 in the State. It is also observed that the proportion of the female workers (7 per cent) in the total factory employment remained unchanged throughout the last decade. The manufacturing sector which accounted for 92 per cent of the total factory employment comprised of consumer goods industry, intermediate goods industry and capital goods industry. The major industry divisionwise factory employment is shown in Table No. 49 of Part II of this publication.

12.14 Taking into consideration the factory employment, the relative importance of consumer goods industry, intermediate goods industry and capital goods industry has considerably changed between 1961 to 2000. In 1961, consumer goods industry was predominant as it accounted for 65 per cent of the total factory employment. Its share declined to 38 per cent in 2000. On the other hand, the intermediate goods industry and capital goods industry have shown substantial growth during this period as their share together in employment increased from 32 per cent in 1961 to 54 per cent in 2000.

12.15 The reduction in the share of employment of the consumer goods industry in total factory employment is mainly due to large scale reduction in employment in textile industry. The employment in textile industry which was 3.7 lakh in 1961 declined to 2.3 lakh in 2000. Though, there is some growth in employment in the rest of the consumer goods industries, it could not compensate for the sharp fall in employment in textile industry.

12.16 Unlike the decline in employment in consumer goods industry, the employment in intermediate goods industry and capital goods industry registered a sizeable growth in the last 40 years. In intermediate goods industry the employment increased from 1.3 lakh in 1961 to 3.5 lakh in 2000. Similarly, the employment in capital goods industry also increased from 1.2 lakh to 3.2 lakh in the same period.

12.17 During the period 1961 to 2000 the factory employment registered an annual growth rate of 1.09 per cent. However, the annual growth rate in the total number of factories for the same period was much higher being 3.78 per cent.

12.18 During 1961 to 2000, the annual growth rate of employment for intermediate and capital goods industries together was 2.11 per cent, which was much higher than the growth rate of employment in all factories together. The annual growth rate of employment for the period 1961 to 2000 for five industry divisions was more than double of the annual growth rate of 1.09 per cent for all industry divisions together. These industry divisions are (i) Tanning and dressing of leather and leather products (3.7 per cent), (ii) Petroleum, rubber, plastic (3.4 per cent), (iii) Chemicals and chemical products (3.2 per cent), (iv) Food products, beverages etc. (3.1 per cent) and (v) Basic metals and metal products (2.4 per cent).

Newly registered factories

12.19 During 2000, the number of factories newly registered in the State under the Factories Act, 1948 was 1,898. The employment in these factories was 64 thousand. Amongst the newly registered factories 81 per cent were employing less than 50 workers each. Amongst the newly registered factories higher proportion is accounted for the industry groups (i) Machinery and equipment (16.7 per cent), (ii) Textiles (14.8 per cent), (iii) Food product and beverages (13.7 per cent), (iv) Basic metals and metal products (13.1 per cent).

12.20 The thrust of the government policies is on encouraging the industries in areas other than the industrially advanced districts of Mumbai city, Mumbai suburban district, Thane and Pune. As a result of this policy the total share of districts excluding the above four districts in the factory employment went up to 46 per cent in 2000 from 23 per cent in 1975.

Employment Market Information

12.21 As per provision under the 'Employment Exchanges (Compulsory Notifications of Vacancies) Act, 1959 and Rules thereunder' the information about number of establishments in public and private sectors and number of employees engaged with them is being collected under the Employment Market Information Programme (EMI) at quarterly intervals by the Directorate of Employment and Self-Employment. Under this Programme, data are collected from public and private sector establishments in Brihanmumbai employing 25 or more employees and in the rest of the

State establishments employing 10 or more employees. The total employment in these establishments as on 31st March, 2001 was 36.95 lakh as against 37.60 lakh reported during the previous year which was less by 1.7 per cent compared with the previous year.

12.22 Out of the total 36.95 lakh employment as at the end of March, 2001 reported in the State under EMI programme, 22.61 lakh employment was in the public sector as against 22.90 lakh employment in the previous year. In the public sector employment, the employment in Local Bodies was 29 per cent, that of the State Government 23 per cent, Central Government 18 per cent, Quasi-Central Government 18 per cent and Quasi-State Government 12 per cent. The employment in private sector as at the end of March, 2001 was 14.34 lakh as against 14.70 lakh as at the end of the previous year.

12.23 Of the 36.95 lakh employment reported as on 31st March, 2001 under EMI programme, 31.30 lakh (84.7 per cent) were males and 5.65 lakh (15.3 per cent) were females. The number of male employees reported under EMI programme decreased by 2.2 per cent from 32.02 lakh as at the end of March, 2000 to 31.30 lakh as at the end of March, 2001. However, during the same period the number of female employees increased by 1.3 per cent from 5.58 lakh to 5.65 lakh.

Employment in the State Government and Local Bodies

12.24 As per the Census of Government Employees conducted with reference date

1st July, 2000 the total number of employees working on regular and other establishments in the State Government, Zilla Parishads, Municipal Councils and Municipal Corporations (excluding Brihanmumbai) were 6.23 lakh, 4.54 lakh, 0.79 lakh and 1.06 lakh respectively. The proportion of female employees in the total employment in Zilla Parishads was 42.6 per cent followed by Municipal Corporations 28.6 per cent, Municipal Councils 27.3 per cent and the State Government 15.1 per cent. The number of employees on regular establishment in the State Government and Zilla Parishads decreased by 5,736 and 2,415 respectively as compared to the census conducted with reference date 1st July, 1999. However, during the same period the number of employees in Municipal Councils increased by 355. The number of employees on regular and other establishments as at reference date 1st July, 2000 in the State Government, Zilla Parishads, Municipal Councils and Municipal Corporations (excluding Brihanmumbai) are given in Table No. 12.3

Employment and Self-Employment Guidance Centres

12.25 The number of persons newly registered in the Employment and Self-Employment Guidance Centres in the Maharashtra State during 2000-01 was 6.68 lakh as against 8.52 lakh during 1999-2000 showing a decrease in new registration by 21.6 per cent over the previous year. During 2001-02 from April to December, 2001, the number of persons newly registered were 5.24 lakh as compared with 5.60 lakh during the corresponding

TABLE No. 12.3
Number of Employees in the State Government, Zilla Parishads, Municipal Councils and Municipal Corporations (excluding Brihanmumbai) as on 1st July, 2000

Category	No. of Employees			
	Regular	Other @	Total	Of which, females
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1. State Government	5,45,378	77,472	6,22,850	94,154
2. Zilla Parishads (33)	3,36,088	1,17,779	4,53,867	1,93,264
3. Municipal Councils (228)	69,038	10,370	79,408	21,643
4. Municipal Corporations (14) (excluding Brihanmumbai)	-	-	1,05,933*	30,345
Total	9,50,504	2,05,621	12,62,058	3,39,406

Note : @ Covers daily wage/work charged employees.

* Breakup as regular and other employees is not available

period of 2000-01. The number of vacancies notified during 2000-01 were 40 thousand and was lower by 11.1 per cent than that notified (45 thousand) during the year 1999-2000. Actual placements effected during 2000-01 were 17,120 as against 16,670 during 1999-2000. The number of vacancies notified during 2001-02 from April to December, 2001 was 27 thousand as against 34 thousand during the corresponding period of the previous year. The actual placements effected during 2001-02 from April to December, 2001 were 9 thousand showing a decrease of 35.7 per cent compared with the 14 thousand placements effected during the corresponding period of the previous year. The statistics about registrations, vacancies notified and placements is given in the Table No.52 of part II.

12.26 The classification of persons on the Live Register of Employment and

Self-Employment Guidance Centres by educational qualification and sex, as at the end of December, 2001 is shown in the Table No. 12.4

12.27 The number of persons on the Live Register of Employment and Self-Employment Guidance Centres as at the end of December, 2001 were 44.20 lakh of which 9.41 lakh (21.3 per cent) were females. About 19 per cent persons on the Live Register as at the end of December, 2001 were below S.S.C.(Secondary School Certificate Examination) level including illiterates. About 50 per cent were S.S.C. and 9 per cent were graduates in various disciplines. Most of the graduates were in the disciplines other than Engineering/Technology and Medicine. The proportion of post-graduates on the Live Register was less than one per cent (0.83 per cent) and almost all were from the disciplines other than Engineering/Technology and Medicine.

TABLE No. 12.4
Classification of the persons on the Live Register

Sr. No.	Educational qualification	No. of Persons on the live register as at the end of December, 2001			
		Persons	Of which, females	Percentage of females	Percentage of persons to grand total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1	Below S.S.C. (including illiterates)	8,56,043	2,10,483	24.59	19.37
2	S. S.C. Passed	22,28,597	3,83,662	17.22	50.42
3	H.S.C. Passed	7,05,838	1,98,567	28.13	15.97
4	ITI trained and Apprentices	1,29,254	4,444	3.44	2.92
5	Diploma holder				
5.1	Engineering/Technology	57,164	5,946	10.40	1.29
5.2	Medicine, DMLT and Pharmacy	749	241	32.18	0.02
5.3	Others	2,011	327	16.26	0.05
	<i>Total (5.1 to 5.3)</i>	59,924	6,514	10.87	1.36
6	Graduate				
6.1	Engineering/Technology	23,945	3,174	13.26	0.54
6.2	Medicine	4,699	1,666	35.45	0.11
6.3	Others	3,74,826	1,17,527	31.36	8.48
	<i>Total (6.1 to 6.3)</i>	4,03,470	1,22,367	30.33	9.13
7	Post-Graduate				
7.1	Engineering/Technology	94	21	22.34	*
7.2	Medicine	114	30	26.32	*
7.3	Others	36,405	14,545	39.95	0.82
	<i>Total (7.1 to 7.3)</i>	36,613	14,596	39.87	0.83
Grand Total		44,19,739	9,40,633	21.28	100.00

Note - * Negligible

State Sponsored Employment Scheme/ Programmes

(1) Employment Guarantee Scheme

12.28 The fundamental objective of the Employment Guarantee Scheme (EGS), which is being implemented in the State since 1972, is to provide gainful and productive employment to the people who are in need of work and are prepared to do unskilled manual work, on the principle of 'Work on Demand' in the rural areas and in the areas of 'C' class Municipal Councils. The sub-schemes namely Horticulture Development Programme, Jawahar Wells Scheme, Plantation of Trees on Barren Lands and Sericulture are being implemented under EGS. During the year 2000-01 the work of 11.12 crore mandays was provided under EGS as against 9.49 crore mandays provided during the previous year. During 2001-02 from April to December, 2001 work of 11.16 crore mandays was provided as compared to 8.84 crore mandays provided during the corresponding period of 2000-01. Since inception of the EGS, upto the end of December, 2001, 3.76 lakh works of various types were taken up, of which 3.60 lakh works were completed. Out of the completed works, soil conservation and land development works together accounted 64 per cent and irrigation works 14 per cent. Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State are given in the Table No. 53 of Part II.

(2) Employment Promotion Programme

12.29 Under this programme, educated unemployed are given training for acquisition/upgradation of skills for enabling them to secure employment. During 2000-01, the number of candidates placed under training were 1,124 which was lower by 21.3 per cent than that of the 1,429 candidates placed under training during 1999-2000. The number of trainees who completed training during 2000-01 was 775 as compared with 830 during 1999-2000 showing a decrease of 6.6 per cent over the previous year. Of the trained candidates, the number of candidates absorbed in various jobs during 2000-01 was 131 as against 212 absorbed in the previous year. Out of the 1,124 candidates placed under training during 2000-01, 100 (8.9 per cent) were female candidates. During 2001-02 from April to December, 2001 the number of candidates placed under training were 1,147 of which 75 candidates (6.5 per cent) were females

as compared to the 713 candidates placed under training during the corresponding period of last year of which 64 candidates (9 per cent) were females.

(3) Employment Promotion Programme for Assisting Educated Unemployed

12.30 The educated unemployed who have passed standard-VII or are ITI trained are given the 'Seed Money Assistance' to the extent of 15 to 22.5 per cent of their project cost, subject to a limit of Rs.1.5 lakh. Under this programme, in 2000-01, the assistance of Rs.6.85 crore was given to 1,494 beneficiaries as compared with Rs.11.03 crore given to 2,420 beneficiaries in the previous year. During April to January, 2002 the assistance of Rs.3.99 crore was given to 833 beneficiaries.

(4) Apprenticeship Training Programme

12.31 The number of apprentices undergoing training in various trades during 2001-02 is 25.4 thousand as compared with 26.5 thousand during 2000-01.

(5) Entrepreneurial Training Programme

12.32 The object of this programme is to motivate and train the educated unemployed youths to take up self-employment. Under this programme, one to three weeks training programmes are arranged by the Maharashtra Centre for Entrepreneurship Development (MCED) with a view to developing entrepreneurship through systematic training. Under this programme, during 2000-01, the number of youths trained were 9,937 as against 10,873 during 1999-2000. During 2001-02 upto the end of January, 2002, the number of youths trained were 6,728.

Centrally Sponsored Employment Programmes

12.33 The Central Government has started various employment programmes in urban and rural areas for poverty alleviation by providing employment, self employment and wage employment. The financing pattern of centrally sponsored employment programmes except Prime Minister's Rojgar Yojana is 75 per cent share of Central Government and 25 per cent share of State Government. The Prime Minister's Rojgar Yojana (PMRY) is fully centrally sponsored programme. The important salient features and performance of centrally sponsored employment programmes are given below.

(1) Jawahar Gram Samridhi Yojana

12.34 The Jawahar Gram Samridhi Yojana (JGSY) has been introduced by the Central Government from 1999-2000 by restructuring Jawahar Rojgar Yojana in a new form. The primary objective of JGSY is creation of demand driven village infrastructure including durable assets at the village level to enable the rural poor to increase the opportunities for sustained employment. The secondary objective is generation of supplementary employment for the unemployed poor in the rural areas. Under this programme the wage employment is provided to Below Poverty Line (BPL) families. The scheme is being implemented through Village Panchayats. Out of the annual total allocated funds 22.5 per cent must be spent on beneficiary scheme for Scheduled Castes/Scheduled Tribes and 3 per cent of annual allocation is to be utilised for creation of barrier free infrastructure for the disabled. During the current year upto the end of December, 2001 the funds of Rs.104.35 crore were made available (including unspent balance of last year) against which an expenditure of Rs.81.99 crore was incurred. Under this programme during 2000-01 an employment of 3.16 crore mandays was provided. During the current year from April to December, 2001 an employment of 1.12 crore mandays was provided as compared to 1.81 crore mandays of employment provided during the corresponding period of the previous year.

(2) Employment Assurance Scheme

12.35 The Employment Assurance Scheme (EAS) has been started by the Government of India from December, 1993. The scheme is being implemented by Zilla Parishad/District Rural Development Agency. The primary object of the scheme is the creation of additional wage employment opportunities during the period of acute shortage of wage employment by providing manual work for the rural poor living 'Below Poverty Line'. The secondary object is the creation of durable community, social and the economic assets for sustained employment and development. Under this programme only labour intensive works are taken up. During 2000-01 the funds of Rs.167.52 crore (including unspent balance of last year) were made available against which an expenditure of Rs. 136.72 crore was incurred. During 2001-02 upto the end of December, 2001 the funds of Rs.117.80 crore (including unspent balance of

last year) were made available against which an expenditure of Rs. 61.33 crore was incurred. During 2000-01, employment of 2.17 crore mandays was generated. During the current year upto the end of December, 2001 an employment of 0.98 crore mandays was provided as against 0.92 crore mandays provided during the corresponding period of the last year.

(3) Swarnajayanti Gram Swarajgar Yojana

12.36 The Government of India has launched Swarnajayanti Gram Swarajgar Yojana (SGSY) in April, 1999 by restructuring IRDP and other self employment programmes. The objective of SGSY is to bring the assisted poor families above the poverty line within three years by providing them income generating assets through a mix of bank credit and Government subsidy. Under this programme either individuals or Self Help Groups (SHG) are given assistance and the beneficiaries under this programme are known as swarajgaries. This programme lays emphasis on group approach under which the rural poor are organised into Self Help Groups. Under this programme during 2000-01, subsidy of Rs.76.97 crore and credit of Rs.173.77 crore was disbursed to 87,998 swarajgaries (individuals and SHG). During the current year upto the end of December, 2001 a subsidy of Rs.31.55 crore and credit of Rs.60.37 crore was disbursed to 32,522 swarajgaries as against the subsidy of Rs.24.16 crore and credit of Rs.63.12 crore disbursed to 29,212 swarajgaries during the corresponding period of the previous year. During 2000-01, out of the 87,998 swarajgaries, 33,897 swarajgaries (38.5 per cent) were females. During 2001-02 upto the end of December, 2001, the female component in total swarajgaries was 37.1 per cent as against 33.1 per cent during the corresponding period of the last year.

12.37 During 2000-01 out of total 87,998 swarajgaries 15,545 were SHG swarajgaries (from 1,477 SHG) and they were disbursed a subsidy of Rs.17.54 crore and credit of Rs.28.50 crore. During 2001-02 from April to December, 2001 out of total 32,522 swarajgaries, 9,038 were SHG swarajgaries (from 846 SHG) and was disbursed a subsidy of Rs.10.41 crore and credit of Rs.14.30 crore compared to the subsidy of Rs.2.71 crore and a credit of Rs.4.84 crore disbursed to 2,235 SHG swarajgaries (from 222 SHG) out of 29,212 swarajgaries during the corresponding period of the previous year. The proportion of female swarajgaries in SHG during 2000-01 was 58.7

per cent. During the current year upto the end of December, 2001 it was 59.3 per cent as against 49.1 per cent during the corresponding period of the previous year.

(4) Sampoorna Gramin Rojgar Yojana (SGRY)

12.38 The Hon'ble Prime Minister, on 15th August, 2001 announced the scheme of Sampoorna Gramin Rojgar Yojana (SGRY) for creation of additional employment in the rural areas. The two schemes viz. Employment Assurance Scheme and Jawahar Gram Smridhi Yojana are being merged into SGRY. As per provisions under this new scheme, foodgrains along with requisite funds are to be provided to the State as per the existing criteria for allocation under EAS and JGSY. The Centre and State will share the funds in the ratio of 75:25, while the foodgrains are provided by the Centre free of cost to the State. The scheme is being implemented through Panchayat Raj Institutions from 1st January, 2002. Under this scheme 5 kg. of foodgrains (wheat/rice) in kind is being made available per manday to the worker at the rate of Rs.5 per kg. for wheat and Rs. 6 per kg. for rice. The balance of wages is paid in cash by deducting the cost of foodgrains.

(5) Swarnajayanti Shahari Rojgar Yojana

12.39 In December, 1997 the Government of India has started the Swarnajayanti Shahari Rojgar Yojana replacing three schemes viz. Nehru Rojgar Yojana, Urban Basic Service for Poor and Prime Minister's Integrated Urban Poverty Eradication Programme. This Yojana seeks to provide employment to the urban unemployed or underemployed poor living Below Poverty Line and educated upto standard-IX by encouraging them for setting up of self-employment ventures or by providing wage employment. This scheme comprises two sub-schemes viz. Urban Self Employment Programme (USEP) and Urban Wage Employment Programme (UWEP).

12.40 Under Urban Self Employment Programme, during 2000-01 an expenditure of Rs.3.45 crore was incurred and the number of beneficiaries was 8,080. During current year upto the end of December, 2001 an expenditure of Rs.1.04 crore was incurred and the number of beneficiaries were 3,229 as against an expenditure of Rs.0.87 crore incurred and the number of beneficiaries 4,149 during the corresponding period of the previous year. During 2000-01 an expenditure of Rs.1.46 crore was incurred for

imparting training of self employment to 6,330 beneficiaries. During the current year upto the end of December, 2001 an expenditure of Rs.1.15 crore was incurred on 10,436 beneficiaries as compared to an expenditure of Rs.0.24 crore incurred for imparting training of self employment to 3,648 beneficiaries during the corresponding period of the previous year. Under Urban Wage Employment Programme an expenditure of Rs.10.10 crore was incurred and 4.03 lakh mandays of employment was generated during 2000-01. During 2001-02 an expenditure of Rs.5.91 crore was incurred and 2.37 lakh mandays of employment was generated from April to December, 2001 as compared to an expenditure of Rs.3.25 crore incurred and 1.30 lakh mandays of employment generated during the same period of the last year.

(6) Prime Minister's Rojgar Yojana

12.41 The Prime Minister's Rojgar Yojana (PMRY) is implemented both in the urban as well as in rural areas in the State with a view to providing self employment to the educated unemployed youths. The scheme is being implemented through District Industries Centres. Any person between age group of 18 to 35 years (SC/ST, Women, Ex-Servicemen, Handicapped candidate get age relaxation upto 10 years) and has passed standard-VIII or I.T.I. or having undergone Government sponsored technical course for a minimum duration of 6 months and whose family income is not more than Rs.40,000/- per annum, is eligible for assistance under this scheme. Project proposals upto Rs.1 lakh for business, Rs.2 lakh for industries/services are covered under this scheme. The entrepreneur is required to contribute between 5 to 16.25 per cent of the project cost as margin money in cash. The balance would be sanctioned as loan by the banks. Under this scheme during 2000-01 loan of Rs.216.16 crore was sanctioned to 37,015 beneficiaries as against Rs.224.89 crore loan sanctioned to 38,478 beneficiaries during 1999-2000. During 2001-02 upto the end of January, 2002 loan of Rs.91.40 crore was sanctioned to 15,640 beneficiaries.

Total Employment Generated

12.42 Under all the above mentioned centrally sponsored employment programmes, total employment of 5.37 crore mandays was generated during 2000-01. During current year, upto the end of December, 2001 an employment of 2.12 crore mandays was generated as compared to an employment of 2.74 crore mandays generated

during the corresponding period of the previous year. The performance of centrally sponsored employment programmes implemented in Maharashtra State is given in Table No. 54 of Part-II.

Industrial Relations

12.43 The number of work stoppages due to strikes and lockouts in the State during 2001 was 59 as against 85 during the last year. The number of workers affected due to work stoppages during 2001 was 0.24 lakh, almost half as compared to 0.51 lakh during the previous year. During 2001 the number of mandays lost due to strikes and lockouts was 52.31 lakh and was higher by 13.6 per cent as compared with that of 46.04 lakh mandays lost during the previous year. Out of the 52.31 lakh mandays lost during 2001, 10.63 lakh mandays were related to textile mills and 25.79 lakh mandays were related to engineering factories as compared to 7.52 lakh and 20.63 lakh mandays respectively during the previous year. Statistics of industrial disputes in Maharashtra State are shown in the Table No.55 of Part-II.

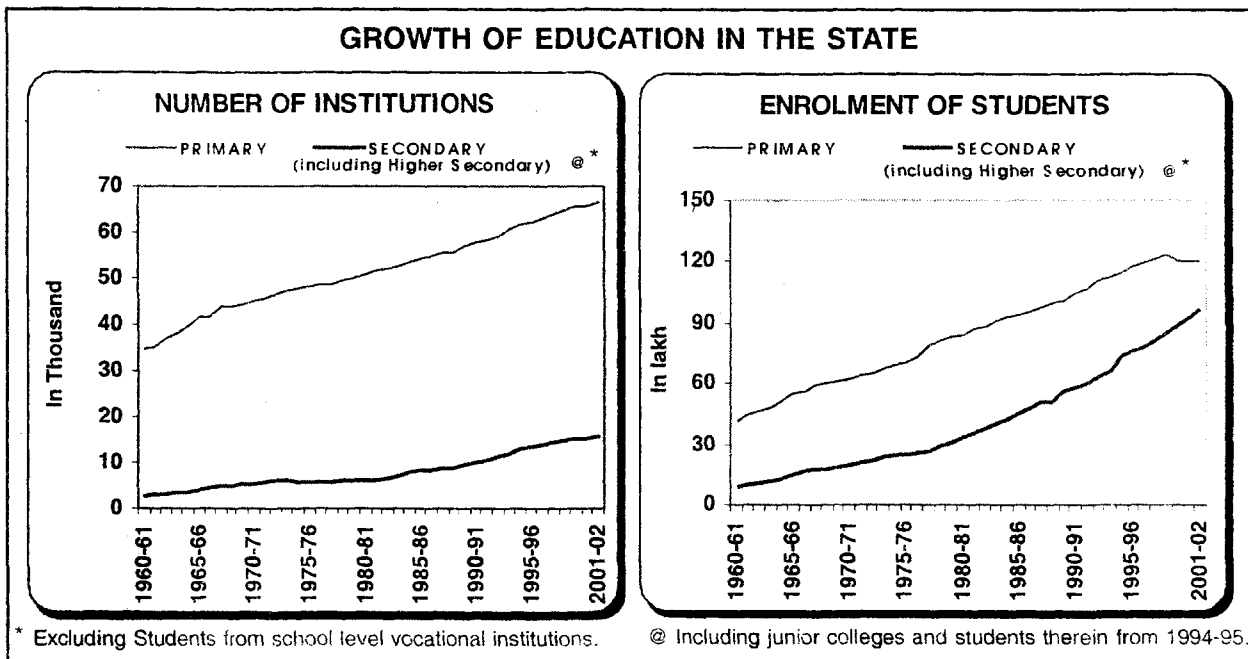
Closed Industries

12.44 During the year 2000-01, 4,952 small scale industries and 333 medium & large scale industries employing 25,209 and 52,907 workers respectively were closed down. During the current year 5,804 small scale industries and 216 medium & large scale industries employing 21,278 and 47,932 workers respectively were closed down upto the end of December,2001.

Education

12.45 Education plays an important role in the economic development of the Nation. It has great instrumental value in individual developments of person and also in socio-economic development of the nation. Keeping in view the importance of education in the socio-economic development of the country and constitutional obligations, various education programmes are being implemented. The Government of India has started "Sarva Shiksha Abhiyan" (SSA), which is an effort to universalize elementary education with participation of State Government in a time frame. The aim of SSA is to provide useful and relevant elementary education by 2010 to all children in the age group 6 to 14. The State Government has taken decision to start SSA by universalising primary education during 2001-02. The Government is making continuous efforts to provide primary education facility throughout the State. The Government has fixed the norm to open a primary school within a vicinity of 1.5 km. of habitations having a minimum population of 200. This norm for tribal areas is 1.0 km. vicinity and population 100. For children residing in remote / hilly areas, wadis, vasties, tandas etc. who have less access to primary school, the State Government is implementing "Vasti Shala Yojana" and for child labours who are deprived of schooling due to poor economic condition, the "Mahatma Phule Shikshan Hami Yojana" is being implemented in the State. As a part of universalisation of education, the

GROWTH OF EDUCATION IN THE STATE

Government of Maharashtra has already made free education for the boys upto standard X and for girls upto standard XII. The State Government has taken the revolutionary decision of introducing English language in all schools other than English medium schools from standard-I from the year 2000-01. Early exposure to English language will facilitate students to compete in better way at national and international level.

12.46 The concerted efforts of the State Government in the field of education have resulted in increase of enrolment. In 2001-02 as compared to 1960-61, the enrolment of students in primary school has tripled. Whereas enrolment in secondary and higher secondary institutions has become eleven times. The growth of education in the State from 1960-61 onwards is presented in Table No.56 of part II of this publication.

12.47 The number of primary, secondary and higher secondary schools in the State and the enrolment for the year 2000-01 and 2001-02 are given in the Table No. 12.5.

TABLE No. 12.5
Number of primary, secondary and higher secondary schools and enrolment in Maharashtra State
(Teachers and Enrolment in thousand)

Type of Educational* Institution	Number@		Percentage increase in 2001-02 over 2000-01
	2000-01	2001-02	
(1)	(2)	(3)	(4)
1. Primary			
1) Schools	65,727	66,369	1.0
2) (A) Enrolment	12,013	12,065	0.4
(B) Of these, girls	5,893	6,005	1.9
3) Teachers	311	314	1.0
2. Secondary			
1) Schools	14,714	15,070	2.4
2) (A) Enrolment	7,849	8,145	3.8
(B) Of these, girls	3,546	3,730	5.2
3) Teachers	222	226	1.8
3. Higher Secondary (Std.XI & XII)			
1) Schools/Junior Colleges	3,845	3,981	3.5
2) (A) Enrolment	1,393	1,485	6.6
(B) Of these, girls	588	640	8.8
3) Teachers	31	32	3.2

@ Provisional

* Excluding school level vocational education institutions.

12.48 The percentage increase in the enrolment during 2001-02 over the previous year for girls was more than that of boys for all categories viz. primary, secondary and higher secondary education. This may be due to increasing awareness of girls education in the State. The number of students per teacher in 2001-02 was 38 for primary schools and 36 for secondary schools.

12.49 The Table No. 12.6 gives enrolment according to group of standards in schools for the years 2000-01 and 2001-02 in the rural and urban areas of the State.

TABLE No. 12.6
Enrolment according to group of standards
in 2000-01 and 2001-02.

Group of Standards		Enrolment (In thousand) @percentage		Increase
		2000-01	2001-02	
(1)		(2)	(3)	(4)
I—IV	Rural	5,714	5,815	1.8
	Urban	3,810	3,876	1.7
V—VIII	Rural	4,235	4,309	1.7
	Urban	3,465	3,526	1.8
IX—X	Rural	1,372	1,396	1.7
	Urban	1,266	1,288	1.7
XI—XII	Rural	488	520	6.6
	Urban	905	965	6.6

@ Provisional

12.50 It appears that enrolment for all groups of standards is increasing and percentage increase in each group is almost equal for both the rural and urban areas.

Women Education

12.51 In 2000-01, there were 2,065 primary schools, 833 secondary schools and 276 higher secondary institutions exclusively for girls in the State. The percentage of girls in the total enrolment in primary schools, secondary schools and higher secondary institutions in the State in 2000-01 was 49, 45 and 42 respectively. In 1985-86, when education for girls was made free upto standard X, the corresponding percentages were 44, 36 and 32 respectively.

12.52 The continuous efforts to promote education throughout the State needs spending of sizeable funds. The total expenditure on

primary, secondary and higher secondary education in the State for the year 2000-01 was Rs. 6,839 crore which was 2.6 per cent of the Gross State Domestic Product. The average expenditure incurred by the State Government per student in 2000-01 was Rs. 2,943 for primary schools and Rs. 3,575 for secondary and higher secondary schools together.

Information Technology Policy related to school education

12.53 The State Government has accepted the recommendations of the Task - Force Committee, constituted by the Central Government, comprising experts and technicians from the field of information technology. Accordingly, the State Government has declared "Information Technology Policy" for school education during 1999. The main objective of this policy is to promote use of computers in study and teaching. The students and teachers should get acquainted with different capabilities of the computers for skilful use of necessary softwares and to achieve education through computers. Accordingly, information technology subject is introduced in the curriculum of standard VIII to X. During 2001-02 in 6,927 schools 22,820 computers were installed all over the State.

Maharashtra Cadet Corps

12.54 The objective of the scheme is to foster the qualities such as leadership, brotherhood, sportsmanship, national integrity, social service etc. among the students. This scheme has been restructured in the year 2000 and is implemented in all schools for students of standard VIII and IX. However, it is kept voluntary for the students. During 2000-01, this scheme covered 16.77 lakh students and is expected to cover 19.49 lakh students during 2001-02.

Nutritional Diet for students in primary schools

12.55 With a view to providing nutritional diet to students for increasing their attendance in the school. This scheme is being implemented for primary school students. This scheme is fully centrally sponsored and is being implemented in the State from the year 1996-97. Under this scheme, students of standard I to V from Government and Government aided schools having minimum 80 per cent attendance in a month is given 3 kg. of rice per month as a

nutritional diet. During 2000-01, under this scheme, 85.04 lakh students were benefited and during 2001-02, about 100.27 lakh students are expected to be benefited.

Free Supply of Text books to primary students in selected Panchayat Samitis

12.56 In order to boost the literacy rate in the Panchayat Samiti areas where the women literacy rate is below the national average (i.e. 39.3 per cent as per 1991 census), the State Government is supplying free text books to all primary school students of standard I to IV from 1996-97, in 103 such Panchayat Samitis in the State. During the year 2000-01 under this scheme 10.03 lakh students were provided text books and it is expected that 7.17 lakh students will be provided during the year 2001-02.

Sainik Schools

12.57 In 1996-97 the State Government has taken the decision to start sainik school in every district by giving permission to non-government organisations. By the end of 2000-01 under this scheme, 16 sainik schools have been established in 14 districts. Of these, one school established at Pune is exclusively for girls. Intake capacity per class in these schools upto standard XII is fixed at 40 students.

Drop out Rates

12.58 In 1980-81 the drop out rate for boys and girls for standard V was 53 per cent and 63 per cent respectively. In 1999-2000 the drop out rate for boys and girls was reduced to 14 per cent and 17 per cent respectively. Though drop out rate of boys and girls for standard X has reduced considerably during last 20 years, still the drop out is more than 50 per cent for both boys and girls. High drop out rate of standard VIII and X for both boys and girls may be due to need of their (students) participation in the economic and domestic activities of the family. The drop out rates for 1980-81, 1990-91 and 1999-2000 are given in Table No. 12.7.

The drop out rate for standard X means number of students enrolled in standard X out of 100 students enrolled in the 1st standard ten years back.

TABLE NO. 12.7
Percentage of drop out rates according to standards

Standard		Percentage of drop out rate		
		1980-81	1990-91	1999-2000
(1)		(2)	(3)	(4)
V	Boys	53	29	14
	Girls	63	39	17
VIII	Boys	65	47	35
	Girls	78	62	42
X	Boys	74	64	51
	Girls	86	75	58

Ahilyabai Holkar Scheme

12.59 To promote education amongst girls, the State Government has started Ahilyabai Holkar Scheme from 1996-97. Under this scheme, girls in the rural areas studying in standards V to X are provided free travel in Maharashtra State Road Transport Corporation buses to attend middle/secondary school if middle/secondary school is not available in their village. In 2000-01 about 2.24 lakh girls availed such facility under this scheme and in 2001-02, about 3.00 lakh girls are expected to avail this facility. Out of the total expenditure under this scheme, one-third expenditure is provided by the State Government and remaining by the State Road Transport Corporation.

Attendance Allowance to the Girls Learning in Primary School

12.60 With a view to increasing the rate of attendance and reducing the drop out rate of the girls belonging to below poverty line families in tribal sub-plan areas and in remaining areas the girls belonging to below poverty line families from Scheduled castes, Scheduled tribes and Vimukta Jati/Nomadic tribes, this scheme is being implemented in the State from 1992. Under this scheme, one rupee per day is paid as attendance allowance to the beneficiary girls studying in Standard I to IV. During 2000-01, under this scheme 3.24 lakh girl students were benefited and during 2001-02 about 7.48 lakh girl students are expected to get benefit.

Establishment of Book Banks

12.61 A large number of population belonging to SC, ST, VJNT and other deprived sections of the community are provided with text books under this scheme. Government established book bank for students of primary schools run by Zilla Parishads, Municipal Councils and Municipal Corporations and the secondary schools run by Zilla Parishads, Municipal Councils, Municipal Corporations and also the recognised/ aided secondary schools. The set of text books supplied are to be returned to the book banks at the end of each academic year. The scheme covers the students upto standard X. During the year 2000-01 this scheme covered 5.53 lakh students and is expected to cover 4.71 lakh students during 2001-02.

Adult Education

12.62 The Government of India established the "National Literacy Mission" (NLM) in 1988 to implement successfully the new strategy of eradicating illiteracy in the age-group 15-35 years (i.e. adult illiteracy) as a mission. The NLM has prescribed detailed guidelines for the implementation of total literacy campaign in the districts. Accordingly, the State Government has taken a policy decision to implement "Total Literacy Campaign" in all the districts of the State in a phased manner and District Literacy Mission Committees are constituted for this purpose.

12.63 "Total Literacy Campaign" was implemented in all the 35 districts of the State. The target fixed under this campaign was to literate 68.90 lakh adult illiterates. As against this target, 64.69 lakh adult illiterates were enrolled, of which 53.99 lakh completed all the three primers prescribed under "Total Literacy Campaign".

12.64 Post-literacy programme is implemented in the districts after completion of "Total Literacy Campaign". The strategy and approach in the Post-Literacy Programme is to disseminate the education to neo-literates through Lok Shikshan Kendra. Out of 35 districts where "Total Literacy Campaign" is completed, the Post-Literacy Programme is completed in 19 districts and it is in progress in 10 districts. In remaining districts it will be started, in the coming years.

Higher Education

12.65 There are 5 agriculture universities (including one university for veterinary science), 11 non-agricultural universities in the State including Shrimati Nathibai Damodar Thackersy University which is exclusively for women, Yashwantrao Chavan Open University for non-formal education and Kavi Kulaguru Kalidas University which is established to conduct study and research on ancient Sanskrit literature, sciences and development and spread of Sanskrit language. In addition, there are nine deemed universities in the State which impart higher education.

General Higher Education

12.66 The total number of colleges for general education and other higher educational institutions (excluding medical, engineering and agricultural colleges and institutes) in the State during 2001-02 stood at 1,735 showing an increase of 8.5 per cent over the previous year. Of these, 1,144 are Science, Arts and Commerce colleges and 591 are other higher educational institutions which include 56 Law Colleges, 147 Educational Science/Physical education colleges and 388 colleges of other higher education. The total enrolment of these 1,735 colleges and other institutions taken together was 9.48 lakh and is higher by 1.0 per cent than that in 2000-01. The enrolment of girls in these colleges/ institutions during 2001-02 shows an increase of 1.0 per cent over that of the previous year. The number of colleges for general education and other higher educational institutions and enrolment are given in the Table No. 12.8.

Agricultural Education

12.67 There are 5 agricultural universities (including one university for veterinary science) in the State. 15 agricultural, 5 horticulture, 2 forestry, 1 fisheries, 4 agriculture engineering, 1 agriculture technology, 1 home science, 6 veterinary and 1 dairy colleges are affiliated to these universities. Out of these agricultural colleges, post graduation facility is available in four colleges and out of 6 veterinary science colleges, post graduation facility is available in four colleges. During 2000-01, the enrolment in all the agricultural colleges together was 8,064 of which 1,346 (16.7 per cent) were girls.

TABLE No. 12.8
Number of colleges and other higher educational institutions and enrolment in Maharashtra State.
(Teachers and Enrolment in thousand)

Type of Educational Institution	Number*		Percentage increase in 2001-02 over 2000-01
	2000-01	2001-02	
(1)	(2)	(3)	(4)
1. Colleges for general education			
(1) Institutions	1,008	1,144	13.5
(2) (A) Enrolment	791	799	1.0
(B) Of these, girls	341	344	0.9
(3) Teachers	24	24	0.0
2. Other institutions for general education			
(1) Institutions@	591	591	0.0
(2) (A) Enrolment	148	149	0.7
(B) Of these, girls	59	60	1.7
(3) Teachers	13	13	0.0
3. Total			
(1) Institutions@	1,599	1,735	8.5
(2) (A) Enrolment	939	948	1.0
(B) Of these, girls	400	404	1.0
(3) Teachers	37	37	0.0

* Provisional

@ Excluding Junior, Medical, Engineering & Agricultural Colleges and pre-degree vocational education institutions.

Medical Education

12.68 There are 34 Allopathic, 57 Ayurvedic, 42 Homeopathic, 6 Unani and 18 Dental degree colleges/institutions in the State. Their intake capacity by type of institution (Government, Government aided, unaided) is given in Table No.12.9. During 1998, the State Government has established Maharashtra Health Science University at Nashik, for integration of all health science courses. All colleges having Health Science courses are affiliated to this University for Under graduate course.

Other Medical Courses

12.69 Apart from Health Science Courses such as Medical, Dental, Ayurvedic, Homeopathic, Unani and Nursing, there are several other courses which are considered as health science courses. Their intake capacity by type of institution is given in Table No.12.10.

TABLE No.12.9
Number of medical colleges/institutions in the State and their intake capacity
for the year 2001-02.

Faculty (1)	Government@		Government aided		Unaided		Total	
	Institutions (2)	Capacity (3)	Institutions (4)	Capacity (5)	Institutions (6)	Capacity (7)	Institutions (8)	Capacity (9)
1) Allopathic								
1.1 Graduate	16	1,860	1	64	17	1,745	34	3,669
1.2 Post Graduate	12	827	-	-	5	150	17	977
2) Ayurvedic								
2.1 Graduate	4	220	16	800	37	1,620	57	2,640
2.2 Post Graduate	4	72	12	158	3	30	19	260
3) Homeopathic								
3.1 Graduate	-	-	-	-	42	2,760	42	2,760
3.2 Post Graduate	-	-	-	-	6	99	6	99
4) Unani								
4.1 Graduate	-	-	3	150	3	140	6	290
4.2 Post Graduate	-	-	1	4	-	-	1	4
5) Dental								
5.1 Graduate	4	240	-	-	14	1,040	18	1,280
5.2 Post Graduate	4	44	-	-	1	8	5	52

@ Including under management of Municipal Corporation and University

TABLE NO. 12.10
Number of Institutions in the State and their intake capacity in respect of other Medical Courses for the year 2001-02

Faculty (1)	No. of Institutions			Intake Capacity		
	Government (2)	Private (3)	Total (4)	Government (5)	Private (6)	Total (7)
1) D.M.L.T.	7	3	10	76	100	176
2) Physiotherapy	4	8	12	280	270	550
3) Occupational Therapy	4	1	5	80	10	90
4) Audiology and speech language pathology	2	-	2	25	-	25
5) Prosthetics and Orthotics	1	-	1	5	-	5
6) Naturopathy and Yoga	-	2	2	-	120	120

Nursing Education

12.70 There are 5 basic Nursing and 5 post basic Nursing degree institutions and 108 institutions of Nursing Diploma education in the State. Their intake capacity by type of institution (Government and Non-Government) is given in Table No.12.11.

Technical & Vocational Education

12.71 There are 140 Engineering degree, 31 Architectural degree and 84 Management

colleges/institutions in the State. In addition, there are 8 institutions of degree in Hotel Management & Catering Technology, 51 Pharmaceutical Science degree and 618 Industrial Training Institutions. Their intake capacity by type of institution (Government, Government aided, unaided) is given in Table No.12.12. Dr. Babasaheb Ambedkar Technological University at Lonere in Mangaon taluka, district Raigad is included in Engineering Graduation institutions.

TABLE No.12.11
Number of Nursing colleges/institutions in the State alongwith their intake capacity
of students for the year 2001-02.

Faculty (1)	Government@		Non-Government		Total	
	Institutions (2)	Capacity (3)	Institutions (4)	Capacity (5)	Institutions (6)	Capacity (7)
1) Nursing Degree						
1.1 Basic	1	30	4	180	5	210
1.2 Post Basic	2	38	3	45	5	83
2) Nursing						
Post Graduate	-	-	2	24	2	24
3) General Nursing and Midwifery Nursing Training	28	1119	36	960	64	2079
4) Auxilliary Nursing/Mid wifery Nursing Training	23	470	14	200	37	670
5) Post certificate course after General Nursing and Midwifery Nursing Training	2	45	3	40	5	85

@ Including under management of Municipal Corporation and University

TABLE No.12.12
Number of technical colleges/institutions in the State and their intake capacity for the year 2001-02.

Faculty (1)	Government@		Government aided		Unaided		Total	
	Institutions (2)	Capacity (3)	Institutions (4)	Capacity (5)	Institutions (6)	Capacity (7)	Institutions (8)	Capacity (9)
1) Engineering								
1.1 Diploma	37	8,255	20	2,775	127	22,240	184	33,270
1.2 Graduate	13	2,982	5	1,523	122	36,495	140	41,000
1.3 Post Graduate	7	845	5	728	20	503	32	2,,076
2) Architecture								
2.1 Graduate	-	-	4	187	27	1,090	31	1,277
2.2 Post Graduate	-	-	1	12	1	20	2	32
3) Management Sciences	8	640	-	-	76	5,320	84	5,960
4) Hotel Management & Catering Technology Graduate	-	-	1	40	7	380	8	420
5) Pharmaceutical Science								
5.1 Diploma	4	210	19	1,140	45	2,570	68	3,920
5.2 Graduate	6	200	3	180	42	2,120	51	2,500
5.3 Post Graduate	2	28	4	90	3	30	9	148
6) Industrial Training Institutes	347	63,476	-	-	266	28,908	613	92,384

@ Including under management of Municipal Corporation and University

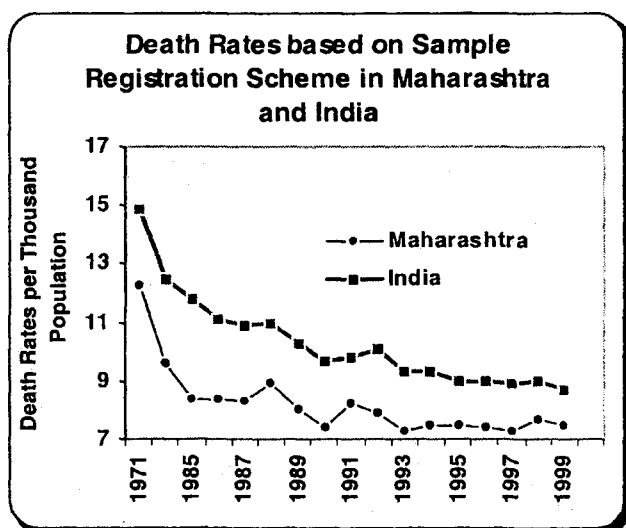
Sports Academy

12.72 The State Government in 1995 took the decision to establish Central Sports Centre at Pune and Sports Academies at various places with the objective to prepare sportsman of national and international level from the students of age

group 8 to 14 years by imparting them training for 8 - 10 years. Accordingly, sports academies are established at 11 places in the State and in these academies, school education and sports training is given to the trainees. During 2001-02 under this scheme 257 trainees were finally selected, out of these 21 were girls.

Public Health

12.73 The emphasis of the Public Health sector is on the consolidation of infrastructural facilities such as sub-centres, primary health centres and community health care centres, so as to reach health services to all corners of the State. More recently the emphasis has been given to mental health care, AIDS (Acquired Immuno Deficiency Syndrome) control, cancer control and special health facilities in the tribal areas. The problems of malaria, gastro enterities and other water-born diseases are prevalent during monsoon season, particularly in tribal districts like Thane, Nashik, Dhule, Nandurbar, Amaravati and Gadchiroli. To control these and other diseases various programmes are being implemented in the state. By the end of 2001, there were Public and Government aided 1,102 hospitals, 1,544 dispensaries, 1,768 primary health centres and 9,725 sub-centres in the State implementing these programmes. These services have appreciably helped to improve the health standard of the people in the State, which is evident from the relatively low crude death rate (7.5) and low infant mortality rate (48) for the year 1999 for Maharashtra State as compared with the rates of 8.7 and 70 respectively for All-India. The details of the vital statistics and medical facilities available in the State are given in Table No. 3 and 57 respectively of Part-II.

Family Welfare

12.74 The main objective of the family welfare programme is to stabilize population and improve quality of life of the people. The effective implementation of population control programme has reflected in the relatively low birth rate of

21.1 in the State as compared with that of 26.1 for All-India for the year 1999. The percentage of eligible couples effectively protected by the various family planning methods under the family welfare programme was 60.9 as observed in the National Family Health Survey of 1998 (NFHS-2) in the State as against 48.2 for All-India. Out of the total eligible couples in the State, 52.2 per cent were covered under the sterilisation methods. The number of sterilisation operations performed in the State during 2000-01 was 6.8 lakh, as against 5.6 lakh sterilisation operations performed during 1999-2000. During 2001-02, upto the end of October, 2001, the number of sterilisation operations performed in the State was 3.12 lakh, which is higher by 6 per cent than that during the corresponding period of 2000-01.

12.75 Though the sterilisation was the main stay of the family welfare programme in the past, the spacing of births has become equally important aspect. The Government is therefore giving more stress on propagation of spacing methods like Copper-T, Intra Uterine Device (IUD), Conventional Contraceptives etc. As a result, among all protected couples, the percentage of couples protected by family planning methods other than sterilisation is 8.7 (NFHS-2). During the year 2001-02, upto the end of October, 2001, the number of Copper-T acceptors in the state was 2.22 lakh, which was more by about 4 per cent than that of the corresponding period of 2000-01.

12.76 For effective impact of family welfare programme on fertility, it is essential that the programme is accepted by younger couples having one or two living children. According to the average number of living children in the case of vasectomy acceptors has declined from 4.3 in 1971-72 to 2.74 in 2000-01 and that for tubectomy acceptors, it has declined from 4.5 to 2.72 respectively. In respect of I.U.D acceptors, it declined from 2.3 in 1979-80 to 1.51 in 2000-01. Similarly, average age at acceptance has declined during the corresponding period from 39.5 years to 29.3 years for vasectomy acceptors, from 32.4 years to 27.7 years for tubectomy acceptors and from 27.4 years to 24.8 years for I.U.D. acceptors.

Reproductive & Child Health Programme

12.77 The programme is aimed at reducing the child and maternal mortality. Under this

programme, three activities are undertaken. The details of the activities and progress of the programme is given in table No.12.13.

Table No.12.13

Number of beneficiaries under Reproductive and Child Health Programmes in Maharashtra
(figures in lakh)

Sr. No.	Name of Scheme	2000-01	2001-02*
(1)	(2)	(3)	(4)
(A) Distribution of Folic Acid and Ferrous Sulphate tablets			
(1) Distribution of tablets to pregnant women --			
	(a) prophylactic	17.73	8.92
	(b) Therapeutic	7.52	4.30
(2)	Distribution of tablets to children in the age group of 1 to 5 years	32.70	16.40
(B) Immunisation			
(1)	D.P.T. -- 3rd Dose	22.54	11.54
(2)	Polio -- 3rd Dose	22.69	11.57
(3)	BCG	23.11	12.44
(4)	Measles	21.78	11.54
(5)	Anti tetanus (pregnant women)	21.81	11.61
(C) Age groupwise other immunisation doses			
(1)	Tetanus toxoid (1-10 years)	21.21	14.40
(2)	Tetanus toxoid (10-16 years)	18.75	12.09
(3)	Oral Vitamin - A (9 months to 3 years)	75.36	41.31

* Upto the end of October, 2001.

Pulse Polio Programme

12.78 The World Health Organisation has aimed at making the world 'Polio Free'. As a part of this, the Health Department of the Government of India decided to implement the pulse polio programme throughout the country. To eradicate polio throughout the country, in addition to the regular immunisation programme, additional two oral doses of polio vaccine every year were administered to the children in the age-group 0--5 years the years 1995-96 to 2001-02 except four doses during 1999-2000. During current year 2 additional doses to about 118 lakh children in the State were administered.

Special School Health Programme

12.79 Under this programme, medical checkup of the students in standard I to IV is done every year. During the year 2000-01, such programme was taken up in November, 2000 and about 70 lakh students from 64,092 schools throughout the State were examined and primary treatment was given for minor illness and referral services were provided for major illness. An expenditure of Rs. 2.31 crore is expected under this scheme during 2001-02.

Savitribai Phule Kanya Kalyan Scheme

12.80 As per the state's new population policy the scheme is modified with effect from 1st April, 2000. This scheme is applicable only for below poverty line families and having one or two daughters and no male child and accepting sterilization. This scheme is divided into two parts, under 1st part an incentive of Rs. 10,000 in the form of fixed deposit for 18 years in the name of daughter(s) is given to the couples with no male child accepting terminal method after one or two daughters. If beneficiaries couple has two daughters an amount of Rs. 5,000 will be provided for each daughters. Under 2nd part of the scheme an additional incentives of Rs. 5,000 each for beneficiary daughter will be provided as a fixed deposit for five years who completes her schooling upto Std. X and does not get married before 20 years of age.

National AIDS Control Programme

12.81 The National AIDS (Acquired Immuno Deficiency Syndrome) Control Project is a 100 per cent centrally sponsored scheme and is being implemented in the country with the assistance from the World Bank. In the phase-I the project was sanctioned for the period September, 1992 to March, 1999.

12.82 The phase-II project is being implemented in the State (except Brihan Mumbai) through the Maharashtra State AIDS Control Society from April, 1999. The phase-II is also planned with World Bank assistance for a period 1999-2004.

12.83 During 2000-01 and 2001-02, the Maharashtra State AIDS Control Society (MSACS) received funds of Rs. 8.52 crore and Rs. 3.00 crore respectively. The Society has spent Rs.7.67 crore in 2000-01 and Rs. 5.51 crore upto the end of December, 2001 during current

year. The statistics regarding AIDS control programme for Maharashtra is given in the table No.12.14.

Table No.12.14

The statistics regarding the AIDS in the Maharashtra State (Number)

Sr. No.	Item	Year 2001	
		Up to November,	Cumulative Up to November,
(1)	(2)	(3)	(4)
1.	Persons screened from risk groups	62,139	6,71,543
	a) H.I.V. positive by 2 tests	8,134	92,665
	b) H.I.V. positivity rate (per cent)	13.1	13.80
2.	AIDS Cases	3,585	10,330
3.	AIDS Death	315	996
4.	Blood units screened	6,32,568	53,93,190
5.	Elisa Reactive	7,292	73,347
6.	Elisa reactivity rate	1.2	1.4

Family Health Awareness Campaign :

12.84 Prevalence rate of Sexually Transmitted Diseases (STD) among the persons of age group of 15-45 years was found to be 5-10 per cent in the State. If STDs are timely detected and treated, chances of HIV transmission can be reduced by 40 per cent. For this purpose during last two years, four campaigns were organised in the State and 4.06 lakh persons were found to be suffering from STDs. These persons were treated by the MSACS. Similarly, in order to create awareness among the masses, home visits were made by health workers.

12.85 The State Government has been implementing AIDS Prevention Education Programme for students of standard VIII, IX and XI since 1994. In the academic year 2001-02 with financial support of UNICEF, the programme has been launched in 5,937 schools in the state. Special preference have been given to Ashram schools, girls secondary schools and higher secondary schools and urban schools in slums.

AIDS Control Programme For Brihanmumbai

12.86 For implementation of the National AIDS Control Programme in the city of Brihanmumbai, 'Mumbai Districts AIDS Control Society (MDACS)' was established in July, 1998 by Municipal Corporation of Greater Mumbai.

12.87 Mumbai being the economic capital of India has maximum inflow of diversified

population with layers of complexities. It has huge floating population. Considering, this factor HIV/AIDS has become vibrant serious issue in Mumbai. More than 50 per cent of cases in the country are reported from Maharashtra of which more than 50 per cent are from Mumbai.

12.88 Since 1999-2000 Mumbai Districts AIDS Control Society received funds of Rs.23.37 crore. The society has spent Rs.15.23 crore upto the end of October, 2001.

12.89 The MDACS is implementing this project in collaboration with 13 NGOs at 13 different places in Brihan Mumbai and has established 13 STDs centres and 16 Voluntary Test Centres for STDs. Similarly, MDACS has launched AIDS Awareness Campaign all over BrihanMumbai.

National Social Assistance Programme (NSAP)

12.90 National Social Assistance Programme (NSAP) introduces a National Policy for social assistance to households which are below poverty line. The programme represents a significant step towards the fulfillment of the directive principles in Articles 41 and 42 of the Constitution, recognising the concurrent responsibility of the Central and State Government in the matter. The NSAP includes following three schemes.

1) National Old Age Pension Scheme:- Under this scheme each destitute aged 65 years and above is given Rs. 75 per month from Central Government. In addition, each beneficiary gets Rs.175 per month from Government of Maharashtra.

2) National Family Benefit Scheme :- Under this scheme in the case of death of a bread winner, bereaved household below poverty line is given Rs. 10,000.

3) National Maternity Benefit Scheme :- Under this scheme the pregnant woman of age 19 years and above, from below poverty line family is given lumpsum Rs. 500 before 8 to 12 weeks prior to the delivery. This benefit is restricted upto two live births.

12.91 During 1999-2000 under these three schemes expenditure of Rs. 31.38 crore, Rs. 10.06 crore and Rs. 3.42 crore was incurred respectively. During 2000-01, under National Old Age Pension scheme 4,20,530 beneficiaries in the State were covered. Beneficiaries covered under National Family Benefit Scheme and

National Maternity Benefit Scheme during 2000-01 were 13,452 and 87,534 respectively. During the year 2001-02, by the end of August, 2001 under these three schemes an expenditure of Rs.9.67 crore, Rs.1.34 crore and Rs.6.39 crore was incurred respectively.

Sanjay Gandhi Niradhar/Economically Weaker Section Anudan Yojana :-

12.92 The scheme namely 'Sanjay Gandhi Niradhar Yojana' has been renamed of as 'Sanjay Gandhi Niradhar/Economically Weaker Section Anudan Yojana' on 19th April, 2001. Under this scheme old destitute persons are given an assistance of Rs, 250 per month.

12.93 The main eligibility conditions of the scheme are :- (i) a) Beneficiary must be less than 60 years of age in case of female and less than 65 years in case of male and should not be able to earn due to physical / mental illness like blind, handicapped, crippled, paralysis, cancer, T.B. or b) Destitute widows having responsibility of minor children or c) The children below 18 years who are dependent on the beneficiary from the above category a & b. Other eligibility conditions are (ii) The beneficiary must be domiciled for at least 15 years in Maharashtra. (iii) The beneficiary should not be a resident member of institute sponsored by Charitable Trust. (iv) The beneficiary should not have any relative above 18 years supporting economically. (v) The beneficiary should not have any movable or immovable property and any other source of income.

12.94 Under this scheme 4,76,101 persons have been benefitted during the year 2000-01 for which an expenditure of Rs. 124.19 crore has been incurred.

Sanjay Gandhi Swavlamban Yojana

12.95 This scheme has been started with a view to providing self-employment to the needy un-employed/under employed persons domiciled in Maharashtra for at least 15 years, by way of providing interest free loan upto Rs. 2,500 for starting small business. The repayment of loan is to be done in 8 equal annual installments after 2 years from the disbursement of the loan. Under this scheme 7,774 persons have been benefitted during 2000-01 for which an expenditure of Rs.2.14 crore has been incurred.

Indira Gandhi Niradhar & Bhumihin Shetmajoor Mahila Anudan Yojana :-

12.96 The scheme namely 'Indira Gandhi Vruddha Bhumihin Shetmajoor Sahayya Yojana' has been renamed of as 'Indira Gandhi Niradhar & Bhumihin Shetmajoor Mahila Anudan Yojana' on 19th April, 2001. Under this scheme assistance of Rs. 250 per month provided to the each eligible persons not drawing benefits from Sanjay Gandhi Niradhar Yojana or any other similar schemes. If more than two beneficiaries are in the family than this family will be given Rs. 625 per month only. Like rural areas this scheme is implemented in urban areas, for the beneficiaries who are getting the benefit under the Sanjay Gandhi Niradhar Yojana

The eligibility conditions of the scheme are:-

(i) This scheme is applicable to destitute, who is 60 to 65 years old or widows belonging to economically destitute and who has responsibilities of minor child. Other eligibility conditions are (ii) The beneficiary must be domiciled for at least 15 years in Maharashtra. (iii) The beneficiary should not be a resident member of institute sponsored by Charitable Trust (iv) The beneficiary should not have any relative above 18 years supporting economically. (v) The beneficiary should not have any movable or immovable property and any other source of income.

12.97 Under this scheme 5,33,588 beneficiaries have been benefitted during the year 2000-01 for which an expenditure of Rs. 113.42 crore has been incurred.

Nutrition Programme

12.98 In order to meet the minimum nutritional requirements of children, pregnant women and nursing mothers and to provide health care to them, the State Government implements various schemes under nutrition programme. The performance under these schemes is given below.

Integrated Child Development Services (ICDS)

Scheme in rural areas

12.99 Under this scheme nutritious supplementary food is given to the children below six years of age and to the pregnant women and nursing mothers belonging to below poverty line families enrolled at Anganwadi centres. The

number of ICDS projects sanctioned by the Government of India in the rural and tribal areas of the State at the end of December, 2001 was 305. The Government of Maharashtra has also given sanction to these projects and all projects were functioning at the end of December, 2001. Out of these, 40 projects are in the tribal areas. During 2000-01, 46.73 lakh beneficiaries were enrolled at 45,163 Anganwadis in the 305 projects. Out of these, 37.54 lakh beneficiaries were supplied with supplementary nutritious food and for that an expenditure of Rs.165.82 crore was incurred. In the year 2001-02 upto the end of December, 2001, 49.81 lakh beneficiaries were enrolled in 50,534 Anganwadis from 305 projects. Out of these, 40.15 lakh beneficiaries were provided with supplementary nutrition and for that an expenditure of Rs.99.72 crore was incurred.

Scheme in urban areas

12.100 The beneficiaries of ICDS projects in urban areas are provided with nutritious diet as given under the ICDS programme in rural areas. During 2000-01, 2.46 lakh beneficiaries were enrolled at 2,822 Anganwadis in the 26 projects, out of these, 2.33 lakh beneficiaries were supplied with supplementary nutritious food and for that an expenditure of Rs. 14.22 crore was incurred. During the year 2001-02 upto the end of December 2,848 Anganwadis were functioning and 2.30 lakh beneficiaries were benefitted under this programme and an expenditure of Rs. 4.68 crore has been incurred.

Special Nutrition Programme for Urban Slums

12.101 Under this programme, children below six years of age and pregnant women and nursing mothers belonging to weaker sections of the society in the urban slums are provided with nutritious diet and tablets of iron and folic acid alongwith doses of Vitamin 'A'. Under the scheme during 2001-02, upto December, 2001, 654 centres were functioning in the State and 2.54 lakh beneficiaries were provided with nutritious diet and for that an expenditure of Rs. 0.69 crore has been incurred.

Policy for Women

12.102 Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women was adopted by the United Nation General Assembly in 1979. The convention binds signatory nations to end all form of discrimination against women. Maharashtra was the first State in India to

formulate women's policy in the year 1994. The Government of India also took a historic decision to provide 1/3rd reservation for women at all levels (73rd & 74th constitution amendment). The women's policy 1994 provides for review after every three years, accordingly revised policy and various recommendation / measures for the development of the women are incorporated in the women's policy 2001(Draft). This women Policy provides for participation, protection, economic development, capacity building and a supportive environment.

Women and Child Welfare

12.103 Women and Child Welfare Department was created in the State in June, 1993 to look after the welfare of women and children with a view to ensuring their speedy and effective development. The performance under the important schemes for upliftment of women in the State is shown in the table No.12.15.

Table No. 12.15
Performance under important schemes for upliftment of women during 2000-01 in the State.

Sr. No.	Name of the scheme	Expenditure during 2000-01 (Rs. in lakh)	No. of beneficiaries
(1)	(2)	(3)	(4)
1	Stipend to women for vocational training	52.48	8,746
2	Individual financial aid under self-employment programme	49.03	8,896
3	Rehabilitation of Devdasis	11.26	475
4	Govt. Institutes for destitute women	237.96	468
5	Grant-in-aid for training to Mahila Mandals	62.00	7,573
6	Mahar Yojana (Revised)	N.A.	N.A.
7	Subsistence scheme of Devdasis	125.22	2,481
8	Voluntary Helping Homes	14.88	941
9	Grant-in-aid for marriage of girls of destitute widows	18.45	922
10	Eradication of Dowry System	2.74	N.A.
11	Hostel for working women	11.05	6,348
12	Transit quarters	N.A.	N.A.
13	Vocational training centre for women (Norad)	8.00	480
14	Multipurpose common centre for Women	7.61	N.A.
15	Ahilyabai Holkar Puraskar	N.A.	N.A.
16	Jijamata Mahila Vima Adhar Yojana	N.A.	N.A.

N.A.- Not Available

12.104 Under the child welfare programme, various Government/voluntary institutes are functioning in the state. The performance of child welfare schemes is given in the table No.12.16.

Table No.12.16

Performance under important schemes for child welfare during 2000-01 in the State

Sr. No.	Name of the scheme	Expenditure during 2000-01 (Rs. in lakh)	No. of beneficiaries
(1)	(2)	(3)	(4)
1.	Government and Voluntary inspection homes	537.71	3,312
2.	Government and Voluntary child homes	1,036.21	8,999
3.	Balsadan Societies	217.07	4,090
4.	Balakashrams for destitute orphanage	163.28	3,569
5.	Orphananages	60.69	1,395
6.	State homes for men	10.84	39
7.	Government and Voluntary child guidance centres	6.50	900
8.	Government Multipurpose centres	7.77	400
9.	Bal Sangopan Child Welfare Scheme	9.01	630
10.	Shishugrih scheme	N.A.	270
11.	Scheme for welfare of street children	N.A.	3,900
12.	National infants cell fund scheme	N.A.	5,350

N.A.- Not Available

Housing

12.105 Besides food and clothing, shelter in the form of adequate housing facilities constitute an essential and basic human need. The importance of the housing sector has to be seen in the light of the increasing shortage of adequate housing facilities in rural as well as in urban areas. Growth of urban population, rapid industrialisation and regional development are the factors aggravating the housing problems in the cities and towns in Maharashtra. To look after the housing problems the Maharashtra Government has set-up the Maharashtra Housing and Area Development Authority (MHADA) and City and Industrial Development Corporation (CIDCO) limited. Efforts are being made to solve the problems of housing to some extent through the various schemes of State and Central Government.

Urban Housing

Maharashtra Housing And Area Development Authority (MHADA)

12.106 The main objective of the MHADA is to meet the need for housing in the State. The MHADA secures funds for housing activities from the Housing and Urban Development Corporation (HUDCO), Life Insurance Corporation of India (LIC) and plan outlays from the State Government. During 2000-01 the MHADA constructed 1,042 dwelling units for economically weaker sections (EWS), 2,462 dwelling units for lower income group (LIG), 279 dwelling units for middle income group (MIG), 290 dwelling units for higher income group (HIG) and 79 other dwelling units. Since inception upto the end of March, 2001 the MHADA has constructed 64,790 dwelling units. (Tenements + Plots) for economically weaker section, 1,47,624 dwelling units for LIG, 31,449 dwelling units for MIG, 18,438 dwelling units for HIG, 22,812 dwelling units under Slum Clearance Programme (SCS) and 39,487 dwelling units under Subsidised Industrial Housing Scheme (SIHS). MHADA has also constructed shops and commercial complexes, community centres, health centres and police chowkies etc. MHADA has constructed 3,78,920 total units since inception upto the end of March, 2001.

Slum Rehabilitation Scheme

12.107 Since inception of this scheme, by the end of 2000-01, total 770 proposals were received, of which 436 proposals were approved by Slum Rehabilitation Authority (SRA). Out of 436 approved proposals, certificate for construction were given to 303 proposals for construction of 39,146 rehabilitation tenements, so far 13,613 rehabilitation tenements are completed and distributed to concern slum dwellers.

Shivshahi Punarvasan Prakalp Ltd. (SPPL)

12.108 To provide free houses to 40 lakh slum dwellers in Brihanmumbai, the Government has established 'Shivshahi Punarvasan Prakalp' as a part of MHADA. Thereafter it was converted into fully Government owned Company in September, 1998.

12.109 Since establishment of SPPL (September, 1998) to the end of November,

2000, SPPL received 131 proposals of which 25 proposals were with detailed plans and financial viability. The SPPL has so far given administrative approval amounting to Rs. 605.23 crore for 15 schemes consisting of 14,817 tenements. Out of these 15 schemes, the SPPL started the construction work for 9 schemes consisting of 10,125 tenements. Out of 9 schemes, 3 schemes are completed fully and three schemes partly. Under this, work of 3,761 tenements in 49 buildings is completed and work of 5,676 tenements is in progress.

Lok awas yojana number one

12.110 The Government of Maharashtra has declared the scheme (on 5th October, 2000) to construct 50,000 houses for low income group families in 61 towns of the state. The scheme is named as 'Lok Awas Yojana Number One'. Under this scheme the work will be undertaken by MHADA. The cost of each house is Rs. 30,000. Subsidy of Rs. 11,000 per family from National Slum Development Programme (NSDP) and subsidy of Rs. 9,000 per family from Social Justice Department will be provided to the persons belonging to Special Component Plan and subsidy of Rs. 10,000 per family will be given to the persons belonging to open class. The own contribution of each beneficiary is Rs. 5,000 and remaining amount will be taken as loan from HUDCO. Under this scheme administrative approval for the amount of Rs. 40.64 crore has been given to construct 13,282 tenements in 135 slums. Out of this tenements, 8,008 tenements are reserved for backward class.

City and Industrial Development Corporation (CIDCO) Ltd.

12.111 The City and Industrial Development Corporation (Maharashtra) Ltd. (CIDCO) was formed in March, 1970 under the Maharashtra Regional and Town Planning Act 1966 for undertaking development of Navi Mumbai. CIDCO incorporated under the Companies Act, 1956 is fully owned by Government of Maharashtra. CIDCO has drawn up ambitious development programme covering housing for all sections of the community providing community infrastructures like schools, hospitals, community centres, playgrounds, recreational areas and public utilities, transport and telecommunications, land scaping etc.

12.112 Since inception upto March, 2001 CIDCO has constructed a total of 1,10,090 tenements (including sites and services) in different nodes of Navi Mumbai for which an expenditure of Rs. 928 crore was incurred. An expenditure of Rs. 12.85 crore has been incurred on housing during the year 2001-02 up to November, 2001. During 1999-2000 CIDCO has taken up construction of 1,152 tenements in Khar Ghar node of Navi Mumbai and 'Millenium Towers' consisting of 1,380 apartments. In addition to above 5,000 tenements at Ghansoli, 1,000 at Khar Ghar (Phase-II) and 375 at Koperkhairane being taken up for construction. Besides the above construction CIDCO has also constructed 20,452 tenements at Aurangabad, 24,544 tenements at Nashik, 7,884 tenements at Nanded and 972 tenements at Waluj (Aurangabad) up to March, 2001 incurring an expenditure of Rs.42 crore, Rs.42 crore, Rs. 9 crore and Rs.9 crore respectively. An amount of Rs. 27 crore has been provided for undertaking its activities in 2001-02.

Rural Housing

Indira Awas Yojana (IAY)

12.113 The aim of Indira Awas Yojana is to provide houses free of cost to below poverty line families in rural areas. In order to construct durable houses of quality, the State Government has fixed cost per house at Rs. 30,000. The funding pattern of this scheme has been changed from April, 1999 and currently in force for construction of a house is as follows:-

A) Central Government share (75%)	Rs. 15,000
B) (1) State Government share (25%)	Rs. 5,000
Sub-total	Rs. 20,000
(2) State Government's additional share	Rs. 8,500
C) Beneficiary's share	Rs. 1,500
Total	Rs. 30,000

12.114 IAY in its present form has a limited scope for construction of new houses & there is essential need of upgradation of unserviceable Kutcha houses in the rural areas. It is, therefore, felt that it would be most cost effective to provide part financing for upgradation of existing unserviceable Kutcha houses. In view of this Government has decided to modify IAY scheme suitably. As per the modified scheme 80 per cent of funds under IAY are to be used for construction of new houses and 20 per cent of funds for upgradation of existing unserviceable Kutcha houses. For upgradation of unserviceable Kutcha houses Rs. 10,000 per unit are fixed. This 20 per cent fund is also to be used for improving sanitary, latrine and smokeless chulhas attached to the houses wherever necessary.

12.115 The funds made available (including last year's unspent balance) for construction of new houses for the year 2000-01 was Rs. 175 crore, against which an expenditure of Rs. 163 crore was incurred. During 2000-01, a target of construction of 56,451 new houses was fixed, against which 60,202 new houses were constructed and construction of 31,341 new houses was in progress. During the year 2001-02 upto the end of September, 2001, funds of Rs. 56 crore are made available (including last year's unspent balance) and an expenditure of Rs.28 crore has been incurred for new houses. The target fixed for the year 2001-02 is construction of 57,732 new houses, against which, upto the end of September, 2001, 15,601 new houses were constructed and construction of 25,469 new houses was in progress.

12.116 The funds made available under IAY for upgradation of unserviceable kutcha houses for the year 2000-01 were Rs. 42 crore, against which an expenditure of Rs.24 crore was incurred. A target of upgradation of 28,228 kutcha houses was fixed during the year 2000-01 against which upgradation of 20,909 houses was completed. During the year 2001-02 upto the end of September, 2001, the fund of Rs.28 crore were made available and an expenditure of Rs. 5 crore was incurred. The target of 28,866 was fixed for upgradation of kutcha houses for the year 2001-02. As against this by the end of September, 2001, upgradation of 5,586 houses was completed and upgradation work of 11,304 houses was in progress.

Water Supply

12.117 By the end of Eighth Five Year Plan, 240 cities/towns in the state were provided with piped water supply facility. During Ninth Five Year Plan work of new Water Supply Schemes for two towns, augmentation schemes for 243 towns and sewerage schemes for 14 towns are taken up. Out of these 106 schemes are completed upto 2000-01. An outlay of Rs.350.99 crore is earmarked in Annual Plan 2001-02 for urban water supply and sanitation programme.

12.118 The Government of India and the State Government have accorded very high priority to the drinking water supply programme and have targeted to provide drinking water facilities to all citizens in the State by the year 2004 A.D. This programme has been included in the '20 - Point Programme' and also in the 'National Minimum Needs Programme'. The Central Government has announced "Prime Minister Gramodaya Yojana" in the year 2000-01. The rural drinking water supply schemes are implemented by providing piped water supply, bore wells and dug wells depending on source of water, terrain and population of the village.

12.119 As on 1st April, 2001, there were 28,774 villages/wadis having problems of drinking water in the State. During the first four years of the Ninth Five Year Plan (1997-2001) 27,137 villages/wadis were tackled. An outlay of Rs.403.18 crore is earmarked for rural water supply and sanitation programme in the Annual Plan 2001-02. During 2001-02, upto the end of October, 2001, 1,024 villages/wadis were tackled for which an expenditure of Rs.131.38 crore was incurred.

12.120 Due to inadequacy of rainfall, acute scarcity of drinking water arises in number of villages in the State every year. The State Government has to take emergency water supply schemes in these villages. The District Collectors have been given adequate powers for execution and monitoring of this programme. Every year this programme is implemented during the period from October to June, but this year due to inadequate rainfall, the programme was extended up to September, 2001. The schemewise number of villages/Wadies covered under this programme during the period from October, 2000 to September, 2001 are shown in the table No.12.17.

Table No. 12.17
Schemewise number of villages/Wadis covered
under emergency water supply schemes
during October,2000 to September, 2001

Sr. No.	Name of the scheme (2)	Villages (3)	Wadis (4)
1.	Construction of new borewells	5,310	4,313
2.	Special repairs to piped water schemes	2,673	441
3.	Special repairs to borewells	5,317	115
4.	Temporary supplementary piped water schemes	863	165
5.	Supply of water by tankers/ bullock carts	2,522	2,618
6.	Requisition of private wells	3,242	399
7.	Deepening and repairs to existing private wells	1,586	94
8.	Construction of Budkies	106	17

12.121 The total expenditure is on various schemes of water supply since 1997-98 to 2000-01 are shown in Table No 12.18.

Table No 12.18
Expenditure on various water supply schemes
(Rs. in crore)

S.No. (1)	Year (2)	Expenditure (3)
1.	1997-98	1,326.54
2.	1998-99	1,147.48
3.	1999-00	1,474.57
4.	2000-01	981.18

Environment (Prevention of Air and Water Pollution)

12.122 The Indian economy has grown at a rapid pace during the last few decades with industry as an important constituent of growth. At the same time the natural environment is being damaged by extensive pollution by industries, vehicle traffic, deforestation etc. To look after the environmental problems the Government of Maharashtra has created a separate department for Environment in 1985. However, well before that "Maharashtra Pollution Control Board" constituted in 1970 under "Maharashtra Prevention of Water Pollution Act,1969" has been in force to look after the environmental problems in the State.

12.123 The Board is regularly monitoring environmental water quality at 38 locations under Global Environmental Monitoring Systems (GEMS) & Monitoring of Indian National Aquatic Resources (MINARS) projects in the State, out of these, at 11 locations the Water quality is found

to be deteriorated during the year 2000-01. Water samples are collected at these locations every month. The Board has also monitored the overall environmental quality at 136 other locations out of which at 64 locations the water quality was deteriorated, since Bio-Oxygen Demand(BOD) was exceeding the limits. The main reasons for this are discharge of domestic effluent in the river without treatment and very limited flow in the river after monsoon.

12.124 The ambient air quality in Brihanmumbai is monitored by Municipal Corporation of Brihanmumbai at 6 locations. It has decided to monitor 26 stations under the project, National Ambient Air Quality Monitoring (NAAQM) in the state. Out of these Maharashtra Pollution Control Board (MPCB) is monitoring air quality at 5 locations, the remaining stations are monitored by the educational institutes. During 2000-01, at one location, SO₂ concentration was found above the standard and at 8 locations SPM level (Suspended Particulate Matter) was found above the standard.

12.125 The Government of India has recently enacted Bio-Medical (Management and Handling) Rules, 1998 and Government of Maharashtra has appointed Maharashtra Pollution Control Board as its implementing authority. The Board has already started preparing inventory of Bio-medical waste generating hospitals/medical institutions. Till the end of March, 2001, the Board has given authorisation to 606 medical institutions.

12.126 For proper and planned industrialisation, work of zoning atlas is undertaken by Maharashtra Pollution Control Board in association with Central Pollution Control Board. Zoning Atlas work for Ratnagiri district is now completed and for Aurangabad and Pune district, it is in progress.

12.127 The Board collects data on various aspects of Water and Air pollution from all major establishments in the State and regularly monitors them. During 2000-01, under "Water and Air Pollution Act" the board has issued 7,430 consents to various industries to establish or expand as against 8,216 consents issued during 1999-2000. During 2001-02, upto the end of September,2001, the Board has issued 3,740 consents to various industries in the State. As per the provision under the Act, the Board collects water cess from the specified

industries and local bodies on the basis of consumption of water. Amount of Rs. 9 crore and Rs. 6.45 crore was collected as water cess during the year 1999-2000 and 2000-01 respectively.

12.128 The information regarding the details of legal action taken against defaulting industries is given in table No. 12.19.

Table No. 12.19

Details of legal actions taken by the board against defaulting industries in Maharashtra

Year	Number of legal actions under section			
	33 A of water (P& CP) Act, 1974		31 A of air (P&CP) Act, 1981	
	Proposed	Final	Proposed	Final
1	2	3	4	5
1998-1999	311	124	39	16
1999-2000	302	230	69	36
2000-2001	317	136	35	5

National River Action Plan

12.129 The National River Action Plan has been launched in 1995 in the Maharashtra State. This is 100 per cent centrally sponsored scheme. The main objective of this scheme is to reduce river water pollution due to municipal sewage/domestic liquid waste. Under this scheme Nashik & Nanded cities on the bank of Godavari river and Karad & Sangli cities on the bank of Krishna river are covered. Sub-schemes like sewage treatment plant, Interception & diversion, river front development, low cost sanitations, crematoria development and afforestations are undertaken in this scheme. Under this scheme upto the end of 2000-01 an expenditure of Rs. 1,085.81 lakh was incurred on assets creation in the state. During current year funds of Rs. 1,099.88 lakh were released directly to Nashik Municipal Corporation and Maharashtra Jeevan Pradhikaran.

13.1 The Government of India regularly conducts nationwide socio-economic surveys through National Sample Survey Organisation (NSSO). The Government of Maharashtra participates in these surveys on a matching sample basis and collects and analyses the data from the State sample. So far 56 such surveys are conducted and fieldwork of the 57th survey is in progress. In the 57th survey (July, 2001 - June, 2002), information on 'Unorganised services (excluding trade and finance)' and 'Household consumer expenditure' is being collected.

13.2 Some important results based on quick tabulation of the selected data of the State sample of first two subrounds of this survey (July-December, 2001) on the subject "Unorganised services (excluding trade and finance)" are presented below. These results are based on the sample data values only and without applying estimation procedure. These results are provisional.

13.3 The share of unorganised service sector in the total economy of the State as well as that of the Country is sizeable. As the reliable operational statistics of the unorganised service sector is not available, this survey is being conducted. The objective of the survey is to collect data on economic and operational characteristics of enterprises in this sector. The results presented are based on the data collected from 1,273 unorganised service enterprises selected from 132 villages in the rural areas and 10,165 unorganised service enterprises selected from 667 blocks in the urban areas.

13.4 Some of the concepts used in the survey are given below:

(a) Unorganised sector : This refers to those enterprises whose activities or collection of their operational data is not regulated under any

legal provision and/or which do not maintain any regular accounts. In the unorganised sector in addition to the unincorporated proprietary or partnership enterprises, enterprises run by co-operative societies, trusts, private and public limited companies (not registered under section 2m(i) and 2m(ii) of factories act, 1948 and except those run by Government/public sector enterprises) are also covered.

(b) Enterprise : It is an undertaking which is engaged in the production and/or distribution of some goods and/or services meant mainly for the purpose of sale, whether fully or partly. An enterprise may be owned and operated by a single household, or by several households jointly, or by an institutional body.

(c) Hotel : It is an enterprise that provides lodging services with or without arrangements for meals, other prepared food and refreshments.

(d) Restaurant : It generally provides eating and drinking services where prepared meals, food and refreshments and other snacks are sold for immediate consumption in the premises and without any provision for lodging. The restaurant group covers restaurants with and without bar, canteens, activities of caterers, operational dining cars in the railways and other transport vehicles, cafes, lunch counters, refreshment stands and other establishments selling food for immediate consumption in the premises.

(e) Mechanised road transport : This group includes passenger transport by bus (including tramways), other scheduled and non-scheduled passenger transport by other motor vehicles, school bus services, tourist bus services, freight transport by motor vehicles or any other road transport by mechanised vehicle.

(f) Other scheduled passenger land transport : This includes activities providing

regular urban, suburban or inter urban transport of passengers on scheduled routes, other than inter urban railway transport. They may be carried out with motor bus, tramway, trolley bus, under ground and elevated railways. This also includes the operation of school buses, town-to-airport/station lines, sightseeing buses.

(g) Other non-scheduled passenger land transport : This group includes passenger land transport such as taxi operation, rental of private cars with operator and other occasional coach services.

(h) Others : This group includes all activities related to passenger/goods transport on land other than by mechanized road transport, all kinds of water transport, activity of travel agency and tour operator, other transport agency, supporting services incidental to transport, activities of non-Government organisations, entertainment activities, washing and drycleaning, hair dressing, beauty parlours, etc.

13.5 The percentage distribution of unorganised service enterprises in the State by broad activity group is given in Table No. 13.1.

TABLE No. 13.1
Percentage distribution of unorganised service enterprises by broad activity group

Broad Activity Group (1)	Rural (2)	Urban (3)
1) Storage and warehousing	0.2	1.2
2) Hotel	1.2	1.8
3) Post and telecommunication	7.1	11.3
4) Mechanised road transport	18.2	16.2
5) Real estate, renting and business activities	8.1	15.3
6) Health and social work	10.0	8.7
7) Restaurant	24.7	17.4
8) Education	3.4	7.7
9) Others	27.1	20.4
Total	100.0	100.0

13.6 From the point of view of number of enterprises, the 'restaurant' and 'mechanised road transport' groups were predominant in both the rural and urban areas. These groups together accounted 43 per cent enterprises in the rural areas and 34 per cent enterprises in the urban

areas. The percentage share of 'Others' group was also sizeable in both the rural and urban areas. Its share in the rural areas was about 27 per cent while in the urban areas it was 20 per cent.

13.6.1 The percentage distribution of 'restaurant' enterprises in the State according to sub-class is given in Table No. 13.2.

TABLE No. 13.2
Percentage distribution of 'restaurant' enterprises according to sub-class

Sub-class (1)	Rural (2)	Urban (3)
1) Restaurant with bar	3.5	6.4
2) Restaurant without bar	43.3	42.8
3) Canteen	15.0	14.2
4) Catering and operational dining cars in vehicles	0.0	2.6
5) Cafes, lunch counters, etc.	38.2	34.0
Total	100.0	100.0

13.6.2 It is seen that among the 'restaurant' group, the percentage share of restaurants without bar was maximum (43) in both the rural and urban areas.

13.6.3 The percentage distribution of 'mechanized road transport' enterprises in the State according to sub-class is given in Table No. 13.3.

TABLE No. 13.3
Percentage distribution of 'mechanized road transport' enterprises according to sub-class

Sub-class (1)	Rural (2)	Urban (3)
1) Other scheduled passenger land transport	1.7	0.9
2) Other non-scheduled passenger land transport	72.4	83.1
3) Freight transport by motor vehicles	25.9	16.0
Total	100.0	100.0

13.6.4 It is seen that among the 'mechanized road transport' group, the percentage share of enterprises related to other non-scheduled passenger transport was maximum i.e. 72 in the rural areas and 83 in the urban areas.

13.6.5 In the rural areas among the 'Others' group, the major percentage share was of washing and drycleaning enterprises (19) and hair dressing saloon enterprises (66). In urban areas, also the major share was found to be for these enterprises and the corresponding percentages were 24 and 35 respectively.

13.7 The percentage distribution of workers according to broad activity group is given in Table No. 13.4.

TABLE No. 13.4
Percentage distribution of workers
according to broad activity group

Broad Activity Group (1)	Rural (2)	Urban (3)
1) Storage and warehousing	0.2	0.8
2) Hotel	4.5	4.8
3) Post and telecommunication	5.5	7.7
4) Mechanised road transport	13.6	9.2
5) Real estate, renting and business activities	5.7	14.6
6) Health and social work	12.4	11.3
7) Restaurant	31.0	24.5
8) Education	7.0	10.0
9) Others	20.1	17.1
Total	100.0	100.0

13.8 Among the broad activity groups, the percentage share of workers was maximum for the group 'restaurant'. The percentage share of this group in rural and urban areas was 31 and 25 respectively.

13.9 Details of monthly gross value added according to broad activity group in these enterprises is given in Table No. 13.5

13.10 It is observed that in the rural areas, per enterprise monthly gross value added was Rs. 5,218. This was Rs.12,263 in the urban areas. Per worker monthly gross value added in the rural and urban areas was Rs. 2,474 and Rs. 4,262 respectively. Among the broad activity groups, per enterprise monthly gross value added was highest for 'hotel' group in both the rural and urban areas. This was Rs. 27,151 in the rural areas and Rs. 46,705 in the urban areas. Per worker monthly gross value added was highest (Rs. 4,462) for 'mechanised road transport' group in the rural areas and (Rs.6,187) for 'real estate, renting and business activities' group in the urban areas.

13.11 It is observed that of the total enterprises, almost all were of the type proprietary ownership in both the rural and urban areas. The proportion of enterprises run by female proprietors was very marginal i.e. about four per cent in the rural areas and about 11 per cent in

TABLE No. 13.5
Details of monthly gross value added according to broad activity group

(in Rs.)

Broad activity group (1)	Per enterprise monthly gross value added		Per worker monthly gross value added	
	Rural (2)	Urban (3)	Rural (4)	Urban (5)
1) Storage and warehousing	4,153	6,064	2,077	3,057
2) Hotel	27,151	46,705	3,394	6,159
3) Post and telecommunication	2,324	4,202	1,438	2,140
4) Mechanised road transport	7,000	7,223	4,462	4,444
5) Real estate, renting and business activities	2,710	16,951	1,813	6,187
6) Health and social work	8,824	20,035	3,355	5,345
7) Restaurant	5,523	12,689	2,084	3,141
8) Education	12,214	18,496	2,794	4,928
9) Others	2,111	8,452	1,349	3,498
All	5,218	12,263	2,474	4,262

the urban areas. The percentage share of enterprises run by proprietor/partner belonging to scheduled castes was about nine in the rural areas and six in the urban areas. The corresponding percentages in case of scheduled tribes were three and one respectively.

13.12 The percentage of enterprises operating for three or more than three years was about 87 in both the rural and urban areas. The percentage distribution of enterprises operated for three or more than three years by their business status during last three years is given in Table No. 13.6.

TABLE No. 13.6
Percentage distribution of enterprises operated for three or more than three years by their business status during last three years

Business status of enterprise	Rural	Urban
(1)	(2)	(3)
1) Expanding	20.9	17.2
2) Stagnant	68.3	68.5
3) Contracting	10.8	14.3
Total	100.0	100.0

13.13 About two-third enterprises in both the rural and urban areas reported that their business were stagnant. Only about one-fifth of the enterprises in the rural areas and about

one-sixth of the enterprises in the urban areas were expanding.

13.14 The percentage of enterprises by type of major problems faced by them are presented in Table No. 13.7.

TABLE No. 13.7
Percentage of enterprises by type of major problems faced by them.

Type of problem faced	Rural	Urban
(1)	(2)	(3)
1) Shortage of capital	18.6	13.1
2) Local problem	9.9	6.3
3) Competition from other units	40.2	38.7
4) No specific problems	30.5	46.0

13.15 The percentage of enterprises reporting 'no specific problems' was about 31 in the rural areas and about 46 in the urban areas. In totality about 19 per cent enterprises in the rural areas and 13 per cent enterprises in the urban areas were facing the problem of 'shortage of capital' while about 40 per cent enterprises in both the rural and urban areas were facing the problem of 'competition from other units'.

LIBRARY & DOCUMENTATION CENTRE
National Institute of Educational
Management and Administration.
17-B, Sri Aurobindo Marg,
New Delhi-110016 D-11584
DOC. No. 13-08-2002
Date.....

भाग दोन
सांख्यिकीय तक्ते

PART II
STATISTICAL TABLES

T-1

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 1

महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या

POPULATION OF MAHARASHTRA AND INDIA

वर्ष Year	एकूण लोकसंख्या (कोटीत) Total population (In crore)		दशवर्षीय वाढ (+) किंवा घट (-) टक्केवारी Decennial percentage increase (+) or decrease (-)		साक्षरतेची टक्केवारी † † Literacy percentage	
	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1951	3.20	36.11	(+) 19.27	(+) 13.31	20.5	18.3†
1961	3.96	43.92	(+) 23.60	(+) 21.51	35.1	28.3
1971	5.04	54.82	(+) 27.45	(+) 24.80	45.8	34.5
1981	6.28	68.52	(+) 24.54	(+) 25.00	57.1	43.7*
1991	7.89	84.63†	(+) 25.73	(+) 23.85†	64.9	52.2@@
2001	9.67	102.70	(+) 22.57	(+) 21.35	77.3	65.4**

† जम्मू आणि काश्मीरची प्रक्षेपित केलेली लोकसंख्या धरून/Including projected population of Jammu and Kashmir.

†† १९५१, १९६१ व १९७१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ५ वर्ष व त्याहून अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे. १९८१ व १९९१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्ष व त्याहून अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे./Literacy rates for 1951, 1961 and 1971 relate to population aged 5 and above. The rates for the years 1981 and 1991 relate to population aged 7 and above.

* १९८१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी आसाम व जम्मू आणि काश्मीर सोडून/Literacy percentage of 1981 is excluding Assam and Jammu and Kashmir.

@@ १९९१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी जम्मू आणि काश्मीर सोडून/Literacy percentage of 1991 is excluding Jammu and Kashmir.

** २००१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी गुजरात व हिमाचल प्रदेश मधील नैसर्गिक आपत्तीमुळे बाधित झालेल्या क्षेत्रातील लोकसंख्या व साक्षरांची संख्या वगळून

Literacy percentage of 2001 is excluding the population and number of literates of areas affected by natural calamities of Gujrat and Himachal Pradesh.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2

राज्यातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या

RURAL AND URBAN POPULATION IN THE STATE

अनु. क्र. Serial No.	वर्ष Year	लोकसंख्या (कोटीत)/Population (In Crore)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of urban population to total population	स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) Sex Ratio (Females per thousand males)	घनता (दर चौ. कि. मीटर मागे लोकसंख्या) Density (No. of persons per sq. km.)		
		ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females					
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	(12)
1	1901	1.62	0.32	1.94	0.98	0.96	16.59	978	1,003	862	67
2	1911	1.82	0.32	2.15	1.09	1.06	15.13	967	1,000	796	75
3	1921	1.70	0.39	2.09	1.07	1.02	18.50	950	994	776	73
4	1931	1.95	0.45	2.40	1.23	1.17	18.60	947	987	790	83
5	1941	2.12	0.57	2.68	1.38	1.31	21.11	949	989	810	94
6	1951	2.28	0.92	3.20	1.65	1.55	28.75	941	1,000	807	106
7	1961	2.84	1.12	3.96	2.04	1.91	28.22	936	995	801	129
8	1971	3.47	1.57	5.04	2.61	2.43	31.17	930	985	820	164
9	1981	4.08	2.20	6.28	3.24	3.04	35.03	937	967	850	204
10	1991	4.84	3.05	7.89	4.08	3.81	38.69	934	972	875	257
11	2001	5.57	4.10	9.67	5.03	4.64	42.40	922	959	874	314

टीप.-आकडे संक्षिप्तता दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

आधार.-i) महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली; ii) संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई.

Source - i) Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi ; ii) Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.3

महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारलेले जन्म दर, मृत्यू दर व बालमृत्यू दर
BIRTH RATE, DEATH RATE AND INFANT MORTALITY RATES BASED ON
SAMPLE REGISTRATION SCHEME, MAHARASHTRA STATE

वर्ष Year (1)	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			एकत्र/Combined		
	जन्म दर Birth rate (2)	मृत्यू दर Death rate (3)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (4)	जन्म दर Birth rate (5)	मृत्यू दर Death rate (6)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (7)	जन्म दर Birth rate (8)	मृत्यू दर Death rate (9)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (10)
1971	33.7 (38.9)	13.5 (16.4)	111 (138)	29.0 (30.1)	9.7 (9.7)	88 (82)	32.2 (36.9)	12.3 (14.9)	105 (129)
1981	30.4 (35.6)	10.6 (13.7)	90 (119)	24.5 (27.0)	7.4 (7.8)	49 (62)	28.5 (33.9)	9.6 (12.5)	79 (110)
1985	29.8 (34.3)	9.4 (13.0)	78 (107)	27.7 (28.1)	6.7 (7.8)	49 (59)	29.0 (32.9)	8.4 (11.8)	68 (97)
1986	31.7 (34.2)	9.7 (12.2)	73 (105)	27.4 (27.1)	6.1 (7.6)	44 (62)	30.1 (32.6)	8.4 (11.1)	63 (96)
1987	30.2 (33.7)	9.5 (12.0)	76 (104)	26.6 (27.4)	6.1 (7.4)	47 (61)	28.9 (32.2)	8.3 (10.9)	66 (95)
1988	31.4 (33.1)	10.1 (12.0)	76 (102)	25.8 (26.3)	6.7 (7.7)	50 (62)	29.4 (31.5)	8.9 (11.0)	68 (94)
1989	30.6 (32.2)	8.9 (11.1)	66 (98)	24.6 (25.2)	6.3 (7.2)	44 (58)	28.5 (30.6)	8.0 (10.3)	59 (91)
1990	29.5 (31.7)	8.5 (10.5)	64 (86)	23.8 (24.7)	5.4 (6.8)	44 (50)	27.5 (30.2)	7.4 (9.7)	58 (80)
1991*	28.0 (30.9)	9.3 (10.6)	69 (87)	22.9 (24.3)	6.2 (7.1)	38 (53)	26.2 (29.5)	8.2 (9.8)	60 (80)
1992*	27.4 (30.9)	9.1 (10.9)	67 (85)	21.5 (23.1)	5.6 (7.0)	40 (53)	25.3 (29.2)	7.9 (10.1)	59 (79)
1993*	27.1 (30.4)	9.3 (10.6)	63 (82)	22.8 (23.7)	4.8 (5.8)	32 (45)	25.2 (28.7)	7.3 (9.3)	50 (74)
1994*	26.9 (30.5)	9.2 (10.1)	68 (80)	23.0 (23.1)	5.6 (6.7)	38 (52)	25.1 (28.7)	7.5 (9.3)	55 (74)
1995*	26.0 (30.0)	8.9 (9.8)	66 (80)	22.4 (22.7)	5.4 (6.6)	34 (48)	24.5 (28.3)	7.5 (9.0)	55 (74)
1996* [@]	24.9 (29.3)	8.7 (9.7)	58 (77)	21.0 (21.6)	5.4 (6.5)	31 (46)	23.4 (27.5)	7.4 (9.0)	48 (72)
1997* [@]	24.4 (28.9)	8.6 (9.6)	56 (77)	21.0 (21.5)	5.4 (6.5)	31 (45)	23.1 (27.2)	7.3 (8.9)	47 (71)
1998* [@]	23.6 (28.0)	8.9 (9.7)	58 (77)	20.4 (21.0)	5.6 (6.6)	32 (45)	22.5 (26.5)	7.7 (9.0)	49 (72)
1999* [@]	21.6 (27.6)	8.7 (9.4)	58 (75)	20.3 (20.8)	5.6 (6.3)	31 (44)	21.1 (26.1)	7.5 (8.7)	48 (70)

टीप/Note.—(1) कंसातील आकडे भारताकरिता आहेत.

Bracketed figures are for India.

(2) [@] अस्थायी/Provisional.

(3) * जम्मू व काश्मीर आणि १९९५ करिता मिझोराम सह वगळून/

Excludes Jammu & Kashmir and for 1995 Mizoram also.

(4) जन्म दर व मृत्यू दर एक हजार लोकसंख्येमागे आहेत.

Birth rates and Death rates are per thousand population.

(5) बालमृत्यू दर एक हजार जिवंत जन्मांमागे आहेत.

Infant mortality rates are per thousand live births.

आधार.—नमुना नोंदणी पत्रिका, महानिबंधक, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Sample Registration Bulletin, Registrar General of India, New Delhi.

काम करणाऱ्या लोकांची १९९१ जनगणनेनुसार आर्थिक वर्गवारी
**ECONOMIC CLASSIFICATION OF WORKERS AS PER
 POPULATION CENSUS 1991**

(हजारत / In thousand)

काम करणाऱ्यांचा वर्ग (1)	महाराष्ट्र† Maharashtra			भारत* India			Class of workers (1)
	पुरुष Males (2)	स्त्रिया Females (3)	एकूण Total (4)	पुरुष Males (5)	स्त्रिया Females (6)	एकूण Total (7)	
1 शेतकरी	6,231	3,941	10,172	88,481	22,221	1,10,702	Cultivators
2 शेतमजूर	3,906	4,408	8,313	46,165	28,433	74,598	Agricultural labourers
3 पशुसंवर्धन, जंगलकाम, मच्छीमारी, शिकार, मळे, फळबागा आणि संलग्न कामे	404	68	472	4,716	1,325	6,041	Livestock, forestry, fishing, hunting and plantations, orchards and allied activities
4 खाणकाम आणि दगड खाणकाम	98	17	115	1,537	214	1,751	Mining and quarrying
5 वस्तुनिर्माण, प्रक्रिया, संधारण व दुरुस्ती—							Manufacturing, processing, servicing and repairs—
(अ) घरगुती उद्योग	337	162	498	4,555	2,249	6,804	(a) Household industry
(ब) घरगुती उद्योगाव्यतिरिक्त इतर उद्योग	3,251	347	3,598	19,414	2,453	21,867	(b) Other than household industry
6 बांधकाम	709	93	802	5,122	421	5,543	Construction
7 व्यापार आणि वाणिज्य	2,400	256	2,657	19,863	1,434	21,296	Trade and Commerce
8 वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण	1,116	45	1,160	7,810	208	8,018	Transport, storage and communications
9 इतर सेवा	2,468	751	3,219	23,995	5,316	29,312	Other services
(अ) एकूण मुख्यतः काम करणारे (१ ते ९)	20,919	10,088	31,006	2,21,659	64,274	2,85,932	(a) Total main workers (1 to 9)
(ब) सीमांतिक कामगार	374	2,530	2,904	2,705	25,494	28,199	(b) Marginal workers
(क) एकूण काम न करणारे	19,525	25,486	45,011	2,10,844	3,13,592	5,24,437	(c) Total non-workers
एकूण (अ + ब + क)	40,817	38,104	78,921	4,35,208	4,03,360	8,38,568	Total (A + B + C)

* जम्मू व काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir.

† धुळे जिल्ह्यातील ३३ गावांची, जेथे गणना घेतली नाही, माहिती वगळून/Excluding information of 33 villages of Dhule District, where Census was not conducted.

टीप.—आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Figures may not add up to totals due to rounding.

आधार.—i)महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली; ii)संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई.

Source.—i)Registrar, General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi; ii) Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5
महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा
REVENUE RECEIPTS FROM TAXES ON AGRICULTURE SECTOR IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	तपशील (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1980-81 (5)	1985-86 (6)	1990-91 (7)	1999-00 (8)	2000-01 (R/E) (9)	2001-02 (B/E) (10)	Particulars (2)
1	कृषि उत्पन्नावरील कर	5.04	24.21	23.08	8.68	0.64	12.48	0.00	0.00	Taxes on agricultural income
2	जमीन महसूल/कर-सर्वसाधारण वसुली	696.36	910.16	852.77	1,225.11	2,543.38	8,214.60	3,085.00	3,085.00	Land revenue/tax-ordinary collections.
3	महाराष्ट्र कर (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ अन्वये फेरबदल केलेल्या महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी यामध्ये वाढ करण्याबाबत अधिनियम, १९७४ च्या कलम ३ नुसार जमीन महसुलातील वाढ	...	18.98	38.41	Increase in land revenue under Section 3 of the Maharashtra Increase of Land Revenue and Special Assessment Act, 1974 as modified by Maharashtra Tax (Amendment) Act, 1975
4	रोजगार हमी योजनेकरिता जमीन महसुलातील वाढ	43.12	221.69	186.99	197.90	272.00	272.00	Increase in land revenue for Employment Guarantee Scheme.
5	जमिनीवरील पट्टी व उपकर	83.46	352.44	356.08	1,082.52	1,115.45	3,475.44	2,513.00	2,513.00	Rates and cesses on land
6	ऊस खरेदीवरील कर	442.95	1,780.02	1,775.53	3,363.45	3,892.98	11,526.14	9,300.00	9,300.00	Tax on purchase of sugarcane
			(+)94.64*	(+)0.36*	(+)15.00*	
7	ऊस (विनियमन, पुरवठा आणि खरेदी, नियंत्रण) अधिनियमाखालील जमा रकमा	Receipts under sugarcane (Regulation, supply and purchase, control) Act.
8	शिक्षण उपकर अधिनियम—									Education Cess Act—
	(अ) वाणिज्यिक पिकांखालील शेत जमिनीवरील विशेष आकारणी	7.64	44.49	91.88	1,350.84	764.25	802.45	(a) Special assessment on agricultural lands under commercial crops
	(ब) जलसिंचित कृषि जमिनीवरील रोजगार हमी उपकर	78.35	53.72	39.14	179.72	298.70	313.65	(b) Employment Guarantee Cess on irrigated agricultural lands
	(क) महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी अधिनियम, १९७४ खालील विशेष आकारणीत वाढ	30.00	11.10	12.20	54.87	20.60	21.45	(c) Increase in special assessment under Maharashtra Land Revenue and Special Assessment Act, 1974.
	एकूण	1,227.81	3,180.45	3,205.34	6,025.76	7,882.66	25,011.99	16,253.55	16,307.55	Total

T-4

* अर्थसंकल्पीय शीर्ष ००४५, वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क या शीर्षाखालील जमा.

* Receipt under the budget head 0045, Other Taxes and Duties on commodities and Services.

R/E= सुधारलेले अंदाज/Revised Estimates.

B/E= अर्थसंकल्पीय अंदाज/Budget Estimates.

आधार.—वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई

Source.—Finance Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महसुली व भांडवली लेख्यांवरील जमेतील कल
TRENDS IN RECEIPTS ON REVENUE AND CAPITAL ACCOUNTS

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	1970-71 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (2)	1980-81 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (3)	1990-91 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (4)	1999-00 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (5)	2000-01 सु.अ. (R/E) (6)	2001-02 अ.अ. (B/E) (7)	Item (1)
महसुली जमा							REVENUE RECEIPTS
(एक) कर महसूल (अ+ब)	336	1,467	6,110	19,874	23,565	26,920	(I) Tax Revenue (A+B)
(अ) केंद्राकडून वसूल होणाऱ्या करांतील राज्याचा हिस्सा	80	336	990	2,609	2,797	2,903	(A) Shares in Centrally Collected Taxes
(१) आयकर	42	110	338	1,014	2,797	2,903	(i) Income Tax
(२) संपदा शुल्क (इस्टेट ड्युटी)	1	2	0	0	0	0	(ii) Estate Duty
(३) केंद्रीय उत्पादन शुल्क	37	224	652	1,595	0	0	(iii) Union Excise Duties
(ब) राज्याचा स्वतःचा कर महसूल-	256	1,131	5,120	17,265	20,769	24,018	(B) State's own Tax Revenue
(१) कृषि उत्पन्नावरील कर	0	0	0	0	0	0	(i) Agriculture Income Tax
(२) जमीन महसूल	10	16	62	178	92	92	(ii) Land Revenue
(३) मुद्रांक व नोंदणी फी	14	43	286	1,940	2,150	2,400	(iii) Stamps and Registration Fees
(४) राज्य उत्पादन शुल्क	7	89	542	1,876	1,725	1,875	(iv) State Excise Duties
(५) विक्रीकर	160	750	3,175	10,509	12,943	14,822	(v) Sales Tax
(६) वाहनावरील कर	14	51	204	708	770	920	(vi) Taxes on Vehicles
(७) मालावरील व उतारुवरील कर	12	18	202	332	110	1,198	(vii) Tax on Goods and Passengers
(८) विद्युत शुल्क	18	59	278	378	1,511	1,086	(viii) Electricity Duty
(९) करमणूक कर	13	45	71	0	0	0	(ix) Entertainment Tax
(१०) व्यवसाय, व्यापार आणि अजिवीका व रोजगार यावरील कर	0	32	191	808	900	1,000	(x) Tax on professions, Trades, Calling and Employment.
(११) इतर राज्य कर महसूल	8	28	109	537	568	625	(xi) Other State Tax Revenue
(दोन) कराव्यतिरिक्त महसूल-	120	571	2,589	5,396	6,706	6,714	(II) Non-Tax Revenue
(१) व्याजविषयक जमा रकमा	23	99	658	1,724	2,134	982	(i) Interest Receipts
(२) केंद्रशासनाकडून सहाय्यक अनुदाने	29	134	795	1,459	1,969	1,966	(ii) Grants-in-aid from Central Govt.
(३) इतर कराव्यतिरिक्त महसूल	68	338	1,136	2,213	2,603	3,766	(iii) Other non-tax revenue
(तीन) महसुली लेख्यांवरील एकूण जमा (एक +दोन)...	456	2,038	8,699	25,269	30,271	33,634	(III) Total Revenue Receipts (I + II)
भांडवली जमा							CAPITAL RECEIPTS.
(१) राज्य शासनाचे देशातर्गत ऋण*	178	516	266	1,454	10,246	8,843	(i) Internal Debt of the State Govt.*
(२) केंद्र शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा	66	312	1,296	4,903	5,961	5,038	(ii) Loans & Advances from Central Government.
(३) राज्य शासनाचे दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा (वसुली)...	19	39	122	251	2,588	306	(iii) Loans & Advances by the State Government (Recoveries).
(४) लोक लेख्यांवरील निव्वळ जमा	74	152	630	6,554	3,352	1,637	(iv) Net Receipts on Public Account.
(५) इतर जमा (निव्वळ) ‡	6	(-) 18	(-) 14	56	0	0	(v) Other Receipts. (net)‡
एकूण भांडवली जमा	343	1,001	2,300	13,218	22,147	15,824	Total Capital Receipts.
एकूण जमा (महसुली + भांडवली)	799	3,039	10,999	38,487	52,418	49,458	Total Receipts (Revenue + Capital)

८१

* अर्थोपाय व आगाऊ रकमा धरून

‡ यात आंतरराज्यीय तडजोड (निव्वळ) आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन (निव्वळ) आणि आकस्मिकता निधी (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

आधार-संक्षिप्त अर्थसंकल्प, महाराष्ट्र शासन मुंबई.

* Inclusive of ways & means advances.

‡ It comprises inter state settlement (net), appropriations to the contingency fund (net) and contingency fund (net).

Source : Budget-in-Brief, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 7
महसुली व भांडवली लेख्यांवरील खर्चातील कल
TRENDS IN EXPENDITURE ON REVENUE AND CAPITAL ACCOUNTS

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1970-71 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (2)	1980-81 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (3)	1990-91 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (4)	1995-96 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (5)	1999-00 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (6)	2000-01 सु.अ. (R/E) (7)	2001-02 अ.अ. (B/E) (8)	Item (1)
महसुली खर्च								REVENUE EXPENDITURE
(ए) विकास खर्च (अ+ब+क)	301	1,435	5,616	10,470	16,999	21,363	17,977	(A) Development Expenditure (a+b+c)
(अ) सामाजिक सेवा (१ ते ८)	155	678	3,024	6,500	11,181	13,623	13,215	(a) Social Services (1 to 8)
(१) शिक्षण, क्रिडा, कला व संस्कृती	98	381	1,694	3,598	7,277	8,684	8,194	(1) Education, Sport, Art & Culture
(२) आरोग्य व कुटुंब कल्याण	39	162	477	890	1,355	1,605	1,666	(2) Health & Family welfare
(३) पाणीपुरवठा, स्वच्छता, गृहनिर्माण व नगरविकास	1	38	388	755	1,236	1,642	1,633	(3) Water Supply Sanit. Housing and Urban Development
(४) माहिती व ध्वनी प्रसारण	0	4	11	13	23	21	20	(4) Information & Broadcasting
(५) अ.जा. अ.ज. व इ.मा.व. यांचे कल्याण	0	0	139	375	603	702	628	(5) Welfare of SC. ST. & OBC
(६) कामगार व कामगार कल्याण	0	13	58	137	241	215	203	(6) Labour and Labour Welfare
(७) समाज कल्याण व पोषण आहार	0	49	247	719	418	724	846	(7) Social Welfare and Nutrition
(८) इतर	17	31	10	13	28	30	25	(8) Others
(ब) आर्थिक सेवा (१ ते ९)	145	749	2,560	3,923	5,258	6,982	4,121	(b) Economic Services (1 to 9)
(१) कृषि व संलग्न सेवा	145	322	1,163	1,458	2,558	2,225	2,014	(1) Agriculture and Allied activities
(२) ग्राम विकास	0	0	259	854	595	624	542	(2) Rural Development
(३) विशेष क्षेत्र कार्यक्रम	0	0	13	35	68	47	40	(3) Special Area Programme
(४) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	0	166	642	1,339	1,782	750	722	(4) Irrigation and Flood control
(५) ऊर्जा	0	0	87	23	34	3,146	526	(5) Energy
(६) उद्योग व खनिजे	0	5	78	145	92	41	78	(6) Industry and Minerals.
(७) वाहतूक	0	83	14	27	30	12	15	(7) Transport
(८) सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	0	173	302	39	8	15	28	(8) General Economic Services
(९) विज्ञान, तंत्रशास्त्र व पर्यावरण	0	0	2	3	91	122	156	(9) Science Technology & Environment
(क) स्थानिक संस्था आणि पंचायत राज्य संस्था यांना सहाय्यक अनुदाने व अंशदाने	1	8	32	47	560	758	641	(C) Grants-in-Aid & contributions to Local Bodies & P.R. Institutions
(बी) विकासेतर खर्च (अ+ब)	159	482	3,138	6,698	12,539	15,132	18,648	(B) Non-Development Expenditure (a+b)
(अ) सर्वसाधारण सेवा (१ ते ५)	85	328	1,944	4,181	7,543	9,415	12,100	(a) General Services (1 to 5)
(१) राज्याची अंगे	38	21	74	180	438	316	305	(1) Organs of State
(२) करवसुली खर्च	0	53	147	236	440	414	1,153	(2) Collection Charges
(३) प्रशासकीय सेवा	47	209	837	1,575	3,169	3,279	3,202	(3) Administrative Services
(४) निवृत्तीवेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	0	45	327	637	1,624	2,322	3,902	(4) Pensions and Miscellaneous General Services
(५) राखीव निधीकडे हस्तांतरण	0	0	559	1,553	1,872	3,084	3,538	(5) Transfer to Reserve Funds
(ब) व्याज प्रदान व ऋण सेवा	74	154	1,194	2,517	4,996	5,717	6,548	(b) Interest Payments and Servicing of Debt.
एकूण महसुली खर्च (ए+बी)	460	1,917	8,754	17,168	29,538	36,495	36,625	Total Revenue Expenditure (A+B)

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 7 - Contd..

बाब (1)	1970-71 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (2)	1980-81 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (3)	1990-91 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (4)	1995-96 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (5)	1999-00 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (6)	2000-01 सु.अं. (R/E) (7)	2001-02 अ.अं. (B/E) (8)	Item (1)
								CAPITAL EXPENDITURE
(ए) भांडवली खर्च (अ+ब)	152	623	1,678	3,703	7,688	6,357	4,449	(A) Development Expenditure (a+b)
(अ) महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च	90	348	964	2,703	3,761	5,356	3,779	(a) Capital Expenditure outside the Revenue Account
(ब) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	62	275	714	1,000	3,927	1,001	670	(b) Loans and Advances given by the State Government
(बी) विकासेतर खर्च (अ+ब)	171	554	341	505	1,316	9,575	8,394	(B) Non-Development Expenditure(a+b)
सरकारी ऋणाची परतफेड								Repayment of Public debt
(अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	0	508	60	44	498	8,714	7,423	(a) Internal Debt of the state Government
(ब) केंद्रशासनाकडून घेतलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	171	46	281	461	818	861	971	(b) Loans & Advances from Central Govt.
एकूण भांडवली खर्च (अ+ब)	323	1,177	2,019	4,208	9,004	15,932	12,843	Total Capital Expenditure (A+B)
एकूण खर्च (महसुली + भांडवली)	783	3,094	10,773	21,376	38,542	52,427	49,468	Total Expenditure (Revenue + Capital)

आधार—संक्षिप्त अर्थसंकल्प, महाराष्ट्र शासन.

Source : Budget-in-Brief, Government of Maharashtra.

उद्देशानुसार

Purpose

आर्थिक वर्गीकरण	सर्वसाधारण सेवा General Services			सामाजिक आणि सामूहिक सेवा Social and Community Services		
	1999-2000 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	2000-01 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	2001-02 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	1999-2000 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	2000-01 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	2001-02 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
१ चालू खर्च—						
(अ) सेवा व वस्तू	4,643	4,601	6,823	2,329	2,586	2,544
(ब) व्याज प्रदान	0	0	0	0	0	0
(क) अनुदाने	730	1,322	1,111	7,945	10,295	9,602
(ड) इतर चालू खर्च	4	6	5	760	953	713
एकूण—(१)	5,377	5,929	7,939	11,034	13,834	12,859
२ भांडवली खर्च—						
२.१(अ) एकूण भांडवल निर्मिती	188	108	291	998	602	592
(ब) भांडवली अनुदाने	0	0	0	283	443	518
(क) भाग भांडवल गुंतवणूक	0	0	0	39	58	33
(ड) कर्जे	2,551	8	9	197	184	190
(इ) इतर भांडवली हस्तांतरित रकमा	(-) 10*	(-) 12*	(-) 12*	31	16	16
उपवर्गीज—(२.१)	2,729	104	288	1,548	1,303	1,349
२.२ ऋणाची परतफेड	0	0	0	0	0	0
एकूण—(२)	2,729	104	288	1,548	1,303	1,349
एकूण—(१ + २)	8,106	6,033	8,227	12,582	15,137	14,208

* ऋणांक राज्य सरकारी मालमत्तेतील (जमीन) घट दर्शवितात.

टीप.—(१) १९८३-८४ पर्यंतच्या आर्थिक पाहणीच्या प्रकाशनात प्रसिद्ध केलेल्या उद्देशानुसार वर्गीकरणात व येथे सादर केलेल्या वर्गीकरणात थोडा फरक आहे.

- (२) सर्वसाधारण सेवेत प्रशासनिक व न्यायदान, कायदा व सुव्यवस्था, करवसुलीविषयक सेवा व इतर सर्वसाधारण सेवा यांचा अंतर्भाव होतो.
- (३) सामाजिक व सामूहिक सेवेत मूलभूत सामाजिक सेवा उदा. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, कुटुंबकल्याण, वैद्यकीय सोयी, मागासवर्गीयांचे कल्याण व इतर सामाजिक सेवा उदा. सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम व करमणूक, सार्वजनिक उद्यान इत्यादी बाबतीतील सेवांचा समावेश होतो.
- (४) आर्थिक सेवेत कृषि, लघु पाटबंधारे, मृद संधारण, क्षेत्र विकास, पशुसंवर्धन, दुग्ध व कुक्कुट विकास, वन, शिकार व मत्स्यव्यवसाय, जल व वीज विकास, उद्योग व खनिजे, परिवहन व दळणवळण, सहकार इत्यादी विषयक सेवा या कार्यक्रमांचा अंतर्भाव होतो.
- (५) इतर सेवा या सदरात आपत्तीच्या निवारणासाठी केलेला खर्च जमिनीची कमालमर्यादा, जमीनदारी पद्धती निर्मूलनामुळे भूधारकांना नुकसान भरपाई, सरकारी ऋणावरील व्याज प्रदान, सरकारी ऋण व्यवहार इत्यादींचा समावेश होतो.

आधार - राज्य अर्थसंकल्पाचे आर्थिक उद्देशानुसार वर्गीकरण

TABLE No. 8

आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण

MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT BUDGET

(रुपये कोटीत/Rs. in Crore)

वर्गीकरण Classification									
आर्थिक सेवा Economic Services			इतर सेवा Other Services			एकूण Total			Economic Classification
1999-00 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	2000-01 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	2001-02 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	1999-00 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	2000-01 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	2001-02 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	1999-2000 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	2000-01 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	2001-02 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	
(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	
1. Current Expenditure									
2,313	2,234	2,333	23	13	13	9,307	9,435	11,714 ...	(a) Consumption expenditure
0	0	0	4,817	5,578	6,410	4,817	5,578	6,410 ...	(b) Interest payments
294	700	641	0	0	0	8,969	12,317	11,355 ...	(c) Grants
1,866	753	779	31	18	52	2,662	1,729	1,548 ...	(d) Other current expenditure
4,473	3,687	3,753	4,871	5,609	6,475	25,755	29,059	31,027 ...	Total—(1)
2. Capital Expenditure—									
2,346	2,042	1,949	(-) 400	(-) 372	(-) 170	3,131	2,379	2,661	2(i) (a) Gross capital formation
590	3,942	1,207	0	0	0	873	4,384	1,725	(b) Capital grants
1,275	3,442	1,948	0	(-) 1	0	1,314	3,500	1,980	(c) Investment in shares
1,178	823	468	1	1	2	3,927	1,016	669 ...	(d) Loans
127	66	52	9	5	18	158	75	75 ...	(e) Other capital transfers
5,516	10,315	5,624	(-)390	(-)367	(-)150	9,403	11,354	7,110 ...	Sub-total—2(i)
0	0	0	1,316	9,575	8,394	1,316	9,575	8,394 ...	2(ii) Repayment of Debt
5,516	10,315	5,624	926	9,208	8,244	10,719	20,929	15,504 ...	Total—(2)
9,989	14,002	9,377	5,797	14,817	14,719	36,474	49,988	46,531 ...	Grand Total—(1+2)

*Negative figures represent depletion in the assets (land) held by State Government.

Note.—(1) The purpose classification presented here slightly differs from those published in the Economic Survey upto 1983-84.

(2) General services cover the services which are administrative and judiciary, those related to the maintenance of law and order and the tax collection and other general services.

(3) Social and community services cover the basic social services like education, public health, family welfare, medical facilities, backward class welfare and other social services like social security and welfare activities, recreation, public gardens etc.

(4) Economic services cover the services like agriculture, minor irrigation, soil conservation, area development, animal husbandry, dairy and poultry development, forests, hunting and fisheries, water and power development, industry and minerals, transport and communications, co-operative activities etc.

(5) Other services cover the outlay in connection with relief on calamities, land ceiling, compensation to land owners on abolition of Zamindari system, payment of interest on public debt, public debt transactions etc.

Source - Economic and purpose classification of State Budgets.

T-10

तक्ता क्रमांक/ Table No. 9

महाराष्ट्र राज्य शासनाचा अर्थसंकल्पीय जमा व खर्च

Budgetary Receipts and Expenditures of Maharashtra State Government

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1980-81 (Actuals) प्रत्यक्ष (2)	1990-91 (Actuals) प्रत्यक्ष (3)	1999-00 (Actuals) प्रत्यक्ष (4)	2000-01 (R/E) सुधारित अंदाज (5)	2001-02 (B/E) अर्थसंकल्पीय अंदाज (6)	Item (1)
1. महसुली जमा (अ + ब)	2,038.06	8,699.02	25,269.47	30,270.97	33,634.27	Revenue Receipts (a + b)
अ) कर महसूल	1,466.74	6,109.56	19,873.62	23,565.07	26,920.19	a) Tax Revenue
ब) कराव्यतिरिक्त महसूल	571.32	2,589.46	5,395.85	6,705.90	6,714.08	b) Non - Tax Revenue
2. महसुली खर्च	1,917.04	8,753.67	29,538.22	36,495.36	36,625.29	Revenue Expenditure
त्यापैकी						of which, Expenditure on --
अ) व्याज प्रदान	110.33	880.77	4,883.59	5,584.62	6,414.85	a) Intrest Payments
ब) प्रशासकीय सेवा	209.35	719.93	3,169.51	3,278.49	3,201.70	b) Administrative Services
क) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	45.12	326.67	1,623.52	2,321.53	3,902.49	c) Pensions & Misc. gen. Services
3. महसुली तूट (2 - 1)	(-) 121.02	54.65	4,268.75	6,224.39	2,991.02	Revenue Deficit (2 - 1)
4. भांडवली जमा	1,000.60	2,300.07	13,217.40	22,146.65	15,823.96	Capital Receipts
त्यापैकी						of which, Receipts on --
अ) कर्जाची वसुली	38.84	122.01	250.89	2,588.22	306.06	a) Recovery of loans
ब) इतर भांडवली जमा	554.24	340.34	3,047.55	10,163.53	7,755.48	b) Other capital receipts
क) कर्जे व इतर दायित्व	407.52	1,837.72	9,918.96	9,394.90	7,762.42	c) Borrowings & Other Liabilities
5. भांडवली खर्च	1,177.33	2,018.59	9,004.37	15,931.20	12,843.24	Capital Expenditure
6. एकूण खर्च (2 + 5)	3,094.37	10,772.26	38,542.59	52,426.56	49,468.53	Total Expenditure (2 + 5)
त्यापैकी						of which,
अ) योजनांतर्गत खर्च	737.91	2,675.30	5,787.59	7,922.10	5,817.84	a) Plan Expenditure
ब) योजनेतर खर्च	2,356.46	8,096.96	32,755.00	44,504.46	43,650.69	b) Non - Plan Expenditure
7. राजकोषीय तूट (2 + 5 - 1 - 4 + 4C)	463.23	1,610.89	9,974.68	9,403.84	7,772.72	Fiscal Deficit (2 + 5 - 1 - 4 + 4C)
8. प्राथमिक तूट (7 - 2a)	352.90	730.12	5,091.09	3,819.22	1,357.87	Primary Deficit (7 - 2a)

स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी / As per cent of G.S.D.P.

1. महसुली जमा (अ + ब)	11.3	12.9	10.5	11.7	11.5	Revenue Receipts (a + b)
अ) कर महसूल	8.1	9.1	8.3	9.1	9.2	a) Tax Revenue
ब) कराव्यतिरिक्त महसूल	3.2	3.8	2.2	2.6	2.3	b) Non - Tax Revenue
2. महसुली खर्च	10.7	13.0	12.2	14.1	12.5	Revenue Expenditure
त्यापैकी						of which, Expenditure on --
अ) व्याज प्रदान	0.6	1.3	2.0	2.2	2.2	a) Intrest Payments
ब) प्रशासकीय सेवा	1.2	1.1	1.3	1.3	1.1	b) Administrative Services
क) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	0.3	0.5	0.7	0.9	1.3	c) Pensions & Misc. gen. Services
3. महसुली तूट (2 - 1)	(-) 0.7	0.1	1.8	2.4	1.0	Revenue Deficit (2 - 1)
4. भांडवली जमा	5.6	3.4	5.5	8.6	5.4	Capital Receipts
त्यापैकी						of which, Receipts on --
अ) कर्जाची वसुली	0.2	0.2	0.1	1.0	0.1	a) Recovery of loans
ब) इतर भांडवली जमा	3.1	0.5	1.3	3.9	2.6	b) Other capital receipts
क) कर्जे व इतर दायित्व	2.3	2.7	4.1	3.6	2.6	c) Borrowings & Other Liabilities
5. भांडवली खर्च	6.5	3.0	3.7	6.2	4.4	Capital Expenditure
6. एकूण खर्च (2 + 5)	17.2	16.0	16.0	20.3	16.9	Total Expenditure (2 + 5)
त्यापैकी						of which,
अ) योजनांतर्गत खर्च	4.1	4.0	2.4	3.1	2.0	a) Plan Expenditure
ब) योजनेतर खर्च	13.1	12.0	13.6	17.2	14.9	b) Non - Plan Expenditure
7. राजकोषीय तूट (2 + 5 - 1 - 4 + 4C)	2.6	2.4	4.1	3.6	2.7	Fiscal Deficit (2 + 5 - 1 - 4 + 4C)
8. प्राथमिक तूट (7 - 2a)	2.0	1.1	2.1	1.5	0.5	Primary Deficit (7 - 2a)
महाराष्ट्र राज्याचे स्थूल राज्य उत्पन्न (रुपये कोटीत)	17,999.6	67,278.3	2,41,410.4	2,58,271.9	2,93,278.4	G.S.D.P. of Maharashtra State (Rs. in crore)

आधार - राज्य अर्थसंकल्प.

Source - State Budgets.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००१-०२

ECONOMIC SURVEY OF MAHARASHTRA 2001-02

T-11

तक्ता क्रमांक/Table No.10

राज्य शासनाची भांडवल निर्मिती व त्यासाठी वित्तीय सहाय्य
The Capital Formation by State Government and its financing

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1993-94 (Actuals) प्रत्यक्ष (2)	1998-99 (Actuals) प्रत्यक्ष (3)	1999-00 (Actuals) प्रत्यक्ष (4)	2000-01 (R/E) सुधारीत अंदाज (5)	2001-02 (B/E) अर्थसंकल्पीय अंदाज (6)	Item (1)
1. राज्य शासनाची एकूण भांडवल निर्मिती	2,566.73	3,660.52	3,131.27	2,379.43	2,661.33	1. Gross capital formation by the - State Government
2. उर्वरित अर्थव्यवस्थेस भांडवल निर्मितीकरिता वित्तीय सहाय्य (अ+ब+क+ड)	1,467.30	2,477.56	2,957.10	8,854.72	4,337.08	2. Financial assistance for capital- formation to the rest of economy (a+b+c+d)
अ) भांडवली अनुदाने	706.48	1,033.90	873.06	4,384.17	1,725.26	a) Capital Grants
ब) इतर हस्तांतरित भांडवली रकमा	38.96	89.12	160.76	81.20	77.39	b) Other capital transfers
क) भांडवल निर्मितीसाठी कर्जे	527.92	564.06	609.13	889.84	553.96	c) Loans for capital formation
ड) भाग भांडवलात केलेली गुंतवणुक	193.94	790.48	1,314.15	3,499.51	1,980.47	d) Investment in shares
3. राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पीय उपाय योजनातून हेगारी एकूण भांडवल निर्मिती(1+2)	4,034.03	6,138.08	6,088.37	11,234.15	6,998.41	Gross Capital formation out of budgetary resources of State Govt(1+2)
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी / As per cent of G.S.D.P.						
1. राज्य शासनाची एकूण भांडवल निर्मिती	2.3	1.7	1.3	0.9	0.9	a) Gross capital formation by the - State Government
2. उर्वरित अर्थव्यवस्थेस भांडवल निर्मितीकरिता वित्तीय सहाय्य (अ+ब+क+ड)	1.3	1.2	1.2	3.4	1.5	b) Financial assistance for capital- formation to the rest of economy (a+b+c+d)
अ) भांडवली अनुदाने	0.6	0.5	0.4	1.7	0.6	a) Capital Grants
ब) इतर हस्तांतरीत भांडवली रकमा	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	b) Other capital transfers
क) भांडवल निर्मितीसाठी कर्जे	0.5	0.3	0.3	0.3	0.2	c) Loans for capital formation
ड) भाग भांडवलात केलेली गुंतवणुक	0.2	0.4	0.5	1.4	0.7	d) Investment in shares
3. राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पीय उपाय योजनातून हेगारी एकूण भांडवल निर्मिती(1+2)	3.6	2.9	2.5	4.3	2.4	Gross Capital formation out of budgetary resources of State Govt(1+2)
महाराष्ट्र राज्याचे स्थूल राज्य उत्पन्न (रुपये कोटीत)	1,13,320	2,13,147	2,41,410	2,58,272	2,93,278	G.S.D.P. of Maharashtra State (Rs. in crore)

आधार - राज्य अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण

Source - Economic and purpose classification of State Budgets.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 11
महाराष्ट्र राज्याच्या पंचवार्षिक योजनांतील योजनांतर्गत खर्चाचे क्षेत्रनिहाय वर्गीकरण
Sectoral distribution of Plan Expenditure in the Five Years Plans of Maharashtra State

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक	पंचवार्षिक योजना	कृषि आणि संलग्न सेवा	ग्रामीण विकास	पाटबंधारे व पूरनियंत्रण	वीज विकास	उद्योग व खनिजे	परिवहन व दळणवळण	इतर	एकूण (३ ते ९)	Five Year Plan Schemes
Serial No.		Agriculture & Allied Services	Rural Development	Irrigation & Flood control	Power Development	Industry & Minerals	Transport & Communication	Others	Total (3to 9)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(2)
1	३री योजना 1961-66 एकूणशी टक्केवारी	134.21 30.87	-- --	64.85 14.92	93.91 21.60	14.81 3.41	37.45 8.61	89.50 20.59	434.73 100.00	IIIrd Plan 1961-66 Percentage to total
2	४ थी योजना 1969-74 एकूणशी टक्केवारी	221.71 22.07	-- --	165.96 16.52	283.64 28.24	39.62 3.94	81.08 8.07	212.50 21.15	1,004.51 100.00	IVth Plan 1969-74 Percentage to total
3	५ वी योजना 1974-79 एकूणशी टक्केवारी	343.32 12.91	-- --	501.54 18.85	910.39 34.22	105.69 3.97	220.08 8.27	579.11 21.77	2,660.13 100.00	Vth Plan 1974-79 Percentage to total
4	६ वी योजना 1980-85 एकूणशी टक्केवारी	393.38 6.01	894.94 13.66	1,437.44 21.95	1,734.76 26.49	255.31 3.90	422.81 6.46	1,410.75 21.54	6,549.39 100.00	VIth Plan 1980-85 Percentage to total
5	७ वी योजना 1985-90 एकूणशी टक्केवारी	614.39 5.56	1,575.86 14.27	2,239.53 20.28	2,835.39 25.67	420.25 3.81	585.77 5.30	2,773.31 25.11	11,044.50 100.00	VIIth Plan 1985-90 Percentage to total
6	८ वी योजना 1992-97 एकूणशी टक्केवारी	1,470.60 5.71	2,836.44 11.01	5,668.34 22.01	5,864.09 22.77	941.89 3.66	2,015.36 7.83	6,954.94 27.01	25,751.66 100.00	VIIIth Plan 1992-97 Percentage to total
7	९ वी योजना 1997-2002 एकूणशी टक्केवारी	2,247.89 4.98	3,901.95 8.65	13,437.69 29.78	6,881.79 15.25	1,109.77 2.46	4,183.55 9.27	13,362.36 29.61	45,125.00 100.00	IXth Plan 1997-2002 Percentage to total

आधार - नियोजन विभाग

Source - Planning Department.

आठवी व नववी पंचवार्षिक योजना-वर्षनिहाय व उप क्षेत्रनिहाय सुधारित नियत व्यय आणि खर्च

EIGHTH AND NINTH FIVE YEAR PLAN—YEARWISE AND SUB-SECTORWISE OUTLAY AND EXPENDITURE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No.	विकासाचे शीर्ष/उपशीर्ष	आठवी पंचवार्षिक योजना १९९२-९७ 8th Five Year Plan 1992-97		मान्य नियत व्यय नववी पंचवार्षिक योजना (१९९७-२००२) Approved outlay IX th Five Year Plan (1997-2002)		वार्षिक योजना १९९७-९९ Annual Plan 1997-99		वार्षिक योजना १९९९-२००० Annual Plan 1999-2000		वार्षिक योजना अपेक्षित खर्च Annual Plan 2000-2001 Anticipated expenditure	Head/Sub-head of Delopment (2)
		सुधारित नियत व्यय Revised outlay	प्रत्यक्ष खर्च Actual expenditure	सुधारित नियत व्यय Revised outlay	प्रत्यक्ष खर्च Actual expenditure	मान्य नियत व्यय Approved outlay	प्रत्यक्ष खर्च Actual expenditure	मान्य नियत व्यय Approved outlay	प्रत्यक्ष खर्च Actual expenditure		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(2)	
1	कृषि व संलग्न सेवा	1,350.22	1,470.61	2,247.89	643.81	612.08	415.35	404.22	544.80	Agriculture and allied services	
2	ग्रामविकास	1,709.83	2,836.44	3,901.95	1,491.88	1,553.84	1,020.08	780.73	1,006.83	Rural development	
3	विशेष क्षेत्र विकास कार्यक्रम	216.56	260.72	236.00	121.41	103.16	72.85	59.18	47.05	Special area development programme.	
4	पाटबंधारे व पूरनियंत्रण	3,329.10	5,668.34	13,437.69	5,796.02	3,959.19	3,881.38	3,891.56	3,963.89	Irrigation and flood control.	
5	विद्युत विकास	4,579.98	5,864.09	6,881.79	2,876.63	3,652.60	1,688.63	1,684.13	1,864.00	Power development	
6	उद्योग व खाणकाम	814.46	941.90	1,109.77	217.65	218.52	130.43	108.33	58.22	Industry and minerals	
7	वाहतूक व दळणवळण	1,739.23	2,015.36	4,183.55	2,863.27	1,644.83	1,742.91	930.78	1,254.92	Transport and communications	
8	वैज्ञानिक तंत्रज्ञान आणि पर्यावरण	8.11	6.57	16.21	10.40	5.77	4.62	4.19	4.62	Science, technology and environment	
9	सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	386.02	670.10	1,230.95	573.05	530.42	299.84	86.57	298.06	General economic services	
10	सामाजिक व सामूहिक सेवा	4,022.18	4,654.27	10,202.89	4,815.08	3,075.31	2,673.64	2,123.88	2,411.80	Social and community services	
11	सामान्य सेवा	201.36	263.04	380.50	81.18	78.79	48.84	57.70	51.69	General services	
12	इतर सेवा	162.95	1,100.22	1,295.81	503.54	689.67	183.09	87.80	95.57	Other services	
	एकूण	18,520.00	25,751.66	45,125.00	19,993.92	16,124.18	12,161.66	10,219.07	11,601.45	Total	

T-13

आधार - नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Planning Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

T-14

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 13

नागरी संस्थांचे २०००-०१ मधील उत्पन्न व खर्च

Income and Expenditure of Civic bodies during 2000-01

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	महानगरपालिका Municipal Corpo- rations (2)	नगरपरिषदा/Municipal Councils				कटक मंडळे Cantonment Boards (7)	सर्व नागरी संस्था All Civic bodies (8)	Item (1)
		वर्ग 'अ' Class 'A' (3)	वर्ग 'ब' Class 'B' (4)	वर्ग 'क' Class 'C' (5)	सर्व All (6)			
उत्पन्न								Income
1. आरंभीची शिल्लक	81.56	47.86	53.18	83.53	184.57	8.13	274.26	Opening Balance
2. जमा								Receipts
2.1. पट्टी, कर इत्यादी	3,929.48	90.78	96.75	75.68	263.21	31.54	4,224.23	Rates,taxes etc.
2.2. शासकीय अनुदाने	481.07	340.88	219.09	205.10	765.07	7.19	1,253.33	Government grants
2.3. वाणिज्यिक उपक्रमांपासून	164.29	1.24	1.85	4.26	7.35	13.92	185.56	Commercial enterprises
2.4. ठेवी आणि कर्जे इ.	573.25	121.45	63.52	34.67	219.64	10.00	802.89	Deposits and Loans etc.
2.5. इतर उत्पन्न	1,988.68	112.65	52.32	50.34	215.31	15.25	2,219.24	Other income
एकूण जमा (2)	7,136.77	667.00	433.53	370.05	1,470.58	77.90	8,685.25	Total receipts (2)
एकूण उत्पन्न (1+2)	7,218.33	714.86	486.71	453.58	1,655.15	86.03	8,959.51	Total Income(1+2)
खर्च								Expenditure
1. प्रशासन								Administration
(अ) आस्थापना	2,479.17	186.43	124.97	133.64	445.04	26.97	2,951.18	(a) Establishment
(ब) इतर	159.73	12.46	14.05	12.43	38.94	0.33	199.00	(b) Others
2. कर वसुली	50.14	2.44	8.41	2.45	13.30	0.23	63.67	Recovery of taxes
3. सार्वजनिक दिवाबत्ती	152.16	15.73	13.42	8.11	37.26	2.74	192.16	Street lighting
4. पाणीपुरवठा	733.80	47.07	44.63	21.52	113.22	1.48	848.50	Water Supply
5. सार्वजनिक सुरक्षा	12.69	1.21	1.34	1.57	4.12	0.02	16.83	Public security
6. सार्वजनिक आरोग्य	291.01	19.12	18.43	12.44	49.99	2.78	343.78	Public health
7. जलनिःसारण व मलनिःसारण	540.91	3.76	1.93	2.01	7.70	0.07	548.68	Drainage and Sewerage
8. बांधकामे	426.52	164.61	67.17	62.38	294.16	6.84	727.52	Construction works
9. परिवहन	187.42	1.42	0.39	1.03	2.84	0.04	190.30	Transport
10. शिक्षण	162.14	14.63	12.00	8.60	35.23	0.23	197.60	Education
11. दुर्बल घटकांवरील खर्च	29.14	5.73	5.57	4.04	15.34	0.00	44.48	Expenditure on weaker sections
12. विशेष खर्च व दिलेली कर्जे	440.97	59.50	50.34	34.41	144.25	28.80	614.02	Extraordinary expenditure and loans extended
13. इतर खर्च	949.67	135.56	70.36	58.61	264.53	3.84	1,218.04	Other expenditure
एकूण खर्च (1 ते 13)	6,615.47	669.67	433.01	363.24	1,465.92	74.37	8,155.76	Total expenditure (1 to 13)

टीप :- विविध विभागांतर्गत कर्मचारी/आस्थापनावरील खर्च एकत्रित करण्यात आला असून बाब क. १ (अ) समोर दर्शविला आहे.

Note - Expenditure on staff/establishments under various sections has been clubbed and shown at item 1(a).

औद्योगिक स्रोतानुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार

GROSS STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1995-96 (4)	1996-97* (5)	1997-98* (6)	1998-99* (7)	1999-00* (8)	2000-01† (9)	Industry (2)
1	कृषि	20,265	25,261	32,042	27,458	35,160	34,851	29,646	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	1,303	1,626	1,823	1,963	1,948	2,187	2,627	Forestry and logging
3	मासेमारी	529	767	1,063	1,036	927	950	926	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	752	1,031	1,570	2,058	1,793	1,943	1,994	Mining and quarrying
एकूण - प्राथमिक		22,849 (20.1)	28,685 (18.2)	36,498 (20.6)	32,515 (16.7)	39,828 (18.7)	39,931 (16.5)	35,193 (13.6)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)-								Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	19,354	28,385	30,878	35,593	34,779	40,160	44,104	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	9,116	12,961	14,296	17,231	14,020	17,019	22,239	b) Un-registered
6	बांधकाम	5,581	7,204	8,409	9,779	11,285	12,233	13,514	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	3,082	4,614	4,746	5,405	5,861	6,573	4,127	Electricity, gas and water supply
एकूण - द्वितीय		37,133 (32.8)	53,164 (33.7)	58,329 (32.9)	68,008 (35.0)	65,945 (30.9)	75,985 (31.5)	83,984 (32.5)	Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हाटेल्स व उपाहारगृहे.	21,635 (19.1)	31,724 (20.1)	37,476 (21.1)	44,359 (22.8)	45,392 (21.3)	49,564 (20.5)	56,037 (21.7)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	31,703 (28.0)	44,245 (28.0)	45,012 (25.4)	49,720 (25.5)	61,982 (29.1)	75,930 (31.5)	83,058 (32.2)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
एकूण - तृतीय		53,338 (47.1)	75,969 (48.1)	82,488 (46.5)	94,079 (48.3)	1,07,374 (50.4)	1,25,494 (52.0)	1,39,095 (53.9)	Sub-Total —Tertiary
एकूण-स्थूल राज्य उत्पन्न		1,13,320 (100.0)	1,57,818 (100.0)	1,77,315 (100.0)	1,94,602 (100.0)	2,13,147 (100.0)	2,41,410 (100.0)	2,58,272 (100.0)	Total—Gross State Domestic Product.
दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (रुपये)		13,566	18,113	19,939	21,449	23,038	25,601	26,888	Per capita Gross State Income (Rs.)

*अस्थायी / Provisional.

टीप. - कंसातील आकडे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शवितात.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary estimates.

Note.— Figures in brackets show percentages to Gross State Domestic Product.

Source—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15

औद्योगिक स्रोतांनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार

GROSS STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CONSTANT (1993-94) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1995-96 (4)	1996-97* (5)	1997-98* (6)	1998-99* (7)	1999-00* (8)	2000-01† (9)	Industry (2)
1	कृषि	20,265	20,657	24,660	19,316	21,896	22,296	19,281	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ओंडके पाडणे	1,303	1,383	1,406	1,355	1,230	1,241	1,196	Forestry and logging
3	मासेमारी	529	675	857	757	714	683	643	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	752	906	1,012	1,153	1,116	1,227	1,322	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	22,849 (100.0)	23,621 (103.4)	27,935 (122.3)	22,581 (98.8)	24,956 (109.2)	25,447 (111.4)	22,442 (98.2)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)- अ) नोंदणीकृत	19,354	23,633	24,579	27,165	25,566	28,429	30,273	Manufacturing— a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	9,116	10,802	11,204	13,185	12,065	14,447	14,951	b) Un-registered
6	बांधकाम	5,581	5,654	6,154	6,700	7,311	7,905	8,733	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	3,082	3,777	3,981	4,255	4,411	4,208	4,115	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	37,133 (100.0)	43,866 (118.1)	45,918 (123.7)	51,305 (138.2)	49,353 (132.9)	54,989 (148.1)	58,072 (156.4)	Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार,हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	21,635 (100.0)	26,825 (124.0)	29,826 (137.9)	33,179 (153.4)	32,773 (151.5)	35,609 (164.6)	38,134 (176.3)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	31,703 (100.0)	35,255 (111.2)	33,830 (106.7)	35,720 (112.7)	40,489 (127.7)	46,635 (147.1)	48,427 (152.8)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public admini- stration and other services
	एकूण - तृतीय	53,338 (100.0)	62,080 (116.4)	63,656 (119.3)	68,899 (129.2)	73,262 (137.4)	82,244 (154.2)	86,561 (162.3)	Sub-Total —Tertiary
	एकूण-स्थूल राज्य उत्पन्न	1,13,320 (100.0)	1,29,567 (114.3)	1,37,509 (121.3)	1,42,785 (126.0)	1,47,571 (130.2)	1,62,680 (143.6)	1,67,075 (147.4)	Total—Gross State Domestic Product.
	दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (रुपये)	13,566	14,871	15,463	15,738	15,950	17,252	17,394	Per capita Gross State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional.

टीप.- कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात.

आधार.- अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

† प्रारंभिक अंदाज/Preliminary estimates.

Note.— Figures in brackets show percentages to col (3).

Source—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

औद्योगिक स्त्रोतांनुसार राज्य उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1995-96 (4)	1996-97* (5)	1997-98* (6)	1998-99* (7)	1999-00* (8)	2000-01† (9)	Industry (2)
1	कृषि	19,343	24,055	30,612	25,894	33,473	33,179	28,223	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ओंडके पाडणे	1,285	1,601	1,795	1,931	1,913	2,147	2,579	Forestry and logging
3	मासेमारी	441	648	929	885	746	765	745	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	530	704	1,203	1,675	1,392	1,509	1,549	Mining and quarrying
एकूण - प्राथमिक		21,599 (21.2)	27,008 (19.2)	34,539 (22.0)	30,385 (17.7)	37,524 (19.9)	37,600 (17.6)	33,096 (14.5)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)- अ) नोंदणीकृत ब) अनोंदणीकृत	16,451 7,877	23,875 10,981	24,795 12,010	28,999 14,703	27,468 11,270	31,718 13,681	34,832 17,877	Manufacturing— a) Registered b) Un-registered
6	बांधकाम	5,322	6,830	8,031	9,389	10,828	11,738	12,967	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	2,056	3,242	3,153	3,638	3,905	4,379	2,750	Electricity, gas and water supply
एकूण - द्वितीय		31,706 (31.2)	44,928 (31.9)	47,989 (30.6)	56,729 (33.0)	53,471 (28.4)	61,516 (28.9)	68,426 (30.0)	Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	19,151 (18.8)	28,243 (20.1)	33,486 (21.4)	40,014 (23.2)	40,774 (21.7)	44,623 (20.9)	50,553 (22.2)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	29,311 (28.8)	40,551 (28.8)	40,673 (26.0)	44,841 (26.1)	56,562 (30.0)	69,412 (32.6)	75,818 (33.3)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public admini- stration and other services
एकूण - तृतीय		48,462 (47.6)	68,794 (48.9)	74,159 (47.4)	84,855 (49.3)	97,336 (51.7)	1,14,035 (53.5)	1,26,371 (55.5)	Sub-Total —Tertiary
एकूण-निव्वळ राज्य उत्पन्न		1,01,767 (100.0)	1,40,730 (100.0)	1,56,687 (100.0)	1,71,969 (100.0)	1,88,331 (100.0)	2,13,151 (100.0)	2,27,893 (100.0)	Total—Net State Domestic Product.
दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)		12,183	16,152	17,619	18,954	20,356	22,604	23,726	Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional.

टीप.- कंसातील आकडे निव्वळ राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शवितात.
आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

† प्रारंभिक अंदाज/Preliminary estimates.

Note.— Figures in brackets show percentages to Net State Domestic Product.

Source—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE NO. 17
औद्योगिक स्रोतांनुसार राज्य उत्पन्न-स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार
NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CONSTANT (1993-94) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1995-96 (4)	1996-97* (5)	1997-98* (6)	1998-99* (7)	1999-00* (8)	2000-01† (9)	Industry (2)
1	कृषि ...	19,343	19,660	23,599	18,230	20,791	21,171	18,308	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ओंडके पाडणे	1,285	1,363	1,386	1,334	1,208	1,219	1,175	Forestry and logging
3	मासेमारी ...	441	577	751	641	588	563	529	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम ...	530	628	730	874	838	921	993	Mining and quarrying
	एकूण-प्राथमिक ...	21,599 (100.0)	22,228 (102.9)	26,466 (122.5)	21,079 (97.6)	23,425 (108.5)	23,874 (110.5)	21,005 (97.2)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)- अ)नोंदणीकृत ...	16,451	19,831	19,493	21,772	19,545	21,733	23,143	Manufacturing— a) Registered
	ब)अनोंदणीकृत ...	7,877	9,117	9,398	11,243	10,016	11,993	12,411	b) Un-registered
6	बांधकाम ...	5,322	5,337	5,839	6,378	6,941	7,505	8,291	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	2,056	2,631	2,772	2,987	3,074	2,933	2,868	Electricity, gas and water supply
	एकूण-द्वितीय ...	31,706 (100.0)	36,916 (116.4)	37,502 (118.3)	42,380 (133.7)	39,576 (124.8)	44,164 (139.3)	46,713 (147.3)	Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स आणि उपाहारगृहे.	19,151	23,826	26,633	29,834	29,337	31,921	34,248	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	29,311	32,218	30,492	32,113	36,638	42,258	43,768	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public admini- stration and other services
	एकूण-तृतीय ...	48,462 (100.0)	56,044 (115.6)	57,125 (117.9)	61,947 (127.8)	65,975 (136.1)	74,179 (153.1)	78,016 (161.0)	Sub-Total—Tertiary
	एकूण-निव्वळ राज्य उत्पन्न ...	1,01,767 (100.0)	1,15,188 (113.2)	1,21,093 (119.0)	1,25,400 (123.2)	1,28,976 (126.7)	1,42,217 (139.7)	1,45,734 (143.2)	Total-Net State Domestic Product
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये) ...	12,183	13,221	13,617	13,822	13,941	15,082	15,172	Per capita State Income (Rs.)

T-18

* अस्थायी/Provisional.

† प्रारंभिक अंदाज/Preliminary estimates.

टीप. - कसालील आकडे स्तंभ (3) शी टक्केवारी दर्शवितात.

Note. — Figures in brackets show percentages to Col. (3).

आधार.— अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.— Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 18
 औद्योगिक स्रोतानुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न-चालू किंमतीनुसार
 NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1995-96 (4)	1996-97* (5)	1997-98* (6)	1998-99* (7)	1999-00* (8)	2000-01† (9)	Industry (2)
1	कृषि	2,10,919	2,63,693	3,17,899	3,35,675	3,87,100	4,00,607	4,08,206	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	11,166	12,999	14,042	15,736	17,260	18,327	18,884	Forestry and logging
3	मासेमारी	7,744	10,529	12,555	15,554	16,107	17,909	19,762	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	14,950	17,938	19,582	24,941	26,777	31,199	35,043	Mining and quarrying
	एकूण-प्राथमिक	2,44,779 (35.1)	3,05,159 (31.9)	3,64,078 (32.9)	3,91,906 (31.6)	4,47,244 (31.3)	4,68,042 (29.8)	4,81,895 (28.4)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)								Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	65,774	1,04,240	1,18,263	1,15,568	1,22,236	1,27,387	1,47,038	a) Registered
	ब) अनोदणीकृत	37,965	56,370	62,284	70,138	77,939	82,419	90,419	b) Un-registered
6	बांधकाम	38,749	52,406	59,970	74,545	88,365	1,01,521	1,12,079	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	8,801	13,993	14,151	17,755	24,108	22,657	26,592	Electricity, gas and water supply
	एकूण-द्वितीय	1,51,289 (21.7)	2,27,009 (23.8)	2,54,668 (23.0)	2,78,006 (22.5)	3,12,648 (21.9)	3,33,984 (21.2)	3,76,128 (22.2)	Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स आणि उपाहारगृहे.	1,34,348 (19.2)	1,94,522 (20.4)	2,29,518 (20.7)	2,64,048 (21.3)	3,03,130 (21.2)	3,33,503 (21.2)	3,63,872 (21.4)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	1,67,576 (24.0)	2,28,655 (23.9)	2,58,779 (23.4)	3,04,190 (24.6)	3,66,989 (25.6)	4,37,663 (27.8)	4,75,501 (28.0)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public admi- nistration and other services
	एकूण-तृतीय	3,01,924 (43.2)	4,23,177 (44.3)	4,88,297 (44.1)	5,68,238 (45.9)	6,70,119 (46.8)	7,71,166 (49.0)	8,39,373 (49.4)	Sub-Total—Tertiary
	एकूण-निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न	6,97,992 (100.0)	9,55,345 (100.0)	11,07,043 (100.0)	12,38,150 (100.0)	14,30,011 (100.0)	15,73,192 (100.0)	16,97,396 (100.0)	Total-Net National Domestic Product.
	एकूण-निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न	6,85,912	9,41,861	10,93,961	12,24,946	14,15,044	15,57,781	16,79,982	Total-Net National Product (i.e. National Income)
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)	7,690	10,149	11,564	12,707	14,395	15,562	16,487	Per capita National Income(Rs.)

* अस्थायी/Provisional. † शीघ्र अंदाज/Quick Estimates.

टीप.—कंसातील आकडे निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शविताना.

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Note — Figures in brackets show percentages to the Net National Domestic Product.

Source.— Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 19
औद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न-स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार
NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CONSTANT (1993-94) PRICES
 (रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1995-96 (4)	1996-97* (5)	1997-98* (6)	1998-99* (7)	1999-00* (8)	2000-01† (9)	Industry (2)
1	कृषि ...	2,10,919	2,18,891	2,41,793	2,34,227	2,50,854	2,53,219	2,51,713	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ओंडके पाडणे	11,166	11,392	11,546	11,785	11,960	12,205	12,454	Forestry and logging
3	मासेमारी ...	7,744	8,616	9,271	9,359	8,823	9,434	9,499	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम ...	14,950	17,093	17,123	19,470	20,212	20,648	21,559	Mining and quarrying
	एकूण-प्राथमिक ...	2,44,779 (100.0)	2,55,992 (104.6)	2,79,733 (114.3)	2,74,841 (112.3)	2,91,849 (119.2)	2,95,506 (120.7)	2,95,225 (120.6)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)- अ) नोंदणीकृत ...	65,774	86,443	94,251	89,434	88,484	90,168	95,976	Manufacturing— a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत ...	37,965	46,284	49,688	52,978	55,016	57,953	61,830	b) Un-registered
6	बांधकाम ...	38,749	43,211	44,083	48,504	51,447	55,696	59,525	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	8,801	10,801	11,386	12,631	13,678	14,609	15,646	Electricity, gas and water supply
	एकूण-द्वितीय ...	1,51,289 (100.0)	1,86,739 (123.4)	1,99,408 (131.8)	2,03,547 (134.5)	2,08,625 (137.9)	2,18,426 (144.4)	2,32,977 (154.0)	Sub- Total - Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स आणि उपाहारगृहे.	1,34,348 (100.0)	1,68,925 (125.7)	1,82,247 (135.7)	1,96,983 (146.6)	2,12,977 (158.5)	2,30,174 (171.3)	2,42,116 (180.2)	Transport, storage and communica- tions, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	1,67,576 (100.0)	1,88,755 (112.6)	2,01,420 (120.2)	2,26,168 (135.0)	2,46,828 (147.3)	2,75,239 (164.2)	2,87,036 (171.3)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public admini- stration and other services
	एकूण-तृतीय ...	3,01,924 (100.0)	3,57,680 (118.5)	3,83,667 (127.1)	4,23,151 (140.2)	4,59,805 (152.3)	5,05,413 (167.4)	5,29,152 (175.3)	Sub - Total — Tertiary
	एकूण-निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न ...	6,97,992 (100.0)	8,00,411 (114.7)	8,62,808 (123.6)	9,01,539 (129.2)	9,60,279 (137.6)	10,19,345 (146.0)	10,57,354 (151.5)	Total-Net National Domestic Product
	एकूण-निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न ...	6,85,912 (100.0)	7,87,809 (114.9)	8,52,085 (124.2)	8,90,890 (129.9)	9,48,305 (138.3)	10,07,743 (146.9)	10,44,915 (152.3)	Total-Net National Product. (i.e. National Income)
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये) ...	7,690 (100.0)	8,489 (110.4)	9,007 (117.1)	9,242 (120.2)	9,647 (125.4)	10,067 (130.9)	10,254 (133.3)	Per capita National Income (Rs.)

T-20

* अस्थायी/Provisional. † शीघ्र अंदाज/Quick Estimates.

टीप.—कंरातील आकडे स्तंभ (३) री टक्केवारी दर्शवितात.
 आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Note.— Figures in brackets show percentages to col. (3)
 Source.— Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 20

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 20
निव्वळ जिल्हा उत्पन्न आणि दरडोई जिल्हा उत्पन्न
NET DISTRICT DOMESTIC PRODUCT AND PER CAPITA NET DISTRICT DOMESTIC PRODUCT

अनुक्रमांक Serial No.	जिल्हे	निव्वळ उत्पन्न (रुपये लाखात) Net Domestic Product (Rs in lakh)					दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per Capita Net Domestic Product (Rs.)					Districts
		स्थिर किंमतीनुसार At Constant Prices		चालू किंमतीनुसार At Current Prices		शेकडा बदल % Change	स्थिर किंमतीनुसार At Constant Prices		चालू किंमतीनुसार At Current Prices		शेकडा बदल % Change	
		1999-00*	2000-01@	1999-00*	2000-01@		1999-00*	2000-01@	1999-00*	2000-01@		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(2)
1	मुंबई #	35,48,741	37,62,668	51,91,996	57,96,219	11.64	30,459	31,779	44,563	48,954	9.85	Mumbai #
2	ठाणे	13,85,804	14,57,067	20,49,146	22,73,374	10.94	18,074	18,230	26,726	28,443	6.42	Thane
3	रायगड	4,61,395	4,96,544	6,72,520	7,48,014	11.23	21,410	22,657	31,207	34,131	9.37	Raigad
4	रत्नागिरी	1,88,938	1,92,974	2,95,565	3,02,055	2.20	11,247	11,404	17,594	17,851	1.46	Ratnagiri
5	सिंधुदुर्ग	1,05,835	1,12,957	1,64,174	1,74,534	6.31	12,300	13,110	19,080	20,257	6.17	Sindhudurg
	कोंकण विभाग	56,90,713	60,22,210	83,73,401	92,94,196	11.00	23,698	24,502	34,869	37,815	8.45	KONKAN DIV.
6	नाशिक	6,22,401	6,33,304	9,33,747	9,97,270	6.80	12,898	12,817	19,351	20,183	4.30	Nashik
7	धुळे	1,49,757	1,45,158	2,29,963	2,33,406	1.50	8,950	8,544	13,744	13,738	- 0.04	Dhule
8	नंदुरबार	99,675	97,024	1,51,929	1,55,982	2.67	7,777	7,455	11,854	11,985	1.11	Nandurbar
9	जळगाव	4,24,418	4,10,370	6,49,076	6,37,968	- 1.71	11,729	11,203	17,938	17,417	- 2.90	Jalgaon
10	अहमदनगर	4,61,245	4,79,754	6,89,033	7,55,512	9.65	11,554	11,814	17,259	18,604	7.79	Ahmednagar
	नाशिक विभाग	17,57,496	17,65,610	26,53,748	27,80,138	4.76	11,419	11,271	17,242	17,747	2.93	NASHIK DIV.
11	पुणे	13,83,247	14,45,011	20,48,710	22,41,219	9.40	19,815	20,199	29,348	31,328	6.75	Pune
12	सातारा	3,44,464	3,40,825	5,09,036	5,18,156	1.79	12,504	12,236	18,478	18,603	0.68	Satara
13	सांगली	3,62,226	3,73,661	5,35,367	5,76,753	7.73	14,293	14,547	21,124	22,454	6.30	Sangli
14	सोलापूर	4,19,913	4,31,032	6,28,121	6,76,875	7.76	11,129	11,247	16,646	17,662	6.10	Solapur
15	कोल्हापूर	5,49,463	5,56,766	7,83,481	8,44,860	7.83	15,937	15,924	22,725	24,163	6.33	Kolhapur
	पुणे विभाग	30,59,313	31,47,295	45,04,715	48,57,863	7.84	15,696	15,866	23,112	24,489	5.96	PUNE DIV.
16	औरंगाबाद	3,51,098	3,37,766	5,40,017	5,42,830	0.52	12,459	11,684	19,163	18,777	- 2.01	Aurangabad
17	जालना	1,27,093	1,28,006	1,95,783	2,01,687	3.02	8,043	7,984	12,390	12,579	1.53	Jalna
18	परभणी	1,34,145	1,27,937	2,01,352	2,01,233	- 0.06	9,167	8,625	13,760	13,566	- 1.41	Parbhani
19	हिंगोली	83,190	80,794	1,27,760	1,29,866	1.65	8,591	8,231	13,194	13,230	0.27	Hingoli
20	बीड	1,87,357	1,94,121	2,95,623	3,18,469	7.73	8,855	9,039	13,972	14,830	6.14	Beed
21	नांदेड	2,29,876	2,24,248	3,57,105	3,61,342	1.19	8,225	7,876	12,777	12,691	- 0.67	Nanded
22	उस्मानाबाद	1,23,104	1,29,417	1,94,577	2,00,504	3.05	8,503	8,831	13,439	13,682	1.81	Osmanabad
23	लातूर	1,63,129	1,60,706	2,49,804	2,49,828	0.01	8,064	7,792	12,348	12,113	- 1.90	Latur
	औरंगाबाद विभाग	13,98,992	13,82,995	21,62,021	22,05,759	2.02	9,197	8,933	14,213	14,247	0.24	AURANGABAD DIV.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 20 Contd.

अनुक्रमांक Serial No. (1)	जिल्हे (2)	निव्वळ उत्पन्न (रुपये लाखात) Net Domestic Product (Rs in lakh)					दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per Capita Net Domestic Product (Rs.)					Districts (2)
		स्थिर किंमतीनुसार At Constant Prices		चालू किंमतीनुसार At Current Prices		शेकडा बदल % Change (7)	स्थिर किंमतीनुसार At Constant Prices		चालू किंमतीनुसार At Current Prices		शेकडा बदल % Change (12)	
		1999-00* (3)	2000-01@ (4)	1999-00* (5)	2000-01@ (6)		1999-00* (8)	2000-01@ (9)	1999-00* (10)	2000-01@ (11)		
24	बुलढाणा	1,91,929	1,76,244	3,05,523	2,83,752	- 7.13	8,795	7,960	14,000	12,816	- 8.46	Buldhana
25	अकोला	1,51,396	1,40,035	2,44,748	2,34,745	- 4.09	9,498	8,647	15,354	14,496	- 5.59	Akola
26	वाशिम	1,11,516	93,111	1,69,447	1,52,035	- 10.28	11,178	9,187	16,985	15,001	- 11.68	Washim
27	अमरावती	2,77,491	2,75,410	4,69,020	4,91,628	4.82	10,868	10,628	18,370	18,973	3.28	Amravati
28	यवतमाळ	2,38,668	2,29,809	3,72,736	3,69,731	- 0.81	9,901	9,393	15,462	15,113	- 2.26	Yavatmal
	अमरावती विभाग	9,71,000	9,14,609	15,61,474	15,31,891	- 1.89	9,971	9,253	16,035	15,498	- 3.35	AMRAVATI DIV.
29	वर्धा	1,42,789	1,44,717	2,16,404	2,25,699	4.30	11,798	11,813	17,880	18,424	3.04	Wardha
30	नागपूर	6,52,636	6,74,108	9,96,329	10,54,399	5.83	16,535	16,762	25,242	26,217	3.86	Nagpur
31	भंडारा	1,11,174	1,07,766	1,67,986	1,72,835	2.89	9,897	9,516	14,954	15,261	2.05	Bhandara
32	गोंदिया	1,17,306	1,10,065	1,79,854	1,78,741	- 0.62	9,883	9,198	15,153	14,937	- 1.43	Gondia
33	चंद्रपूर	2,51,225	2,43,873	3,86,569	3,84,344	- 0.58	12,323	11,799	18,962	18,595	- 1.94	Chandrapur
34	गडचिरोली	69,096	60,111	1,12,607	1,03,473	- 8.11	7,312	6,243	11,916	10,746	- 9.82	Gadchiroli
	नागपूर विभाग	13,44,226	13,40,640	20,59,749	21,19,491	2.90	12,862	12,641	19,708	19,984	1.40	NAGPUR DIV.
	महाराष्ट्र	1,42,21,740	1,45,73,359	2,13,15,108	2,27,89,338	6.92	15,082	15,172	22,604	23,726	4.96	MAHARASHTRA

* अस्थायी / Provisional

@ प्रारंभिक / Preliminary

मुंबई शहर + मुंबई उपनगर जिल्हा / Mumbai City + Mumbai Suburban district.

टीप - २०००-०१ या वर्षातील उत्पन्नाचे प्रमाण वापरून नंदुरबार, हिंगोली, वाशिम व गोंदिया या नवनिर्मित जिल्ह्यांचे १९९९-२००० या वर्षाचे उत्पन्न अंदाजण्यात आले आहे.

Note - Ratio of NDDP for the year 2000-01 is used for calculating the NDDP for the year 1999-2000 for bifurcated districts Nandurbar, Hingoli, Washim & Gondia.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 21

महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनगरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्जे
DEPOSITS AND CREDITS OF ALL SCHEDULED COMMERCIAL BANKS IN RURAL, SEMI-URBAN AND URBAN/METROPOLITAN AREAS OF MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वर्ष Year	वर्षाच्या जून महिन्यातील शेवटच्या शुक्रवारची स्थिती Position as on last Friday of June of the year						एकूण ठेवी Total deposits	एकूण कर्जे Total credits	दरडोई ठेवी (रुपये) Per capita deposits (in Rs.)	दरडोई कर्जे (रुपये) Per capita credit (in Rs.)	एकूण बँक कार्यालयाची संख्या No of banking offices			दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population
	ग्रामीण Rural		निमनगरी Semi-Urban		नागरी/महानगर Urban/Metropolitan						ग्रामीण व निमनगरी Rural and semi-Urban	नागरी/महानगर क्षेत्रातील Urban/Metro-politan	एकूण Total	
	ठेवी Deposits	कर्जे Credits	ठेवी Deposits	कर्जे Credits	ठेवी Deposits	कर्जे Credits								
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)
1971	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	1,460.06	1,291.20†	290	256	N.A.	N.A.	1,471	2.9
1976	78.53	58.86	266.33	132.02	2,904.43	2,396.16	3,249.29	2,587.04	582	464	N.A.	N.A.	2,381	4.3
1981	308.51	226.20	713.56	383.55	6,568.26	5,320.98	7,590.33	5,930.72	1,204	940	N.A.	N.A.	3,627	5.8
1986	763.58	583.44	1,190.23	669.06	15,550.08	13,872.79	17,503.89	15,125.30	2,498	2,159	2,838	2,063	4,901	7.0
1991	1,700.76	1,356.90	2,347.38	1,354.43	36,181.44	26,935.52	40,229.58	29,646.85	5,344	3,580	3,353	2,238	5,591	7.4
1996	3,285.64	2,044.94	4,959.32	2,408.91	82,416.66	61,059.35	90,661.62	65,513.19	10,369	7,493	3,339	2,538	5,877	6.7
1997	3,870.84	2,546.57	5,667.98	2,344.08	94,380.49	64,209.87	1,03,919.31	69,100.52	11,773	7,828	3,345	2,637	5,982	6.7
1998	4,356.24	2,787.33	6,501.61	2,638.55	1,10,969.38	76,912.46	1,21,827.22	82,338.35	13,626	9,209	3,372	2,731	6,103	6.8
1999	5,100.69	3,142.13	7,535.99	3,088.63	1,20,609.52	90,031.19	1,33,246.20	96,261.95	14,731	10,642	3,398	2,811	6,209	6.9
2000	5,981.05	4,109.96	8,815.25	3,649.93	1,35,705.41	1,20,595.82	1,50,501.71	1,28,355.72	16,461	14,039	3,379	2,845	6,224	6.8
2001	6,768.70	5,028.75	10,033.74	4,137.97	1,59,198.90	1,34,339.88	1,76,001.33	1,43,506.59	18,106	14,763	3,380	2,914	6,294	6.5

T-24

† आकडे जून, १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारचे आहेत / † Data relate to the second Friday of June, 1971.

टीप.—आकडे संक्षिप्तता दिल्याने वेगजा जुळतीलच असे नाही.

आधार.—भारतीय रिझर्व्ह बँक, मुंबई.

N.A.=उपलब्ध नाही/Not Available.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

Source.—Reserve Bank of India, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA STATE

(पायाभूत वर्ष /Base year 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई MUMBAI		सोलापूर SOLAPUR		नागपूर NAGPUR		पुणे PUNE	
	खाद्यपदार्थ गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (3)	खाद्यपदार्थ गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (5)	खाद्यपदार्थ गट Food group (6)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (7)	खाद्यपदार्थ गट Food group (8)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (9)
	भार/Weight ...	59.9	100.0	59.9	100.0	53.08	100.0	50.6
1991-92 ...	255	234	242	234	229	230	251	226
1992-93 ...	285	260	274	262	257	257	287	257
1993-94 ...	302	279	271	269	270	273	299	272
1994-95 ...	342	314	308	296	299	296	335	304
1995-96 ...	378	346	361	337	331	320	383	339
1996-97 ...	401	372	385	365	364	354	406	366
1997-98 ...	449	412	383	377	378	379	440	400
1998-99 ...	502	461	466	445	440	435	513	457
1999-00 ...	504	474	454	452	421	439	502	468
2000-01 ...	541	512	451	466	439	469	513	501
2001-02* ...	558	532	455	476	451	487	524	519
जानेवारी/January, 2001 ...	545	517	435	459	445	477	515	511
फेब्रुवारी/February, 2001 ...	541	515	427	455	430	470	503	505
मार्च/March, 2001 ...	541	517	427	457	420	467	495	504
एप्रिल/April, 2001 ...	545	521	429	458	438	476	499	507
मे/May, 2001 ...	552	524	431	461	441	478	511	514
जून/June, 2001 ...	560	530	448	470	451	483	526	518
जुलै/July, 2001 ...	563	535	466	483	455	490	531	522
ऑगस्ट/August, 2001 ...	561	534	473	487	466	496	535	525
सप्टेंबर/September, 2001 ...	558	534	461	480	451	488	527	518
ऑक्टोबर/October, 2001 ...	559	536	458	479	451	490	527	520
नोव्हेंबर/November, 2001 ...	564	539	466	484	459	495	535	526
डिसेंबर/December, 2001 ...	557	536	461	482	445	487	528	522

T-25

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 22—contd.

वर्ष/महिना Year/Month (1)	नाशिक NASHIK		अकोला AKOLA		कोल्हापूर KOLHAPUR		जळगाव JALGAON		नांदेड NANDED		औरंगाबाद AURANGABAD		
	खाद्यपदार्थ गट Food group (10)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (11)	खाद्यपदार्थ गट Food group (12)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (13)	खाद्यपदार्थ गट Food group (14)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (15)	खाद्यपदार्थ गट Food group (16)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (17)	खाद्यपदार्थ गट Food group (18)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (19)	खाद्यपदार्थ गट Food group (20)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (21)	
	भार/Weight	...	52.9	100.0	62.3	100.0	55.64	100.0	55.98	100.0	60.26	100.0	53.65
1991-92	...	247	236	237	229	249	230	247	228	238	234	247	227
1992-93	...	266	257	263	253	285	259	276	251	261	256	277	252
1993-94	...	284	277	270	266	286	267	277	259	260	264	276	258
1994-95	...	315	302	310	297	326	301	315	294	298	297	318	292
1995-96	...	343	329	344	325	379	337	361	325	351	340	376	334
1996-97	...	379	361	369	351	402	360	388	347	374	361	402	362
1997-98	...	400	386	375	365	423	388	400	364	375	372	405	379
1998-99	...	448	431	445	421	497	442	460	408	443	429	484	437
1999-2000	...	433	434	439	429	487	450	456	423	465	458	477	456
2000-2001	...	461	477	466	459	489	466	477	449	469	466	483	479
2001-2002*	...	474	500	488	478	508	485	489	463	471	471	492	498
जानेवारी/January, 2001	...	474	496	475	467	485	467	485	457	461	464	478	484
फेब्रुवारी/February, 2001	...	458	487	476	468	473	461	480	454	463	465	478	484
मार्च/March, 2001	...	455	489	474	468	478	463	481	455	453	459	471	480
एप्रिल/April, 2001	...	453	488	473	467	485	467	480	455	448	456	476	487
मे/May, 2001	...	464	494	474	468	498	475	481	455	456	461	478	488
जून/June, 2001	...	471	497	487	477	501	477	484	457	462	464	486	492
जुलै/July, 2001	...	481	504	491	479	509	485	489	460	476	473	493	499
ऑगस्ट/August, 2001	...	481	504	493	481	512	487	494	465	478	476	494	500
सप्टेंबर/September, 2001	...	474	503	490	480	511	487	493	467	470	472	494	501
ऑक्टोबर/October, 2001	...	481	505	490	480	513	491	491	467	473	474	495	502
नोव्हेंबर/November, 2001	...	480	505	494	482	524	498	496	470	489	484	504	508
डिसेंबर/December, 2001	...	477	504	496	484	519	496	497	471	487	483	505	509

* ९ महिन्यांची सरासरी.

* Average for 9 months.

आधार :- कामगार आयुक्ताचे कार्यालय, मुंबई.

Source:- Office of Commissioner of Labour, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 23

नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN NON-MANUAL EMPLOYEES
 (पायाभूत वर्ष / Base year : 1984-85=100)

वर्ष/ Year (1)	मुंबई Mumbai (2)	औरंगाबाद Aurangabad (3)	नागपूर Nagpur (4)	पुणे Pune (5)	सोलापूर Solapur (6)	अखिल भारत All India (7)
1992-93	204	209	198	201	204	202
1993-94	219	223	209	213	214	216
1994-95	239	251	226	229	234	236
1995-96	260	277	251	251	256	259
1996-97	285	297	280	275	277	283
1997-98	309	311	302	298	293	302
1998-99	339	345	327	336	336	337
1999-00	353	369	339	355	342	352
2000-01	375	393	359	384	359	371
2001-02*	393	417	376	404	368	389

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 24

महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
**CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR AGRICULTURAL LABOURERS IN
 MAHARASHTRA
 AND ALL INDIA**
 (पायाभूत वर्ष / Base year : 1986-87=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	महाराष्ट्र/Maharashtra		अखिल भारत/All India	
	खाद्यपदार्थ गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (3)	खाद्यपदार्थ गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (5)
भार/Weight	64.86	100.00	69.15	100.00
1996-97	271	256	260	256
1997-98	270	260	264	264
1998-99	309	288	299	293
1999-00	317	299	312	306
2000-01	316	305	303	305
2001-02*	307	303	303	309
डिसेंबर/December, 2000	312	304	298	303
जानेवारी/January, 2001	306	301	293	301
फेब्रुवारी/February, 2001	303	299	291	299
मार्च/March, 2001	301	298	292	300
एप्रिल/April, 2001	296	295	293	301
मे/May, 2001	301	298	296	303
जून/June, 2001	306	302	299	306
जुलै/July, 2001	309	304	303	309
ऑगस्ट/August, 2001	316	309	307	312
सप्टेंबर/September, 2001	310	305	306	311
ऑक्टोबर/October, 2001	312	307	308	313
नोव्हेंबर/November, 2001	309	305	309	313
डिसेंबर/December, 2001	307	304	306	312

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार — श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

Source. — Labour Bureau, Government of India, Simla.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 25

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
ALL INDIA CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

(पायाभूत वर्ष/ Base year : 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month	खाद्यपदार्थ Food	पान, सुपारी, तंबाखू व मादक पदार्थ Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	निवास Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
भार/Weight	57.00	3.15	6.28	8.67	8.54	16.36	100.00
1990-91 ...	199	243	186	185	154	187	193
1991-92 ...	230	280	204	198	169	210	219
1992-93 ...	254	315	220	212	185	233	240
1993-94 ...	272	340	234	224	201	251	258
1994-95 ...	304	368	243	237	227	273	284
1995-96 ...	337	397	260	255	253	294	313
1996-97 ...	369	432	295	280	271	322	342
1997-98 ...	388	479	328	304	286	354	366
1998-99 ...	445	515	353	389	296	386	414
1999-00 ...	446	565	379	437	306	416	428
2000-01 ...	453	592	454	463	315	442	444
2001-02* ...	467	618	475	504	324	460	462
डिसेंबर/December, 2000	453	590	470	461	313	448	446
जानेवारी/January, 2001	449	595	470	479	307	450	445
फेब्रुवारी/February, 2001	445	599	472	479	307	451	443
मार्च/March, 2001	446	609	475	479	314	452	445
एप्रिल/April, 2001	450	613	471	479	322	453	448
मे/May, 2001	455	616	469	479	322	454	451
जून/June, 2001	464	620	470	479	323	456	457
जुलै/July, 2001	468	619	473	517	323	457	463
ऑगस्ट/August, 2001	473	620	474	517	323	459	466
सप्टेंबर/September, 2001	469	619	476	517	325	460	465
ऑक्टोबर/October, 2001	474	618	480	517	325	464	468
नोव्हेंबर/November, 2001	479	618	482	517	326	466	472
डिसेंबर/December, 2001	473	620	483	517	327	471	469

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार.—श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

Source.—Labour Bureau, Government of India, Simla.

T-29

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 26

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे निर्देशांक

ALL INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष / Base year : 1993-94=100)

वर्ष / महिना Year / Month	प्राथमिक वस्तू Primary articles	इंधन, शक्ति, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, power, light and lubricants	वस्तुनिर्माण उत्पादने Manufactured products	सर्व वस्तू All commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
भार/Weight ...	(22.025)	(14.226)	(63.749)	(100.000)
1994-95 ...	115.8	108.9	112.3	112.6
1995-96 ...	125.3	114.5	121.9	121.6
1996-97 ...	135.8	126.4	124.4	127.2
1997-98 ...	139.4	143.8	128.0	132.8
1998-99 ...	156.2	148.5	133.6	140.7
1999-00 ...	158.0	162.0	137.2	145.3
2000-01 ...	162.5	208.1	141.7	155.7
2001-02 (p)* ...	168.7	226.2	144.3	161.3
जानेवारी/January, 2001 ...	161.4	219.6	144.0	158.6
फेब्रुवारी/February, 2001 ...	160.7	223.0	143.6	158.6
मार्च/March, 2001 ...	161.4	222.8	144.2	159.1
एप्रिल/April, 2001 ...	165.1	222.7	144.2	159.9
मे/May, 2001 ...	167.1	222.6	144.1	160.3
जून/June, 2001 ...	169.7	222.5	144.0	160.8
जुलै/July, 2001 ...	168.6	222.3	144.9	161.1
ऑगस्ट/August, 2001 ...	169.4	226.1	144.6	161.7
सप्टेंबर/September, 2001 ...	170.2	226.3	144.3	161.7
ऑक्टोबर/October, 2001 ...	170.8	230.5	144.5	162.5
नोव्हेंबर/November, 2001 ...	170.0	230.6	144.4	162.3
डिसेंबर/December, 2001 (P)...	169.2	230.0	144.3	162.0
जानेवारी/January, 2002 (P) ...	166.4	228.7	144.1	161.0

(P)=अस्थायी/Provisional.

* १० महिन्यांची सरासरी/Average for 10 months

आधार.—आर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली, यांचे कार्यालय.

Source.—Office of the Economic Adviser, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27

महत्त्वाच्या किंमत निर्देशांकांवर आधारित चलन वाढीचे दर
INFLATION RATES BASED ON IMPORTANT PRICE INDICES

वर्ष/महिना Year/Month	चलनवाढीचे दर/ Inflation Rates				
	अखिल भारतीय घाऊक किमतींचा निर्देशांक All India wholesale price index number@	औद्योगिक कामगारांसाठी अखिल भारतीय ग्राहक किमतींचा निर्देशांक All India consumer price index number for industrial workers+	नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतींचा निर्देशांक All India consumer price index number for urban non-manual employees @@	शेतमजुराकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतींचा निर्देशांक All India consumer price index number for agricultural labourers +	ग्रामीण मजुरांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतींचा निर्देशांक All India consumer price index number for rural labourers +
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1990-91	...	11.20	10.96	7.56	...
1991-92	...	13.48	13.45	19.29	...
1992-93	...	9.86	10.53	12.37	...
1993-94	...	7.28	6.93	3.48	...
1994-95	12.58	10.27	9.49	11.94	...
1995-96	7.99	9.96	9.48	10.74	...
1996-97	4.63	9.43	9.27	9.10	...
1997-98	4.38	6.84	6.89	3.39	3.77
1998-99	5.94	13.13	11.30	10.97	10.65
1999-00	3.33	3.42	4.51	4.43	4.33
2000-01	7.13	3.82	5.59	(-) 0.33	0.03
2001-02	4.04** (P)	4.05*	5.32*	0.54*	0.79*
डिसेंबर/December, 2000	8.49	3.48	5.93	(-) 2.57	(-) 1.61
जानेवारी/January, 2001	8.70	3.25	5.92	(-) 1.95	(-) 1.62
फेब्रुवारी/February, 2001	8.33	3.02	5.92	(-) 2.29	(-) 1.95
मार्च/March, 2001	6.42	2.53	5.60	(-) 1.96	(-) 1.63
एप्रिल/April, 2001	5.41	2.28	4.70	(-) 1.95	(-) 1.62
मे/May, 2001	5.60	2.50	4.95	(-) 2.26	(-) 1.61
जून/June, 2001	5.30	3.39	5.46	(-) 1.29	(-) 0.64
जुलै/July, 2001	5.23	4.04	5.68	(-) 0.32	0.00
ऑगस्ट/August, 2001	5.41	5.19	6.22	1.30	1.62
सप्टेंबर/September, 2001	4.52	4.73	5.95	1.63	1.62
ऑक्टोबर/October, 2001	2.91	4.23	4.80	2.62	2.61
नोव्हेंबर/November, 2001	2.59	4.89	5.05	2.29	2.60
डिसेंबर/December, 2001	2.21 (P)	5.16	5.07	2.97	2.61
जानेवारी/January, 2002	1.51 (P)	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.

N.A.=उपलब्ध नाही//Not available. (P)=अस्थायी/Provisional. * ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months. ** १० महिन्यांची सरासरी/Average for 10 months.

टीप.-चलनवाढ दर=मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ.

Note.—Inflation rate= Percentage rise in the index of the current period over that of corresponding period of the previous year.

आधार.—@ आर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली यांचे कार्यालय.

+ श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला. @@ केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Source.—@ Office of Economic Advisor, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi.

+ Labour Bureau, Government of India, Simla. @@ Central Statistical Organisation, New Delhi.

T-31

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 28

महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किंमतींचे गटवार निर्देशांक
Groupwise Consumer Price Index Numbers for Urban Maharashtra

(पायाभूत वर्ष/Base Year 1982=100)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ Food	पान, सुपारी आणि तंबाखू Pan, Supari and Tobacco	इंधन, वीज व दिवाबत्ती Fuel, power and Light	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, Bedding & Footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्व वस्तू All Commo- dities	भाववाढीचा दर Inflation rate	Year/ Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
भार	54.12	2.02	6.67	5.95	31.24	100.00	...	Weight
१९९०-९१	198	245	185	240	208	204	11.20	1990-91
१९९१-९२	236	274	197	270	229	234	15.03	1991-92
१९९२-९३	261	317	210	307	258	261	11.28	1992-93
१९९३-९४	270	357	220	339	283	277	6.09	1993-94
१९९४-९५	296	387	226	378	300	300	8.35	1994-95
१९९५-९६	330	427	232	426	319	327	9.30	1995-96
१९९६-९७	355	465	238	446	333	348	6.27	1996-97
१९९७-९८	371	495	245	473	358	367	5.48	1997-98
१९९८-९९	436	531	269	505	399	417	13.64	1998-99
१९९९-००	424	576	273	512	429	424	1.58	1999-00
२०००-०१	421	594	380	518	454	438	3.31	2000-01
२०००-०१*	423	594	375	517	452	438	3.42	2000-01*
२००१-०२*	431	609	418	538	479	455	3.93	2001-02*
जानेवारी, २००१	414	593	407	525	463	439	3.64	January, 2001
फेब्रुवारी, २००१	411	593	406	525	463	437	3.16	February, 2001
मार्च, २००१	408	599	406	528	464	436	2.43	March, 2001
एप्रिल, २००१	413	610	414	536	474	443	2.50	April, 2001
मे, २००१	418	611	417	536	469	445	3.05	May, 2001
जून, २००१	430	617	420	537	473	453	3.78	June, 2001
जुलै, २००१	435	614	418	537	475	456	4.55	July, 2001
ऑगस्ट, २००१	440	611	418	537	477	460	5.02	August, 2001
सप्टेंबर, २००१	434	604	420	535	481	457	4.75	September, 2001
ऑक्टोबर, २००१	436	602	420	537	483	459	3.80	October, 2001
नोव्हेंबर, २००१	442	604	418	540	484	463	3.90	November, 2001
डिसेंबर, २००१	437	606	418	541	485	460	4.01	December, 2001
जानेवारी, २००२ (अ)	429	609	419	541	486	456	3.96	January, 2002 (P)

* १० महिन्यांची सरासरी / Average for 10 months

(अ) अस्थायी (P) Provisional

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Directorate of Economics & Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतींचे गटवार निर्देशांक
Groupwise Consumer Price Index Numbers for Rural Maharashtra

(पायाभूत वर्ष/Base Year 1982=100)

वर्ष/ महिना (1)	खाद्यपदार्थ Food (2)	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and Light (3)	कापड Clothing (4)	संकीर्ण Miscella- neous (5)	सर्व वस्तू All Commo- dities (6)	भाववाढीचा दर Inflation rate (7)	Year/ Month (1)
भार	61.66	7.92	7.78	22.64	100.00	...	Weight
१९९०-९१	191	204	192	222	199	8.83	1990-91
१९९१-९२	240	225	210	247	238	19.42	1991-92
१९९२-९३	271	239	236	274	266	12.06	1992-93
१९९३-९४	263	245	249	300	269	0.83	1993-94
१९९४-९५	298	253	275	315	297	10.45	1994-95
१९९५-९६	344	273	309	336	334	12.40	1995-96
१९९६-९७	367	289	340	363	358	7.26	1996-97
१९९७-९८	376	311	358	391	373	4.16	1997-98
१९९८-९९	449	328	371	425	428	14.80	1998-99
१९९९-००	445	342	378	468	437	2.07	1999-00
२०००-०१	415	405	380	503	431	(-) 1.22	2000-01
२०००-०१*	418	401	380	501	433	(-) 0.94	2000-01*
२००१-०२*	415	434	383	518	437	1.09	2001-02*
जानेवारी, २००१	404	422	380	514	428	(-) 2.50	January, 2001
फेब्रुवारी, २००१	399	423	381	513	426	(-) 2.59	February, 2001
मार्च, २००१	394	424	380	513	422	(-) 2.65	March, 2001
एप्रिल, २००१	393	425	379	512	422	(-) 3.14	April, 2001
मे, २००१	396	423	378	514	424	(-) 1.71	May, 2001
जून, २००१	408	426	381	515	432	(-) 0.62	June, 2001
जुलै, २००१	414	435	383	517	437	0.74	July, 2001
ऑगस्ट, २००१	422	436	382	520	442	0.79	August, 2001
सप्टेंबर, २००१	421	439	380	518	441	2.05	September, 2001
ऑक्टोबर, २००१	423	442	386	521	444	3.36	October, 2001
नोव्हेंबर, २००१	429	440	383	522	447	3.44	November, 2001
डिसेंबर, २००१	424	433	386	521	444	2.83	December, 2001
जानेवारी, २००२ (अ)	421	439	388	519	442	3.23	January, 2002(P)

* १० महिन्यांची सरासरी / Average for 10 months

(अ) अस्थायी (P) Provisional

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Directorate of Economics & Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 30

महाराष्ट्रातील अधिकृत शिधावाटप / रास्त भाव दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू
**QUANTITY OF RICE AND WHEAT ISSUED TO AUTHORISED RATION/FAIR PRICE SHOPS
 IN MAHARASHTRA**

(परिमाण लाख टनांत / Quantity in lakh tonnes)

वर्ष Year (1)	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			शिधावाटप/ रास्त भावाच्या दुकानांची संख्या* No. of ration/fair price shops*
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Mumbai rationing area (2)	इतर जिल्हे Other districts (3)	एकूण (रकाना २+ रकाना ३) Total (Col. 2+ Col. 3) (4)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Mumbai rationing area (5)	इतर जिल्हे Other districts (6)	एकूण (रकाना ५+ रकाना ६) Total (Col. 5+ Col. 6) (7)	
1991-92	2.74	4.00	6.74	2.70	9.17	12.87	35,437
1992-93	2.84	4.33	7.17	2.26	7.94	10.20	38,776
1993-94	2.61	3.44	6.05	1.23	3.93	5.16	40,439
1994-95	1.18	2.26	3.44	1.48	3.71	5.19	41,272
1995-96	1.30	2.69	3.99	1.36	5.15	6.51	41,287
1996-97	2.33	3.83	6.16	2.26	7.34	9.60	41,879
1997-98 (Total)	1.65	3.97	5.62	1.95	7.57	9.52	42,716
Of which TPDS	1.23	3.23	4.46	1.56	6.49	8.05	...
1998-99 (Total)	1.48	5.27	6.75	1.53	10.14	11.67	43,285
Of which TPDS	0.02	2.40	2.42	0.03	4.17	4.20	...
1999-2000 (Total)	1.28	5.61	6.89	1.33	9.34	10.67	45,827
Of which TPDS	0.02	2.44	2.46	0.02	4.17	4.19	...
2000-01(Total)	0.03	3.91	3.94	0.05	6.59	6.64	46,756
Of which TPDS	0.03	3.77	3.80	0.04	6.38	6.42	...
2001-02(Total upto Dec.,2001)	0.01	3.80	3.81	0.02	6.11	6.13	48,655
Of which TPDS@	0.01	3.67	3.68	0.02	5.94	5.96	...

* ही आकडेवारी कॅलेंडर वर्षासाठी आहे.

* This data pertains to calender year.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 31

भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन
**QUANTITY OF RICE AND WHEAT ALLOTTED BY GOVERNMENT OF INDIA TO
 MAHARASHTRA STATE**

(लाख टनात/Lakh tonnes)

वर्ष Year (1)	तांदूळ Rice (2)	गहू Wheat (3)
1994-95	8.58	9.60
1995-96	8.58	11.00
1996-97	8.58	10.20
1997-98 (Total)	6.18	11.62
Of which TPDS	4.75	9.72
1998-99 (Total)	7.23	11.69
Of which TPDS	2.54	4.72
1999-2000 (Total)	7.63	11.69
Of which TPDS	2.54	4.72
2000-01(Total)	7.91	14.66
Of which TPDS	5.22	9.69
2001-02(Total upto Dec., 2001)	6.84	12.70
Of which TPDS@	4.83	8.97

टिप - अंत्योदय अन्न योजनेची आकडेवारी लक्ष निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत आकडेवारीमध्ये समाविष्ट केलेली आहे.

Note - Figures of Antyodaya Anna Yojana included in Of which TPDS

आधार - अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source. - Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 32

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

(पायाभूत वर्ष/Base year 1993-94 = 100)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	वाव (2)	भार/ Weight (3)	1996-97 (4)	1997-98 (5)	1998-99 (6)	1999-2000 (7)	2000-2001 (8)	Item (2)
I	सर्वसाधारण निर्देशांक	100.00	130.8	139.5	145.2	154.9	162.5	... General Index
II	खाणकाम व दगड खाणकाम	10.47	118.2	126.4	125.4	126.7	131.0	... Mining and quarrying
III	वस्तुनिर्माण	79.36	133.6	142.5	148.8	159.4	167.7	... Manufacturing
	उद्योग गट							Industry groups
1	खाद्य उत्पादने	9.08	134.3	133.8	134.7	140.3	154.4	... Food products
2	पेये, तंबाखू व संबंधित उत्पादने	2.38	132.4	158.1	178.5	192.1	201.2	... Beverages, tobacco and related products
3	सुती वस्त्रोद्योग	5.52	122.7	125.6	115.9	123.7	127.4	... Cotton textiles
4	लोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित धागा वस्त्र	2.26	145.1	172.0	176.8	197.8	208.5	... Wool, silk & man made fibre textiles
5	ताग व इतर वनस्पतीजन्य धागावस्त्र (कापूस सोडून)	0.59	97.8	114.3	106.0	105.0	105.8	... Jute & other veg. fibre textiles (except cotton)
6	कापडाची उत्पादने (परिधान करण्याची वस्त्रे धरून)	2.54	146.3	158.7	153.1	156.1	161.7	... Textile products (including wearing apparels)
7	लाकूड, लाकडाची उत्पादने आणि फर्निचर इ.	2.70	131.9	128.5	121.0	101.4	105.0	... Wood, wood products and furniture etc.
8	कागद आणि कागदाची उत्पादने व मुद्रण, प्रकाशन इ.	2.65	136.9	146.4	169.8	180.5	163.8	... Paper and paper products & printing, publishing etc.
9	चामडे आणि चामड्याची उत्पादने	1.14	107.8	110.2	119.1	135.5	149.8	... Leather & leather products
10	रसायने व रासायनिक उत्पादने (पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने सोडून)	14.00	122.7	140.4	149.7	164.6	177.0	... Chemicals and chemical products (except products of petroleum & coal)
11	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने	5.73	118.4	124.6	138.7	137.2	152.1	... Rubber, plastic, petroleum and coal products
12	अधातू खनिज उत्पादने	4.40	144.5	163.9	177.5	220.8	216.4	... Non-metallic mineral products
13	मूलभूत धातू व मिश्र धातू उद्योग	7.45	139.8	143.5	139.9	146.9	149.2	... Basic metal & alloys industries
14	धातूची उत्पादने व सुटे भाग (यंत्रे व यंत्रसामग्री सोडून)	2.81	110.5	119.2	139.5	137.8	159.0	... Metal products & parts (except machinery & equipments)
15	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री सोडून)	9.57	144.3	152.7	155.0	182.5	197.0	... Machinery & equipment (except transport equipments)
16	परिवहन सामग्री व सुटे भाग	3.98	149.1	152.9	183.6	194.1	190.0	... Transport equipments and parts
17	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	2.56	170.2	168.0	169.7	142.5	153.2	... Other manufacturing industries
IV	विद्युत	10.17	122.0	130.0	138.4	148.5	154.4	... Electricity

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली

Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्वाच्या बाबी

IMPORTANT CHARACTERISTICS OF INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

उद्योग गट	वर्ष Year	स्थिर भांडवल Fixed capital	खेळते भांडवल Working capital	कामगारांचे वेतन Wages to workers	एकूण उत्पादन Total output		वापरलेला माल Material consumed	एकूण निविष्टी Total input	मूल्यवृद्धी Value added		Industry groups
					मूल्य Value	वेरजेशी टक्केवारी Percentage to total			मूल्य Value	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
1) खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	1998-1999	4,553	1,261	605	23,265	15.4	17,133	19,385	3,409	11.1	Food products, beverages and tobacco products
	1999-2000	6,409	1,247	692	26,918	14.5	15,734	22,227	4,027	11.4	
(2) वस्त्रोद्योग आणि परिधान करण्याची. वस्त्रे इ.	1998-1999	7,397	765	818	11,428	7.5	6,634	8,884	1,907	6.2	Textiles, wearing apparels etc.
	1999-2000	7,250	565	883	15,325	8.3	7,519	12,370	2,272	6.4	
(3) चामडे आणि चामड्याची उत्पादने	1998-1999	46	61	9	303	0.2	181	227	68	0.2	Leather and leather products
	1999-2000	30	85	18	580	0.3	394	489	84	0.2	
(4) लाकूड व लाकडाची उत्पादने	1998-1999	77	20	7	189	0.1	131	155	28	0.1	Wood and wood products
	1999-2000	73	34	11	212	0.1	103	178	28	0.1	
(5) कागद आणि कागदाची उत्पादने, प्रकाशन, मुद्रण इ.	1998-1999	2,934	770	185	3,958	2.6	2,211	3,044	667	2.2	Paper and paper products, publishing, printing etc.
	1999-2000	4,851	1,026	193	5,592	3.0	2,945	4,343	891	2.5	
(6) शुद्ध पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक उत्पादने	1998-1999	5,990	1,238	272	17,192	11.4	13,215	14,532	2,244	7.3	Refined petroleum, rubber, plastic products
	1999-2000	6,587	1,869	310	22,666	12.2	16,891	18,647	3,449	9.8	
(7) रसायने व रासायनिक उत्पादने	1998-1999	12,589	5,361	927	31,483	20.8	15,258	20,416	9,970	32.4	Chemicals and chemical products
	1999-2000	13,465	5,056	888	34,662	18.7	15,366	23,520	9,798	27.7	
(8) इतर अधातू खनिज उत्पादने	1998-1999	1,523	459	114	2,080	1.4	824	1,579	375	1.2	Other non-metallic mineral products
	1999-2000	2,252	510	138	2,650	1.4	923	1,883	568	1.6	
(9) मूलभूत धातू, रिसायक्लींग	1998-1999	6,119	6,528	280	10,221	6.7	6,740	8,969	795	2.6	Basic metals, recycling
	1999-2000	8,046	(-231)	303	10,924	5.9	6,772	9,283	966	2.7	

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 33-contd.

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

उद्योग गट	वर्ष Year	स्थिर भांडवल Fixed capital	खेळते भांडवल Working capital	कामगारांचे वेतन Wages to workers	एकूण उत्पादन Total output		वापरलेला माल Material consumed	एकूण निविष्टी Total input	मूल्यवृद्धी Value added		Industry groups
					मूल्य Value	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total			मूल्य Value	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
(10) धातूच्या तयार वस्तू	1998-1999	2,296	964	216	5,022	3.3	2,855	3,701	1,124	3.7	Fabricated metal products
	1999-2000	2,731	893	294	5,458	2.9	3,124	4,268	929	2.6	
(11) यंत्रे व यंत्रसामग्री	1998-1999	8,170	5,465	1,438	25,128	16.6	14,639	18,892	5,343	17.4	Machinery and equipments
	1999-2000	9,376	4,105	988	26,450	14.2	13,153	20,025	5,541	15.7	
(12) वैद्यकीय, अचूक मोजमापनाची व ऑप्टिकल साधने इ.	1998-1999	191	205	38	978	0.7	497	654	305	1.0	Medical, precision and optical instruments etc.
	1999-2000	323	292	77	2,297	1.2	1,252	1,630	622	1.8	
(13) मोटार वाहने, ट्रेलर्स आणि इतर परिवहन सामग्री	1998-1999	6,966	1,954	634	13,148	8.7	7,953	9,356	3,186	10.4	Motor vehicles, trailers and other transport equipments
	1999-2000	8,454	788	719	17,145	9.2	10,221	12,371	3,984	11.3	
(14) फर्निचर	1998-1999	623	1,410	195	6,632	4.4	4,860	5,493	1,048	3.4	Furniture
	1999-2000	618	3,333	230	12,363	6.7	8,365	10,299	1,981	5.6	
(15) इतर	1998-1999	226	222	39	510	0.2	90	214	263	0.8	Others
	1999-2000	220	97	30	2,509	1.4	173	2,274	205	0.6	
एकूण	1998-1999	59,700	26,683	5,777	1,51,537	100.0	93,221	1,15,501	30,732	100.0	Total
	1999-2000	70,686	19,668	5,774	1,85,752	100.0	1,02,936	1,43,808	35,344	100.0	

T-36

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी १९९९-२०००
PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF EMPLOYMENT IN SELECTED INDUSTRY GROUPS IN MAHARASHTRA 1999-2000

रोजगार आकार वर्ग	खाद्य, पेये व तंबाखू यांची उत्पादने Food, beverages, tobacco products	वस्त्रोद्योग आणि परिधान करण्याची वस्त्रे इ. Textiles and wearing apparels etc.	कागद आणि कागदाची उत्पादने, प्रकाशन, मुद्रण इ. Paper and paper products, publishing, printing etc.	रसायने व रासायनिक उत्पादने Chemicals and chemical products	शुद्ध पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक, यांची उत्पादने Refined petroleum, rubber, plastic products	मूलभूत धातु, रिसायक्लींग Basic metals, recycling	धातूच्या तयार वस्तु Fabricated metal products	यंत्रे व यंत्रसामग्री Machinery and equipments	मोटर वाहने, ट्रेलर्स आणि इतर परिवहन सामग्री Motor vehicles, trailers and other transport equipments	सर्व उद्योग All industries	Size class of employment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
२० पेक्षा कमी ..	61.4	42.0	63.7	44.6	65.4	50.6	64.5	51.8	47.5	55.3	.. Below 20
२०-४९ ..	15.1	28.5	22.5	32.9	15.0	25.3	22.7	28.5	23.7	23.8	.. 20-49
५०-९९ ..	11.3	13.8	6.1	9.3	11.6	11.5	5.0	7.0	12.6	9.2	.. 50-99
१००-१९९ ..	4.6	8.7	3.9	8.0	4.7	6.2	4.3	8.2	10.5	6.6	.. 100-199
२००-४९९ ..	3.1	4.3	3.3	3.1	2.4	4.7	2.8	3.0	3.7	3.3	.. 200-499
५०० आणि जास्त	4.5	2.7	0.5	2.1	1.0	1.7	0.8	1.4	2.0	1.8	.. 500 and above
एकूण ..	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	.. Total

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 35

महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची स्थिर भांडवल आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी १९९९-२०००
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF FIXED CAPITAL
 IN SELECTED INDUSTRY GROUPS IN MAHARASHTRA 1999-2000**

स्थिर भांडवल आकार वर्ग	खाद्य, पेये व तंबाखू यांची उत्पादने Food, beverages, tobacco products	वस्त्रोद्योग आणि परिधान करण्याची वस्त्रे इ. Textiles and wearing apparels etc.	कागद आणि कागदाची उत्पादने, प्रकाशन, मुद्रण इ. Paper and paper products, publishing, printing etc.	रसायने व रासायनिक उत्पादने Chemicals and chemical products	शुद्ध पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक, यांची उत्पादने Refined petroleum, rubber, plastic products	मूलभूत धातु, रिसायक्लींग Basic metals, recycling	धातुच्या तयार वस्तु Fabricated metal products	यंत्रे व यंत्रसामग्री Machinery and equipments	मोटार वाहने, ट्रेलर्स आणि इतर परिवहन सामग्री Motor vehicles, trailers and other transport equipments	सर्व उद्योग All industries	Size class of fixed capital
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
२.५ लाखापेक्षा कमी	24.2	29.4	19.6	10.3	14.2	19.9	23.2	9.5	10.0	20.2	Less than 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	8.6	11.2	9.1	3.6	9.9	6.0	15.9	10.8	7.1	9.7	2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख	7.3	7.0	3.5	3.0	7.7	9.8	6.9	11.0	3.1	7.2	5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १०.० लाख	7.1	5.2	5.0	6.2	4.5	3.9	4.3	3.3	4.0	4.7	7.5 lakh to 10.0 lakh
१०.० लाख ते १५.० लाख	8.9	5.8	9.4	8.8	11.4	6.1	8.9	12.6	14.8	9.0	10.0 lakh to 15.0 lakh
१५.० लाख ते २०.० लाख	3.5	5.0	7.3	6.0	5.0	9.1	5.0	5.7	8.0	5.8	15.0 lakh to 20.0 lakh
२०.० लाख ते ५०.० लाख	14.9	12.9	22.0	19.6	19.4	15.4	16.9	18.3	20.2	16.7	20.0 lakh to 50.0 lakh
५०.० लाख ते १ कोटी	6.8	8.0	11.4	12.0	8.7	10.5	6.2	10.6	10.7	9.2	50.0 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	9.4	10.2	5.3	18.3	10.6	14.5	8.0	13.4	13.2	10.9	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	9.3	5.3	7.5	12.3	8.6	4.8	4.8	4.9	8.9	6.6	5 crore and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

F-38

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source. - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांकरिता ढोबळ उद्योग गट समूहानुसार महत्वाची गुणोत्तरे
 Important Ratios for broad groups of industry divisions of Industries in Maharashtra State

ढोबळ उद्योग गट समूह	वर्ष Year	स्थिर भांडवलाचे निव्वळ मूल्यवृद्धीशी गुणोत्तर Fixed capital to net value added ratio	स्थिर भांडवलाचे उत्पादनाशी गुणोत्तर Fixed capital to output ratio	निव्वळ मूल्यवृद्धीचे स्थूल उत्पादनाशी गुणोत्तर Net value added to gross output ratio	उत्पादनाचे निक्विटीशी गुणोत्तर Output to input ratio	वापरलेल्या मालाचे उत्पादनाशी गुणोत्तर Material input to output ratio	Broad groups of Industry divisions
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	1997-98 1998-99 1999-00	1.95 1.34 1.59	0.22 0.20 0.24	0.11 0.15 0.15	1.15 1.20 1.21	0.70 0.74 0.58	Food products, beverages and tobacco products
वस्त्रोद्योग, परिधान करण्याची वस्त्रे इ.	1997-98 1998-99 1999-00	2.48 3.88 3.19	0.41 0.65 0.47	0.17 0.17 0.15	1.25 1.29 1.24	0.52 0.58 0.49	Textiles, wearing apparels, etc.
चामडे आणि चामड्याची उत्पादने, लाकूड, कागदाची उत्पादने, प्रकाशन, मुद्रण, इ.	1997-98 1998-99 1999-00	4.35 4.01 4.94	0.83 0.69 0.78	0.19 0.17 0.16	1.31 1.30 1.28	0.54 0.57 0.54	Leather and leather products, wood, paper products, publishing, printing etc.
शुद्ध पेट्रोलियम, रसायने, रबर, प्लॅस्टिक उत्पादने इ.	1997-98 1998-99 1999-00	1.76 1.52 1.51	0.39 0.38 0.35	0.22 0.25 0.23	1.34 1.39 1.36	0.57 0.58 0.56	Refined petroleum, chemicals, rubber and plastic products etc.
अधातू खनिज उत्पादने, मूलभूत आणि धातूच्या तयार वस्तू	1997-98 1998-99 1999-00	3.45 4.33 5.29	0.56 0.57 0.68	0.16 0.13 0.13	1.25 1.22 1.23	0.54 0.60 0.57	Non-metallic mineral products, basic and fabricated metal products
यंत्रे, परिवहन सामग्री आणि इतर यंत्र सामग्री	1997-98 1998-99 1999-00	1.63 1.77 1.87	0.32 0.40 0.41	0.20 0.22 0.22	1.30 1.35 1.35	0.56 0.59 0.54	Machinery, transport equipments and other equipments
सर्व उद्योग महाराष्ट्र	1997-98 1998-99 1999-00	2.08 1.94 2.00	0.38 0.39 0.38	0.18 0.20 0.19	1.27 1.31 1.29	0.56 0.62 0.55	All Industries Maharashtra
सर्व उद्योग भारत	1997-98 1998-99 1999-00	2.34 2.68 2.61	0.41 0.50 0.45	0.18 0.19 0.17	1.26 1.29 1.27	0.58 0.58 0.58	All Industries India

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 37

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांना वित्तीय संस्थांनी मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य

FINANCIAL ASSISTANCE SANCTIONED AND DISBURSED BY FINANCIAL INSTITUTIONS TO THE INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No.	वित्तीय संस्था	1980-81		1985-86		1990-91		1999-2000		2000-2001 (Provisional)		Financial institutions (2)
		मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(2)
1	भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ मर्यादित	36.52	23.37	83.92	57.03	407.77	251.93	287.50 (14%)	1,104.17 (34%)	298.20 (16%)	288.50 (14%)	Industrial Finance Corporation of India Ltd.
2	आयसीआयसीआय मर्यादित	85.00	52.00	112.00	93.00	1,113.43	379.30	10,828.64 (25%)	6,402.31 (25%)	17,666.50 (32%)	8,996.52 (28%)	ICICI Ltd.
3	*भारतीय औद्योगिक विकास बँक	208.82	188.65	567.84	353.30	1,271.68	700.15	4,877.98 (19%)	3,562.48 (22%)	6,215.46 (22%)	4,217.98 (25%)	* Industrial Development Bank of India
4	भारतीय लघु उद्योग विकास बँक	306.73	227.24	1,036.85 (10%)	820.67 (12%)	640.21 (6%)	627.32 (10%)	Small Industries Development Bank of India
5	भारतीय उद्योग गुंतवणूक बँक मर्या.	0.38	...	14.44	6.24	33.54	25.54	456.44 (20%)	331.10 (23%)	576.59 (27%)	560.27 (33%)	Industrial Investment Bank of India Ltd.
6	महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ	36.85	26.36	67.03	40.65	157.97	94.61	51.63	43.52	68.63	47.12	Maharashtra State Financial Corporation
7	सिकॉम मर्यादित	31.06	23.77	53.87	43.27	85.40	68.87	191.17	150.23	223.41	149.66	SICOM Ltd.
8	युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया	14.02	21.92	235.80	166.46	1,00,6.27	901.58	445.00	245.00	22.00	6.00	Unit Trust of India
9	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	16.05	12.97	54.42	19.71	254.55	110.58	4,041.67 (59%)	2,717.62 (48%)	5,150.65 (47%)	3,919.12 (55%)	Life Insurance Corporation of India
10	भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ	17.20	27.40	30.72	14.05	108.34	52.25	542.00	546.00	276.00	324.00	General Insurance Corporation of India
एकूण		445.90	376.44	1,220.04	793.71	4,745.68	2,812.05	22,758.88	15,923.10	31,137.65	19,136.49	Total

* पुनर्वित्तसहाय्य, हुंडी पुनर्वरणावळ व थेट अर्थसहाय्य मिळून एकूण अर्थसहाय्य./* Aggregate Financial Assistance including refinance, bills financing and direct assistance.

कसातील आकडे एकूण संख्येशी (भारत)महाराष्ट्राची टक्केवारी दर्शवितात.

Figures in brackets indicate percentage of Maharashtra to all India total.

आधार.—ह्या तक्त्यात उल्लेखिलेल्या वित्तीय संस्था./Source.—Financial institutions mentioned in this table.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 38

महाराष्ट्र राज्यातील खनिजांचे उत्पादन
MINERALS PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(उत्पादन हजार टनांत/Quantity in thousand tonnes)
(मूल्य हजार रुपयांत/Value in thousand Rs.)

अनुक्रमांक Sr. No.	खनिज पदार्थ (2)	उत्पादन/मूल्य (3)	1961* (4)	1971* (5)	1976* (6)	1980-81 (7)	1985-86 (8)	1990-91 (9)	1995-96 (10)	1999-2000 (11)	2000-2001 (Provisional) (12)	Quantity/ Value (3)	Minerals (2)
1	क्रोमाईट	(i) उत्पादन	1	3	3	2	2	1	1	Quantity	Chromite
		(ii) मूल्य	108	468	650	539	1,323	929	773	Value	
2	कोळसा	(i) उत्पादन	856	2,085	3,490	5,770	11,569	16,848	22,815	27,698	28,753	Quantity	Coal
		(ii) मूल्य	18,643	74,517	2,07,899	6,68,090	20,27,273	47,24,381	110,96,766	1,94,43,000	2,01,83,456	Value	
3	कच्चे लोखंड	(i) उत्पादन	362	613	757	1,456	1,399	645	172	26	23	Quantity	Iron ore
		(ii) मूल्य	5,099	6,933	12,224	65,657	59,235	38,427	11,427	3,676	3,344	Value	
4	चुनखडी	(i) उत्पादन	55	363	593	715	1,803	5,135	5,980	6,581	6,064	Quantity	Limestone
		(ii) मूल्य	230	3,316	8,029	16,318	61,263	1,96,850	3,67,600	4,93,717	4,04,802	Value	
5	कच्चे मॅंगनीज	(i) उत्पादन	179	218	200	232	235	276	321	353	361	Quantity	Manganese ore
		(ii) मूल्य	20,625	14,784	31,667	55,315	1,58,508	1,61,462	3,67,649	6,01,760	* 6,39,343	Value	
6	केओलिन (नैसर्गिक)	(i) उत्पादन	2	3	4	5	13	3	5	0.5	0.2	Quantity	Kaolin
		(ii) मूल्य	13	16	37	114	305	94	431	61	24	Value	(Natural)
7	बॉक्साईट	(i) उत्पादन	27	302	294	365	399	543	724	903	967	Quantity	Bauxite
		(ii) मूल्य	199	2,052	7,646	13,742	15,969	44,263	1,35,849	1,42,677	1,55,764	Value	
8	मीठ	(i) उत्पादन	384	472	433	540*	375*	229*	224	149	148	Quantity	Salt
9	डोलोमाईट	(i) उत्पादन	6	5	7	27	21	28	36	65	37	Quantity	Dolomite
		(ii) मूल्य	38	53	133	750	1,200	2,667	6,819	9,277	4,886	Value	
10	सिलिका सॅंड	(i) उत्पादन	5	27	67	89	185	197	144	160	165	Quantity	Silica sand
		(ii) मूल्य	34	346	1,628	2,474	7,014	8,717	12,831	18,481	21,160	Value	
11	फ्लोराईट (ग्रेडेड)	(i) उत्पादन	3	3	6	2	Quantity	Fluorite(Graded)
		(ii) मूल्य	2,444	4,161	12,622	3,858	Value	
12	लॅटेराईट	(i) उत्पादन	85	263	256	84	Quantity	Laterite
		(ii) मूल्य	7,603	23,629	33,313	10,829	Value	
13	कायनाईट	(i) उत्पादन	...	5	16	22	12	15	5	-	0.2	Quantity	Kyanite
		(ii) मूल्य	...	1,066	2,981	5,312	3,102	8,529	3,336	-	221	Value	
14	इतर**	(i) उत्पादन	...	4	92	544	1,250	912	442	306	298	Quantity	Others**
		(ii) मूल्य	...	36	1,839	2,717	19,597	19,610	13,333	4,180	4,610	Value	
एकूण मूल्य (१ ते १४)†			44,989	1,03,587	2,74,733	8,31,028	23,53,466	52,15,047	120,45,154	2,07,63,693	2,14,33,070	Total Value (1 to 14)†	
			(100)	(230)	(611)	(1,847)	(5,231)	(11,592)	(26,774)	(46,153)	(47,641)		

T-41

* आकडे कॅलेंडर वर्षाकरिता आहेत/*Figures for calender year.

** चिकणमाती, पायरोफायलाईट, स्फटिक, सिलिमानाईट, शेल, फेलस्पर हे इतर मध्ये अंतर्भूत आहेत.

**Others include minerals like Fireclay, Pyrophyllite, Quartz, Sillimanite, Shale, Felspar.

टीप.—(१) १९६१ चे पायाभूत वर्ष धरून कंसातील आकडे सापेक्ष टक्केवारी दर्शवितात.

(२) † मिठाचे मूल्य एकूण मूल्यात अंतर्भूत केलेले नाही.

आधार.—(१) इंडियन ब्यूरो ऑफ माईन्स, भारत सरकार, नागपूर.

(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मीठाकरिता).

Note.—(1) Figures in the brackets show the percentage relative by taking 1961 as base.

(2) † Value of salt is not included in the total value.

Source.—(1) Indian Bureau of Mines, Government of India, Nagpur.

(2) Assistant Salt Commissioner, Government of India, Mumbai (for salt only).

कृषि गणनांनुसार महाराष्ट्रातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र
**TOTAL NUMBER, AREA AND AVERAGE SIZE OF OPERATIONAL HOLDINGS IN
 MAHARASHTRA ACCORDING TO AGRICULTURAL CENSUSES**

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	आकारवर्ग (हेक्टर) Size class (Hectare) (2)	वहिती खातेदारांची संख्या Number of operational holdings (शंभरात/In hundred)				वहितीचे एकूण क्षेत्र (शंभर हेक्टरसमूध्ये) Area of operational holdings (In hundred hectares)				वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर) Average size of holdings (hectare)			
		1970-71	1980-81	1985-86	1990-91	1970-71	1980-81	1985-86	1990-91	1970-71	1980-81	1985-86	1990-91
		(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
1	Below 0.5 हून कमी ...	6,834	9,914	12,754	16,672	1,634	2,630	3,191	4,119	0.24	0.27	0.25	0.25
2	0.5—1.0 ...	5,585	9,345	12,126	16,075	4,142	7,103	9,125	12,057	0.74	0.76	0.75	0.75
3	1.0—2.0 ...	8,783	15,409	21,036	27,276	12,842	23,337	31,346	39,833	1.46	1.51	1.49	1.46
4	2.0—3.0 ...	6,266	10,275	12,474	13,969	15,386	25,363	30,582	33,689	2.46	2.47	2.45	2.41
5	3.0—4.0 ...	4,606	6,583	7,096	7,289	15,920	22,815	24,622	25,108	3.46	3.47	3.47	3.44
6	4.0—5.0 ...	3,576	4,601	4,672	4,469	15,961	20,556	20,822	19,864	4.46	4.47	4.46	4.44
7	5.0—10.0 ...	8,715	9,316	8,496	7,241	61,213	63,937	57,800	48,700	7.02	6.86	6.80	6.73
8	10.0—20.0 ...	4,180	2,819	2,102	1,530	56,302	37,213	27,594	19,749	13.47	13.20	13.13	12.91
9	20.0 व त्याहून अधिक/ and above ...	961	363	257	176	28,394	10,662	8,440	6,129	29.55	29.37	32.84	34.82
	एकूण/Total ...	49,506	68,625	81,013	94,697	2,11,794	2,13,616	2,13,522	2,09,248	4.28	3.11	2.64	2.21

आधार — कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source — Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 40

महाराष्ट्रातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी

LAND UTILISATION STATISTICS OF MAHARASHTRA

(क्षेत्र शंभर हेक्टरमध्ये/Area in hundred hectares)

वर्ष Year	भौगोलिक क्षेत्र Geographical area	वनांखालील क्षेत्र Area under forests	मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र Land not available for cultivation		मशागत न केलेले इतर क्षेत्र Other uncultivated land			पडीत जमिनी Fallow lands		पिकांखालील क्षेत्र Cropped Area		पिकांखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	
			नापीक व मशागतीस अयोग्य जमीन Barren and uncultivable land	बिगर-शेती वा वापराखाली आणलेली जमीन Land put to non-agricultural uses	मशागत-योग्य पडीत जमीन Culturable waste land	कायमची कुरणे व चराऊ कुरणे Permanent pastures and grazing land	किरकोळ झाडे, झुडुपे यांच्या समूहां-खालील क्षेत्र Land under miscellaneous tree crops and groves	चालू पड Current fallows	इतर पड Other fallows	निव्वळ पेरणी क्षेत्र Net area sown	दुसोटा/ तिसोटाक्षेत्र Area sown more than once		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	
1986-87	...	3,07,583	53,498	16,791	11,524	10,439	13,670	1,958	9,091	10,574	1,80,038	23,202	2,03,240
1987-88	...	3,07,583	53,050	16,216	11,791	9,455	12,707	1,894	9,890	11,191	1,81,389	28,034	2,09,423
1988-89	...	3,07,583	52,293	16,347	11,820	10,089	11,345	2,471	9,725	11,306	1,82,187	32,671	2,14,858
1989-90	...	3,07,583	51,259	16,138	10,921	9,839	11,120	2,965	8,811	10,901	1,85,629	31,048	2,16,677
1990-91	...	3,07,583	51,279	16,217	10,910	9,659	11,248	3,009	8,983	10,631	1,85,647	32,947	2,18,594
1991-92	...	3,07,583	51,341	16,354	11,656	9,666	11,377	2,832	14,155	11,254	1,78,948	22,386	2,01,334
1992-93	...	3,07,583	51,447	15,906	11,866	9,479	11,803	2,874	13,064	10,941	1,80,203	31,683	2,11,886
1993-94	...	3,07,583	51,460	15,624	12,811	9,430	11,726	2,728	9,785	12,138	1,81,881	32,209	2,14,090
1994-95	...	3,07,583	51,471	15,423	13,170	9,475	11,733	2,795	9,118	13,868	1,80,530	33,046	2,13,576
1995-96	...	3,07,583	51,480	15,435	13,486	9,596	11,663	2,921	10,724	12,478	1,79,800	35,240	2,15,040
1996-97	...	3,07,583	51,486	15,435	13,501	9,577	11,737	3,080	10,278	14,006	1,78,483	39,876	2,18,359
1997-98	...	3,07,583	53,662	17,029	12,377	8,845	13,468	2,228	11,056	11,307	1,77,611	39,789	2,17,400
1998-99	...	3,07,583	53,655	17,015	12,387	8,882	13,405	2,219	11,319	11,385	1,77,316	44,231	2,21,547
1999-00	...	3,07,583	53,651	16,979	12,448	8,894	13,405	2,241	11,540	11,513	1,76,912	46,600	2,23,512
2000-01	...	3,07,583	53,058	16,957	13,010	9,029	13,410	2,256	11,886	11,613	1,76,364	46,194	2,22,558

टीप - १९९७-९८ ते २०००-२००१चे आकडे अस्थायी आहेत.

Note - The figures from 1997-98 to 2000-2001 are provisional.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 41

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन

AREA UNDER PRINCIPAL CROPS, PRODUCTION AND YIELD PER HECTARE IN MAHARASHTRA STATE

अन्नधान्ये
Foodgrains

(क्षेत्र हजार हेक्टर्समध्ये/Area in thousand hectares, उत्पादन शंभर टनांमध्ये/Production in hundred tonnes,
दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/Yield per hectare in kilogram)

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			ज्वारी/Jowar			
		क्षेत्र Area (3)	उत्पादन Production (4)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (5)	क्षेत्र Area (6)	उत्पादन Production (7)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (8)	क्षेत्र Area (9)	उत्पादन Production (10)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (11)	
1	1960-61	...	1,300	13,692	1,054	907	4,011	442	6,284	42,235	672
2	1965-66	...	1,321	8,843	669	833	2,800	336	6,057	22,948	379
3	1970-71	...	1,352	16,622	1,229	812	4,403	542	5,703	15,574	273
4	1975-76	...	1,416	22,858	1,615	1,169	11,991	1,026	6,064	34,662	572
5	1980-81	...	1,459	23,147	1,587	1,063	8,862	834	6,469	44,085	681
6	1985-86	...	1,536	21,605	1,406	888	6,515	734	6,628	39,178	591
7	1990-91	...	1,597	23,436	1,467	867	9,093	1,049	6,300	59,292	941
8	1995-96	...	1,552	26,592	1,713	770	9,772	1,270	5,658	51,996	919
9	1999-00	...	1,520	25,588	1,683	1,049	14,361	1,369	5,191	46,926	904
10	2000-01	...	1,511	19,302	1,277	754	9,476	1,256	5,094	39,878	783

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	बाजरी/Bajri			सर्व तृणधान्ये/All cereals			तूर/Tur			
		क्षेत्र Area (12)	उत्पादन Production (13)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (14)	क्षेत्र Area (15)	उत्पादन Production (16)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (17)	क्षेत्र Area (18)	उत्पादन Production (19)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (20)	
1	1960-61	...	1,635	4,886	299	10,606	67,550	637	530	4,683	883
2	1965-66	...	1,828	3,698	202	10,512	40,374	384	564	2,480	440
3	1970-71	...	2,039	8,241	404	10,320	47,367	459	627	2,711	432
4	1975-76	...	1,808	5,600	310	10,931	78,687	720	676	4,078	604
5	1980-81	...	1,534	6,966	454	10,976	86,465	788	644	3,186	495
6	1985-86	...	1,717	4,198	245	11,209	75,540	674	758	4,541	599
7	1990-91	...	1,940	11,149	575	11,136	1,07,401	964	1,004	4,185	417
8	1995-96	...	1,732	9,718	561	10,120	1,02,818	1,016	1,039	6,055	583
9	1999-00	...	1,736	11,340	653	10,036	1,04,904	1,045	1,041	8,681	834
10	2000-01	...	1,800	10,872	604	9,825	84,970	865	1,096	6,603	602

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	हरभरा/Gram			सर्व कडधान्ये/All pulses			सर्व अन्नधान्ये/All foodgrains			
		क्षेत्र Area (21)	उत्पादन Production (22)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (23)	क्षेत्र Area (24)	उत्पादन Production (25)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (26)	क्षेत्र Area (27)	उत्पादन Production (28)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (29)	
1	1960-61	...	402	1,341	334	2,349	9,889	421	12,955	77,439	598
2	1965-66	...	312	790	252	2,330	6,574	282	12,842	46,948	366
3	1970-71	...	310	866	281	2,566	6,770	264	12,886	54,137	420
4	1975-76	...	446	1,805	404	2,914	11,675	401	13,845	90,362	653
5	1980-81	...	410	1,372	335	2,715	8,252	304	13,691	94,717	692
6	1985-86	...	501	1,606	320	2,840	11,575	408	14,049	87,115	620
7	1990-91	...	668	3,548	532	3,257	14,409	442	14,393	1,21,810	846
8	1995-96	...	733	3,857	526	3,361	16,730	498	13,481	1,19,548	887
9	1999-00	...	933	6,000	643	3,606	22,086	613	13,642	1,26,990	931
10	2000-01	...	676	3,508	519	3,557	16,369	460	13,382	1,01,339	757

(पुढे चालू/contd.)

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 41 —concl'd.

नगदी पिके

Cash crops

(क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये/Area in thousand hectares,

उत्पादन शंभर टनांमध्ये/Production in hundred tonnes,

दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/Yield per hectare in kilogram)

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	कापूस (रुई)/Cotton (lint)			भुईमूग/Groundnut			
		क्षेत्र Area (30)	उत्पादन Production (31)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (32)	क्षेत्र Area (33)	उत्पादन Production (34)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (35)	
1	1960-61	...	2,500	2,843	114	1,083	7,999	739
2	1965-66	...	2,716	1,787	66	1,117	4,731	423
3	1970-71	...	2,750	824	30	904	5,863	649
4	1975-76	...	2,307	1,326	58	854	6,925	811
5	1980-81	...	2,550	2,081	82	665	4,507	678
6	1985-86	...	2,709	3,372	125	670	4,906	732
7	1990-91	...	2,721	3,188	117	864	9,788	1,132
8	1995-96	...	3,078	4,781	155	590	6,424	1,089
9	1999-2000	...	3,254	5,269	162	540	5,721	1,059
10	2000-2001	...	3,077	3,064	100	458	4,575	1,000

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	ऊस/Sugarcane			तंबाखू/Tobacco				
		तोडणी क्षेत्र Harvested area (36A)	क्षेत्र Area (36)	उत्पादन Production (37)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (38)	क्षेत्र Area (39)	उत्पादन Production (40)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (41)	
1	1960-61	...	155	155	1,04,040	66,924	25	123	480
2	1965-66	...	133	171	1,00,800	75,996	13	64	461
3	1970-71	...	167	204	1,44,333	86,531	12	52	448
4	1975-76	...	228	268	2,05,444	89,988	11	49	441
5	1980-81	...	258	319	2,37,063	91,742	12	77	648
6	1985-86	...	265	355	2,32,682	87,771	10	79	775
7	1990-91	...	442	536	3,81,544	86,400	8	79	1,039
8	1995-96	...	527	657	4,41,944	83,800	5	52	1,040
9	1999-00	...	590	686	5,31,404	90,053	9	110	1,196
10	2000-01	...	595	687	5,02,216	84,364	8	93	1,148

टीप —(१) १९९८-९९ ते २०००-२००१ चे आकडे अस्थायी आहेत.

(२) कापसाचे उत्पादन रुईमध्ये आहे.

आधार --कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Note —(1) The figures for 1998-99 to 2000-2001 are provisional.

(2) Production of cotton is in lint.

Source —Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

विविध स्रोतांनुसार महाराष्ट्र राज्यातील सिंचित क्षेत्र
AREA IRRIGATED BY VARIOUS SOURCES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार हेक्टरमध्ये/In thousand hectares)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	सिंचित क्षेत्र/Area irrigated				ओलिताखालील पिकांची सघनता Intensity of irrigated cropping	सिंचन विहिरींची संख्या (हजारात) No. of irrigation wells (In thousand)	दर विहिरीमागे सिंचित निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये) Net area irrigated per well (In hect)	पिकांखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	एकूण सिंचित क्षेत्राची पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
		विहिरी Wells	इतर साधने Other sources	निव्वळ क्षेत्र Net area	एकूण क्षेत्र Gross area					
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	1960-61	595	477	1,072	1,220	138	542	1.10	18,823	6.48
2	1965-66	711	496	1,206	1,388	151	611	1.16	18,972	7.32
3	1970-71	768	579	1,347	1,570	166	694	1.11	18,737	8.38
4	1975-76	1,084	717	1,802	2,171	120	779	1.39	19,664	11.04
5	1980-81	1,055	780	1,835	2,415	132	826	1.28	19,642	12.30
6	1985-86	1,162	787	1,949	2,420	124	914	1.27	20,569	11.77
7	1990-91	1,672	999	2,671	3,319	124	1,017	1.64	21,859	15.18
8	1992-93	1,737	943	2,680	3,261	122	1,144	1.52	21,189	15.39
9	1993-94	1,571	996	2,567	3,149	123	1,164	1.35	21,409	14.71
10	1994-95	1,760	1,017	2,778	3,377	122	1,197	1.47	21,358	15.81
11	1995-96	1,870	1,010	2,880	3,550	123	1,229	1.52	21,504	16.51
12	1996-97	2,059	1,028	3,087	3,769	122	1,243	1.66	21,836	17.30
13	1997-98	1,897	1,038	2,935	3,618	123	N.A.	N.A.	21,740	16.64
14	1998-99	1,904	1,042	2,946	3,630	123	N.A.	N.A.	22,155	16.38
15	1999-00	1,400	1,168	2,568	3,374	131	N.A.	N.A.	21,897	15.41
16	2000-01	1,912	1,047	2,959	3,647	123	N.A.	N.A.	22,256	16.39

T-46

टीप --- (१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

(२) स्तंभ क्र. ७ मध्ये (स्तंभ क्र. ६ + स्तंभ क्र. ५) × १०० हे सूत्र वापरून सघनता काढली आहे.

(३) १९९७-९८ ते २०००-०१ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

आधार --- कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

N. A.=उपलब्ध नाही/Not available

Note --- (1) Details may not add up to the totals due to rounding.

(2) Intensity under col-No. 7 is worked out by using the formula (Col. No. 6 ÷ Col. No. 5) × 100.

(3) Figures for the years 1997-98 to 2000-01 are provisional.

Source --- Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक

CROPWISE INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(त्रैवर्षीय सरासरी - पाया : १९७९-८२=१००/Triennial average - Base : 1979-82=100)

गट/पिके (1)	भार Weight (2)	1982-83 (3)	1986-87 (4)	1990-91 (5)	1991-92 (6)	1992-93 (7)	1993-94 (8)	1994-95 (9)	1995-96 (10)	1996-97 (11)	1997-98 (12)	1998-99 (13)	1999-00 (14)	2000-01 (15)	Groups/Crops (1)
१. अन्नधान्ये-															1. Foodgrains—
(अ) तृणधान्ये—															(a) Cereals—
(१) तांदूळ ..	9.49	87.4	79.8	106.1	95.6	108.5	113.9	109.0	120.4	118.4	108.4	111.7	115.9	88.1	.. (i) Rice
(२) गहू ..	5.92	80.6	58.4	93.9	64.8	82.7	108.8	118.8	100.9	120.5	69.3	135.2	148.3	97.9	.. (ii) Wheat
(३) ज्वारी ..	22.16	95.5	63.4	121.1	69.0	137.3	121.8	95.9	106.1	127.4	77.2	91.5	95.8	81.4	.. (iii) Jowar
(४) बाजरी ..	3.08	64.2	64.6	154.3	124.4	248.0	167.4	153.3	134.5	253.5	154.9	206.6	157.0	150.5	.. (iv) Bajri
(५) बाली ..	0.02	37.7	56.6	17.0	7.6	15.1	9.4	24.5	1.9	22.6	26.4	22.6	20.7	13.2	.. (v) Barley
(६) मका ..	0.46	36.9	63.4	105.2	86.7	235.7	295.9	274.3	223.8	421.3	249.7	423.6	362.7	253.8	.. (vi) Maize
(७) नाचणी ..	0.85	92.0	70.5	98.4	87.3	96.6	81.9	80.6	72.1	72.1	69.4	75.2	79.4	61.0	.. (vii) Ragi
(८) कोदरा ..	0.05	73.7	61.9	66.6	46.6	61.3	56.0	48.9	32.4	47.7	51.3	47.7	47.7	43.6	.. (viii) Kodra
(९) इतर तृणधान्ये ..	0.19	76.7	83.7	150.8	124.4	135.5	95.6	83.9	75.7	53.1	76.9	134.8	91.8	162.5	.. (ix) Other cereals
एकूण--तृणधान्ये ..	42.22	88.5	66.7	115.7	79.2	131.3	122.4	107.7	111.0	135.2	90.4	114.0	114.6	92.0	.. Total—Cereals
(ब) कडधान्ये—															(b) Pulses—
(१) हरभरा ..	1.47	78.4	80.5	215.8	125.4	183.3	290.4	277.6	234.6	303.1	176.9	341.7	364.9	213.5	.. (i) Gram
(२) तूर ..	5.45	96.1	90.6	105.2	90.6	148.4	185.2	128.7	152.2	178.2	89.2	203.3	218.2	165.9	.. (ii) Tur
(३) इतर कडधान्ये ..	3.52	112.5	110.3	160.0	91.3	228.6	236.0	171.1	163.4	198.8	130.7	212.5	177.5	42.4	.. (iii) Other pulses
एकूण--कडधान्ये ..	10.44	99.2	95.8	139.2	95.7	180.3	217.1	163.9	167.6	202.7	115.6	225.9	225.1	130.9	.. Total—Pulses
एकूण--अन्नधान्ये ..	52.66	90.6	72.5	120.4	82.5	141.1	141.2	118.8	122.2	148.6	95.4	136.2	136.5	99.7	.. Total-Foodgrains
२. अन्नधान्येतर															2. Non-Foodgrains
(अ) गळिताची धान्ये—															(a) Oil Seeds—
(१) भुईमूग ..	7.23	71.4	72.4	158.9	87.6	123.1	123.5	103.2	104.3	122.7	91.8	108.3	93.2	74.3	.. (i) Groundnut
(२) तीळ ..	0.57	94.2	141.0	223.7	175.2	303.8	232.3	161.6	162.2	152.8	110.4	133.7	115.7	170.8	.. (ii) Sesamum
(३) मोहरी, राई आणि जवस	0.78	73.4	66.0	86.5	43.5	55.5	71.2	71.1	73.3	77.2	28.6	50.6	53.0	30.5	.. (iii) Rape, mustard and linseed
(४) एरंडी ..	0.01	25.0	83.3	166.7	166.7	166.7	183.3	166.7	58.3	225.0	166.7	241.7	233.3	333.3	.. (iv) Castor seed
(५) सूर्यफूल ..	0.57	76.8	170.8	609.8	231.9	473.6	703.3	573.3	643.6	648.4	282.9	394.4	422.4	351.7	.. (v) Sunflower
एकूण--गळिताची धान्ये ..	9.16	73.3	82.3	184.8	98.4	121.0	162.0	133.4	138.8	153.5	99.6	122.9	111.8	94.1	.. Total-Oil seeds

(पुढे चालू/contd.)

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 43—concl'd.

गट/पिके (1)	भार Weight (2)	1982-83 (3)	1986-87 (4)	1990-91 (5)	1991-92 (6)	1992-93 (7)	1993-94 (8)	1994-95 (9)	1995-96 (10)	1996-97 (11)	1997-98 (12)	1998-99* (13)	1999-00 (14)	2000-01 (15)	Groups/Crops (1)
(ब) तंतू पिके—															(b) Fibres—
(१) कापूस ..	9.89	110.4	61.9	128.6	79.3	129.6	180.1	162.5	192.8	215.5	120.2	179.5	212.5	123.5	.. (i) Cotton
(२) मेस्ता ..	0.04	44.5	44.0	38.0	33.9	56.8	39.0	39.3	26.7	43.3	43.1	40.7	42.4	36.5	.. (ii) Mesta
एकूण—तंतू पिके ..	9.93	110.1	61.9	128.2	79.1	129.3	179.5	162.0	192.1	214.8	119.9	179.0	211.8	123.2	.. Total—Fibres
(क) संकीर्ण—															1. Miscellaneous—
(१) ऊस ..	25.97	114.3	99.6	158.2	151.2	129.1	119.5	183.8	183.3	173.3	158.3	195.5	220.4	186.9	.. (i) Sugarcane
(२) तंबाखू ..	0.14	68.3	142.6	117.3	75.7	175.3	166.3	179.7	77.2	160.4	203.5	114.4	163.4	138.1	.. (ii) Tobacco
(३) बटाटा ..	0.22	84.2	110.8	120.9	120.6	118.9	115.2	113.7	107.4	122.6	121.7	122.9	120.1	87.1	.. (iii) Potato
(४) मिरची ..	1.92	107.1	82.6	102.2	77.0	102.7	89.9	87.6	83.0	80.5	82.1	77.9	79.7	82.0	.. (iv) Chilli
एकूण—संकीर्ण पिके ..	28.25	113.3	98.7	153.9	145.5	127.4	117.7	176.7	175.3	166.6	153.1	186.6	209.7	178.7	.. Total - Miscella- neous
एकूण—अन्नधान्येतर ..	47.34	104.9	87.8	154.5	122.5	126.6	139.2	165.3	171.8	174.2	135.7	172.7	191.2	150.7	.. Total—Non- Foodgrains
सर्व पिके ..	100.00	97.4	79.7	136.5	101.4	134.2	140.3	140.8	145.7	160.7	114.5	153.4	162.4	123.9	.. All Crops

टीप — १९९६-९७ ते २०००-२००१ चे निर्देशांक अस्थायी आहेत.

Note — Index numbers for 1996-97 to 2000-2001 are provisional.

आधार — कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source — Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

LIVESTOCK AND POULTRY IN MAHARASHTRA STATE

(हजागत/In thousand)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	गाई-वेल Cattle	म्हशी-गेडे Buffaloes	मेंढ्या आणि शळ्या Sheep and goats	इतर* पशुधन Other* live stock	एकूण पशुधन Total live stock	दर		एकूण कोंबड्या Total poultry	
							शंभर हेक्टर चगाई क्षेत्रामागे शळ्या, मेंढ्या (संख्या) Sheep and goats per hundred hectares of grazing and pasture land (No.)	पिकांखालील दर शंभर हेक्टर निव्वळ क्षेत्रामागे (संख्या) पशुधन Live- stock per hundred hectares of net area cropped (No.)		दर लाख लोकसंख्ये- मागे पशुधन No. of Live- stock per lakh of population
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	1961	15,328	3,087	7,273	360	26,048	512	144	66	10,578
2	1966	14,729	3,042	7,326	352	25,449	522	140	57	9,902
3	1972	14,705	3,301	8,038	317	26,361	491	164	52	12,217
4	1978	15,218	3,899	10,199	326	29,642	650	162	51	18,791
5	1982	16,162	3,972	10,376	410	30,919	673	175	48	19,845
6	1987	16,983	4,755	12,068	448	34,255	950	189	48	24,839
7	1992	17,441	5,447	13,015	489	36,393	940	202	45	32,187
8	1997**	17,949	6,484	14,716	645	39,793	1,084	223	50	34,984

* 'इतर पशुधन' या वाचीमध्ये डुकरे, घोडे व शिगरे, खेचरे, उंट, गाढवे आणि ससे यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

* 'Other livestock' includes pigs, horses and ponies, mules, camels, donkeys and rabbits.

** १९९७ ची आकडेवारी अस्थायी स्वरूपाची आहे.

**Figures for 1997 are provisional.

टीप - आकडे संक्षिप्तता दिल्याने वेगळा जुळतीलच असे नाही.

Note — Details may not add up to totals due to rounding.

आधार - पशुधन गणना

Source — Livestock Census

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 45

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्था (ठळक वैशिष्ट्ये)

CO-OPERATIVE SOCIETIES IN MAHARASHTRA STATE (Salient Features)

वाव (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1990-91 (8)	1995-96 (9)	1999-00 (10)	2000-01 (11)	Item (1)	
I. सहकारी संस्थांची संख्या—												
											<i>Number of co-operative societies—</i>	
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विगर-कृषि पत संस्था	39	29	29	30	31	34	34	34	34	34	34	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था*	21,400	20,861	20,420	20,130	18,577	18,458	19,565	20,137	20,529	20,551	20,551	Primary Agricultural credit societies*
(3) विगर कृषि पत संस्था	1,630	2,255	2,964	3,863	5,474	7,112	11,291	17,671	21,055	22,014	22,014	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	344	419	410	400	423	655	931	1,044	1,059	1,115	1,115	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	4,306	6,506	6,810	9,553	14,327	21,148	28,954	37,380	38,513	39,070	39,070	Productive enterprises @
(6) इतर	3,846	7,337	11,964	15,683	21,915	31,883	43,845	62,823	71,555	75,232	75,232	Others @
एकूण	31,565	37,407	42,597	49,659	60,747	79,290	1,04,620	1,39,089	1,52,745	1,58,016	1,58,016	Total
II. सभासदांची संख्या (हजारामध्ये)—												
											<i>Number of members (In thousand)—</i>	
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विगर-कृषि पत संस्था **	76	67	70	951	1,014	1,065	1,485	1,305	1,307	1,308	1,308	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions**
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	2,170	3,360	3,794	4,447	5,416	6,327	7,942	8,936	9,915	10,205	10,205	Primary Agricultural credit societies
(3) विगर कृषि पत संस्था	1,087	1,779	2,438	3,143	3,759	6,169	9,302	14,488	17,632	18,558	18,558	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	141	219	282	351	471	624	745	888	824	832	832	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	323	622	959	1,396	2,124	3,037	3,974	5,246	5,906	5,963	5,963	Productive enterprises
(6) इतर	394	739	1,038	1,341	1,999	2,919	3,455	4,907	5,717	5,806	5,806	Others
एकूण	4,191	6,786	8,581	11,629	14,783	20,141	26,903	35,770	41,301	42,672	42,672	Total
III. खेळते भांडवल (लाख रुपये)—												
											<i>Working capital (In lakh Rs.)—</i>	
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विगर-कृषि पत संस्था	11,907	29,331	61,317	1,10,409	1,83,052	3,99,218	8,80,554	17,83,481	34,23,162	36,17,913	36,17,913	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	5,812	17,500	34,329	31,549	52,746	89,328	1,85,100	3,29,138	5,75,303	6,50,881	6,50,881	Primary Agricultural credit societies
(3) विगर कृषि पत संस्था	4,593	8,031	16,806	34,405	1,20,881	3,15,985	7,50,784	15,95,438	34,00,686	38,03,962	38,03,962	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	592	2,683	3,910	13,551	18,822	26,149	33,960	54,010	3,09,481	1,48,908	1,48,908	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	4,132	8,764	21,920	60,203	1,02,945	1,74,142	4,58,810	7,78,192	9,84,411	9,94,255	9,94,255	Productive enterprises
(6) इतर	2,060	4,866	10,749	28,728	42,591	79,915	1,19,137	5,03,676	5,71,581	5,77,296	5,77,296	Others
एकूण	29,096	71,175	1,49,031	2,78,845	5,21,037	10,84,737	24,28,345	50,43,935	92,64,624	97,93,215	97,93,215	Total

T-50

* यात प्राथमिक कृषि पत संस्था, प्राथमिक भू विकास बँका आणि धान्य बँका यांचा १९७०-७१ पर्यंत समावेश आहे.

*Includes primary agricultural credit societies, primary land development banks and grain banks upto 1970-71

** नाममात्र सभासद वगळून/Excludes Nominal Members.

@ १९९५-९६ या वर्षापासून उपरोक्त संस्थांचा समावेश 'उत्पादक' ऐवजी 'इतर' या प्रकारात करण्यात आला आहे.

@ Lift Irrigation societies are classified in 'others' category instead of 'productive' category since 1995-96.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 45—contd.

वाव	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91	1995-96	1999-00	2000-01	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
IV. दिलेले कर्ज (लाख रुपये)—											<i>Advances (In lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विगर कृषि पत संस्था	17,538	43,221	75,103	1,90,954	1,52,751	2,80,348	9,08,475	16,97,396	31,77,250	27,22,765	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	4,256	9,130	13,296	17,009	24,999	41,892	79,966	1,51,027	3,02,653	3,17,786	Primary Agricultural credit societies
(3) विगर कृषि पत संस्था	4,703	8,550	20,443	35,557	1,12,948	3,47,448	5,17,816	12,00,097	24,23,424	27,52,156	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	347	753	327	510	349	585	845	1,564	1,353	1,419	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	71	249	328	459	1,208	1,077	1,678	5,844	7,748	7,826	Productive enterprises
(6) इतर	84	263	374	445	1,218	5,289	6,029	17,540	20,789	20,997	Others
एकूण	26,999	62,166	1,09,871	2,44,934	2,93,473	6,76,639	15,14,809	30,73,468	59,33,217	58,22,949	Total
V. येणे कर्ज (लाख रुपये)—											<i>Outstanding loans (In lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विगर कृषि पत संस्था	8,714	23,386	47,803	71,563	1,13,677	2,47,693	5,88,901	11,00,931	19,05,524	23,20,567	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	4,788	14,328	28,410	22,977	38,367	64,417	1,31,021	2,31,023	4,18,090	4,75,670	Primary Agricultural credit societies
(3) विगर कृषि पत संस्था	3,185	5,806	10,506	19,478	73,089	1,85,402	4,59,440	9,43,857	20,82,901	21,03,730	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	80	235	182	293	387	489	935	1,032	2,460	2,485	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	57	382	607	1,423	3,033	4,376	6,884	16,994	30,138	30,439	Productive enterprises
(6) इतर	218	597	785	1,370	2,523	10,870	19,101	39,181	2,70,341	2,73,044	Others
एकूण	17,042	44,734	88,293	1,17,104	2,31,076	5,13,247	12,06,282	23,33,018	47,09,454	52,05,935	Total
VI. उलाढाल-तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (लाख रुपये)—											<i>Turnover—Value of produced goods sold (In lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विगर कृषि पत संस्था	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	1,005	1,730	5,097	8,209	14,623	19,458	23,948	47,052	83,592	84,428	Primary Agricultural credit societies
(3) विगर कृषि पत संस्था	247	258	306	455	977	1,793	..	6,802	3,922	3,961	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	4,761	14,501	21,389	73,765	97,923	1,22,259	2,60,247	2,64,689	5,22,210	5,17,081	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	3,601	7,250	19,433	52,001	1,03,134	1,95,400	3,46,703	6,82,402	8,18,203	8,26,385	Productive enterprises
(6) इतर	1,117	4,549	6,914	14,123	18,684	27,756	33,008	1,34,963	1,37,409	1,39,470	Others
एकूण	10,731	28,288	53,139	1,48,553	2,35,341	3,66,666	6,63,906	11,35,908	15,65,336	15,71,325	Total

टीप—(१) २०००-२००१ ची आकडेवाची अस्थायी आहे. (२) १९९०-९१ पर्यंतची आकडेवाची जून अखेर असून १९९५-९६ पासून मार्च अखेरपर्यंतची आहे.

Note.—(1) Figures for 2000-2001 are provisional. (2) Figures upto 1990-91 are at the end of June and from 1995-96 onwards are at the end of March.

आधार.—सहकार आयुक्त व निबंधक, सहकारी संस्था, महागाष्ट शासन, पुणे.

Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Government of Maharashtra, Pune.

ELECTRICITY SUPPLY IN MAHARASHTRA STATE

बाब (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1990-91 (8)	1999-00 (9)	2000-01 (10)	Item (1)
अ. स्थापित क्षमता										
(मेगॅवॅट)–										
A. Installed capacity										
(Mega Watt)–										
A-1 Installed Capacity in the State										
अ-१ राज्यातील स्थापित क्षमता–										
(1) औष्णिक	443	653	1,051	1,401	2,771	4,890	6,462	7,655	8,075	Thermal
(2) तेलजन्य	34	52	14	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(3) जलजन्य	282	599	844	1,175	1,317	1,339	1,552	2,624	2,874	Hydro
(4) नैसर्गिक वायूजन्य	672	672	1,820	1,820	Natural Gas
(5) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	210	210	210	190	190	190	190	Nuclear (Maharashtra's share)
एकूण(अ-१)	759	1,304	2,119	2,786	4,298	7,091	8,876	12,289	12,959	Total (A-1)
अ-२ स्थापित क्षमतेत महाराष्ट्राचा वाटा										
A-2 State's share in Installed Capacity of—										
(1) राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ										
(1) राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	1,406	2,048*	National Thermal Power Corporation
(2) अणुशक्ती महामंडळ	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	137	137	Nuclear Power Corporation
एकूण(अ-२)	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	1,543	2,185	Total (A-2)
एकूण (अ-१+अ-२)	759	1,304	2,119	2,786	4,298	7,091	8,876	13,832	15,144	Total (A-1 + A-2)
ब. उत्पादन										
(दशलक्ष किलोवॅट तास)–										
B. Generation										
(Million Kilo Watt Hour)–										
(1) औष्णिक										
(1) औष्णिक	1,835	2,416	3,392	6,252	11,416	20,229	28,085	47,592	49,377	Thermal
(2) तेलजन्य	68	62	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(3) जलजन्य	1,365	3,157	4,533	4,753	6,448	5,398	5,615	5,584	4,889	Hydro
(4) नैसर्गिक वायूजन्य	1,128	2,730	9,149	6,943	Natural Gas
(5) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	1,209	1,047	887	891	881	974	1,097	Nuclear (Maharashtra's share)
(6) इतर	13	11	Other
एकूण	3,268	5,635	9,134	12,052	18,751	27,646	37,311	63,312	62,317	Total

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 46—contd.

बाब (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1990-91 (8)	1999-00 (9)	2000-01 (10)	Item (1)
क. वापर (दशलक्ष किलोवॅट तास)–										C. Consumption (Million Kilo Watt Hour)–
(1) घरगुती	260	448	732	1,049	1,779	2,975	5,065	10,666	11,172	Domestic
(2) वाणिज्यिक	198	363	547	745	949	1,410	2,068	3,908	4,105	Commercial
(3) उद्योगधंद्याकरिता वीज	1,853	3,297	5,312	5,935	8,130	11,124	14,706	19,522	18,363	Industrial
(4) सार्वजनिक दिवाबत्ती	20	39	74	101	159	218	291	539	551	Public lighting
(5) रेल्वे कर्षण	339	414	421	658	766	853	970	1,598	1,581	Railways
(6) कृषि	15	90	356	803	1,723	3,671	6,604	10,668	9,940	Agriculture
(7) सार्वजनिक पाणीपुरवटा	35	66	146	196	330	511	N.A.	1,650	1,199	Public Water works
(8) संकीर्ण	62	3	198	217	267	353	378	Miscellaneous
एकूण	2,720	4,717	7,650	9,490	14,034	20,979	29,971	48,904	47,289	Total
ड. दरडोई विजेचा वापर– (किलोवॅट तास)										D. Per capita consumption of electricity– (KiloWatt Hour)
(1) वाणिज्यिक	5.0	8.0	10.9	13.3	15.1	20.1	27.5	41.4	42.7	Commercial
(2) औद्योगिक	46.8	72.8	105.4	106.7	129.5	158.8	195.4	207.0	191.2	Industrial

Neg.—नगण्य/Negligible.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

टीप.—(१) वरील आकडे केवळ सार्वजनिक विद्युत व्यवसायी यंत्रणेचे आहेत.

Note.— (1) The above figures are related to public utilities only.

(२) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

(2) Details may not add up to the totals due to rounding.

(३) * यात राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ व अणुशक्ती महामंडळाकडील वाटप न झालेला तसेच गोवा राज्याचा शिलकी ३२३ मेगॅवॅटचा अतिरिक्त वाटा समाविष्ट आहे.

(3) * This includes additional share of 323 MW from NTPC/NPC which was unallocated share and surplus from Goa.

आधार.—(१) केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—(1) Central Electricity Authority, Government of India, New Delhi.

(२) महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, मुंबई.

(2) Maharashtra State Electricity Board, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.47

महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची निरनिराळ्या प्रकारांनुसार लांबी (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील)
ROAD LENGTH BY TYPE OF ROAD IN MAHARASHTRA STATE (MAINTAINED BY PUBLIC WORKS DEPARTMENT AND ZILLA PARISHAD)

(किलोमीटरमध्ये / In kilometres)

अनु. क्र. Serial No.	वर्ष Year	राष्ट्रीय महामार्ग National highways	राज्य महामार्ग State highways	प्रमुख जिल्हा रस्ते Major district roads	इतर जिल्हा रस्ते Other district roads	ग्रामीण रस्ते Village roads	एकूण रस्ते All roads	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	
1	1965-66	...	2,364	10,528	12,628	8,744	17,524	51,788
2	1970-71	...	2,445	14,203	17,684	11,012	20,020	65,364
3	1975-76	...	2,860	15,032	19,925	14,506	36,434	88,757
4	1980-81	...	2,945	18,949	25,233	25,404	68,600	1,41,131
5	1985-86	...	2,937	19,260	26,157	28,478	76,839	1,53,671
6	1990-91	...	2,959	30,975	38,936	38,573	61,522@	1,72,965
7	1992-93	...	2,949@@	31,772	39,349	39,819	63,123	1,77,012
8	1993-94	...	2,953	31,947	40,142	40,440	65,379	1,80,861
9	1995-96	...	2,958	32,249	40,514	40,733	68,829	1,85,283
10	1996-97	...	2,958	32,359	41,081	41,043	70,134	1,87,575
11	1997-98	...	2,972	32,380	41,166	41,701	72,834	1,91,053
12	1998-99	...	3,399	33,223	45,016	42,973	82,280	2,06,891
13	1999-2000	...	3,735	33,165	46,473	43,005	87,573	2,13,951
14	2000-2001	...	3,710	32,586	45,543	43,511	91,618	2,16,968

टीप.- (१) ग्रामीण रस्त्यांमध्ये अवर्गीकृत रस्त्यांचा समावेश आहे.

Note.—(1) Unclassified roads included in village roads.

(२) @ १९८७ पर्यंतच्या रस्ते लांबीची विभागणी " १९६१-८१ रस्ते विकास योजनेनुसार " आणि १९८७-८८ पासून ही विभागणी १९८१-२००१ रस्ते विकास योजनेनुसार केली आहे. खालच्या दर्जाच्या रस्त्यांची दर्जोन्नती झाल्याने रकाना क्र. ७ मध्ये रस्त्यांचे बाबतीत रस्त्यांची लांबी कमी झालेली दिसते.

(2) @ The classification of road length upto 1987 is according to " Road Development Plan, 1961-81 " and 1987-88 onwards it is according to 1981-2001 Road Development Plan. Due to upgradation of lower category roads to upper category roads there is reduction on column No. 7.

(३) @@ राष्ट्रीय महामार्ग नं. ४ च्या काही भागाचे पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिकेकडे हस्तांतरण केल्यामुळे घट झाली आहे.

(3) @@ Decline due to declassification of part of National Highway No. 4 transferred to Pimpri-Chinchwad Municipal Corporation.

आधार.—सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Public Works Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

NUMBER OF MOTOR VEHICLES IN OPERATION IN MAHARASHTRA STATE

अनुक्रमांक Sr. No.	वाहनांचा प्रकार	1961	1971	1976	1981	1986	1991	1996	2001	2002	Class of vehicles
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(2)
1	मोटार सायकली, स्कूटर व मोपेड	12,532	83,930	1,71,135	3,46,826	8,52,740	16,96,157	26,14,913	44,09,906	48,52,625	Motor-cycles, scooters & moped
2	मोटार गाड्या, जीप आणि स्टेशन वॅगन्स	50,589	1,22,508	1,79,989	2,24,752	3,08,566	4,23,505	5,28,154	9,01,278	9,74,123	Motor cars, Jeeps & Station wagons
3	टॅक्सी कॅबज	6,086	17,806	22,657	31,302	39,838	43,168	58,662	86,438	94,279	Taxi cabs
4	स्वयंचालित रिक्शा	379	3,049	9,906	29,474	76,018	1,26,049	2,21,789	4,07,660	4,34,838	Auto rickshaws
5	स्टेज करिजेस-										Stage carriages—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या	3,345	9,526	9,665	13,789	16,515	18,203	22,923	27,286	26,010	(i) Diesel engaged
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या	790	624	49							(ii) Petrol engaged
6	कॉन्ट्रॅक्ट करिजेस				1,498	2,732	3,980	8,616	13,975	14,149	Contract carriages
7	मालमोटारी-										Lorries—
	(अ) खाजगी वाहने-										A. Private carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी	1,302	10,878	19,216	23,719	29,427	33,065	@	@	@	(i) Diesel engaged
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी	4,641	9,354	7,107	7,755	6,9095	6,713	@	@	@	(ii) Petrol engaged
	(ब) सार्वजनिक वाहने-										B. Public carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या	6,486	24,109	40,744	63,360	1,06,482	1,47,818	2,35,842	3,41,334	3,50,605	(i) Diesel engaged
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या	10,691	12,437	9,654	10,250	7,676	7,061	30,019	57,317	67,906	(ii) Petrol engaged
8	रुग्णवाहिका	119	441	643	925	1,504	2,233	3,024	4,025	4,199	Ambulances
9	शाळेच्या बसेस	269	491	504	594	795	1,025	1,371	1,714	1,852	School buses
10	खाजगी प्रवासी वाहने	177	810	1,478	2,171	3,278	4,622	7,787	5,815	6,434	Private service vehicles
11	जोड वाहने (ट्रेलर)	1,554	7,075	11,298	23,173	40,159	60,858	1,01,073	1,67,856	1,75,725	Trailors
12	ट्रॅक्टर्स	899	7,821	12,019	24,079	40,452	61,088	1,00,521	1,72,578	1,80,657	Tractors
13	इतर	285	810	1,636	1,319	3,193	5,040	7,712	9,872	10,409	Others
	एकूण	1,00,144	3,11,669	4,97,700	8,04,986	15,36,280	26,40,585	39,42,406	66,07,054	71,93,811	Total
	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या	253	618	890	1,309	2,193	3,353	4,275	7,186	7,408	Motor vehicles per lakh of population
	दर लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या	0.3	0.9	1.2	1.5	2.1	2.8	3.5	4.4	4.3	Ambulances per lakh of population

T-51

टीप.—(१) वर्गल आकडे दर वर्षीच्या १ जानेवारीचे आहेत.

(२) @नवीन मोटार वाहन कायद्याप्रमाणे खाजगी वाहने व सार्वजनिक वाहने असे वर्गीकरण रद्द करण्यात आले असून १९९४ पासून खाजगी व सार्वजनिक मालवाहक वाहने "सार्वजनिक वाहने" या रकान्यात एकत्र दाखविण्यात आली आहेत.

Note.—(1) Figures are as on 1st January of each year.

(2) @ According to New Act, separate classification of private carrier has been cancelled. From 1994 No. of private and public carriers together are shown in total 'Public carriers'.

आधार.—परिवहन आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Transport Commissioner, Government of Maharashtra, Mumbai.

T-56

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 49

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख उद्योग गटानुसार कारखान्यांतील रोजगार
Factory Employment in Major Industry Divisions in Maharashtra State

उद्योग गट*	सरासरी दैनिक रोजगार (संख्या) Average daily employment (No.)			एकूणशी टक्केवारी Percentage to total			Industry Division**
	1961	1999	2000	1961	1999	2000	
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	
(अ) ग्राहक वस्तू उद्योग	5,10,254	4,61,906	4,67,582	64.8	37.5	37.9	A. Consumer goods Industries
1. खाद्य उत्पादने, पेये, व तंबाखूची उत्पादने	90,190	1,64,813	1,65,246	11.5	13.4	13.4	Food products, beverages and tobacco products
2. वस्त्रोद्योग (परिधान करण्याची वस्त्रे धरून)	3,69,157	2,23,764	2,28,699	46.9	18.2	18.6	Textiles (including wearing apparels)
3. लाकूड आणि लाकडाची उत्पादने	10,873	14,450	15,067	1.4	1.2	1.2	Wood and wood products
4. कागद आणि कागदाची उत्पादने, प्रकाशन, मुद्रण इत्यादी	38,982	55,692	55,662	5.0	4.5	4.5	Paper and paper products, publishing, printing etc.
5. कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने	1,052	3,187	2,908	0.1	0.3	0.2	Tanning and dressing of leather and leather products
(ब) पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग	1,29,631	3,59,110	3,47,085	16.5	29.2	28.3	B. Intermediate goods industries
6. रसायने व रासायनिक उत्पादने	34,048	1,30,912	1,27,865	4.3	10.6	10.4	Chemicals and chemical products
7. पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक यांची उत्पादने	17,379	50,999	49,854	2.2	4.1	4.1	Petroleum, rubber, plastic products
8. अधोतू खनिज उत्पादने	28,351	34,162	33,012	3.6	2.8	2.7	Non-metallic mineral products
9. मूलभूत धातू, धातूच्या वस्तू	49,853	1,43,037	1,36,354	6.3	11.6	11.1	Basic metal and metal products
(क) भांडवली वस्तू उद्योग	1,21,920	3,12,432	3,20,913	15.5	25.4	26.0	C. Capital goods industries
10. यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री वगळून)	59,396	1,64,799	1,63,892	7.5	13.4	13.3	Machinery and equipments (other than transport equipments)
11. परिवहन सामग्री	46,867	1,14,180	1,19,915	6.0	9.3	9.7	Transport equipments
12. इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	15,657	33,453	37,106	2.0	2.7	3.0	Other manufacturing industries
(ड) इतर							D. Others
13. इतर	25,574	98,055	95,150	3.2	8.0	7.8	Others
एकूण	7,87,379	12,31,503	12,30,730	100.0	100.0	100.0	Total

* राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण १९९८ नुसार./ As per National Industrial Classification-1998

WORKING FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT IN MAHARASHTRA STATE

(रोजगाराची संख्या हजारात)
(Employment in thousand)

वर्ष	वाव ** Item	शक्तीवर चालणारे कारखाने Power operated factories			विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने * Non-power operated factories			एकूण कारखाने All factories			Year	
		५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण शक्तीवर चालणारे कारखाने Total power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने Total non-power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण सर्व कारखाने Total all factories		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)	
१९६१	कारखाने/Factories	...	5,097	1,781	6,878	1,004	351	1,355	6,101	2,132	8,233	1961
	रोजगार/Employment	...	99	626	725	21	41	63	120	667	787	
१९६६	कारखाने/Factories	...	5,504	2,246	7,750	934	359	1,293	6,438	2,605	9,043	1966
	रोजगार/Employment	...	108	715	823	18	38	57	126	753	879	
१९७१	कारखाने/Factories	...	6,341	2,701	9,042	856	343	1,199	7,197	3,044	10,241	1971
	रोजगार/Employment	...	123	824	947	15	36	51	138	860	998	
१९७६	कारखाने/Factories	...	8,414	2,715	11,129	724	70	794	9,138	2,785	11,923	1976
	रोजगार/Employment	...	157	874	1,031	11	6	17	168	880	1,048	
१९८१	कारखाने/Factories	...	10,238	3,132	13,370	3,154	70	3,224	13,392	3,202	16,594	1981
	रोजगार/Employment	...	183	983	1,166	20	6	26	203	989	1,192	
१९८६	कारखाने/Factories	...	11,364	3,043	14,407	5,524	35	5,559	16,888	3,078	19,966	1986
	रोजगार/Employment	...	189	929	1,117	28	4	32	217	933	1,150	
१९९१	कारखाने/Factories	...	13,139	3,199	16,338	7,743	38	7,781	20,882	3,237	24,119	1991
	रोजगार/Employment	...	215	910	1,124	40	4	44	254	914	1,169	
१९९६	कारखाने/Factories	...	14,710	3,757	18,467	9,168	33	9,201	23,878	3,790	27,668	1996
	रोजगार/Employment	...	245	985	1,231	45	4	48	290	989	1,279	

T-57

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 50—contd.

(रोजगाराची संख्या हजारात)
(Employment in thousand)

वर्ष	वाव ** Item	शक्तीवर चालणारे कारखाने Power operated factories			विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने * Non-power operated factories			एकूण कारखाने All factories			Year	
		५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण शक्तीवर चालणारे कारखाने Total power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने Total non-power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण सर्व कारखाने Total all factories		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)	
२०००	कारखाने/Factories	...	15,649	3,954	19,603	9,934	25	9,959	25,583	3,979	29,562	2000
	रोजगार/Employment	...	259	922	1,181	47	3	50	306	925	1,231	

* * कारखाने-चालू कारखान्यांची संख्या, रोजगार-रोजगारांची दैनिक सरासरी .

* * Factories-Number of working factories, Employment-Average Daily Employment.

* १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून वेगळ्या अधिनियमाखाली समाविष्ट करण्यात आली आहे.

* Bidi factories are deregistered and covered under separate Act, from 1974.

- टीप.—(१) रोजगारात प्रतिवृत्त न पाठविणाऱ्या कारखान्यातील दैनिक सरासरी रोजगारांचा समावेश आहे.
(२) वरील आकडे १९४८ च्या कारखाना अधिनियमाखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधीचे आहेत.
(३) २००० चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.
(४) " विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने " यामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग ८५ खाली नोंदविलेल्या शक्तीवर चालणा-या लहान कारखान्यांचा समावेश आहे.
(५) रोजगाराचे आकडे मंक्षिप्तान लिहिल्यामुळे काही टिकाणी वेगळा जुळणार नाहीत.

आधार.—औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य मंचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

- Note.—(1) Employment includes estimated average daily employment of factories not submitting returns.
(2) Figures pertain to the factories registered under the Factories Act, 1948.
(3) Figures for 2000 are provisional.
(4) Non-power operated factories are inclusive of the power operated small factories registered under section 85 of the Factories Act, 1948.
(5) Details may not add up to totals due to rounding in respect of employment.

Source.—Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai.

EMPLOYMENT IN DIFFERENT INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(शंभगत/In hundred)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग गट (2)	सरासरी दैनिक रोजगार Average daily employment									Industry Group (2)
		1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1986 (8)	1991 (9)	1996 (10)	2000 (11)	
1	खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	902	916	921	839	965	1,196	1,330	1,591	1,652	Food products, beverages and tobacco products
2	वस्त्रोद्योग (परिधान करण्याची वस्त्रे धरून)	3,691	3,470	3,516	3,567	3,554	2,928	2,527	2,477	2,287	Textiles (including wearing apparels)
3	लाकूड आणि लाकडाची उत्पादने	109	111	75	62	75	152	152	153	151	Wood and wood products
4	कागद, कागदाची उत्पादने, मुद्रण व प्रकाशन	390	451	494	511	549	530	491	546	557	Paper, paper products, printing and publishing
5	कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने	11	13	14	23	25	27	35	36	29	Tanning and dressing of leather and leather products
6	रसायने व रासायनिक उत्पादने	340	519	760	947	1,059	1,034	1,215	1,361	1,279	Chemicals and chemical products
7	पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक यांची उत्पादने	174	245	349	353	421	464	482	563	499	Petroleum ,rubber, plastic products
8	अधातू खनिज उत्पादने	284	339	402	403	403	399	423	368	330	Non-metallic mineral products
9	मूलभूत धातू, धातूची उत्पादने	499	708	924	1,044	1,310	1,181	1,301	1,448	1,363	Basic metals, metal products
10	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री वगळून)	594	1,017	1,322	1,431	1,786	1,728	1,614	1,773	1,639	Machinery and equipments (other than transport equipments)
11	परिवहन सामग्री	469	502	608	701	903	1,004	867	1,018	1,199	Transport equipments
12	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	157	186	180	169	209	171	231	301	371	Other manufacturing industries
13	इतर	256	315	412	431	663	681	1,016	1,152	951	Others
	एकूण	7,873	8,792	9,977	10,481	11,922	11,496	11,684	12,787	12,307	Total

T-59

टीप.—(१) आकडे संक्षिप्ताने दिल्याने काही टिकारणी वेगळा जुळणार नाहीत.

(२) १९७४ पासून बिडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमाने करण्यात आली.

(३) २००० चे आकडे अस्थायी आहेत.

आधार.—औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Note.—(1) Details may not add up to totals due to rounding.

(2) Bidi factories are covered under separate Act from 1974.

(3) Figures for 2000 are provisional.

Source.—Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai.

नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेल्या जागा व भरलेल्या जागा ह्याबाबतची आकडेवारी
**STATISTICS ABOUT REGISTRATIONS, VACANCIES
 NOTIFIED AND PLACEMENTS**

(हजारात/In thousand)

वर्ष/महिना Year/Month	नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या Number of registrations	जाहीर झालेल्या रिक्त जागांची संख्या Number of vacancies notified	नोकरी मिळालेल्यांची संख्या Number of placements	वर्ष/महिना- अखेरीस चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींची संख्या Number of persons on live register as at the end of the year/month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1960-61	278	62	29	162
1965-66	381	102	60	267
1970-71	415	87	40	361
1975-76	456	83	35	795
1980-81	608	86	40	1,268
1985-86	639	80	40	2,546
1990-91	622	64	31	3,022
1995-96	750	52	21	3,693
1996-97	654	51	21	3,799
1997-98	697	44	21	3,923
1998-99	785	46	16	4,153
1999-2000	852	45	17	4,225
2000-2001	668	40	17	4,322
एप्रिल/April, 2001	24	3	1	4,314
मे/May, 2001	27	4	1	4,312
जून/June, 2001	126	4	1	4,407
जुलै/July, 2001	90	4	1	4,466
ऑगस्ट/August, 2001	50	3	1	4,462
सप्टेंबर/September, 2001	60	3	1	4,440
ऑक्टोबर/October, 2001	48	2	1	4,419
नोव्हेंबर/November, 2001	39	2	1	4,405
डिसेंबर/December, 2001	60	2	1	4,420

टीप.—(१) वरील आकड्यांत 'डीकेज्युअलायझेशन स्कीम (टेक्स्टाईल)' यांचे आकडे समाविष्ट नाहीत.

Note.—(1) The above figures are exclusive of those relating to 'Decasualisation scheme (Textile)'

आधार.—रोजगार व स्वयंरोजगार संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नवी मुंबई.

Source.—Directorate of Employment and Self - Employment, Government of Maharashtra, Navi Mumbai.

रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यावरील खर्च

CATEGORYWISE NUMBER OF WORKS AND EXPENDITURE INCURRED THEREON UNDER THE EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

कामाचा प्रकार	1999-2000		2000-01		2001-02*		Category of work
	मार्च, २००० अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March, 2000	सन १९९९-२००० मधील खर्च Expenditure incurred during 1999-2000	मार्च, २००१ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March, 2001	सन २०००-०१ मधील खर्च Expenditure incurred during 2000-01	डिसेंबर, २००१ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of December, 2001	सन २००१-०२ मधील डिसेंबर, २००१ पर्यंत खर्च Expenditure incurred during 2001-02 upto December, 2001	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1. जलसिंचन ...	795	5,886.17	1,417	5,263.81	792	5,180.50	Irrigation
2. मृदसंधारण व भू-विकास ...	1,653	3,280.65	6,524	7,983.21	6,177	7,856.87	Soil conservation and land development
3. वनीकरणाची कामे ...	1,163	5,728.27	1,514	7,464.94	444	3,775.07	Forest works
4. रस्तेविषयक कामे ...	2,577	13,453.52	9,928	16,304.26	2,893	16,046.21	Roads
5. इतर कामे ...	7	229.91	731	340.69	1,194	556.48	Other works
6. इतर (कर्मचाऱ्यांवरील खर्च, यंत्र, भूमिसंपादन, श्रमशक्ती, जवाहर विहिरी व फळबागा विकास इत्यादी)	684	20,818.23	12,742	20,431.55	12,997	22,393.87	Others (Expenditure under staff, machinery, land acquisition, shram- shakti, jawahar wells, horticulture development etc.)
एकूण	6,879	49,396.75	32,856	57,788.46	24,497	55,809.00	Total

T-61

*अस्थायी/Provisional.

आधार.— नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Planning Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यात राबविण्यात येणाऱ्या केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांची प्रगती
**PERFORMANCE OF CENTRALLY SPONSORED EMPLOYMENT PROGRAMMES
 IMPLEMENTED IN MAHARASHTRA STATE**

अ.क्र. Sr.No.	रोजगार कार्यक्रम	डिसेंबर अखेरपर्यंत				Employment Programme
		1999-2000	2000-01	Upto end of December 2000-01	2001-02	
1	2	3	4	5	6	1
१	जवाहर ग्राम समृद्धी योजना					1 Jawahar Gram Samridhi Yojana (JGSY)
अ)	उपलब्ध निधी मागील वर्षाचा अखर्चित निधी धरून (कोटी रुपये)	223.83	187.78	136.13	104.35	a) Funds available including unspent balance of last year (crore Rs.)
ब)	झालेला खर्च (कोटी रुपये)	187.66	178.84	104.43	81.99	b) Expenditure incurred (Crore Rs.)
क)	रोजगार लक्ष्य (कोटी मनुष्यदिवस)	5.41	-	-	-	c) Employment target (Crore mandays)
ड)	रोजगार निर्मिती (कोटी मनुष्यदिवस)	3.41	3.16	1.81	1.12	d) Employment generated (Crore mandays)
२	आभ्यासित रोजगार योजना					2 Employment Assurance Scheme (EAS)
अ)	उपलब्ध निधी मागील वर्षाचा अखर्चित निधी धरून (कोटी रुपये)	207.32	167.52	118.40	117.80	a) Funds available including unspent balance of last year (Crore Rs.)
ब)	झालेला खर्च (कोटी रुपये)	134.54	136.72	56.11	61.33	b) Expenditure incurred (Crore Rs.)
क)	रोजगार निर्मिती (कोटी मनुष्यदिवस)	2.34	2.17	0.92	0.98	c) Employment generated (crore mandays)
३	स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना					3 Swarnajayanti Gram Swarojgar Yojana (SGSY)
३.१	एकूण स्वरोजगारी (संख्या)	87,994	87,998	29,212	32,522	3.1 Total Swarojgaries (Number)
अ)	वैयक्तिक स्वरोजगारी (संख्या)	79,247	72,453	26,977	23,484	a) Individuals Swarojgaries (Number)
ब)	स्वसहाय्य गट स्वरोजगारी (संख्या)	8,747	15,545	2,235	9,038	b) SHG swarojgaries (Number)
३.२	स्वरोजगारींना एकूण अनुदान (कोटी रुपये)	64.77	76.97	24.16	31.55	3.2 Total subsidy to Swarojgaries (Crore Rs.)
अ)	वैयक्तिक स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	53.28	59.43	21.45	21.14	a) Individuals Swarojgaries (Crore Rs.)
ब)	स्वसहाय्य गट स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	11.49	17.54	2.71	10.41	b) SHG swarojgaries (Crore Rs.)
३.३	स्वरोजगारींना एकूण कर्ज (कोटी रुपये)	154.04	173.77	63.12	60.37	3.3 Total credit to Swarojgaries (Crore Rs.)
अ)	वैयक्तिक स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	135.06	145.27	58.28	46.07	a) Individuals Swarojgaries (Crore Rs.)
ब)	स्वसहाय्य गट स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	18.98	28.50	4.84	14.30	b) SHG swarojgaries (Crore Rs.)
३.४	सहाय्यीत स्वसहाय्य गट (संख्या)	957	1,477	222	846	3.4 Self Help Group Assisted (Number)
४	स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना					4 Swarnjayanti Shahari Rojgar Yojana
४.१	उपलब्ध निधी					4.1 Funds available
अ)	केंद्र शासन (कोटी रुपये)	7.15	-	-	-	a) Central Govt. (crore Rs.)
ब)	राज्य शासन (कोटी रुपये)	2.38	-	-	-	b) State Govt.(crore Rs.)
४.२	शहरी स्वयंरोजगार कार्यक्रम					4.2 Urban Self Employment Programme
अ)	लक्ष्य (लाभधारकांची संख्या)	21,000	21,000	-	*27,803	a) Target (Number of Beneficiaries)
ब)	साध्य (लाभधारकांची संख्या)	11,352	8,080	4,149	3,229	b) Achievement (Number of Beneficiaries)
क)	झालेला खर्च (कोटी रुपये)	3.19	3.45	0.87	1.04	c) Expenditure incurred (crore Rs.)
४.३	प्रशिक्षण					4.3 Training
अ)	लक्ष्य (प्रशिक्षणार्थींची संख्या)	8,000	8,000	-	*41,704	a) Target (Number of Trainees)
ब)	साध्य (लाभधारकांची संख्या)	6,143	6,330	3,648	10,436	b) Achievement (Number of Beneficiaries)
क)	झालेला खर्च (कोटी रुपये)	1.26	1.46	0.24	1.15	c) Expenditure incurred (crore Rs.)
४.४	शहरी मजूरी रोजगार कार्यक्रम					4.4 Urban Wage Employment Programme
अ)	लक्ष्य (कोटी मनुष्यदिवस)	0.09	0.09	-	*0.09	a) Target (crore mandays)
ब)	साध्य (रोजगार निर्मिती लाख मनुष्यदिवस)	4.72	4.03	1.30	2.37	b) Achievement (Employment generated lakh mandays)
क)	झालेला खर्च (कोटी रुपये)	11.82	10.10	3.25	5.91	c) Expenditure incurred (crore Rs.)
५	पंतप्रधान रोजगार योजना					5 Prime Minister's Rojgar Yojana (PMRY)
अ)	मंजूर कर्ज (कोटी रुपये)	224.89	216.16	76.43	65.84	a) Loan sanctioned (Crore Rs.)
ब)	लाभधारक (संख्या)	38,478	37,015	12,933	11,089	b) Beneficiaries (Number)

* वार्षिक / Annual

INDUSTRIAL DISPUTES IN MAHARASHTRA STATE *

(बाधित कामगार व वाया गेलेले श्रमदिन शंभरात/
Workers affected and mandays lost in hundred)

वाच	1961	1966	1971	1976	1981	1986	1991	1996	2000	2001@	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
1. कापड गिरण्या—											
<i>Textile mills—</i>											
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	34	89	156	72	66	28	10	11	24	12	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) बाधित कामगार	172	3,069	3,197	955	564	108	61	38	245	86	(b) Workers affected
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	356	22,280	9,702	1,917	47,356	5,920	2,368	5,492	7,522	10,627	(c) Mandays lost
2. अभियांत्रिकी कारखाने—											
<i>Engineering factories—</i>											
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	57	230	211	143	119	65	59	47	25	28	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) बाधित कामगार	122	485	469	276	412	140	110	184	140	65	(b) Workers affected
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	1,071	3,340	5,641	1,747	16,209	10,927	14,462	26,720	20,634	25,786	(c) Mandays lost
3. संकीर्ण—											
<i>Miscellaneous—</i>											
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	183	462	323	122	451	207	148	54	36	19	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) बाधित कामगार	541	1,590	841	287	1,031	584	423	144	126	85	(b) Workers affected
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	4,329	9,799	5,182	546	31,489	36,131	29,663	15,148	17,886	15,896	(c) Mandays lost
4. एकूण—											
<i>Total—</i>											
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	274	781	690	337	636	300	217	112	85	59	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) बाधित कामगार	834	5,144	4,507	1,519	2,007	831	594	366	510	237	(b) Workers affected
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	5,756	35,419	20,525	4,210	95,054	52,978	46,493	47,360	46,042	52,309	(c) Mandays lost.

T-63

टीप.—(१) @ २००१ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(२) बाब क्रमांक ४(ब) व ४(क) समोरील आकडे संक्षिप्तात दिल्याने प्रत्यक्ष बेरजेची जुळतीलच असे नाही.

(३) *राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेखालील.

Note.—(1) @ Figures for 2001 are provisional.

(2) Figures against item No. 4(b) and 4(c) may not tally against actual totals due to rounding.

(3) *Under State Industrial Relations Machinery.

आधार.—कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Commissioner of Labour, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 56

महाराष्ट्रातील शिक्षणाची वाढ
GROWTH OF EDUCATION IN MAHARASHTRA

संस्थांचा प्रकार †	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91	1995-96	1999-00	2000-01 P	2001-02 P	Type of institutions †
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
1 प्राथमिक												Primary—
(1) संस्था	34,594	41,781	45,143	48,299	51,045	54,406	57,744	62,342	65,586	65,727	66,369	Institutions
(2) विद्यार्थी (हजारात)	4,178	5,535	6,229	6,993	8,392	9,418	10,424	11,717	12,042	12,013	12,065	Enrolment (in thousand)
(3) शिक्षक (हजारात)	113	153	185	221	222	245	268	302	314	311	314	Teachers (in thousand)
(4) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	37	36	34	32	38	38	39	39	38	39	38	No. of students per teacher
2 माध्यमिक (उच्च माध्यमिक सह)@												Secondary (Including Higher Secondary)@
(1) संस्था	2,468	4,032	5,339	5,810	6,119	8,177	9,972	13,646	15,119	15,284	15,649	Institutions
(2) विद्यार्थी (हजारात)	858	1,500	1,936	2,442	3,309	4,585	5,794	7,615	8,871	9,242	9,630	Enrolment (in thousand)
(3) शिक्षक (हजारात)	35	57	77	96	114	146	182	229	248	253	258	Teachers (in thousand)
(4) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	25	26	25	25	29	31	32	33	36	37	37	No. of students per teacher
3 उच्च (सर्व प्रकारचे)*-												Higher (All types)*
(1) संस्था	211	361	547	701	739	964	1,134	1,339	1,541	1,599	1,735	Institutions
(2) विद्यार्थी (हजारात)	110	189	328	474	589	864	1,135	873	928	939	948	Enrolment (in thousand)

T-64

P अस्थायी/Provisional.

† शालेय व पदवीपूर्व व्यवसाय शिक्षण संस्था वगळून/Excluding school level and pre-degree level vocational institutions.

@ १९९४-९५ पासून कनिष्ठ महाविद्यालयांचा समावेश उच्च माध्यमिक शिक्षणामध्ये केला आहे./From 1994-95 onwards junior colleges are included in higher secondary education.

* १९९४-९५ पासून वैद्यकीय व अभियांत्रिकी संस्था वगळल्या आहेत./From 1994-95 Medical and Engineering Institutions are excluded.

आधार-शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Directorate of Education, Government of Maharashtra, Pune.

MEDICAL FACILITIES AVAILABLE IN MAHARASHTRA STATE

(सार्वजनिक आणि शासन सहाय्यित)

(Public and Government aided)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	रुग्णालये (संख्या) Hospitals (No.)	दवाखाने (संख्या) Dis- pensaries (No.)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या) Primary Health Centres (No.)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या) Primary Health Units (No.)	क्षयरोग	संस्थांतील@@ खाटांची (संख्या) Beds in Institu- tions (No.)	दर लाख @ लोकसंख्ये- नागे खाटा Lakh of popula- tion
						रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या) T. B. Hospitals and Clinics (No.)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
1	1971	299	1,372	388	1	72	43,823	88
2	1976	423	1,502	409	220	90	48,748	105
3	1981	530	1,776	454	400	90	71,385	114
4	1986	769	1,782	1,539	81 ++	90	99,487	142
5	1991	768	1,896	1,672	81	1,977	1,09,267	144
6	1994	826	1,404 †	1,669	167	2,489	88,676	105
7	1995	828	1,404 †	1,672	167	2,494	88,143	101
8	1996	828	1,399*	1,675	167	2,497	88,530	99
9	1997	839	1,388**	1,683	167	2,516	89,155	97
10	1998	843	1,396	1,683	169	2,520	89,575	96
11	1999	887	1,396	1,762	169	2,520	91,273	98
12	2000 #	1,102	1,544	1,768	169	2,520	92,185	100

अस्थायी / Provisional

@@ फक्त सार्वजनिक व शासन सहाय्यित रुग्णालयातील खाटांचा समावेश आहे.

खाजगी रुग्णालयातील खाटांचा समावेश केलेला नाही.

Includes beds in General and Government Aided Hospitals only.

Beds in Private Hospitals not included.

@ संबधित वर्षाच्या मध्याकरिता अंदाजित लोकसंख्येवर आधारित आहे./Based on mid year projected population of respective year.

* नागरी दवाखाना कंधार, बिलोली, हदगांव, तूरखेड (जि.नांदेड) बंद झाल्यामुळे.

Due to Close of Urban Dispensaries Kandhar, Biloli, Hadgaon, Turkhed (Dist.-Nanded)

** जिल्हा परिषद, यवतमाळ सेस फंडाअंतर्गत ११ अनुदानित दवाखान्याचे अनुदान बंद केल्यामुळे संख्या कमी.

Due to stop of aid from Zilla Parishad Cess Fund, 11 Dispensaries are reduced.

† जिल्हा परिषद, अमरावती सेस फंडाअंतर्गत २२ अनुदानित दवाखाने सर्वसाधारण सभेतील ठरावानुसार बंद करण्यात आल्यामुळे संख्या कमी झाली.

As per resolution passed in general body meeting 22 aided Dispensaries under Zilla Parishad Amaravati Cess Fund has been closed,hence reduction in number

++ प्राथमिक आरोग्य केंद्र म्हणून श्रेणीवाढ झाल्यामुळे.

Reduction in numbers due to upgradation as Primary Health Centers.

आधार.— आरोग्यसेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Directorate of Health Services, Government of Maharashtra, Pune.

MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE (MPCE)

उपभोग्य वस्तूंचे गट (1)	जुलै, १९८७ ते जून, १९८८/July, 1987 to June, 1988						जुलै, १९९३ ते जून, १९९४/			
	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/	
	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage
(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	
1. तृणधान्ये ...	31.65	19.98	33.55	11.53	32.26	16.04	55.95	16.81	63.16	
2. कडधान्ये ...	8.27	5.22	10.66	3.66	9.07	4.51	16.41	4.93	19.32	
3. दूध व दुधाचे पदार्थ ...	10.23	6.46	24.90	8.55	15.00	7.46	21.75	6.53	45.40	
4. इतर अन्नपदार्थ ...	48.65	30.71	97.13	33.38	64.16	31.92	102.20	30.70	169.41	
एकूण अन्नपदार्थ	98.80	62.37	166.24	57.12	120.49	59.93	196.31	58.97	297.29	
5. कापड ...	11.60	7.32	14.61	5.02	12.57	6.25	22.56	6.78	25.23	
6. इंधन व दिवाबत्ती ...	13.13	8.29	19.34	6.64	15.13	7.52	26.35	7.91	36.63	
7. इतर अन्नेतर पदार्थ ...	34.87	22.02	90.85	31.22	52.87	26.30	87.71	26.34	183.61	
एकूण अन्नेतर पदार्थ	59.60	37.63	124.80	42.88	80.57	40.07	136.62	41.03	245.47	
एकूण	158.40	100.00	291.04	100.00	201.06	100.00	332.93	100.00	542.76	

टीप.- वरील आकडेवारी राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यातील माहितीवर आधारित आहे. स्तंभ क्र. १४ ते १९ मधील आकडेवारी ५५ व्या फेरीवर (जुलै, १९९९- जून, २०००) आधारित असून ती अस्थायी आहे.

आधार.-अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

TABLE No. 58

गटानुसार दरडोई मासिक खर्च (द.मा.ख.)

BY GROUP OF ITEMS OF CONSUMPTION

(द.मा.ख. रूपयात /MPCE in Rs.)

July, 1993 to June, 1994			जुलै, १९९३ ते जून, २०००/July, 1999 to June, 2000							
Urban	राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State			
टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	Group of items of consumption	
Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	(1)	
(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)		
11.64	58.49	14.38	80.97	16.70	98.34	11.12	87.76	13.69	...	Cereals
3.56	17.43	4.29	22.65	4.67	28.30	3.20	24.86	3.88	...	Pulses
8.36	30.07	7.39	32.69	6.74	66.88	7.56	46.05	7.18	...	Milk and milk products
31.21	125.85	30.94	135.05	27.85	230.68	26.07	172.42	26.89	...	Other food items
54.77	231.84	57.00	271.36	55.96	424.20	47.95	331.09	51.64	...	Total—Food items
4.65	23.50	5.78	34.56	7.13	53.20	6.01	41.85	6.53	...	Clothing
6.75	29.97	7.37	39.33	8.11	67.08	7.58	50.17	7.82	...	Fuel and light
33.83	121.46	29.85	139.63	28.80	340.26	38.46	218.06	34.01	...	Other non-food items
45.23	174.93	43.00	213.52	44.04	460.54	52.05	310.08	48.36	...	Total—Non-food items
100.00	406.77	100.00	484.88	100.00	884.74	100.00	641.17	100.00	...	Total

Note.— Figures are based on the State Sample data of the National Sample Survey. Figures in col. no. 14 to 19 are based on 55th Round (July, 1999 - June, 2000) and are provisional.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No.59

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गाप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF POPULATION ACCORDING TO MONTHLY PER CAPITA
EXPENDITURE CLASS**

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयात) Monthly <i>per capita</i> expenditure class (in Rs.) (1)	जुलै, १९८७ ते जून, १९८८ July, 1987 to June, 1988			जुलै, १९९३ ते जून, १९९४ July, 1993 to June, 1994			जुलै, १९९९ ते जून, २००० July, 1999 to June, 2000		
	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	राज्य State (4)	ग्रामीण Rural (5)	नागरी Urban (6)	राज्य State (7)	ग्रामीण Rural (8)	नागरी Urban (9)	राज्य State (10)
Below 100 पेक्षा कमी	23.94	6.26	18.25	0.15	0.01	0.10	0.07	0.00	0.04
100—200	57.56	36.17	50.69	16.25	3.29	11.69	1.72	0.10	1.08
200—400	15.95	38.70	23.26	61.55	38.01	53.27	37.32	10.17	26.72
400—600	1.90	11.86	5.11	15.64	28.37	20.12	42.08	23.81	34.94
600—800	0.37	3.98	1.54	3.83	14.91	7.73	12.17	21.48	15.81
800—1000	0.11	1.63	0.59	1.38	7.38	3.48	3.60	14.60	7.90
1000 आणि अधिक / and above	0.17	1.40	0.56	1.20	8.03	3.61	3.04	29.84	13.51
एकूण Total	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

T-68

टीप.— वरील आकडेवारी राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारित आहे. स्तंभ क्र. ८ ते १० मधील आकडेवारी ५५ व्या फेरीवर (जुलै, १९९९ - जून, २०००) आधारित असून ती अस्थायी आहे.

Note.— Figures are based on the State Sample data of the National Sample Survey. Figures in col. no. 8 to 10 are based on 55th Round (July, 1999 - June, 2000) and are provisional.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

ECONOMIC CENSUS 1990 AND 1998 AT A GLANCE

(हजागत/In thousand)

वाव (1)	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			एकूण/Total			Item (1)
	1990 (2)	1998 (3)	शेकडा वाढ per cent increase (4)	1990 (5)	1998 (6)	शेकडा वाढ per cent increase (7)	1990 (8)	1998 (9)	शेकडा वाढ per cent increase (10)	
1. उपक्रमांची संख्या---										I. No. of Enterprises
(अ) स्व-कार्यरत उपक्रम.	1,008	1,294	28.36	714	969	35.76	1722	2263	31.42	(a) Own Account Enterprises
(ब) आस्थापना *	300	319	6.30	602	652	8.38	902	971	7.69	(b) Establishments*
(क) एकूण	1,308	1,613	23.30	1,316	1,621	23.24	2624	3234	23.27	(c) Total
2. काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या---										II. Persons usually working in—
(अ) स्व-कार्यरत उपक्रम	1,375	2,008	46.09	998	1,305	30.71	2373	3313	39.62	(a) Own Account Enterprises
(ब) आस्थापना	1,472	1,680	14.10	5,115	5,452	6.62	6587	7132	8.26	(b) Establishments
(क) एकूण	2,847	3,688	29.55	6,113	6,757	10.52	8960	10445	16.57	(c) Total
3. प्रति उपक्रम काम करणाऱ्यांची सरासरी संख्या	2.2	2.3		4.7	4.2		3.4	3.2		III. Average No. of workers per enterprise
4. प्रति आस्थापना काम करणाऱ्यांची सरासरी संख्या	4.9	5.3		8.5	8.4		7.3	7.4		IV. Average No. of workers per establishment
5. एकूण आस्थापनांतील मजुरीवरील व्यक्ति	1,332	1,495	12.25	4,561	4,782	4.83	5893	6277	6.50	V. Hired workers in all establishments
6. प्रमुख वैशिष्ट्यांनुसार उपक्रमांची संख्या---										VI. No. of enterprises according to principal characteristics
(१) हंगामी	163	137	(-) 16.13	38	23	(-) 37.19	201	160	(-) 20.08	(1) Seasonal
(२) परिसर नसलेले	231	218	(-) 5.88	156	226	44.73	387	444	14.54	(2) Without premises
(३) शक्ती/इंधन वापरणारे	218	239	9.46	304	363	19.44	522	602	15.27	(3) With power /fuel
(४) मालकाचा सामाजिक गट										(4) Social group of owner
(अ) अनुसूचित जाती	118	124	5.11	62	100	62.39	180	224	24.82	(a) Scheduled castes
(ब) अनुसूचित जमाती	63	92	45.04	26	48	87.78	89	140	57.34	(b) Scheduled tribes
(५) मालकाचा प्रकार---										(5) Type of ownership
(अ) खाजगी	1,147	1,472	28.27	1,241	1,568	26.36	2388	3040	27.28	(a) Private
(ब) सहकारी	25	21	(-) 17.12	18	12	(-) 36.29	43	33	(-) 25.18	(b) Co-operative
(क) सार्वजनिक	136	121	(-) 11.11	55	40	(-) 27.03	191	161	(-) 15.72	(c) Public

* आस्थापना -- ज्या उपक्रमाने कमीत कमी एक तर्ग व्यक्ती मजुरीवर काम करते/ Establishment — enterprises with atleast one hired worker.

टीप.—आकडे संक्षिप्तता दिल्याने टक्केवारी जुळतीलच असे नाही./Note.— Percentage may not tally due to rounding.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी मंत्रालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई./Source.— Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

T-69

प्रमुख उद्योग गटांनुसार उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या

NUMBER OF ENTERPRISES AND PERSONS USUALLY WORKING ACCORDING TO MAJOR INDUSTRY GROUPS

प्रमुख उद्योग गट (1)	उपक्रमांची संख्या No. of enterprises			कामगारांची संख्या (हजारात) Persons usually working (In thousand)			मजुरीवरील कामगारांची संख्या (हजारात) Hired persons usually working (In thousand)			Major industry groups (1)
	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	एकूण Total (4)	ग्रामीण Rural (5)	नागरी Urban (6)	एकूण Total (7)	ग्रामीण Rural (8)	नागरी Urban (9)	एकूण Total (10)	
1. कृषि ...	4,88,692	28,840	5,17,532	903	65	968	54	19	73	... Agriculture
2. खाणकाम व दगड खाणकाम ...	2,361	507	2,868	22	22	44	19	21	40	... Mining and quarrying
3. वस्तुनिर्माण व दुरुस्ती सेवा ...	2,15,909	2,27,936	4,43,845	861	1,547	2,408	533	1,245	1,778	... Manufacturing and repair services
4. वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ...	600	671	1,271	9	22	31	9	22	31	... Electricity, gas and water supply
5. बांधकाम ...	38,002	20,306	58,308	70	67	137	18	42	60	... Construction
6. धारूक व्यापार ...	21,984	65,658	87,642	54	214	268	24	129	153	... Wholesale trade
7. किरकोळ व्यापार ...	3,99,319	6,87,286	10,86,605	634	1,365	1,999	93	497	590	... Retail trade
8. उपाहारगृहे आणि हॉटेल्स ...	46,052	77,256	1,23,308	112	349	461	43	248	291	... Restaurants and hotels
9. वाहतूक ...	34,533	84,929	1,19,462	64	323	387	23	232	255	... Transport
10. साठवण आणि गोदामे ...	1,606	9,258	10,864	5	30	35	4	21	25	... Storage and warehousing
11. दळणवळण ...	5,805	18,989	24,794	14	108	122	12	88	100	... Communications
12. वित्तीय, विमा, स्थावर मालमत्ता आणि व्यावसायिक सेवा ...	33,015	79,859	1,12,874	89	582	671	58	500	558	... Financial, insurance, real estate and business services.
13. सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तिगत सेवा ...	3,25,474	3,19,175	6,44,649	852	2,062	2,914	605	1,718	2,323	... Community, social and personal services.
14. इतर (उल्लेख न केलेले उद्योग गट) ...	0	0	0	0	0	0	0	0	0	... Others (Unspecified industry groups).
एकूण ...	16,13,352	16,20,670	32,34,022	3,689	6,756	10,445	1,495	4,782	6,277	... Total

टीप - एकूण क्रमांक ५ ते १० मधील आकडे संक्षिप्तता दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note — Details may not add up to totals due to rounding of figures in column No. 5 to 10.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source, — Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.